หลักพระพุทธศาสนา

ของ

พระราชชัยกวี

294.3
พ 171 ห

หลักพระพุทธศาสนา

ของ

พระราชปัยกวี (ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ)

294.301
พ 171หก

ที่ระลึกในงานบำเพ็ญกุศลเนื่องในวันคล้าย
วันถึงแก่กรรม ของคุณแม่ลิ้นจี่ แซ่ตั้ง
ณ เมรุวัดเทพนิมิตร ราชาวาส
วันที่ เมษายน ๒๕๐๙

หอสมุดแห่งชาติ
29 มิ.ย. 2531
กรมศิลปากร

หลักพระพุทธศาสนา

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ของ

พระราชชัยกวี

(ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ)

❋ ❋ ❋

อนุสรณ์งานประชุมเพลิงศพ

นางถนอม หงสนันทน์

ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

๒๖ เมษายน ๒๕๐๙

16.MAY.2007

* * *

อนุโมทนา

ตามที่คุณประสงค์ หงสนันทน์ ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ คำบรรยายอบรมหลักพุทธศาสนาแก่ผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ปี ๒๕๐๙ นั้นเป็นของชำร่วยในงานศพผู้เป็นภรรยาในครั้งนั้น อาตมายินดีอนุญาตโดยความรู้สึกอนุโมทนาในการกระทำนี้ด้วย เป็นอย่างสูง.

สิ่งที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมที่สุดในเวลานี้ คือพระธรรม หรือสิ่งที่เรียกกันว่า "ศาสนา" และผู้ที่ไม่ได้รับความเป็นธรรมที่สุด ก็คือพระศาสดาแห่งศาสนานั้น ๆ นั่นเอง. โลกกำลังเรียกหาสันติภาพ ถึงกับทำพิธีทางศาสนากันด้วยความกลัวอย่างยิ่ง แต่ไม่มีการทำตามคำสั่งของพระศาสดา กล่าวคือการประพฤติธรรมกันเลย มีแต่ "ประพฤติธรรมจำเป็น" เพราะความจนตรอก มีแต่พิธีรีตองต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นการตบตาแก่ธรรมะหรือพระเป็นเจ้าไปเสียแทบทั้งนั้น แล้วก็ยกโทษว่าพระธรรมไม่ช่วย ศาสนาไม่มีประโยชน์. นี่แหละคือภาวะแห่งความไม่เป็นธรรม หรือการไร้ความยุติธรรมที่สุดในโลก.

ผู้ใดเคารพและปรนนิบัติธรรม ธรรมจะคุ้มครองผู้นั้น, ผู้ใดเหยียบย่ำธรรม ธรรมจะ "ตบหน้า" ผู้นั้นให้หกคะเมนไป หรือถึงความพินาศในที่สุด แล้วแต่กรณี โลกกำลังกระทำกับสิ่งที่เรียกว่าธรรมนี้อย่างไรกันแน่ ขอให้ลองวินิจฉัยกันดูด้วยความบริสุทธิ์ใจ จะไม่ต้องชักกันไปชักกันมาทีหลัง ว่าไม่บอกกันให้เข้าใจบ้าง

ไม่ตักเตือนบ้าง ไม่เมตตากรุณาแก่กันและกันบ้าง, และที่ดีที่สุดก็คือ จะได้เลิกตบตาพระธรรมอย่างเขลา ๆ กันเสียที, ซึ่งไม่มีทางที่จะทำได้แม้แต่ประการใดเลย.

ในสถานะการณ์เช่นที่กำลังเป็นอยู่ในโลกเวลานี้ มวลชนควรจะรู้จักสิ่งที่เรียกว่าธรรม หรือ "พระเจ้า" กันให้ดีกว่าที่กำลังเป็นอยู่ในบัดนี้ ให้สมกับความก้าวหน้า ซึ่งเดินไปไกลในทางวัตถุ, มิฉะนั้นแล้ว วัตถุจะครอบงำมวลชน ถึงขนาดที่จะไม่มีธรรมะเหลืออยู่ในโลกเลย เรื่องก็จะกลายเป็นว่า วัตถุจะนำโลกไปสู่สงครามหรือวิกฤตกาลถาวรได้ตามพอใจ โลกนี้เอง ก็จะกลายเป็นอบายภูมิ คือ นรก เดรัจฉาน เปรต และอสุรกาย ไปทันที. นี้คือการสูญสิ้นอารยธรรมหรือมนุษยธรรม **อย่างแท้จริง**, ทั้งที่โลกกำลังเต็มอยู่ด้วยความก้าวหน้า.

การที่คนเราจะรู้จกสิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" กันให้ถึงที่สุดนั้น เขาจะต่องรู้จักสิ่งทั้งสี่ กล่าวคือ ธรรมชาติ, กฎของธรรมชาติ, หน้าที่อันมนุษย์จะต้องทำตามกฎของธรรมชาติ และผลที่จะได้รับตามกฎธรรมชาตินั้นเอง, รวมเป็น ๔ อย่างด้วยกันเท่านี้.

ธรรมชาติ คือสิ่งทั้งปวง, กฎของธรรมชาติ คือ**พระธรรม**, หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำตามกฎธรรมชาตินั้น คือ **ธรรม**, ผลที่ได้รับจากการทำหน้าที่นั้น คือสิ่งที่รวมเรียกได้ว่า มรรคผล ทุกชนิดทุกระดับ และ **นิพพาน** ในที่สุด. สรุปให้สั้นที่สุดก็ว่า ธรรมชาติ คือ สภาวธรรม, กฎธรรมชาติ คือสัจจธรรม, หน้าที่ตามธรรมชาติ คือปฏิบัติธรรม, ผลที่เกิดจากหน้าที่นั้น คือ ปฏิเวธธรรม หรือความสุขที่ปรากฏแก่ใจ.

ถ้าโลกรู้จักสิ่งที่เรียกว่า " ธรรม " กันให้เพียงพอในลักษณะที่เป็นกฎธรรมชาติเช่นนี้แล้ว โลกก็จักก้าวหน้าในทางธรรม ยิ่งกว่าที่กำลังเป็นอยู่ในเวลานี้ ซึ่งรู้จักกันแต่เพียงว่า เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งตนจะวิ่งเข้าหา ก็ต่อเมื่อจนตรอกจนท่าเข้าจริง ๆ เท่านั้น, หรือถึงกับเห็นว่าไม่มีประโยชน์อะไรแก่ตนเสียเลยก็ยังมี. ไม่มีใครสนใจที่จะปฏิบัติตามกฎแห่งธรรมด้วยความจงรักภักดี ธรรมก็ไม่มีอยู่ในโลก, โลกกลายเป็นโลกแห่ง " อธรรม " ไปในที่สุด แล้วมีผลอะไรเกิดขึ้น ท่านทั้งหลายก็ทราบกันดีอยู่แล้ว.

ดังนั้น การที่ท่านเจ้าภาพจัดให้พิมพ์หนังสือนี้ขึ้น เพื่อความเข้าใจอันดีต่อธรรม อาตมาจึงขออนุโมทนาด้วย เป็นอย่างสูงจริง ๆ.

พุทธทาส อินฺทปญฺโ

ไชยา

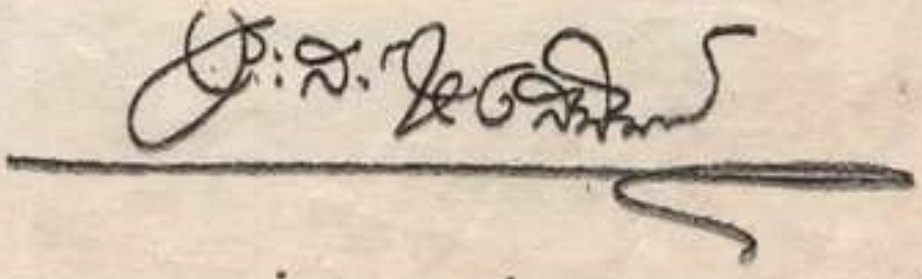
๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙

คำปรารภ

ถนอม หงสนันทน์ ได้เคยปรารภกับข้าพเจ้าว่า ถ้ามีโอกาสเมื่อใดอยากจะเดินทางไปนมัสการท่านเจ้าคุณพระราชชัยกวี (ท่านภิกขุ พุทธทาส อินทปญฺโญ) ณ สวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี สักครั้งหนึ่ง เพราะได้เคยอ่านหนังสือที่ท่านได้ประพันธ์แล้วมีความรู้สึกเลื่อมใสศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง แต่ไม่ทันได้ไป หนอมก็จากไปเสียก่อน เผอิญต้นปีนี้ข้าพเจ้าได้ทราบว่าท่านเจ้าคุณพระราช-ชัยกวี ได้เดินทางมากรุงเทพฯ พักอยู่ที่วัดชลประทานรังสฤษดิ์ ข้าพเจ้าจึงได้ไปนมัสการท่านและได้เรียนให้ท่านทราบถึงเจตจำนงของภรรยาข้าพเจ้าด้วย และได้ถือโอกาสขอบทประพันธ์จากท่าน เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ที่มาในงานประชุมเพลิงศพภรรยาข้าพเจ้า ซึ่งท่านก็ได้กรุณาอนุญาตให้ข้าพเจ้าทันที และได้แนะนำว่า ถ้าจะนำเอาปาฐกถาของท่านที่กล่าวอบรมผู้พิพากษาเมื่อปี ๒๕๐๙ ก็จะดี เพราะท่านยังไม่เคยพิมพ์ที่ไหนมาก่อน และยังอยู่ในเทปบันทึกเสียงของท่าน ข้าพเจ้าก็ตกลงรับความกรุณาจากท่าน

ข้าพเจ้าจึงขอขอบพระคุณท่านเจ้าคุณพระราชชัยกวีไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย อนึ่ง ในการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้รับความร่วมมือจากคุณวิโรจน์ ศิริอัฐที่ได้ช่วยถอดปาฐกถาอบรมออกจากเทปพร้อมทั้งตรวจทานต้นฉบับก่อนพิมพ์ให้ด้วยความเต็มใจ ซึ่งข้าพเจ้าจะเว้นเสียมิได้ที่จะขอบคุณ

หวังว่า หนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ท่านที่ได้รับไปตามสมควร ขอผลกุศลส่วนธรรมบรรณาการนี้ จงสำเร็จหิตสุขแก่ **ถนอม หงสนันทน์** *ภรรยาที่รักของข้าพเจ้า ณ สัมปรายภพเทอญ.*

กนอม ทงสน้นทน์

• ชาตะ ๘ เมษายน ๒๔๕๑ •

• มรณะ ๑๙ กันยายน ๒๕๓๘ •

ประวัติ

ถนอม (ธรรมาชีวะ) หงสนันทน์ เป็นธิดาของพระยาศรีบัญชา(ทวน ธรรมาชีวะ) และ สนธิ์ ธรรมาชีวะ เป็นมารดา เกิดเมื่อบีมะโรง วันอังคารที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ถนนบำรุงเมือง ตำบลสี่กั๊กเสาชิงช้า จังหวัดพระนคร พระยาศรีบัญชามีบุตรธิดารวม ๓ คน ตามลำดับดังนี้.–

๑. นายทน ธรรมาชีวะ มี *ชิต ธรรมาชีวะ* เป็นมารดา

๒. นางถนอม หงสนันทน์ มี *สนธิ์ ธรรมาชีวะ* เป็นมารดา

๓. พ.อ. อาวุธ ธรรมาชีวะ มี *ม.ล. แฉล้ม อุปถัมภ์พรารมย์* เป็นมารดา

เมื่ออายุ ๔ ขวบ ได้เข้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนแบบอนุบาลข้าง ๆ บ้าน จนกระทั่งอายุ ๗ ขวบ จึงไปอยู่โรงเรียนกินนอนเซ็นต์โยเซฟคอนแวนต์ ที่ถนนคอนแวนต์ ครั้นเมื่ออายุได้ ๙ ขวบ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ติดตามบิดาซึ่งเดินทางไปรับราชการในตำแหน่งอุปทูต ณ กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ และได้ถือโอกาสเข้ารับการศึกษาต่อ ณ ประเทศนั้นด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๑ พระยาศรีบัญชา ได้ย้ายกลับเข้ามารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศตามเดิม ถนอมจึงได้กลับมาด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนมาแตร์เดอี ถนนเพลินจิตต์ จนกระทั่งจบการศึกษาชั้นมัธยมบริบูรณ์สมัยนั้น (มัธยมปีที่ ๘) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ซึ่งอายุได้ ๑๗ ปี

เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้ทำการสมรสกับนายประสงค์ หงสนันทน์ และมีบุตรหญิงด้วยกัน ๓ คนคือ.–

๑. นางประณัฐ เตชะเสน สมรสกับ นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๒. นางสันสนีย์ ยมะสมิต สมรสกับ ร.ท. สมศักดิ์ ยมะสมิต

๓. นางสาวศิริอร หงสนันทน์

ถนอมมีโรคประจำตัวคือ ความดันโลหิตสูง แต่ก็พยายามรักษาตัวตามคำแนะนำของนายแพทย์ตลอดมา ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ มีอาการผิดปกติทางมดลูก จึงได้ไปทำการรักษากับนายแพทย์เสม พริ้งพวงแก้ว ซึ่งเป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลหญิงในขณะนั้น และได้ทำการรักษาโดยใช้ Deep X-Rays ต่อจากนั้นมาก็ไม่มีอาการผิดปกติอะไรเกิดขึ้น

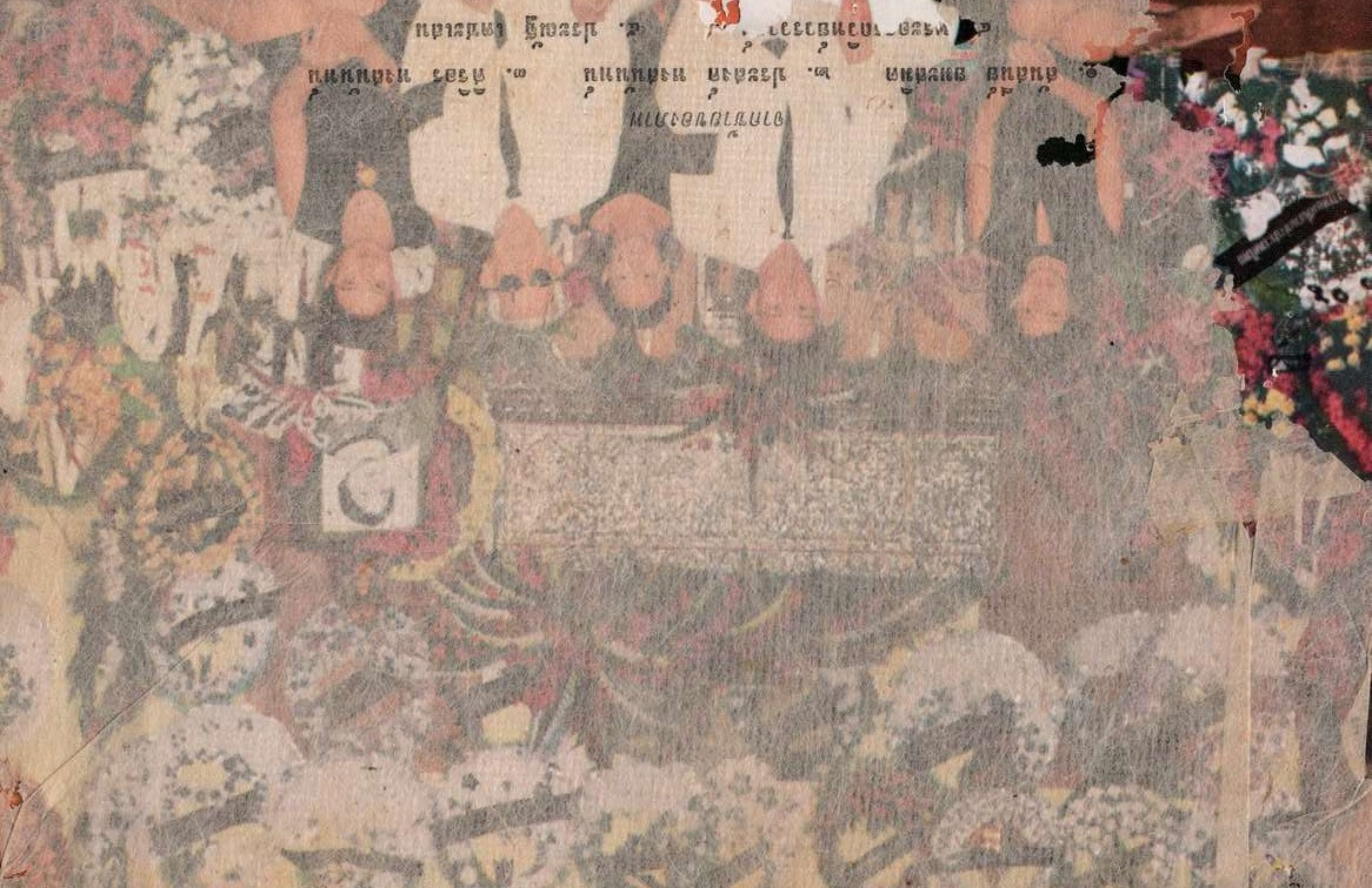
ครั้นเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ได้มีอาการผิดปกติที่มดลูกขึ้นอีก จึงได้ไปรับการรักษาจากนายแพทย์ธระ สุขวัจน์ แห่งโรงพยาบาลศิริราช และได้รับการแนะนำให้ไปอยู่โรงพยาบาลศิริราชเพื่อตรวจรักษาโดยละเอียดต่อไป เมื่อได้ไปอยู่ที่โรงพยาบาลประมาณ ๑๐ วัน ก็ได้รับอนุญาตให้กลับบ้านได้ แต่ได้รับการแนะนำให้ไปรับการผ่าตัดมดลูกในเดือนต่อมาคือเดือน เมษายน ๒๕๐๘ หลังจากที่ได้อยู่โรงพยาบาลศิริราช และได้รับการผ่าตัดโดยนายแพทย์ธระ สุขวัจน์ ประมาณ ๒ อาทิตย์แล้ว จึงได้กลับมารักษาตัวต่อที่บ้านโดยนายแพทย์ได้บันทึกไว้ในรายงานการผ่าตัดว่าเป็น Cancer ที่ตับ แต่ก็ได้ไปรับการรักษาฉีดยากับนายแพทย์ธระ สุขวัจน์ ณ โรงพยาบาลศิริราชตลอดมา นอกจากนั้นก็ได้พยายามหาทางรักษาพยาบาลทุกวิถีทาง

จนกระทั่งเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๘ อาการป่วยได้กำเริบมากขึ้น กล่าวคือ ท้องใหญ่ขึ้นผิดปกติ จึงได้ไปอยู่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เมื่อวันเสาร์ที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๐๘ ครั้นเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๙ กันยายน ๑๕๐๘ เวลาเที่ยงเศษอาการของโรคได้กำเริบขึ้นจนไม่สามารถจะทนได้ จึงได้ถึงแก่กรรมโดยอาการอันสงบ.

สิริชนมายุได้ ๔๙ ปี ๕ เดือน ๑๕ วัน

□ □

PYE TVT LTD

จากซ้ายของภาพ

๑. ร.ท. สมศักดิ์ ยมะสมิต ๒. สันสนีย์ ยมะสมิต ๓. ศิริอร หงสนันทน์

๔. ประณัฐ เตชะเสน ๕. ชุมศักดิ์ เตชะเสน

สมเด็จพระสังฆราช (เมื่อครั้งทรงดำรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์) กำลังทรงสนทนากับพระอรรถวิทย์วรวากย์ในวันบำเพ็ญกุศล (๕๐ วัน)

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แสดงพระธรรมเทศนา และฉันภัตตาหารเพล ในวันบำเพ็ญกุศลศตมาห (๑๐๐ วัน)

นิธานสถานศพนางถนอม หงสนันทน์
ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

7 พระเจ้าทั้ง 7

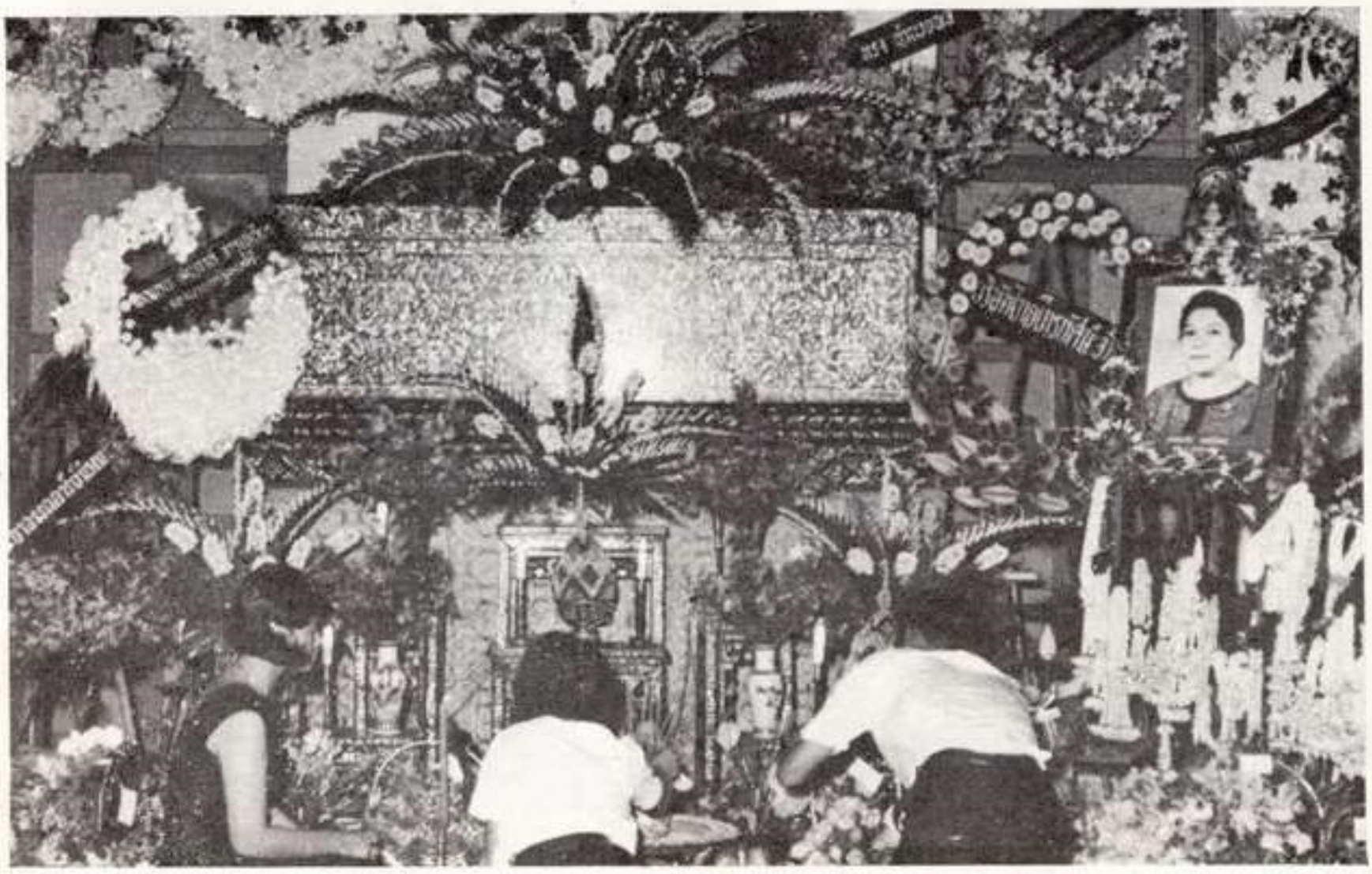
การบำเพ็ญกุศล

สัตมวาร และ บรรจุศพ

นางถนอม หงสนันทน์

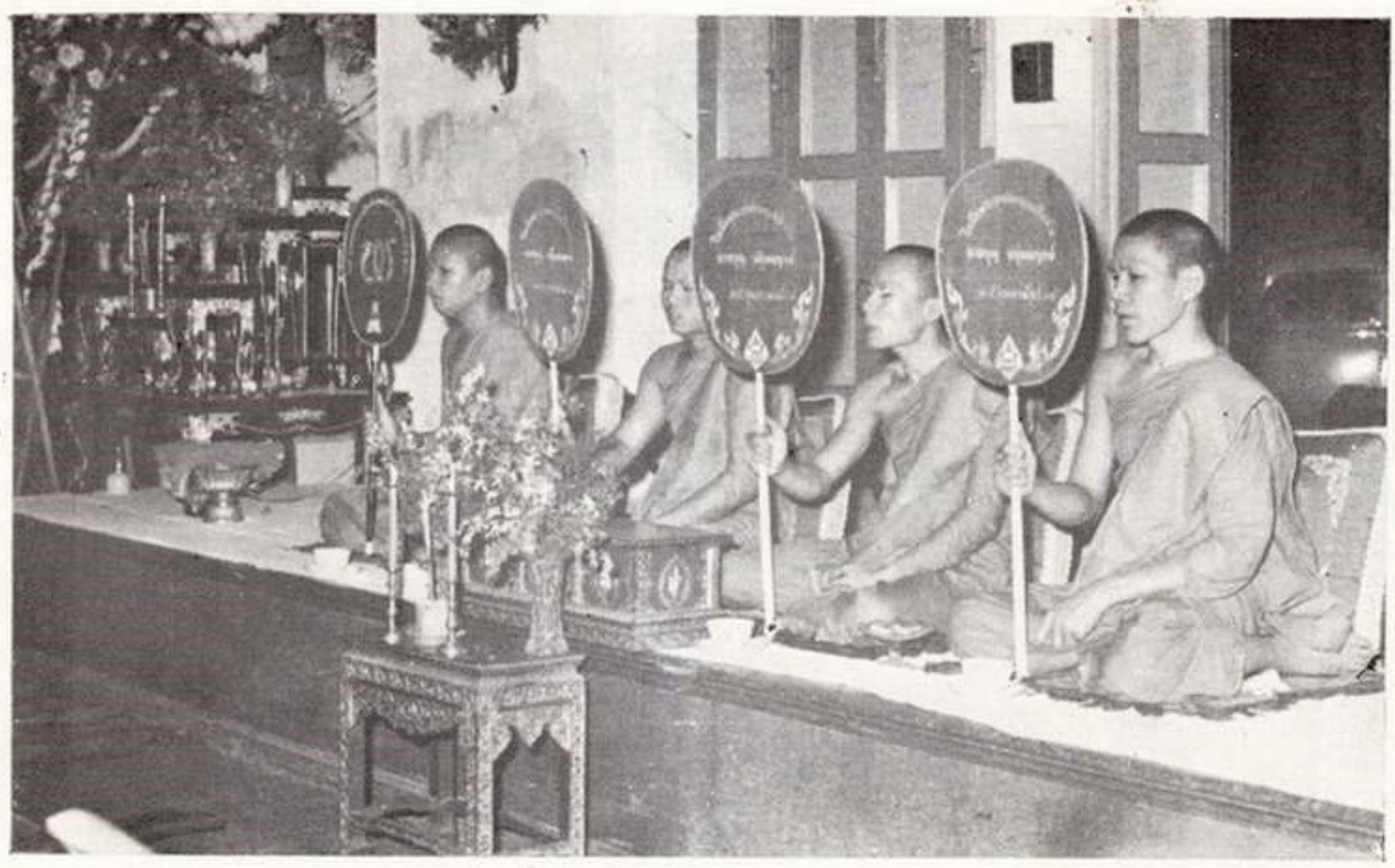
ณ วัดเทพศิรินทราวาส

20-27 กันยายน 2508

7 ผ:เจ้าหัว 7

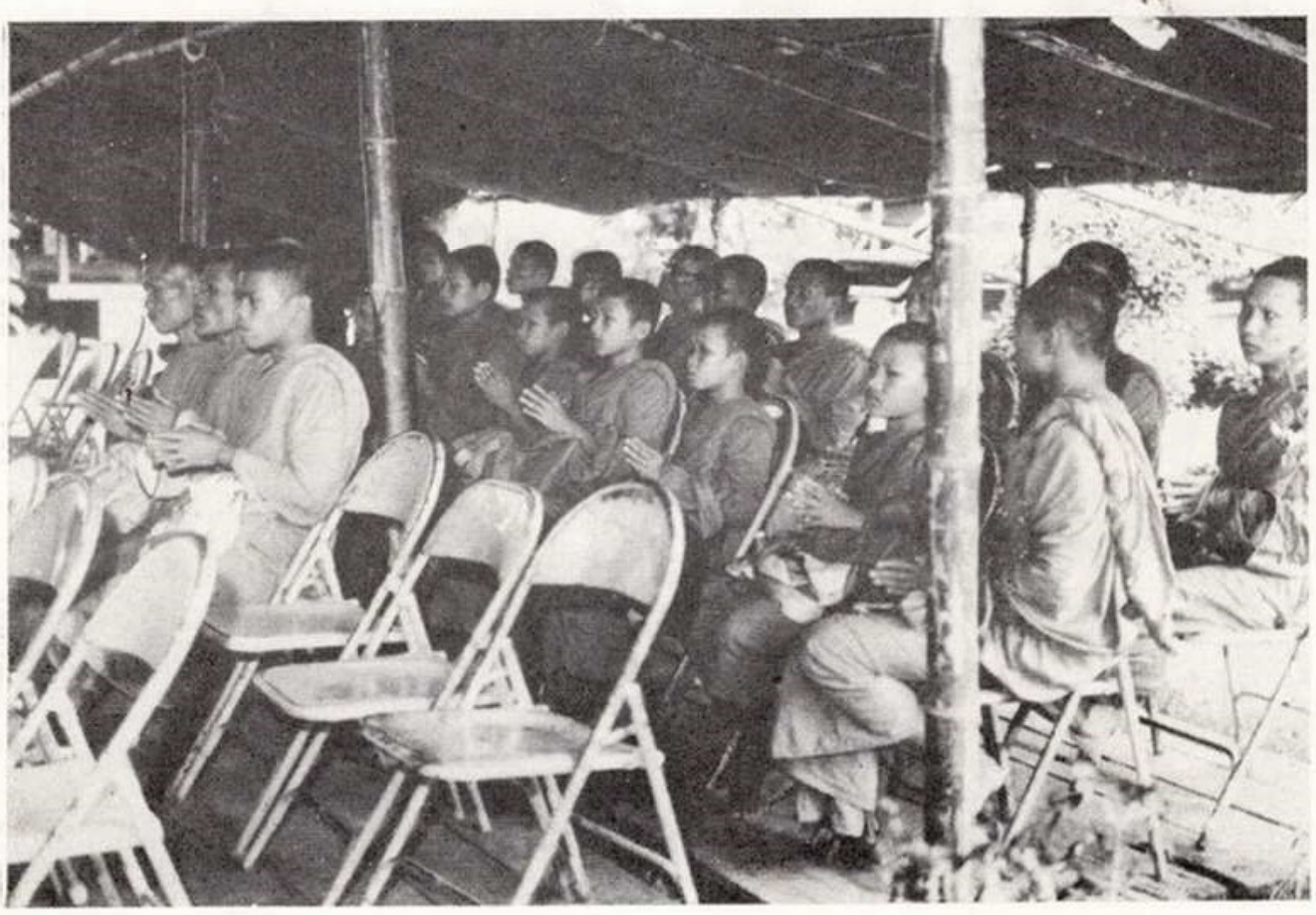

ถ่ายหมู่ ณ นิธานสถาน วัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันบรรจุศพ ๒๗ กันยายน ๒๕๐๘

ถึงแม้ว่า Laurent de Beaumelle นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส นามอุโฆษจะบันทึกไว้เป็นคติสำหรับการจากไปของใครคนใดคนหนึ่งในพิภพนี้ ที่จากไปโดยไม่มีวันจะกลับคืนมาสู่พิภพอีกว่า

"Life is a dream, and death is an awakening"

ชีวิตคือความฝัน ความตายคือการตื่นก็ตาม แต่เหตุการณ์ เมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน บี ๒๕๐๘ ก็ยังเป็นเหตุการณ์ที่ติดตรึงความรู้สึกของข้าพเจ้าเองว่าจะคิดอย่าง Beaumelle คิดไว้ เห็นจะไม่ไหว ในเมื่อมันเป็น "*วันสุดท้ายของหนอม*" ที่จากไปอย่างฉับพลันและไม่ได้คาดคิด ข้าพเจ้าหมายถึง **ถนอม หงสนันทน์** ภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากของข้าพเจ้าที่มีแต่ความเห็นใจและเสียสละกันมาด้วยความอบอุ่นระหว่างชีวิตของเราถึงเกือบ ๓๐ ปี ๓๐ ปีที่หนอมได้ให้ทุกสิ่งทุกอย่างแก่ข้าพเจ้า ไม่ว่าจะด้วยกำลังใจ กำลังความคิด และกำลังการต่อสู้ในทุกประการ เพื่อที่จะจรรโลงครอบครัวของเราให้ก้าวหน้าเป็นปึกแผ่นไปตามอัตภาพที่ควรมีควรเป็น เท่าที่ความสามารถของเราจะก่อสานและสร้างสรรไปได้ หนอมไม่ได้คิดถึงความเหน็ดเหนื่อย ความยากลำบาก หนอมไม่ได้คิดถึงการที่จะต้องเสียสละอันไม่หยุดหย่อนเพื่อข้าพเจ้า และเพื่อลูก ๆ ของเธอ และหนอมไม่ได้คิดถึงการตอบแทนใด ๆ หนอมให้ทุกสิ่งทุกอย่างกับข้าพเจ้าและกับลูก ๆ เสียจนทำให้ข้าพเจ้าชิงชัง และหวาดกลัวเหตุการณ์เมื่อเที่ยงวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๐๘ อย่างบอกไม่ถูก ว่ามันเป็นวันที่โลกได้เชือดเฉือนและประหัสประหารดวงใจของข้าพเจ้าและลูก ๆ ออกไปอย่างทารุณและทรมานทรกรรมเสียเหลือประมาณ

เสียงสะอึกสะอื้นของคุณแม่และลูก ๆ ของหนอม ขณะที่บรรยากาศเต็มไปด้วยความเงียบสงัดวังเวงและแสนจะเศร้าสลด ที่เกิดขึ้นล้อมรอบเตียงของหนอมที่ในห้องของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ในเวลาเที่ยงของวันนั้น เสมือนเป็นเสียงกระเส่าและเสียงที่เรียกร้องของหนอมที่บอกอำลาข้าพเจ้าเป็นครั้งสุดท้ายว่า จะไม่กลับมาหาข้าพเจ้าอีกจนชั่วโลกสลาย จะพึงทิ้งไว้แต่รอยพิมพ์ใจของหนอมคือลูกรัก ๓ คน ที่ประพิมประพรายจากหนอมอันจะนำความปวดร้าวและประทับใจให้แก่ข้าพเจ้าจนชั่วกัลปาวสานต์ หรือข้าพเจ้าจะถึงสิ้นกาลอวสานต์ไปเสียก่อน

อนิจจาหนอม-ถนอม หงสนันทน์!

ถ้าความตายจะมีการทดแทนกันได้ ข้าพเจ้าก็คิดว่าคงจะมีใครหลาย ๆ คนในครอบครัวของเราจะต้องขอตายแทนหนอมอย่างเต็มใจยิ่งทีเดียว

หนอมมีชีวิตและเกิดมาอย่างขาวสะอาดและบริสุทธิ์ และอำลาไปจากพิภพนี้ก็ด้วยความขาวสะอาด ด้วยความเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ผู้ยากทั่วไป ที่หนอมได้ปฏิบัติไว้เมื่อครั้งยังมีชีวิต หนอมอยู่ด้วยความดี และความดีทุกอย่างของหนอมได้หล่อเลี้ยงหนอมไว้จนกระทั่งเธอต้องอำลาจากไปด้วยความจำเป็น ถึงแม้นักปรัชญาชีวิตชาวยุโรปอีกคนหนึ่งจะกล่าวไว้ว่า

"The terrors of death are not terrors to those who have done good." ก็ตาม แต่ข้าพเจ้าและลูก ๆ ก็ไม่มีความประสงค์หรือปรารถนาที่จะให้หนอมจากไปในชีวิตของเธอที่จะเริ่มต้นในวัย ๔๙ เท่านั้น

ทุกคนในครอบครัวของเราต้องการหนอมไว้เป็นดวงประทีปที่เจิดจรัส เป็นหลักและเป็นแกนของครอบครัวที่มั่นคงยั่งยืนต่อไปอีกนานเท่านาน แม้ว่าถ้ายังจะไม่มีอำนาจของมฤตยูอยู่ในโลกนี้ได้เท่าไหร่ ก็ยิ่งจะมีคติยินดีเท่านั้นทีเดียว แต่นั่นก็เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เราคิดเพ้อเจ้อไปเอง

ชีวิตของหนอมหรือ ถนอม หงสนันทน์ เป็นชีวิตที่เต็มไปด้วยคุณค่า เกียรติคุณและราบรื่นมาตลอดเวลาชั่วอายุขัยของเธอ ทั้งนี้ก็อาจจะเป็นด้วยกุศลผลบุญของหนอมที่ได้สร้างสรรหรือประกอบกรรมดีไว้ในภพก่อน ก็อาจเป็นได้

หนอมเป็นบุตรีคนที่ ๒ ของท่านเจ้าคุณพ่อคือพระยาศรีบัญชา (ทวน ธรรมาชีวะ) ซึ่งถึงแก่กรรมแล้ว และคุณแม่สนธิ์ ซึ่งเป็นมารดาบังเกิดเกล้าของเธอเอง

หนอมปฏิสนธิเมื่อบีมะโรง วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ ณ ตึกในบริเวณโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ สี่กั๊กเสาชิงช้า พระนคร ซึ่งเป็นโรงพิมพ์แห่งเดียวที่มีชื่อเสียงของกรุงเทพฯ ในยุคนั้น

หนอมเป็นคนหนึ่งในจำนวนบุตรธิดา ๓ คนของท่านเจ้าคุณศรีบัญชา คนแรก

คือ ทุน ธรรมาชีวะ ซึ่งมีชีตเป็นมารดา คนที่สองคือหนอม และคนที่สามคือ พันเอก อาวุธ ธรรมาชีวะ ซึ่งมีหม่อมหลวงแฉล้มเป็นมารดา

ทั้ง ๓ คนพี่น้องในตระกูลธรรมาชีวะแม้จะต่างมารดากันก็ตามแต่ก็มีความรักใคร่สนิทสนมสัมพันธ์กันมา เหมือนกำเนิดเกิดขึ้นมาจากอุทรเดียวกันตลอดมา

หนอมเป็นบุตรีคนเดียวของท่านเจ้าคุณพ่อ ท่านจึงเอ็นดูและเมตตารักใคร่ทนุถนอมหนอมเป็นพิเศษ แม้ว่าคุณแม่สนธิ์จะได้คอยประคับประคองประคบประหงมหนอมอยู่ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจตั้งแต่เกิดมาอย่างใกล้ชิดแล้วก็ตาม แต่ถึงกระนั้นคุณย่าทองคำซึ่งเป็นมารดาเลี้ยงของท่านเจ้าคุณพ่อ, ก็ยังพุ่งความปราณีรักใคร่เอ็นดูมาที่หนอมอีก ชีวิตของหนอมจึงมีแต่ความอบอุ่นร่าเริงและแจ่มใสมาแต่อ้อนแต่ออก ซึ่งตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วน่าจะเป็นกุศลผลบุญของหนอมที่ประกอบกรรมดีมาแต่ภพ

บน ถ่ายที่กรุงเฮกพร้อมคุณพ่อ (พระยาศรีบัญชา) และพี่ชาย

ล่าง เรียนหนังสือที่กรุงเฮก

ภาพเต็มหน้าซ้ายมือ: ถ่ายเมื่ออายุ ๑๐ ปี ที่กรุงปารีส

ถ่ายเมื่ออายุได้ ๑๒ ปี

ก่อนก็อาจจะเป็นได้ ผลกรรมแห่งความดีในภพนั้นจึงติดตามมาสนองหนอมในภพนี้

เมื่อหนอมอายุได้ ๔ ขวบ คุณย่าและคุณแม่ก็ส่งหนอมไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนซึ่งเรียกกันว่า "โรงเรียนครูแตง" ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับโรงพิมพ์นั่นเอง การเรียนในโรงเรียนของหนอมเป็นการเรียนคล้ายๆกับโรงเรียนอนุบาลทุกวันนี้ ซึ่งจะต้องมีพี่เลี้ยงคอยประคับประคองนักเรียนรุ่นเล็ก ๆ ตามสมควร

หนอมเรียนอยู่ที่โรงเรียนครูแตง จนอายุได้ ๗ ขวบ ท่านเจ้าคุณพ่อจึงส่งหนอมไปเป็นนักเรียนประจำกินนอนที่โรงเรียนเซ็นต์โยเซฟคอนแวนต์ ด้วยความมุ่งหมายของท่านที่จะให้ธิดาที่รักเริ่มเข้าสังคมกับเด็ก ๆ ในวัยเดียวกัน หรือวัยใกล้เคียงกัน และนั่นก็คือ การที่จะได้รับการอบรมสั่งสอนให้อยู่ในระเบียบวินัยและข้อบังคับของโรงเรียน ในเมื่อหนอมจะต้องอยู่ในหมู่เพื่อนฝูงมากมายหลายคน การเรียนรู้อุปนิสัยใจคอคน ในวัยที่จะเริ่มต้นก้าวหน้า มีชีวิตแตกฉานต่อไปนั้น รวมทั้งประสพการณ์ของชีวิตต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามา ได้ทำให้หนอมเริ่มศึกษาด้วยตัวของตัวเอง ด้วยความรู้สึกและความนึกคิดของตัวเองมากขึ้นเป็นลำดับ และแม้จะอยู่ในวัยเด็ก

ถึงวันหยุด เสาร์อาทิตย์ท่านเจ้าคุณพ่อก็จะส่งรถไปรับกลับมาบ้าน เพื่อที่จะได้อยู่ใกล้ชิดกับท่านเจ้าคุณพ่อ คุณย่า และอยู่ในอ้อมกอดของคุณแม่ ซึ่งตั้งใจตั้งตาคอยและตั้งหน้าเร่งวันเร่งคืนจะให้ถึงบ่ายวันเสาร์เสียเร็ว ๆ ลูกหนอมจะได้กลับบ้าน มิตรสนิทใน

รุ่นนั้นของหนอมคนหนึ่งที่เซ็นต์โยเซฟคอนแวนต์ในสมัยนั้น คือหม่อมหลวงกมลา สุขุม ขณะนี้ทำงานอยู่ที่บริษัทเชลล์

หนอมอยู่ที่โรงเรียนเซ็นต์โยเซฟจนถึงอายุ ๙ ขวบ คือถึงปี ๒๔๖๘ ท่านเจ้าคุณพ่อซึ่งรับราชการอยู่ที่กระทรวงการต่างประเทศ และเพิ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระศรีบัญชา" ใหม่ ๆ ก็ได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ให้ไปดำรงตำแหน่งอุปทูต ณ สถานอัครราชทูตไทยที่กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ ท่านเจ้าคุณพ่อเห็นเป็นโอกาสดีที่ลูก ๆ ของท่านจะได้ไปเบิดหูเบิดตาให้ความกว้างขวางแก่ความรอบรู้ความรู้สึกนึกคิด และสติปัญญาของตนเองยิ่งขึ้นในประเทศที่เจริญแล้ว ท่านจึงตัดสินใจหอบลูกหอบเต้าไปหมดทั้งลูกหญิงและลูกชาย รวมทั้งหนอมที่มีอายุย่างเข้า ๑๐ ขวบ

ที่กรุงเฮก ภายหลังที่ท่านเจ้าคุณพ่อได้รับมอบหมายการงานในตำแหน่งอุปทูตของสถานอัครราชทูตเรียบร้อยแล้ว ท่านก็จ้างครูซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสให้มาสอนภาษาฝรั่งเศสให้แก่ลูกหญิงลูกชายที่บ้านพักทันที นับเป็นโอกาสอันงดงามที่เด็กไทยรุ่นนั้นน้อยคนนักจะได้รับ เพราะฉะนั้น เมื่อหนอมที่มีความปรารถนาและพื้นฐานในทางนี้มาบ้างแล้วจากเมืองไทย จึงทำให้เธอมีความรู้ภาษาฝรั่งเศสแตกฉานเป็นลำดับที่หนึ่ง และภาษาอังกฤษอันดับรองต่อไป แน่นอน ท่านเจ้าคุณพ่อย่อมมีความภาคภูมิใจเป็นธรรมดาเมื่อลูก ๆ ของท่านทุกคนใช้ภาษาเหล่านั้นได้ทั้งในสังคมและใช้เป็นความรู้ประดับสติปัญญา

ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อท่านเจ้าคุณพ่อมีราชการของสถานทูตไปยังประเทศต่างๆ หลายประเทศในภาคพื้นยุโรป ท่านก็มักจะนำหนอมติดตามท่านไปด้วยทุกโอกาส ทำให้หนอมมีประสพการณ์ในชีวิตมีความจดจำ และมีความภาคภูมิที่ได้เข้าไปท่องเที่ยวอยู่ในประเทศที่เรียกว่าศิวิลัยในขณะนั้นของยุโรป โดยเฉพาะที่กรุงปารีส หนอมได้อยู่กับท่านเจ้าคุณพ่อนานกว่าทุกหนทุกแห่ง จนกระทั่งกระทรวงการต่างประเทศได้มีคำสั่งให้ท่านเจ้าคุณพ่อกลับเข้ามารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศที่กรุงเทพ ฯ ใหม่อีก หนอมจึงกลับมา

เมืองไทย และได้ไปศึกษาต่อที่โรงเรียนมาแตร์เดอี ถนนเพลินจิตต์ ในระยะนั้นเอง หนอมก็ต้องจำจากคุณย่าและคุณแม่มาอยู่กับท่านเจ้าคุณพ่อที่บ้านมักกะสัน ตอนปลายถนนราชปรารภ ตามคำแนะนำของท่านเจ้าคุณพ่อซึ่งเห็นว่าจะเป็นความสะดวกของลูกสาวท่าน ที่จะไปและกลับจากโรงเรียนมาแตร์เดอีมากกว่าที่จะอยู่ที่บ้านเสาชิงช้า แต่ถึงกระนั้นท่านเจ้าคุณพ่อก็ยังให้หนอมมาอยู่ใกล้ชิดกับคุณย่า และในอ้อมกอดของคุณแม่ทุกสัปดาห์ในตอนปลายของสัปดาห์ซึ่งเป็นวันหยุดโรงเรียน

ชีวิตของหนอม ในขณะที่เป็นนักเรียนที่มาแตร์ จึงเท่ากับเป็นดวงตาและดวงใจของทั้งท่านเจ้าคุณพ่อทั้งคุณย่าและคุณแม่ซึ่งรุมรักหนอมอยู่เพียงคนเดียว

ชีวิตอีกมุมหนึ่งของหนอมซึ่งแสดงถึงความมีใจเมตตากรุณา ผูกผ่อง รักสวยรักงาม และรักความประณีตบรรจงต่าง ๆ ก็คือ หนอมชอบเลี้ยงสัตว์ เช่นสุนัขและกระต่ายมาตั้งแต่เด็กๆ ด้วยการให้ความเมตตาทะนุถนอมแก่มันเหล่านั้นด้วยความปรานี ต้นหมากรากไม้ ทั้งไม้ยืนต้นและไม้ดอก หนอมปลูกไว้มากมาย และดูแลเอาใจใส่อยู่ทุกวัน จนมันงอกงามให้ดอกและให้ผลเต็มสะพรั่งไปทั้งต้นที่บ้านมักกะสัน นิสัยอันนี้เป็นของแท้และดั้งเดิมของหนอม ซึ่งไม่เคยมีใครไปสอนให้เธอ แต่กำเนิดเกิดขึ้นมาจากใจรักและส่อ

จากซ้าย–ถนอม หงสนันท หลวงจรเนาวิเทศ อาวุธ ธรรมาชีวะ และทุน ธรรมาชีวะ ถ่ายเมื่อ ๒๔๖๘ ที่กรุงเฮก

แสดงถึงอุปนิสัยใจคออันงดงามของหนอมเป็นอย่างดี แม้ต่อมาภายหลังเมื่อหนอมมีครอบครัวแล้ว แต่หนอมก็ยังถือเป็นงานอดิเรกที่สำคัญยิ่งของชีวิตประจำวัน สำหรับการเลี้ยงสัตว์และปลูกต้นไม้ ซึ่งหนอมได้ปฏิบัติตลอดมาจวบจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตนี่เอง จึงเป็นเสมือนมรดกส่วนหนึ่งที่หนอมทิ้งไว้ให้พวกเราและครอบครัว, ยังมองดูอนุสรณ์เหล่านั้นของหนอม ไม่ว่าทั้งสัตว์เลี้ยงและไม้ดอกที่ชูช่อชูดอกงามสพรั่งไม่มีวันร่วงโรย ดูประหนึ่งชีวิตและวิญญาณของหนอมยังคงเคล้าคลึงอยู่กับครอบครัว เหมือนหนอมไม่ได้จากลูกและจากข้าพเจ้าไป แต่อนิจจา! มันก็เป็นอนุสรณ์ที่ข้าพเจ้าและลูกๆต้องมองดูด้วยใจสั่นสะท้านและโศกสลดทุกครั้ง เพราะบางครั้งที่ต้นไม้ใหญ่ๆ เช่น มะม่วง มะพร้าว กระถินณรงค์ สะบัดใบสะบัดกิ่งส่งเสียงหวาดหวิวลู่ไปตามลมแรง ฟังไปก็เหมือนกับเสียงแหลมเล็กของหนอมที่กู่ก้องร้องเรียกข้าพเจ้าและลูกๆ **อย่างที่ข้าพเจ้าเคยได้ยินมาทุกครั้งก่อนที่หนอมจะจากไป**

นี่แหละหนอม

นี่แหละโลก โลกสร้างเธอขึ้นมา แล้วโลกก็คร่าห์ชีวิตเธอเสียเอง **นี่แหละชีวิตที่แสนเศร้าของหนอม**

อนุสรณ์ต่างๆที่หนอมทิ้งไว้นั้นมากมาย ทั้งให้แก่ข้าพเจ้าเองและแก่ลูกๆทุกคน จึงทำให้พวกลูกๆเองคล้ายๆจะละเมอเพ้อพกไปว่า แม่เขายังไม่ตาย แม่ยังอยู่หนอมยังอยู่–อยู่กับพวกเรานั่นเอง ดูเอาเถิด ชีวิตและความรักระหว่างคนที่ยังอยู่และจากพรากไป มีความสัมพันธ์กันถึงปานนี้ เทพเจ้าแห่งมฤตยูก็ช่างโหดเหี้ยมทารุณเสียเหลือหลาย ปลิดเอาชีวิตและวิญญาณของหนอมที่เราไม่ต้องการให้จากไป, จากไปจนได้

ในชีวิตของนักเรียน ที่หนอมเริ่มย่างชีวิตขึ้นสู่วัยสาวแล้วนั้น หนอมเป็นที่รักยิ่งของครูบาอาจารย์และเพื่อนๆทุกคน หนอมเกิดมาไม่เคยมีศัตรู และก็เห็นจะเป็นสิ่งที่แน่นอนแล้ว เพราะความเมตตากรุณาที่หนอมเอาใจใส่ เผื่อแผ่ไปถึงใครต่อใครทั่วไปก็ดี ความร่าเริงแจ่มใสเป็นประจำของหนอมก็ดี และความรักเพื่อนเท่ากับรักตัวของ

สมัยอยู่ ร.ร. มาแตร์เดอี : แถวยืน จากซ้ายไปขวา ถนอม ธรรมาชีวะ,
คุณเจริญศรี หัลละเมียร, คุณเสาวรส เสรษฐบุตร
แถวนั่ง คุณอนงค์, คุณชูแสง, อาจารย์ กมลา ไกรฤกษ์, ดร. จิตเกษม สืบุญเรือง

เองก็ดี ย่อมมีอิทธิพลที่จะทำให้หนอมอยู่ในสายตาของเพื่อน ๆ ที่มองดูหนอมอย่างเป็นเด็กสาวที่น่ารักน่าเอ็นดู นอกจากหนอมจะมีคุณลักษณะดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นิสัยอันหนึ่งของเธอก็คือไม่ยอมดูถูกคน หรือจะเรียกว่าหนอมดูถูกดูแคลนใครไม่เป็นเสียเลย

เพื่อนฝูงของหนอมทั้งที่ยากดีมีจน จึงพากันรักหนอมทุกคน และพากันถือว่าหัวใจของหนอมมีราคาแพงที่เดียว

แม้ว่าในวัยนี้ของหนอม ที่หนอมจะไปมีชีวิตห้อมล้อมอยู่ด้วยเพื่อน ๆ แต่หนอมก็ยังเป็นแต่เพียงแบ่งขอบเขตกันเอาไว้เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเท่านั้นเอง เพราะหนอมจะต้องใช้ชีวิตส่วนใหญ่อีกส่วนหนึ่งในการปรนนิบัติเจ้าคุณพ่อคุณย่าและคุณแม่ของหนอมให้มีความสุขสมบูรณ์ เท่าที่กำลังกายของเธอจะสามารถทำให้ท่านได้ หนอมบอกกับท่านเหล่านั้นว่า ต่อไปนี้ ชีวิตของหนอมจะต้องออกไปโลดเต้นอยู่กับโลกแล้ว หนอมจะต้องมีเพื่อน ทุกวันหยุดโรงเรียน หนอมมักจะพาเพื่อนฝูงมาที่บ้าน, แนะนำให้รู้จักกับท่านเจ้าคุณพ่อที่บ้านมักกะสัน หรือกับคุณย่าและคุณแม่ที่บ้านสี่กั๊กเสาชิงช้า หลังจากนั้นก็ช่วยกับเพื่อน ๆ ทำขนมนมเนย ร่วมวงสนทนาพาทีกันอย่างสนุกสนาน มิฉะนั้นก็มักจะพากันไปปิคนิคในเรือกในสวน หรือไปเฮฮากันอยู่ที่เขาดินหรือที่อื่น ๆ

ถึงแม้หนอม จะอุทิศชีวิตและแรงใจให้แก่เพื่อน ๆ ปานใด ก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของชีวิตที่จำเป็น และเพื่อสังคม เพราะหนอมรู้จักหน้าที่และกาลเวลา ที่หนอมจะต้องศึกษาและค้นคว้าหาความรู้อันเป็นส่วนประกอบอันสำคัญยิ่งของชีวิต ที่หนอมได้รับคำสั่งสอนอบรมมาจากท่านเจ้าคุณพ่อและครูบาอาจารย์ว่า หนอมจะต้องเอาใจใส่ต่อบัญหาต่าง ๆ ที่เป็นพลังหรือเป็นแก่นสารของชีวิตให้ครบถ้วน เพื่ออนาคตของหนอมเอง เพราะเมื่อถึงเวลาอันควรแล้ว หนอมจะต้องไปใช้ภูมิปัญญาและความคิด บางทีก็จะต้องแก้บัญหาชีวิตเอาด้วยปฏิภาณและไหวพริบ ซึ่งจะเป็นบทเรียนในการช่วยตัวเองได้ในคราวจำเป็นเสมอ

สิ่งที่เป็นกำไรชีวิตของหนอม ที่คนอื่นหรือเพื่อน ๆ อาจจะไม่มีโอกาสได้รับอย่างหนอม ก็คือ การที่ท่านเจ้าคุณพ่อปรารถนาจะให้บุตรีของท่านมีประสพการณ์มากที่สุด มีการเรียนรู้ด้วยตัวของตัวเองมากที่สุด และมีความเฉลียวฉลาดทันผู้ทันคนอยู่เสมอนั้น อาจจะเป็นนโยบายเช่นนั้นของท่านเจ้าคุณพ่อของหนอมก็ได้ ที่เมื่อท่าน

กับเพื่อนนักเรียนมาแตร์ที่ได้รับรางวัลภาษาฝรั่งเศสยอดเยี่ยม (ถนอมยืนขวาสุด)

กลับจากยุโรป มารับราชการที่กระทรวงการต่างประเทศแล้ว ท่านยังมีภาระกิจที่จะต้องสมาคมกับนักการทูตต่างประเทศและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของรัฐบาลอยู่เป็นประจำ ท่านจึงมักจะนำธิดาของท่านคือหนอมติดตามไปด้วยเสมอ ไม่ว่าจะไปตามบ้านของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หรือตามบ้านทูตานุทูต แน่นอน, หนอมย่อมได้ประโยชน์จากการฟังการสนทนาพาทีที่เป็นสาระอันก่อให้เกิดภูมิปัญญาและความรู้ความคิดใหม่ ๆ อยู่เนือง ๆ

ตั้งแต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เรื่องที่สนุกสนานไปจนถึงเรื่องราวใหญ่โตคือปัญหาการบ้านการเมือง หนอมก็ได้ยินได้ฟังอยู่ตลอดเวลา

ท่านเจ้าคุณพ่อ, มักจะมีภาระหน้าที่ในการจัดการรับรองแขกเหรื่อชาวต่างประเทศและข้าราชการในกระทรวงที่บ้านของท่านอยู่เนือง ๆ ท่านเจ้าคุณพ่อจึงมักจะมอบภาระให้หนอมเป็นผู้อำนวยการและดูแลจัดการงานรับรอง งานเลี้ยง ตลอดจนกะการในเรื่องอาหารการกินและเครื่องดื่มต่อปริมาณผู้คนและแขกเหรื่อทุกครั้ง ซึ่งหนอมก็ได้ปฏิบัติการนั้นไป โดยไม่มีการตกหล่นเสียหาย จึงได้รับความไว้วางใจในเรื่องนี้จากท่านเจ้าคุณพ่อตลอดมา ทั้งนี้ก็เพราะ หนอมรู้จักสังคม รู้จักแบบแผน และรู้จักวิธีการต่าง ๆ ที่ควรจะทำไปแค่ไหนเพียงไร ด้วยความเหมาะสมและเชิดหน้าชูตารักษาเกียรติภูมิแห่งท่านเจ้าคุณพ่อไว้ ท่านเจ้าคุณพ่อเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ป๊อปปูล่าในวงสังคมชั้นสูงของเมืองไทยยุคนั้น กอร์ปกับท่านรักธิดาของท่านผู้นี้เป็นอย่างยิ่ง จึงมีคำกล่าวกันว่า ***หนอมก็เหมือนเงาของท่านเจ้าคุณ*** หากพบท่านเจ้าคุณ ณ ที่ใดก็มักจะได้พบบุตรีของท่านคือหนอมด้วยทุกครั้ง แม้แต่ท่านเจ้าคุณไปเป็นสมาชิกของสโมสรก๊อล์ฟทั้งสโมสรดุสิตและราชกรีฑาสโมสร ท่านก็ยังอุตส่าห์เคี่ยวเข็นเอาหนอมไปเป็นสมาชิกเล่นกอล์ฟกับท่านด้วย, จนได้ แต่หนอมก็ไม่ค่อยได้ไปนัก เพราะเมื่อเธอกลับจากโรงเรียนแล้ว ยังจะต้องมีภาระกิจดูแลความเรียบร้อยบ้านช่อง และยังจะต้องใช้เวลาศึกษาเล่าเรียนอย่างเข้มงวด เพราะชีวิตการศึกษาของหนอมในระยะหลังนี้ใกล้จะจบมัธยมปีที่ ๘ แล้ว หนอมต้องทุ่มเทความเอาใจใส่ให้แก่ตำหรับตำรามากกว่าภาระกิจอย่างอื่น แต่เธอเป็นคนแบ่งเวลาเป็น พอที่จะแบ่งได้สัดได้ส่วน หนอมไม่ใช่คนเจ้าระเบียบ แต่ชีวิตของเธออยู่ในกรอบของความเป็นระเบียบมาตั้งแต่เล็กแต่น้อย จนกระทั่งย่างเข้าสู่วัยสาว จึงกลายเป็นนิสัยเช่นนั้นเองของหนอม คุณย่าและคุณแม่มองดูด้วยสายตาที่ชื่นชมและไม่ผิดหวัง หนอมจึงเสมือนบ่าราการแห่งความหวังของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ และขณะเดียวกันก็คือนิมิตรของตระกูลธรรมาชีวะ

หนอมเรียนจบมัธยมปีที่ ๘ ของมาแตร์เดอี เมื่อปี ๒๔๗๒ เธอได้คะแนนเป็นเยี่ยมในภาษาฝรั่งเศส และเป็นคะแนนที่ท่านอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำประเทศไทยขณะนั้นมีความสนใจเป็นพิเศษ จึงได้จัดงานเลี้ยงน้ำชาขึ้นที่สถานทูตเพื่อแสดงความยินดีในความสำเร็จอันรุ่งโรจน์ของเธอและทั้งของเพื่อน ๆ ของหนอมอีกสามสี่รายเท่าที่จำได้มีอาจารย์จิตเกษม ศรีบุญเรือง และอาจารย์หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ข้าพเจ้าต้องขออภัยที่จดจำชื่อรายอื่น ๆ นอกจากนี้อีก, ไม่ได้ ในการนี้ ท่านราชทูตได้มอบหนังสือฝรั่งเศสชุดหนึ่งเป็นรางวัลแก่กลุ่มนักเรียนกลุ่มนั้นรวมทั้งหนอม นี่ก็คือความสำเร็จส่วนหนึ่งในชีวิตของหนอม ที่หนอมยังทึ้งรางวัลอันเป็นอนุสรณ์เหล่านั้นไว้ให้แก่ลูก ๆ จนถึงบัดนี้

เมื่อจบ ม. ๘ แล้ว เพราะเหตุที่หนอมอยู่ว่าง ๆ กับใครไม่เป็น จึงได้ไปสมัครเรียนพิมพ์ดีดชวเลข ที่โรงเรียนพิมพ์ดีดสัตตคาราสถานของคุณหลวงมิตรธรรมพิทักษ์หน้าโรงภาพยนตร์แกรนด์เดี๋ยวนี้ หนอมเรียนสำเร็จตามคอร์สและตามระยะเวลาของการศึกษา ได้รับประกาศนียบัตรทั้งชวเลขและพิมพ์ดีด เมื่อยังจะต้องอยู่ว่าง ๆ ต่อไปอีก หนอมจึงไปศึกษาวิชาตัดเสื้อต่อไปที่ร้านวีบีง ซึ่งเป็นโรงเรียนช่างเสื้อชั้นหนึ่งที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้นของกรุงเทพ ฯ ระหว่างเรียนอยู่ที่วีบีง ท่านเจ้าคุณพ่อได้ทดลองให้หนอมตัดเสื้อแจกลุกศิษย์ลูกหาของท่านหลายคน ในขณะที่ท่านไปเป็นอาจารย์พิเศษสอนภาษาอังกฤษอยู่ที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย หนอมก็ปฏิบัติให้ท่านได้เรียบร้อย ไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย จากฝีมือตัดเสื้อของหนอมเป็นครั้งแรกในชีวิตของเธอ ท่านเจ้าคุณพ่อถึงกับออกปากชมว่า ลูกสาวของท่าน อยากจะเป็นช่างก็เป็นช่างได้เก่งเหมือนกัน เมื่อแววดีในทางช่างมาเป็นของหนอมตอนย่างขึ้นสู่วัยสาวในระยะหลังนี้ คุณเจริญศรี ห์ลีละเมียร เพื่อนที่รักที่สุดคนหนึ่งของหนอมจากมาแตร์เดอีมาด้วยกัน จึงแนะนำให้หนอมไปเรียนเพิ่มเติมที่ร้านตัดเสื้อของคุณสมาน ถนนพลับพลาไชย หลังวัด

ภาพเต็มหน้าขวามือ (กับลูกสาวคนแรก) ▷

ถ่ายเมื่อหลังสงคราม พ.ศ. ๒๔๘๙

เทพศิรินทร์ต่อไป หนอมเรียนเพิ่มเติมอยู่ที่ร้านคุณสมาน จนชำนิชำนาญแล้ว จึงยุติการศึกษาลง

ในระหว่างนั้น แม้ชีวิตของนักเรียนรุ่นเดียวกันที่มาแตร์เดอี จะแยกย้ายเปลี่ยนแปลงกันไปคนละทิศละทางตามพรหมลิขิต แต่หนอมก็ยังเป็นหนอมคนเดิม เป็นจุดศูนย์ร่วมของมิตรสหายที่ยังไปมาหาสู่อยู่เสมอ แม้จะมีครอบครัว มีลูกมีเต้ากันไปบ้าง หนอมก็ยังถือเป็นหน้าที่ที่เธอจะไปเยี่ยมเยียนไต่ถามสารทุกข์สุขดิบจนถึงบ้านเพื่อนฝูงทุกคน ไม่ว่ายากดีมีจน หนอมปฏิบัติกับเพื่อนเหมือนกันหมด เพราะหนอมถือว่าเป็นเรื่องของพรหมลิขิต ที่ใครจะเอาชนะพรหมลิขิต เห็นจะเป็นไปได้ยากเต็มที

ไม่ว่าแต่เพื่อนฝูง แม้แต่บิดามารดาของเพื่อนจะเกิดเจ็บไข้ได้ป่วย หนอมก็จะถือเป็นเรื่องที่จะต้องอาทรไปทั่วทุกราย เธอจะต้องรีบร้อนไปเยี่ยมเยียนคารวะจนถึงบ้านหรือโรงพยาบาล พร้อมด้วยผลไม้, ช่อดอกไม้ ในทันทีที่ทราบข่าว และจะกังวลใจสอบถามข่าวคราวอยู่เรื่อยไปจนหายเรียบร้อย นี่แหละ ชีวิตของหนอมจึงเป็นที่รักและที่เอ็นดูของเพื่อนฝูงและบุพการีของเพื่อนฝูงทั่วไป

ถึงวันดีคืนดี เมื่อหนอมคิดถึงวันเวลาและวัยที่ยังเป็นเด็กนักเรียนอยู่ ที่เธอยังทั้งอาลัยและประทับใจ ก็มักจะนัดเพื่อนฝูงร่วมรุ่นไปเที่ยวสนุกสนานหรือไปปิคนิค แม้แต่เรียกร้องให้มาชุมนุมกันที่บ้านของเธอเอง ซึ่งหนอมจะต้องตื่นแต่หัวค่ำหัวดึก เพื่อเตรียมทำขนมนมเนยเลี้ยงดูเพื่อนฝูง คุณแม่ของหนอมก็ต้องลุกออกมาช่วยลูกสาวที่ท่านรักและเอ็นดูอย่างเป็นชีวิตจิตใจของท่านเอง แหละเมื่อเห็นว่าเป็นนิสัยอันแท้จริงของลูกเช่นนั้น ท่านก็ต้องตามใจเป็นธรรมดา ไม่ว่าเพื่อนฝูงจะไปมีเหย้ามีเรือน หรือไปมีตำแหน่งแห่งหนอะไรในวงราชการ ในหมู่เพื่อนฝูง ใคร ๆ ก็บอกว่าหนอม ก็คือหนอมคนเดิมทั้งบุคคลิกลักษณะและนิสสัยอย่างที่ยังอยู่มาแต่เดือนนั้นเอง เพราะหนอมยังร่าเริงแจ่มใส เสียงหัวเราะของหนอมเหมือนเสียงที่เรียกร้องให้เพื่อน ๆ ฝูง ๆ หันมาสบตาดูใบหน้าของเธอเป็นจุดเดียวกัน เพราะเสียงนั้นจะก้องกังวาลอย่างเยือกเย็น ช่างเหมือนกับที่หนอมยังหัวเราะอยู่ในหมู่เพื่อน ๆ ที่มาแต่เดือ เพราะฉะนั้นที่บ้านหนอมจึงไม่ค่อยขาดเพื่อนฝูง สงสัยอยู่ว่า ถ้าหนอมเกิดมาเป็นชายชาตรี และหนอมเป็นหนอมทุกอย่าง อย่างที่หนอมเป็นกุลสตรีอยู่นี้ หนอมจะเป็นยังไงก็ไม่รู้ ?

ชีวิตสมรส.....

ในที่สุด หนอมก็ได้เข้าสู่พิธีหมั้นกับข้าพเจ้าเมื่อเดือนพฤษภาคม ปี ๒๔๗๙ ถึงแม้เราจะหมั้นกันแล้ว แหละถึงแม้ท่านเจ้าคุณพ่อจะเป็นคนที่มีหัวทันสมัยป๊อปปูล่าในวงสังคม และจัดเจนอยู่กับระบบชีวิตและสังคมของชาวตะวันตกมาเป็นเวลานานนับสิบ ๆ ปี แต่ท่านก็ยังเคร่งครัดและเคารพต่อขนบธรรมเนียมของประเพณีไทยเรา คือท่านจะไม่

ยอมให้ลูกสาวของท่านไปไหนมาไหน กับข้าพเจ้าตามลำพังสองต่อสอง เว้นแต่จะมีผู้ติดตามไปด้วย ท่านอ้างว่าเป็นการน่าเกลียดที่จะไปกันตามลำพัง ในเมื่อยังไม่ผ่านประเพณีสมรสโดยสมบูรณ์ เราทั้งสองคนก็จำต้องมีความยำเกรงต่อคำตักเตือนของท่าน เพราะถึงอย่างไรประเพณีดังกล่าวก็เป็นประเพณีที่ดีงาม บรรพบุรุษของเราได้เพียรพยายามอนุรักษ์ตกทอดทนุถนอม ประเพณีนี้มาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว เราจึงไม่ควรฝ่าฝืน หรือละเมิดมันเสีย

จนกระทั่งถึงวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ปี ๒๔๗๙ หนอมจึงเข้าสู่พิธีสมรสกับข้าพเจ้าตามประเพณีโดยสมบูรณ์

หนอมบอกกับข้าพเจ้าว่า ท่านเจ้าคุณพ่อได้เคยปรารภกับเธอไว้ก่อนที่เราจะแต่งงานกันว่า เมื่อแต่งงานแล้วใจท่านยังอาวรณ์ ไม่อยากจะให้หนอมแยกไปจากท่านเสียโดยเด็ดขาด แม้ว่าจะเป็นการจากกันเป็นครั้งแรกในชีวิต เพื่อแก่การสถาปนาครอบครัวใหม่ของลูกสาว แต่ท่านก็ยังรักและห่วงลูกสาวอยู่ดี ท่านเจ้าคุณพ่ออยากให้หนอมอยู่ร่วมกับท่านต่อไป เพราะในบริเวณบ้านที่มักกะสันซึ่งท่านพำนักอยู่ขณะนั้นก็ยังมีบ้านว่างอยู่อีกหลังหนึ่ง หนอมกับสามีอยู่เสียกับพ่อ ก็ไม่เห็นจะเสียหายอะไร แต่หนอมบอกแก่ข้าพเจ้าว่า ได้กราบเรียนท่านเจ้าคุณพ่อไปว่า แม้ใจของหนอมอยากจะอยู่ใกล้ชิดกับเจ้าคุณพ่ออยู่ต่อไปก็ตาม แต่ก็เกี่ยวกับการดูแลบ้านช่อง ผู้คนในบ้านรวมทั้งอาหารการกิน อาจจะไม่สะดวกดายเหมือนเดิม ในเมื่อหนอมก็เป็นผึ้งเป็นฝาไปแล้ว ใจหนึ่งจึงอยากจะชิมรสชาติของชีวิต ที่มีครอบครัวอันอิสระเป็นของตนเองขึ้นมา .แม้ว่าในขณะเดียวกันนั้นใจตัวเองก็อยากจะอยู่ใกล้ชิดกับท่านเจ้าคุณพ่อแค่ไหนก็ตาม ท่านเจ้าคุณพ่อแม้จะแสนรักและหวงแหนธิดาของท่านปานไหน ในที่สุดท่านก็ต้องยอมพ่ายแพ้ตามวิถีทาง ประเพณีและคัลลองที่ถูกต้อง

เมื่อได้รับความเห็นชอบจากท่านเจ้าคุณพ่อ แม้จะด้วยความอาลัยอาวรณ์ของท่านมากมายแค่ไหนก็ตาม หนอมจึงเริ่มต้นอพยพมาตั้งต้นชีวิตใหม่กับข้าพเจ้าที่บ้าน

ถนนเพ็ชร์บุรีก่อน เพียงชั่วระยะไม่นาน จึงย้ายมาอยู่บ้านผึ่งธน มันเป็นชีวิตใหม่ ความสุขใหม่ ๆ และตามประสาสามีภรรยาในชีวิตครอบครัวใหม่ ๆ ของเรา หนอมได้เชิญคุณแม่และนำคนใช้ที่เลี้ยงดูเธอมาแต่อ้อนแต่ออก ติดตามไปอยู่ด้วย

ในงานวันแต่งงานของเรา ข้าพเจ้ายังจำติดหูได้ดีจนกระทั่งทุกวันนี้ เมื่อท่านเจ้าคุณพ่อได้วิจารณ์หนอม ลูกสาวคนเดียวที่สุดรักและหัวแก้วหัวแหวนให้แขกผู้ใหญ่ฟัง; ในวาระที่จะย่างเข้าสู่ชีวิตใหม่ของเธอว่า

"ลูกหนอมอายุยังน้อยนักสำหรับชีวิตในการที่จะตั้งต้นครอบครัวก็จริงอยู่ แต่ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่า จากการศึกษาที่ได้รับมาเป็นอย่างดีของลูกหนอม และประสพการณ์ที่ลูกหนอมผ่านมามากหลายแล้ว คงจะทำให้หนอมมีชีวิตครอบครัวด้วยความราบรื่นได้ นี่เป็นความหวัง และความปรารถนาในชีวิตอันสูงยิ่งที่มีต่อลูกหนอม ในฐานะที่ข้าพเจ้าคือบิดาบังเกิดเกล้าที่มีลูกสาวแต่เพียงคนเดียวในชีวิต"

หนอมย่างเข้าสู่ชีวิตครอบครัวเมื่อวัยของเธอได้ยี่สิบปีเศษ ซึ่งในสมัยโน้นยังถือว่าเป็นชีวิตที่ยังเป็นเด็กอยู่มาก ท่านเจ้าคุณพ่อคุณย่าและคุณแม่จึงเป็นห่วงหนอมต่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตครั้งแรกและครั้งสำคัญของเธอ เพราะต่อไปหนอมจะต้องรับผิดชอบตัวเอง รับผิดชอบครอบครัว และรับผิดชอบต่ออนาคตของลูกเต้าที่จะเกิดขึ้นในโอกาสต่อไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ที่สำคัญก็คือ หนอมจะต้องเป็นผู้ใหญ่ปกครองดูแลครอบครัวให้มั่นคงแข็งแรงและดีที่สุดเท่าที่เธอจะทำได้ แต่อย่างว่า ท่านผู้ใหญ่ทุกท่านได้คลี่คลายความหนักใจลงไปบ้าง เพราะเชื่อว่าการศึกษาของหนอมที่ผ่านมาอย่างดียิ่งนั้นจะช่วยให้เธอเข้าอกเข้าใจปรับชีวิตของวัยสาวให้เข้ากับชีวิตของการตั้งต้นครอบครัวได้ด้วยความถูกต้องและเหมาะสม

ชีวิตครอบครัว.....

เมื่อชีวิตครอบครัวของเราเริ่มต้นขึ้นแล้ว หนอมก็เริ่มต้นจัดระบบครอบครัวได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม เป็นชีวิตใหม่ของหนอมที่ได้เข้าสู่คัลลองและหลักปฏิบัติใน

การดำเนินชีวิตในครอบครัวเป็นอย่างดี ก็จากความรู้จากการศึกษาและจากประสพการณ์ที่ผ่านมาทั้งหลาย ทั้งปวงของหนอมนั่นเอง นอกจากหนอมจะดูแลเอาใจใส่และกวดขันในเรื่องอาหารการกินการกินดีอยู่ดีของสามี และของคนในบ้านจนทั่วทุกคนแล้วถึงความสะอาดและความร่มรื่นที่ควรมีควรเป็นอยู่ในบ้าน เพื่อให้ชีวิตในบ้าน ชีวิตในครอบครัวและชีวิตของความรัก มีความสุขสดชื่นตามสมควร หนอมได้เริ่มควบคุมงบประมาณการใช้จ่ายในครอบครัวอย่างใกล้ชิด เพื่อไม่ให้งบประมาณรายจ่ายเหนือกว่างบประมาณรายรับเป็นอันขาด เพราะนั่นมันจะหมายถึงความหายนะหรือการอับปางที่จะมาถึงครอบครัวของเราในเบื้องปลาย หนอมเริ่มทำบัญชีรายรับรายจ่าย จัดการแยกแยะเงินทองที่จะพึงจับจ่ายใช้สอยตามความจำเป็นในรอบเดือนจัดไว้เป็นซอง ๆ

บน กับลูกสาวคนกลาง (สันสนีย์) ๒๕ ธ.ค. ๒๔๘๓

ล่าง กับลูกสาวคนเล็ก (ศิริอร) ๒๘ ส.ค. ๒๔๘๗

ปีใหม่ ๒๔๘๘ กับลูกที่รักทั้งสาม

ไม่ปะปนกัน เช่น ค่ากับข้าว ค่าน้ำ ค่าไฟ เงินเดือนคนใช้ ค่าซื้อข้าวของอุปกรณ์ประจำ ตลอดจนการจรและการเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ อันอาจจะพึงมี หากยังมีส่วนที่เหลือจากรายจ่ายประจำอยู่อีก หนอมก็แยกออกไปเป็นบัญชีค่าใช้จ่ายพิเศษ เช่นค่ารักษาพยาบาลเมื่อยามคนในครอบครัวเจ็บไข้ได้ป่วย งบสำรองจ่ายยามฉุกเฉิน ค่าเครื่องแต่งกายเสื้อผ้าที่จะพึงจัดซื้อหามาใหม่ ค่าประดับประดาบ้านช่อง เช่นเฟอร์นิเจอร์ต่าง ๆ ที่อาจจะจำเป็นต้องมีขึ้นเพิ่มเติม หรือค่าซื้อต้นหมากรากไม้ที่จะให้ความร่มเย็นแก่บ้านช่องและจิตใจของเราตามสมควร หนอมทำบัญชีและงบต่าง ๆ ไว้อย่างเป็นกิจลักษณะและละเอียดถี่ถ้วนทุกรายการ เมื่อมีลูกมีเต้าขึ้นมาตั้งแต่คนแรก หนอมก็ทำบัญชีเพิ่มเติมใหม่เกี่ยวกับค่าสวัสดิ-

การของลูก ๆ ค่าเครื่องแต่งกายของลูก ค่าเล่าเรียนและอื่น ๆ เท่าที่จะให้ความสุขแก่ลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบัญชีสุดท้ายเป็นรายการเก็บออมทรัพย์ ซึ่งหนอมถือว่ารายการนี้จะระบุบ่งได้อย่างดีถึงอนาคตของครอบครัว รายการบัญชีและงบประมาณต่าง ๆ หนอมทำมาเป็นการประจำเป็นเวลาเกือบถึง ๓๐ ปี ตั้งแต่เราได้เริ่มต้นชีวิตของครอบครัวร่วมกันจนกระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต ทุกรายการจากบัญน้ำบัญชีทั้งปวง แสดงถึงความรอบคอบละเอียดถี่ถ้วนและสุขุมคัมภีรภาพของหนอม และเป็นรายการที่ไม่ค่อยจะพลาดจากความเป็นจริงในครอบครัวของเราเท่าใดนัก

เมื่อเราร่วมกันสถาปนาครอบครัวขึ้นใหม่ ๆ หนอมปรารภกับข้าพเจ้าว่า อยากจะช่วยข้าพเจ้าทำงานเพื่อเพิ่มพูนรายได้ให้แก่ครอบครัว นั่นก็คือหมายถึงการเพิ่มพูนความสุขให้แก่เราสองคนด้วยในขณะเดียวกัน เพราะเธอก็มีสติปัญญาและความสามารถที่จะทำได้อย่างที่ครอบครัวรายอื่น ๆ เขาช่วยกันทำ ข้าพเจ้าได้ให้ความเห็นว่า ภาระของเราในขณะนั้น ไม่มากมายจนเหลือบ่ากว่าแรงนัก ข้าพเจ้าปรารถนาจะให้หนอมมีชีวิตของแม่บ้านอย่างสมบูรณ์ มากกว่าจะไปหาความเหนื่อยยากเพิ่มเติมอีกแรงหนึ่งโดยไม่จำเป็น ข้าพเจ้าบอกหนอมว่า ถ้าเราจะประหยัดการใช้จ่ายหรือใช้จ่ายแต่ในรายการที่มีเหตุมีผลแล้ว เราก็คงดำรงครอบครัวอยู่ได้ โดยมีความสุขอันครบถ้วนตามสมควร ถึงเราจะยากจะจน แต่ก็อยู่กันอย่างสบายใจ ดีกว่าที่จะอยู่อย่างคนรวย ๆ แต่หาความสุขใจไม่ได้เลยอย่างที่เราเห็นตัวอย่างกันอยู่ ซึ่งดูจะเป็นการไร้ประโยชน์สำหรับชีวิตในครอบครัวเช่นนั้น หนอมจึงยอมจำนนต่อเหตุผลของข้าพเจ้า

สิ่งสำคัญที่เราปฏิบัติต่อกันมาในครอบครัวเป็นเวลาถึงเกือบ ๓๐ ปี โดยราบรื่นมาตลอดเวลาเหล่านั้น ก็เพราะเราอยู่ด้วยกันด้วยเหตุและผล เคารพต่อเหตุและผล และมีอะไรหลายอย่างที่แสดงถึงว่าเรื่องนี้ใคร ๆ ก็คงไม่ปฏิเสธว่า เมื่อครอบครัวใดมีแม่บ้านที่ดีแล้ว หัวหน้าครอบครัวหรือนายท้ายเรือของครอบครัวก็พอจะนำเรือลัดเลาะให้ล่วงพ้นแก่งหินอันโสโครก จนอาจจะถึงทำให้เรือคว่ำหรืออัปปางลงได้

เมื่อหนอมไม่มีหน้าที่ที่จะต้องออกไปประกอบอาชีพนอกบ้านเพื่อช่วยข้าพเจ้าดังกล่าวแล้ว หนอมจึงทำหน้าที่แม่บ้านได้โดยครบถ้วน และไม่ตกหล่นตลอดมา ครอบครัวของเราก็ยืนหยัดอยู่ด้วยความสดชื่นร่มรื่น และสุขสโมสรเป็นอันดี เพื่อที่เราจะก้าวไปถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่จะเป็นความหวังของเรา และความหวังเหล่านั้นยังรออยู่ในอนาคต หนอมและข้าพเจ้าเข้าใจดีถึงชีวิตสมรส ที่ต้องการศิลปเช่นเดียวกับชีวิตอื่น ๆ ชีวิตสมรสหรือชีวิตครอบครัวเป็นชีวิตที่ต้องการความละเมียดละมัยและสุขุมปราณีตตามสมควร ถ้าข้าพเจ้าอนุญาตให้หนอมออกไปประกอบอาชีพช่วยฐานะของครอบครัวของเรามาตั้งแต่ต้น เราก็คงต่างผายต่างจะต้องพกเอาความเหนื่อยเหนื่อยเมื่อยล้ากลับมาบ้านด้วยกันทุกวัน แล้วชีวิตในครอบครัวของเราก็คงจะหมดความสุข ชีวิตสมรสก็จะดำเนินไปอย่างแกน ๆ ไม่มีรสมีชาติอะไร

เมื่อเริ่มตั้งต้นชีวิตในครอบครัวแล้ว หนอมก็ลงมือปฏิบัติเช่นที่เธอชอบปฏิบัติมาแล้วแต่หนหลัง ตั้งแต่อยู่ในวัยเด็กและวัยสาว นั่นก็คือการปลูกต้นไม้และเลี้ยงสัตว์แก้เหงา, ในยามที่ว่างจากภาระกิจดูแลครอบครัวบ้านช่องห้องหอแล้ว นอกจากนั้นหนอม

ที่บ้านบางแค

ยังอุตส่าห์ปลีกตัวไปเป็นสมาชิกของสมาคมกล้วยไม้ที่บางเขน ซึ่งมีอาจารย์ ระพี สาคริก เป็นนายก เพื่อที่จะหาโอกาสไปฟังการสัมนาหรือฟังคำบรรยายถึงความรู้ใหม่ ๆ ที่จะมาทนุบำรุงต้นหมากรากไม้ในบ้านของเราให้เจริญงอกงามอยู่เป็นนิจสิน เพราะฉะนั้นตลอดเวลาที่ครอบครัวของเรายังยืนอยู่เกือบถึง ๓๐ ปี บ้านช่องของเราจึงมีชีวิตชีวาด้วยความเขียวชอุ่มร่มรื่นของต้นหมากรากไม้ภายในบริเวณบ้าน เสียงของสัตว์เลี้ยง เช่น สุนัข สีสรรของดอกไม้ ทำให้เราอบอุ่น ก็เพราะความสามารถและฝีมือของหนอม ครอบครัวของเราจึงสุขใจและเอิบอิ่มไปกับธรรมชาติความเจริญงอกงามของพืชพันธุ์เหล่านั้น ที่ร่าเริงอยู่กับสายลมและแสงตะวัน อยู่ชั่วนาตาปี

ในระหว่างที่เรามาปักหลักชีวิตครอบครัวอยู่ที่บ้านผึ่งธน ฯ นี้เอง ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหนอมได้เริ่มสดใสยิ่งขึ้นและทวีความกระปรี้กระเปร่าขึ้นอีกพักใหญ่ เมื่อคราวท่านเจ้าคุณพ่อของหนอมและคุณย่าทองคำได้อพยพมาอยู่ร่วมในบริเวณบ้านเดียวกัน แต่แยกกันอยู่คนละหลัง หนอมบอกกับข้าพเจ้าด้วยสายตาที่เป็นประกายแห่งความสุขใจ สดใสและชื่นบานของเธอว่า จะเป็นครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่งในชีวิตของเธอ ที่จะแสดงปฏิการะต่อท่านเจ้าคุณพ่อและคุณย่าครั้งนี้อย่างเต็มที่ ในฐานะที่ท่านทั้งสองได้ให้กำเหนิดและอุปถัมภ์เลี้ยงดูหนอมมาแต่อ้อนแต่ออก และให้สมกับท่านทั้งสองได้ทุ่มเทความรักและความปราณีมาที่หนอมอย่างสุดแรงใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ความอบอุ่นในครอบครัวของเรา เมื่อมีผู้หลักผู้ใหญ่มาพำนักพักพิงรวมอยู่ด้วย ก็ย่อมจะให้ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นความปลาบปลื้มปีติแก่ลูก ๆ หลาน ๆ ข้าพเจ้ามองดูหนอมด้วยความตื่นตันในการปฏิบัติความกตัญญูของเธอ ที่ได้กระทำแด่บุพการีทั้งสองท่านนั้นโดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อยและพร้อมที่จะแสวงหาความสุขในทางอื่น ๆ, เสนอแด่ท่านทั้งสองยิ่ง ๆ ขึ้นไปอยู่เป็นนิจ อะไรที่หนอมเห็นว่าน่าจะเป็นความสุขของท่านผู้ใหญ่แล้ว หนอมไม่เคยละเว้นในการปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นเลย ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหนอมมีความสุขใจอยู่ตลอดเวลาในภาระเช่นนั้นของเธอ

เมื่อพูดถึงความกตัญญูกตเวทีแล้ว หนอมพร้อมที่จะแสดงออกในทันทีและพร้อมอยู่ทุกเวลาด้วยความกระตือรือร้น เมื่อเธอมีที่ดินแห่งหนึ่งอยู่แถวบางแค ติดกับถนนเพชรเกษม หนอมได้ไปจัดการปลูกบ้านช่องห้องหอขึ้นที่นั่น เพื่อหวังที่จะให้ท่านเจ้าคุณพ่อซึ่งชราและสุขภาพเสื่อมโทรมมากแล้ว ในระยะหลังนี้ ได้ไปพำนักอยู่ที่นั่นในพื้นที่เช่นนั้น ที่เงียบสงัดและอากาศปลอดโปร่ง ความสุขและสดชื่นจากบ้านหลังนี้ คงจะเหมาะสมกับที่ท่านเจ้าคุณพ่อจะใช้ชีวิตเช่นนั้นในบั้นปลาย แต่น่าเสียดาย ที่ความหวังความใฝ่ฝัน และความกุลีกุจอของหนอมได้มลายไปเสียก่อน เพราะเธอต้องสูญเสียท่านเจ้าคุณพ่อไปในระหว่างการก่อร่างสร้างบ้านสร้างช่องและปรับพื้นที่ให้เป็นอุทยานน้อยๆ เพื่อให้ท่านเจ้าคุณพ่อได้รับความอภิรมย์ในเมื่อท่านเจ้าคุณพ่อเป็นผู้ที่ทุ่มเทความรักความเอ็นดูให้แก่หนอมมาตลอดเวลา โดยไม่มีเปลี่ยนแปลง ทั้งในระยะที่อยู่ในวัยสาวและในระยะที่มีครอบครัว จึงได้แต่ทำให้หนอมมีแต่หัวใจที่ฝ่อห่อเหี่ยวไปอีกถนัดและนานแสนนาน กว่าจะร่าเริงแจ่มใสดุจเดิม อย่างไรก็ดี, บ้านและที่ดินที่บางแคนี่เอง ได้อำนวยความสุขให้แก่หนอมจนชั่วถึงชีวิตดับสูญของเธอ เพราะที่บ้านแห่งนี้ เกือบจะเรียกได้ว่าอุบัติขึ้นมาจากน้ำพักน้ำแรง จากกำลังพลัง และจากความคิดของเธอเองทั้งสิ้น เริ่มตั้งแต่ไปอำนวยการซื้อไม้ซื้อไร่ ให้ช่างทำแบบแปลน ไปดูแลการก่อสร้าง ไปอำนวยการขุดสระ ถมดินปลูกต้นหมากรากไม้ และปลูกบ้านช่องให้แก่คนงานที่ทำเรือกสวนต้นหมากรากไม้แทบทุกต้น ทั้งไม้ยืนต้นไม้ดอกไม้ผล จำพวกล้มลุก ไม่ว่ามะม่วงชมภู่ขนุนกุหลาบ ไม้ดอกต่าง ๆ และสวนครัวสาระพัดอย่าง หนอมลงมือด้วยมือทั้งสองของเธอเองทั้งสิ้น จนกระทั่งที่บ้านบางแค มีแต่ความงอกงามเขียวชอุ่ม และบานสะพรั่งร่มเย็นสดใสล้อมรอบบรรยากาศที่ชื่นฉ่ำอยู่โดยทั่วไป น้ำในสระใสสะอาดและกลิ้งพริ้วเป็นละลอกคลื่นน้อย ๆ เมื่อต้องลมแรง หนอมมักจะบอกว่า เสียดายที่เธอมีบุญน้อยตั้งใจอย่างแน่วแน่เหลือเกิน ที่จะให้ท่านเจ้าคุณพ่อมาพำนักพักผ่อนอย่างสงบที่นี่ แต่ก็ไร้ผล หนอมเสียดายโอกาสนั้นเหลือเกิน

เมื่อบ้านบางแคเสร็จสิ้นเต็มตามสกีมที่หนอมวางแปลนไว้แล้ว หนอมก็มักจะนำเพื่อนฝูงไปปิกนิคสนุกสนานเฮฮา ทำกับข้าวกับปลากินกันที่นั่นอย่างเอร็ดอร่อย หรือไม่ก็เชิญแขกเชิญเหรื่อเพื่อนฝูงที่เป็นชาวต่างประเทศ ไปพักผ่อนในวันหยุดงาน ข้าพเจ้ารู้สึกว่าบ้านหลังนี้เป็นอีกแห่งหนึ่ง ที่เป็นชีวิตชีวาของหนอมอย่างแท้จริง อย่างน้อยก็อยู่ในระดับความภาคภูมิใจของหนอม ที่ได้ประสบความสำเร็จในการจะมีบ้านอยู่นอกเมืองกับเขาสักหลังหนึ่ง ไว้ให้พี่น้อง ลูก ๆ และเพื่อนๆ ได้ไปใช้ชีวิตสนุกสนานรื่นเริงเฮฮากันที่นั่น แต่จะอย่างไรก็ตาม ไม่ว่าหนอมจะไปขลุกอยู่ที่บ้านหลังนี้ตั้งแต่เช้าถึงเย็นหรือไปสนุกสนานชื่นบานอยู่กับเพื่อนฝูงเก่า ๆ หรือมิตรสหายที่เป็นชาวต่างประเทศก็ตาม แต่หนอมก็จะถือเคร่งครัดเป็นกิจวัตรที่จะต้องกลับมาถึงบ้านผึ่งธนถึงก่อนค่ำให้จงได้ทุกครั้ง เพื่อที่เธอจะได้ทันต้อนรับข้าพเจ้าและลูกๆ ที่กลับจากทำงานและโรงเรียนด้วยความยิ้มแย้มแจ่มใส แล้วเราก็จะได้เข้าร่วมโต๊ะรับประทานอาหารกันพร้อมหน้าพ่อแม่และลูก ที่โต๊ะอาหารนี่เองที่จะเป็นการสนทนากันด้วยชีวิตและเนื้อแท้ของครอบครัว การทบทวนอดีตที่ผ่านมาและโครงการในอนาคตก็จะเกิดขึ้นที่โต๊ะอาหารนี้ ตรงนี้แหละที่หนอมบอกว่าความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าที่ผ่านมาทั้งวัน ๆ ก็จะสูญหายมลายไปเพราะใบหน้าทุกใบหน้า ไม่ว่าของทั้งพ่อทั้งแม่และทั้งของลูก ๆ ทุกคน จะมีแต่ความยิ้มแย้มแจ่มใสพรั่งพร้อมกันก็ตรงที่โต๊ะอาหารในเวลาหัวค่ำนั่นเอง ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหนอมมีแต่ประกายตาสดใสและน้ำตาที่คลอครองอยู่ในเบ้าตาของเธอ เป็นหยาดน้ำตาที่เอ่อท้นออกมาด้วยความปีติ, รัก, และเอ็นดูต่อลูก ๆ เมื่อพ่งลูกคนนั้นเล่าเรื่องนั้น ลูกคนนี้เล่าเรื่องนี้ ให้แม่ของเขาพ่ง ให้หนอมพ่ง หนอมรักลูก ๆ และสามี เป็นหัวใจ และไม่อาจจะค้นหาคำตอบ ณ ที่ใด ๆ ได้เลยว่า หนอมรักใครมากกว่าใคร เพราะหนอมมีแต่ชีวิตดวงใจและความเสียสละที่พร้อมจะพลีให้แก่คนทุกคนไม่ว่าคนเหล่านั้นจะเป็นลูกหรือผัว ถ้าหากว่าถึงความจำเป็นที่จะต้องเสียสละเช่นนั้นจริง ๆ หนอมบอกว่าทั้งเลือดเนื้อและสูงที่สุดแม้ด้วยชีวิต หนอมก็จะมอบให้แก่ผัวและแก่ลูกได้ทุกลมหายใจ

หนอมเป็นทั้งเพื่อนรัก ภรรยาที่ซื่อสัตย์คู่ทุกข์คู่ยากของสามี และหนอมเป็นทั้งสหายสนิท หนอมเป็นทั้งแม่บังเกิดเกล้า เป็นทั้งเพื่อนร่วมตาย และเป็นทั้งครูบาอาจารย์ของลูก ๆ ไม่ต้องพูดถึงชีวิตที่หนอมได้อุทิศทั้งชีวิตของเธอให้เป็นผู้รับใช้ที่ซื่อตรงของทั้งลูกและผัวอยู่แล้ว

ที่ไหนมีเสียงหัวเราะก้องกังวาลของพ่อบ้านหรือลูก ๆ อุบัติขึ้นที่นั่นก็จะมีแต่ใบหน้าที่เอิบอิ่มและฉาบไปด้วยความสุขอันท้วมท้นของหนอม ที่เปล่งประกายออกมาจากใบหน้านั้น อย่างที่ข้าพเจ้าจะค้นหาได้โดยเด่นชัด

สตีเวนสันนักประพันธ์เอกของโล่กคนหนึ่งได้บันทึกไว้เมื่อเมียของเขาจากเขาไปชั่วนิรันดรว่า *"เมียของข้าพเจ้าเป็นทั้งครู เป็นทั้งสหายที่น่าชื่นชม เป็นทั้งเมีย เป็นทั้งคนใช้ที่ซื่อตรงและเป็นทั้งเพื่อนที่ซื่อสัตย์ทุกลมหายใจ"* หนอมก็น่าจะเป็นอย่างที่สตีเวนสันบันทึกไว้ด้วยน้ำตาเช่นนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับความรู้สึกส่วนตัวของข้าพเจ้าที่ผูกพันไว้กับหนอมมาเกือบ ๓๐ ปีเต็ม

ถ้าจะให้ข้าพเจ้ารำพันถึงหนอมภรรยาคู่ทุกข์คู่ยากอีกต่อไป ก็จะคงพูดถึงเธอได้เป็นแรมปีเมื่อหนอมจากพวกเราไปใหม่ ๆ ไม่มีใครยอมเข้านั่งประจำที่ ณ โต๊ะอาหารแห่งนั้น เพราะกับข้าวที่เรียงรายอยู่ต่อหน้าเรานั้น แม่ครัวของเราก็ช่างทำแต่กับข้าวที่หนอมชอบและโปรดปรานมาเสนอให้เราอยู่ได้ทุกวันลูก ๆ ได้แต่ชี้ไปที่อาหารสิ่งนั้น อาหารสิ่งนี้ว่านี่ก็แม่ชอบ นั่นก็แม่ชอบ บรรยากาศที่โต๊ะอาหารที่บ้านผ่องธนหลังจากที่ข้าพเจ้าและลูกๆ สูญเสียหนอมไปแล้ว จึงกลายเป็นสิ่งที่น่าลำเค็ญและวาบหวามแก่จิตใจในหมู่สมาชิกในครอบครัวของเราอย่างเอนกประการ เพราะจะต้องพากันเบนหน้าหนีไปจากกับข้าวเหล่านั้น และกลืนมันลงไปด้วยน้ำตาแทน

ข้าพเจ้า เมื่อสูญเสียหนอมไป ก็มีภาวะสมกับคติพจน์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเดชาติศรซึ่งทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

พ่อตายคือฉัตรกั้ง หายหัก
แม่ดับดุจรถจักร จากด้วย
ลูกตายบ่วายรัก แรงร่ำ
เมียมิ่งตายวายม้วย มืดคลุ้มแดนไตร ฯ.

คือช่างมืดคลุ้มเอาเสียจริงเจียว จนกระทั่งข้าพเจ้าจับต้นชนปลายอะไรไม่ถูกเอาเสียเลยแม้ว่าจะพยายามคิดจะพยายามปลุกปลอบใจตัวเองว่ามันเป็นเพียงความฝัน หนอมไม่ได้สูญหายไปไหนหนอมยังอยู่กับข้าพเจ้าและลูก ๆ ก็ตาม แต่ความจริงแล้ว หนอมอยู่ที่ไหนเล่า? โธ่หนอมของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าขอพูดถึงเรื่องราวของหนอมต่อไป.....

ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้าร่วมชีวิตครอบครัวกับหนอม อย่างที่ว่า เกือบ ๓๐ ปีเต็มนั้น ความดีอีกอันหนึ่งของหนอมก็คือ เธอจะไม่ยอมเข้ามาวุ่นวายยุ่งเกี่ยวกับการงานหรือราชการที่ข้าพเจ้าปฏิบัติอยู่ ทั้งนี้ไม่ใช่เกิดจากเหตุผลที่ข้าพเจ้าเรียกร้องหนอมให้ปฏิบัติเช่นนั้น หากแต่เกิดจากการละเว้นปฏิบัติของหนอมเอง ที่ถือว่าหน้าที่ของแต่ละคนก็มีอยู่ครบถ้วนแล้ว ไม่พึงจะเข้ามาก้าวก่ายหน้าที่ระหว่างกัน หนอมจึงไม่ยอมยุ่งเกี่ยวกับการงานของข้าพเจ้าไม่ว่าทั้งที่บ้านและที่ทำงาน

นอกจากนิสัยของหนอมจะดูถูกดูแคลนใครไม่เป็นแล้ว ข้าพเจ้ายังยืนยันได้ว่าข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินเธอนำเรื่องราวของคนอื่นมานินทาว่าร้ายให้ข้าพเจ้าฟังแม้แต่เพียงครั้งเดียว เรื่องนี้เห็นจะอยู่ที่การอบรมบ่มนิสัยของท่านเจ้าคุณพ่อของหนอมเอง ซึ่งท่านเป็นผู้ที่ชิงชังในการนินทาว่าร้ายระหว่างกันและกันอย่างรุนแรง ท่านเคยตั้งข้อสังเกตเรื่องนี้แก่หนอม เมื่อสหายของท่านคนหนึ่งมานินทาว่าร้ายญาติของเขาให้ท่านฟัง ท่านอธิบายแก่หนอมว่า คนอย่างนี้คบไม่ได้ เพราะถ้าคนเราลงนินทาว่าร้ายญาติพี่น้องของตนเองได้แล้ว นับประสาอะไรกับเราซึ่งเป็นเพียงเพื่อน สักวันหนึ่งเขาก็คงจะนำเอาเรื่องของเราไปนินทาลับหลังเป็นแน่ทีเดียว

เพื่อไปเป็นสักขีการรับปริญญา
ของลูกคนโต (ประณัฐ) ที่อเมริกา

นิสัยของหนอมซื่อตรง และเปิดเผย ไม่มีเรื่องอะไรที่ลี้ลับ หรือแอบแฝงที่จะต้องปกปิดซ่อนเร้น เพราะฉะนั้นคำพูดของหนอมทุกประโยคและทุกครั้ง จึงออกมาทันทีทันใดจากใจจริงของเธอเอง เพราะหนอม ไม่มีภารกิจที่จะต้องมาตั้งเรื่องใหม่หรือปั้นเรื่องขึ้นใหม่ เพื่อที่จะปิดบังเรื่องที่เป็นข้อเท็จจริง เรื่องนี้พวกเพื่อนๆ ของหนอม ตั้งแต่เป็นนักเรียนก็พากันยืนยันนิสัยอันแท้จริง และดั้งเดิมของหนอมโดยทั่วไป ยังจะมีสิ่งที่พิสูจน์ได้จากการที่หนอมมีความเต็มใจที่จะช่วยบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของผู้อื่น ไม่ว่าญาติมิตรเพื่อนฝูงที่มาหาหนอมเพื่อขอความช่วยเหลือในทางใดทางหนึ่งจากหนอมแล้ว หนอมไม่เคยปฏิเสธ เธอจะช่วยเขาเหล่านั้นทันที แม้บางทีก็จะต้องถึงกับภาวะที่หนอมจำยอมช่วยไปด้วยความเสียสละของเธอเองแท้ๆ เพื่อผลสำเร็จของผู้ที่มาขอความช่วยเหลือและเขาจะได้สบายใจ เพราะฉะนั้นส่วนใหญ่เท่าที่ข้าพเจ้ารู้ ข้าพเจ้าก็รู้ดีว่า เกือบทุกราย เมื่อมาขอความช่วยเหลือหรือขอการอุปการะจากหนอมแล้ว มักจะไม่ผิดหวังกลับไป และข้าพเจ้าก็ยังรู้ต่อไปอีกว่า ผู้เสียสละคือหนอม ก็กลับพลอยสบายใจไปกับเขาด้วย

ความเอาใจใส่ ความอนาทรและความเป็นกังวลต่อความทุกข์ยากเดือดร้อนของคนทั่วไปในประการนี้นั่นเอง ที่ทำให้หนอมเป็นที่รักใคร่ชอบพออย่างสนิทสนมของเพื่อนฝูงญาติพี่น้องไม่ว่าทั้งรุ่นพี่และรุ่นน้อง คุณธรรมของหนอมในประการนี้ ข้าพเจ้า

เมื่อไปเยี่ยมรัฐสภาอังกฤษ (สิงหาคม ๒๕๐๒) ถ่ายภาพร่วมกับ Sir Hubert Ashton–Conservative Member of Parliament for Chelmsford, Lady Ashton และ Mr. E.R. Putnam แห่ง C.O.I. ของอังกฤษ

เคยพบว่า บางครั้ง เพื่อนฝูงของหนอม แทนที่จะไว้วางใจญาติพี่น้องของตัวเองในเรื่องสำคัญ ๆ กลับมาไว้วางใจหนอมแทน เช่นบางรายถึงกับนำทรัพย์สินเงินทองมาฝากไว้ที่หนอม บอกว่าไม่ไว้ใจใครก็เคยมี หนอมก็เต็มอกเต็มใจรับปกปักรักษาไว้ด้วยความเรียบร้อยทุกประการ นี่เองจึงเป็นสิ่งที่พิสูจน์ได้ถนัดชัดเจนยิ่งขึ้นว่า หนอมนั้น นอกจากจะเป็น "แม่พระ" ของสามีและลูกเต้าแล้ว แม้กับเพื่อน ๆ ทุกรายก็พากันยกย่องหนอมว่า "เธอคือแม่พระที่แสนประเสริฐอะไรเช่นนั้น !"

ถ่ายที่ Tower of London

หนอม นอกจากจะปฏิบัติหน้าที่ในฐานะแม่บ้านอันสมบูรณ์และครบถ้วนด้วยหน้าที่ของเธอแล้ว หนอมยังมีจริยธรรมและคุณงามความดีที่ปฏิบัติตามหลักของการครองบ้านครองเรือนและครองผู้คน คือ หนอมมักจะต้องมีหน้าที่ไปเยี่ยมเยียนพร้อมกับข้าวของที่ติดไม้ติดมือพะรุงพะรังไปด้วย เช่นเสื้อผ้า ผลไม้ขนมนมเนยอื่น ๆ ตลอดจนตุ๊กกระตุ่นตุ๊กกระตา ไปกราบเคารพท่านผู้หลักผู้ใหญ่ ทั้งฝ่ายของข้าพเจ้าและฝ่ายของหนอมเอง ตลอดจนเด็กเล็กลูกหลานของทั้งสองฝ่ายอยู่เป็นประจำ เด็ก ๆ รุ่นลูกรุ่นหลานนั้น ไม่ต้องพูดถึง เมื่อหนอมไปมาหาสู่ถึงบ้านช่องแล้ว มักจะไม่ผิดหวังในการที่จะได้รับแจกข้าวของ, หรือไม่ก็ของเล่นและเงินทองทุกครั้ง เธอถือเป็นหน้าที่ที่จะต้อง

ถ่ายภาพร่วมกับคุณย่าและคุณพ่อพร้อมด้วยพี่ชาย ลูกและหลาน พ.ศ. ๒๔๙๖

ผูกสัมพันธ์ระหว่างญาติของทั้งฝ่ายเธอและฝ่ายข้าพเจ้า เพื่อที่จะได้ประสานให้สองตระกูลร่วมพลังร่วมมือกันดำรงสภาวะความเป็นญาติพี่น้องกันตลอดไป ตลอดกาล ข้อนี้ ยังมีสิ่งที่ยืนยันอยู่ด้วยว่า จากความรักใคร่ที่พวกลูก ๆ หลาน ๆ มีต่อหนอมทั้งสองฝ่ายนั้น จนถึงกับเมื่อถึงฤดูปิดเทอมการศึกษา ก็จะพากันรบเร้าบิดามารดาเพื่อจะขอมาอยู่บ้านอาหนอม อยู่ใกล้ชิดกับอาหนอมและรับความรักอันไม่รู้จืดจางจากอาหนอม วิธีปฏิบัติตัวของหนอมต่อเด็กเล็กลูกหลานน้องนุ่งนั้น เธอได้ปฏิบัติทั้งอย่างเป็นผู้ใหญ่และเป็นเพื่อน ที่พร้อมจะคุยสนุกสนานเฮฮากันได้อย่างสนิทสนม เด็กเล็กทุกบ้านที่เป็นญาติพี่น้องรุ่นลูกรุ่นหลานทั้งฝ่ายข้าพเจ้าและฝ่ายหนอมเอง จึงพากันชอบหนอมรักใคร่หนอม เพราะเหตุอย่างว่านั้น เพราะฉะนั้นเมื่อมีข่าวระเบ็งเซ็งแซ่จากบ้านถึงบ้านว่า “หนอม

ถ่ายภาพร่วมกับคุณเพ่อและคุณแม่ ญาติพี่น้องฝ่ายสามี พร้อมด้วยลูกและหลาน ที่บ้านสามเสน

เสียเสียแล้วที่โรงพยาบาลจุฬา" หลาน ๆ ตัวเล็ก ๆ ที่ยังอยู่ในวัยเพียงอมมือก็ยังร้องไห้คร่ำครวญถามว่า "แล้วน้าหนอมเขาไปอยู่ที่ไหนละจ๊ะ คุณแม่–พาหนู ไปหาน้าหนอมหน่อยซิ !"

นี่แหละ เป็นสิ่งที่ทำให้เราต้องพากันเศร้าสลดอาดูรเพิ่มพูนขึ้นอีกเป็นพ้นประมาณ !

เรื่องคุณลักษณะนิสสัยที่เปิดเผยของหนอม ไม่มีอะไรที่คิดจะปิดบังใคร ๆ นั้นทำให้พวกสุภาพสตรีชาวต่างประเทศที่รู้จักคุ้นเคย พากันรักชอบอัธยาศรัยใจคอของหนอมทุกราย เพราะเมื่อใคร ๆ อยากจะไปเที่ยวที่ไหน อยากจะไปชมอะไร อยากจะกิน

ถนอม (ขวา) ถ่ายที่บ้านชายทะเลของ ม.ร.ว. พงษ์อมร กฤดากร พ.ศ. ๒๕๐๗

อะไร ก็มักจะมาบ้านหนอม และชวนหนอม เพราะเขาเหล่านั้นรู้ดีว่า จะไม่มีการปฏิเสธจากหนอม มีแต่จะมีความเต็มใจจากเธอ ทุเรียนในสมัยต้นฤดู ราคาแพง ๆ ตั้งชั่งตั้งร้อย บางคนบอกหนอมว่าอยากทาน รุ่งขึ้น หนอมหิ้วทุเรียนที่ต้องการไปให้ในทันทีจนถึงบ้าน เมื่อเขาชื่นชมในน้ำใจเธอเช่นนั้น หนอมก็ได้แต่พกความภาคภูมิใจกลับมาบ้าน.เพียงแค่นั้นเองที่หนอมต้องการการตอบแทน

เรื่องที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ที่ข้าพเจ้าถือว่า จำเป็นจะต้องบันทึกไว้ ณ ที่นี้ก็คือเรื่องจิตใจในการบุญการกุศลของเธอ แน่นอนเมื่ออุปนิสัยใจคอที่แวดล้อมและเป็นอุปกรณ์ชีวิตของเธออยู่ ล้วนเป็นสิ่งที่ดีงามแล้ว หนอมก็ต้องมีใจบุญใจกุศลเป็นธรรมดาหนอมนั้น นอกจากนินทาว่าร้ายใครไม่เป็นแล้ว ยังอิจฉาริษยาตาร้อนใคร ๆ ก็ไม่เป็น

อีกด้วย เมื่อใครได้ดิบได้ดีขึ้นมา ใครรุ่มรวยขึ้นมา หนอมก็พลอยปีติยินดีไปด้วย นี่คือนิสัยอันเป็นแก่นแท้และแก่นชีวิตของหนอม

หนอมไม่เคยปฏิเสธในการเรียกร้องให้ทำบุญทำกุศลทั่วไปทุกแห่ง พระพุทธรูปก็ดี หรือรูปปั้นหลวงพ่อต่าง ๆ เช่นหลวงพ่อทวดก็ดี หนอมจะร่วมบริจาคทุกครั้งด้วยความเต็มอกเต็มใจ ทุน *"ประสงค์ — ถนอม หงสนันทน์"* มีอยู่ที่โรงพยาบาลศิริราชเดี๋ยวนี้ สำหรับเก็บดอกเบี้ยไว้ซื้อหยูกซื้อยาให้แก่คนป่วยไข้ได้เจ็บที่มารักษาตัวที่โรงพยาบาลและไม่มีเงิน หนอมเคยปรารภกับข้าพเจ้าว่า ปรารถนาจะเดินทางไปเที่ยวภาคใต้ เพื่อจะได้มีโอกาสไปคารวะนมัสการท่านพุทธทาสภิกขุที่สวนโมกข์ อ. ไชยาด้วย เพราะหนอมได้เคยอ่านหนังสือของท่านแล้ว บอกข้าพเจ้าว่าเลื่อมใสและศรัทธาในตัวท่านเป็นอย่างยิ่งทีเดียว แต่ในโอกาสนั้น หนอมไม่ได้รับ

ตลอดชีวิตของการที่อยู่ร่วมในสภาพครอบครัวเดียวกันมา หนอมกับข้าพเจ้าไม่เคยมีความขัดแย้งกันในปัญหาต่าง ๆ เพราะหนอมรู้ดีว่า อะไรควรจะปฏิบัติไปได้ทันทีเพื่อประโยชน์ของครอบครัว และอะไรที่ควรจะปฏิบัติเมื่อจะต้องขอความเห็นชอบหรือปรึกษาหารือจากข้าพเจ้าเสียก่อน เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อหนอมรู้หลักของการมีครอบครัวเช่นนี้แล้ว จึงไม่มีปัญหาอะไรที่จะต้องทำให้เราเกิดความขัดแย้งและอาจจะถึงหันหลังให้แก่กันเช่นครอบครัวบางครอบครัว ข้าพเจ้าขอบันทึกสรรเสริญหนอมไว้ ณ ที่นี้เป็นอย่างสูง

หลังจากที่หนอมได้เข้าสู่สมรสกับข้าพเจ้าได้ราวปีเศษคือในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ หนอมก็ได้ลูกหญิงคนหัวปีคนแรกคือ *ประณัฐ (หงสนันทน์) เตชะเสน* ขณะนั้นหนอมเพิ่งมีอายุย่างขึ้นปีที่ ๒๑ อีก ๓ ปีต่อมาลูกคนที่สองของหนอม ก็เป็นหญิงเช่นเดียวกันคือ *สันสนีย์ (หงสนันทน์) ยมะสมิต* จากนั้นอีกสามปีคือปี ๒๔๘๖ หนอมอยู่ในวัย ๒๗ แล้วก็ได้ลูกหญิงคนที่สามอันเป็นคนสุดท้ายของหนอม คือ *ศิริอร หงสนันทน์*

เป็นธรรมดาสำหรับลูกคนหัวปีของหนอม หนอมย่อมปีติปราโมทย์และทนุถนอม

เหมือนดวงใจ อย่างว่า คือมดไม่ยอมให้ไต่ ไรไม่ยอมให้ตอม ลมหายใจที่ระบายเข้าและระบายออกทุกครั้งของหนอม.หมายถึงลูกประณัฐหรือลูกแจ็ค แม้เมื่อสันสนีย์หรือลูกตั้นเกิดติดตามมาเป็นคนที่สอง แทนที่หนอมจะรักสันสนีย์หรือประณัฐคนใดคนหนึ่งมากกว่ากันหนอมกลับเพิ่มพูนความรักลูกทั้งสองพร้อมกันไปอีกเป็นทวีคูณ เมื่อเพื่อนฝูงถามหนอมว่ารักลูกคนไหนมากกว่ากัน หนอมบอกว่าลูกทั้งสองของหนอม คือซีกของดวงใจที่เคียงข้างกันอยู่ ณ แผ่นอกของเธอ จึงตอบไม่ได้ว่าจะรักคนไหนมากกว่ากัน บุตรีคนที่สามของหนอมคือ ศิริอรหรือลูกต้อ ได้เป็นต้นเหตุที่ทำให้หนอมต้องเข้าโรงพยาบาลเซนต์หลุย ถนนสาธร เพื่อให้นายแพทย์จำรัส ศิริสัมพันธ์ซึ่งเป็นนายแพทย์ที่หนอมฝากท้องบุตรีคนที่สามนี้ไว้เป็นผู้ผ่าตัด เพื่อคลอดทางหน้าท้อง หนอมอยู่ที่โรงพยาบาลราว ๑๐ วัน ก็กลับบ้าน

เช่นเดียวกัน เมื่อมีลูกชั้นมาเป็นคนที่สาม หนอมก็บอกว่าลูกแต่ละคนนั้นแหละคือชีวิตที่แบ่งภาคออกไปจากดวงใจของหนอมเอง เป็นอันหนอมตอบไม่ได้อีกว่า รักลูกคนไหนมากกว่ากัน นอกจากเธอจะบอกได้ทันทีคล้ายท่องเอาไว้ว่า *"รักเท่ากันหมด"* ความข้อนี้ ข้าพเจ้าและญาติพี่น้องทุกคนก็ออกจะเห็นเป็นความจริง เพราะจิตใจของหนอมเผื่อแผ่ให้แก่ลูกทั้งสามเท่าเทียมกัน ความรักความเอ็นดูและความยุติธรรม หนอมเจียดจ่ายให้เสมอกัน ตลอดจนการศึกษา หนอมก็สนับสนุนและส่งเสริมจนสุดชีวิตให้กับลูก ๆ ทุกคนเท่ากันหมด จนกระทั่ง ทั้งสามคนจบการศึกษากันอย่างเรียบร้อยโดยทั่วถึงตลอดจนการมีโอกาสด้วยกำลังและสติปัญญาของทั้งพ่อและแม่ ที่ได้พากเพียรพยายามจนส่งลูกสองคนแรกไปเรียนต่างประเทศได้สำเร็จ

เมื่อหนอมมีโอกาสไปสหรัฐอเมริกาหลังจากส่งลูกไปแล้ว หนอมได้ไปเยี่ยมลูกทั้งสองคนคือประณัฐ และ สันสนีย์ รวมทั้งได้มีโอกาสไปในงานพิธีประศาสน์ปริญญาของลูกคนโตคือประณัฐด้วย หนอมบอกข้าพเจ้าว่าไม่มีวันไหนในชีวิตของหนอมเอง จะปลาบปลื้มปีติยินดี เมื่อได้เห็นลูกรักสวมเสื้อปริญญาที่สง่างาม ส่วนสันสนีย์นั้นหนอม

ได้เดินทางกลับเมืองไทยเสียก่อน ! จึงไม่มีโอกาสจะได้เห็นพิธีปะศาสน์ปริญญาของลูก ซึ่งแน่นอนคงจะต้องทำให้หนอมน้ำตาไหลอีกเป็นครั้งที่สอง เพราะความปลื้มปีติ ถ้าได้อยู่และได้เห็นสันสนีย์สวมเสื้อครุย

สำหรับลูกคนที่สามคือศิริอร ในขณะนั้นยังศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ หนอมบอกกับลูกว่า อยากจะได้เห็นลูกได้รับพระราชทานปริญญาบัตรจากพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งจะทำให้เธอปีติยินดีจนน้ำตาไหลและภาคภูมิใจอย่างใหญ่หลวงที่สุดในชีวิตของแม่ที่มีลูกหญิงอยู่สามคนและได้ปริญญาหมดทั้งสามคน เมื่อศิริอรเข้าไปกอดและกราบที่แผ่นอก รับพรรับความทราบความปรารถนาของแม่แล้ว แม่ก็บอกลูกว่าจากนั้นจะส่งลูกต้อไปศึกษาต่อที่สหรัฐอีกเป็นคนสุดท้าย แต่ความหวังที่หนอมจะได้เห็นลูกต้อคลานเข้าไปรับปริญญาบัตรจากพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่หนอมตั้งใจและหวังใจไว้อย่างมากนั้น ไม่มี และภาพที่ปรารถนาจะได้เห็นลูกบินไปเรียนต่อที่สหรัฐ ก็ไม่มี เพราะหนอมจากลูกต้อไปเสียก่อน ก่อนที่ลูกต้อจะประสพความสำเร็จเช่นนั้น

ข้าพเจ้าอยากจะกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้ใกล้ชิดอยู่กับการอบรมสั่งสอนของหนอมที่ได้ให้กับลูกทุกๆ คนด้วยตนเองอยู่ตลอดเวลา หนอมถือเป็นหน้าที่สำคัญนักในการที่จะอบรมบ่มนิสัยลูกหญิงทั้ง ๓ คนให้มีความดีงาม มีคุณธรรมสูงและจิตใจสูง เช่นที่ท่านเจ้าคุณตาได้อบรมให้ไว้แก่หนอมในสมัยโน้น หนอมก็ถือหลักอันเดียวกันนั้นนั่นเอง เช่นการที่ลูก ๆ จะต้องไม่เป็นคนมักใหญ่ใฝ่สูง ไม่ดูหมิ่นดูถิ่นแคลนใคร เป็นมิตรที่ดีของเพื่อนฝูง เอาใจใส่อุปการะญาติพี่น้องตามสมควรและตามกำลังของตน หนอมพยายามยกตัวอย่างของประสพการณ์ต่าง ๆ ที่เธอได้เคยพบ ได้เคยเห็นมามากต่อมาก ให้ลูก ๆ ฟัง หนอมมักจะยกตัวอย่างปัญหาชีวิตและปัญหาในสังคมซึ่งเกิดขึ้นกับตัวหนอมเองมาแล้วในอดีตมาเล่าให้ลูก ๆ ฟัง และการแก้ปัญหาเหล่านั้นของหนอมก็ด้วยการประคับประคองให้ความคิดความเห็นคำแนะนำของท่านเจ้าคุณตาและคุณยายมาตลอดเวลา เพราะฉะนั้นหนอม

จึงบอกลูกๆ ว่าจะต้องจำเริญรอยอย่างแม่ หนอมเรียกร้องให้ลูก ๆ หญิงทั้ง ๓ คนสำนึกตัวเองอยู่เสมอว่า ไม่ว่าปัญหาที่เกิดกับส่วนตัวของตัวเองหรือปัญหาที่ใกล้ชิดกับเหตุการณ์อันจะเนื่องมาถึงตัวของตัวเองได้ หนอมจะถือว่าเป็นหน้าที่แหละเป็นความจำเป็นที่แม่จะต้องรับรู้ในปัญหาเหล่านั้นของลูกๆ อย่างเข้มงวด โดยเฉพาะก็คือความเป็นลูกหญิงของลูกทั้ง ๓ นั้น ลูกจะปฏิเสธการเรียกร้องของแม่ในเรื่องเหล่านี้ไม่ได้เป็นอันขาด หนอมบอกกับลูกว่า "ถ้าแม่มารู้เรื่องรู้ราวอะไรทีหลัง โดยไม่ได้ออกมาจากปากของลูกแล้วแม่จะเสียใจมากทีเดียว" หนอมพยายามชี้ให้ลูกเห็นถึงประวัติ ตัวอย่างแหละพฤติกรรมของบุคคลบางคนในสังคม บางทีก็ในสังคมชั้นสูง ซึ่งลูก ๆ จะต้องไม่ถือเป็นเยี่ยงอย่างที่จะปฏิบัติตาม หนอมพยายามกล่อมชีวิตความคิดและจิตใจของลูก ๆ ทุกคนให้รู้เหตุรู้ผลในสิ่งที่ชอบ ที่ควร ในสิ่งที่ถูกต้องกับประเพณีนิยม และในสิ่งที่สังคมจะสรรเสริญ หนอมสอนลูก บางครั้งก็เหมือนจะวิงวอนขอร้อง บางครั้งก็คาดคั้นอย่างเด็ดเดี่ยว แต่บางครั้งหนอมก็คือเพื่อนเล่นที่เหมือนอยู่ในวัยเดียวกับลูก ๆ นั่นเอง เพราะฉะนั้นลูก ๆ จึงรักและบูชาหนอม เทิดทูนหนอมเป็นแม่พระเป็นชีวิตจิตใจที่ยิ่งใหญ่ของลูก ๆ หนอมเน้นและย้ำถึงความดีและความเสื่อมเสียที่ลูกหญิงอาจจะต้องได้รับ โดยความประมาทและรู้เท่าไม่ถึงสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่ลูกจะต้องระมัดระวังอย่างเข้มงวดอย่างกวดขันทีเดียว หนอมนั้นรู้จักนิสัยใจคอของลูกดี รู้จักความต้องการของลูกและรู้จักทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นความปรารถนาของลูก ๆ เช่นเดียวกัน ลูกๆ ก็รู้จักหนอมแม่ของเขาเหล่านั้นเหมือนกับรู้จักตัวของตัวเองดี เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงยืนยันได้ว่าแม่และลูกทุกคนจึงมีแต่สายรักสายเลือดที่ไหลวนเวียนเชื่อมโยงกันอยู่ด้วยความทนุถนอม และด้วยการพร้อมจะเสียสละระหว่างกันอย่างสูงลิ่ว ข้าพเจ้าจึงมีความภาคภูมิใจที่ได้รับชีวิตของลูกเหล่านี้มาจากชีวิตของหนอมโดยตรง

คุณสมบัติต่าง ๆ ของหนอมที่เล่ามา แม้จะค่อนข้างยืดยาวอยู่แล้วก็ตาม แต่ข้าพเจ้าก็ยังไม่คิดว่าควรจะให้จบสิ้นเสียเพียงแค่นั้นอย่างน่าเสียดายในชีวิตและเกียรติคุณ

พ่อแม่และลูกทั้งสาม

ความงดงาม ความดีของหนอม ภรรยาที่รักยิ่งของข้าพเจ้า เพราะหนอมยังมีสาระสำคัญในชีวิตที่สมควรจะนำมากล่าวเพิ่มเติมต่อไปอีกว่าหนอมเป็นคนขยันขันแข็ง มานะและอดทนอย่างเยี่ยมยอด เรื่องที่จะเจ็บไข้ได้ป่วยเพียงเล็กน้อยแล้ว รีบไปหาหมอนั้น, ไม่มีเมื่อหนอมมีใบหน้าซีดเผือดไป ข้าพเจ้าและลูก ๆ ก็มักจะไต่ถามหนอม หนอมก็จะตอบเสแสร้งไปทุกครั้งว่า "ไม่เป็นไรหรอกลูก แม่ เวียนศีรษะเพียงเล็กน้อยเท่านั้น" เมื่อลูกอ้อนวอนให้แม่ทานยา แม่ก็จะตอบต่อไปอีกว่า "ทานแล้วละลูก ไม่ต้องห่วงแม่ เดี๋ยวแม่ก็หายเอง" ดูเอาเถิด หนอมช่างเพียรพยายามทุกประการที่จะให้คำตอบที่แนบเนียน และละมุนละไมเพื่อให้ทุกฝ่ายทั้งสามีและลูก ๆ คลายความอาวรณ์และกังวลใจ สบายใจ นี่แหละหนอม ชีวิตของหนอม จิตใจของหนอมเป็นเช่นนี้เอง จากคุณธรรมประจำใจ

อันสูงที่ข้าพเจ้าและลูก ๆ คิดว่าจะหาภรรยาและหาแม่เช่นหนอมนี้ คงจะหาได้ยากเสียแล้วละกระมัง ก็ทำไมจะไม่เป็นเช่นนั้นเล่า แม้เธอจะเจ็บไข้ได้ป่วยเพียงเล็กน้อยหรือรุนแรงเพียงไหน ก็ยังมีแต่ความเป็นห่วง ความกังวนใจ ความกลัว กลัวว่าลูกและสามีจะเป็นทุกข์จะไม่สบายใจ หนอมช่างกลัวสิ่งเหล่านั้นจะเกิดแก่ลูกและสามีเสียจริง ๆ หนอมดีต่อลูกและสามีถึงปานฉะนี้ จนกระทั่งพวกเราในครอบครัวมองดูกันด้วยนัยน์ตาปริบ ๆ ตรงที่ไม่รู้ว่าถ้าหนอมไม่รู้ จะระบายความดีให้ลูกและสามีต่อไปอีกอย่างไรดี หนอมจะเป็นทุกข์ใจทรมานใจแค่ไหน เราก็ไม่อาจรู้ได้ นี่แหละชีวิตมนษย์ ความผูกพันธ์และความรักใคร่อย่างดูดดื่มและลึกซึ้งภายในครอบครัวของเรา มีผลถึงปานฉะนี้ อนิจจา ! ธรรมชาติที่โลกสร้างสรรจิตใจมนุษย์ชาติให้มีความรู้สึกเช่นนั้น กำเหนิดเกิดขึ้นมาเอง แต่แล้วก็โลกนั่นเองแหละ ได้เป็นผู้ทำลายให้พินาศย่อยยับไปกับหัตถ์ของโลกเอง เมื่อข้าพเจ้าเขียนมาถึงตรงนี้ หูข้าพเจ้าก็เริ่มแว่วจะได้ยินเสียงสะอื้นของลูก ๆ ที่เฝ้าอยู่ล้อมรอบเตียงนอนของหนอม เมื่อตอนจะเฉียดเที่ยงวัน ในวันนั้น, อย่างกระวนกระวายใจ มันช่างเป็นเที่ยงวันที่แสนจะสุดเศร้าและระทมทุกข์อะไรปานนั้น ลูก ๆ ได้แต่โผผวาเข้ากอดแม่และพร่ำเรียกแต่ว่า "แม่ขา–แม่ขา" ทั้งลูก ทั้งสามี ทั้งคุณแม่บังเกล้าของหนอมเองและญาติพี่น้องของเราที่มารุมล้อมรอบหนอมเมื่อเที่ยงวันนั้น ได้เพียรพยายามทุกวิถีทางที่จะขวางกั้นและต่อสู้ กับหัตถ์มฤตยูไว้จนสุดความสามารถ เพื่อที่จะไม่ให้หัตถ์ที่น่าเกรงขามนั้น บังอาจเอื้อมเข้ามากระชากวิญญาณของหนอมได้สำเร็จ, สมกับความเหี้ยมโหดทารุณของมัน แต่แล้ว เราก็กั้นกางอิทธิพลอันน่ากลัวนั้น, ไม่สำเร็จจนแล้วจนรอด

หนอมนั้นมีโรคประจำตัวอยู่ประการหนึ่ง คือความดันโลหิตสูง ข้าพเจ้าเคยนำเธอไปพบกับนายแพทย์ซึ่งตรวจแล้วก็บอกว่า อาการของหนอมไม่ใช่จะถึงกับขั้นที่น่าวิตกอะไร หนอมเคยไปรับการรักษาพยาบาลทางมดลูกมาครั้งหนึ่งเมื่อราวแปดเก้าปีมาแล้ว ตั้งแต่นั้นมาก็มีอาการเป็นปรกติเรื่อยมา จนกระทั่งอาการดังกล่าวแล้ว ได้เริ่มแปรเปลี่ยน

เคลื่อนไหวไปอย่างผิดปรกติกำเนิดเกิดขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง แต่แม้กระนั้นหนอมก็ยังพยายามปกปิดสามีและลูก ๆ เพื่อไม่ให้เกิดความวิตกกังวนในอาการของเธอ นอกจากจะนำความหนักใจนั้นไปหารือกับพวกเพื่อน ๆ และได้รับการแนะนำให้ไปรักษาโดยวิธีศัลยกรรมที่ศิริราชพยาบาล หนอมอยู่ที่ศิริราชไม่ได้นานนัก เมื่อเห็นว่าอาการไม่ดีขึ้นพวกเราจึงจัดการย้ายหนอมมาที่จุฬาลงกรณ์เพื่อความสะดวกบางประการ แต่แล้ว ความเคราะห์ร้ายก็จู่โจมมาถึงพวกเราจนได้ อาการของหนอมมีแต่ทรงกับทรุด และจากนั้นก็ทรุดลงเรื่อยไปตามลำดับ จนกระทั่งได้อุบัติสัญญาณร้ายหลายอย่างที่ระบุบ่งว่า ชีวิตของหนอมจะอยู่ในอ้อมกอดแห่งความรักและดูดดื่มของสามีและลูก ๆ ต่อไปอีกไม่นานนัก พวกลูก ๆ นั้น ไม่ต้องพูดถึง เมื่อเห็นใบหน้าที่แสนจะซีดเซียวของแม่บังเกิดเกล้า ในขณะที่พยายามจะกวักมือให้ลูกเข้าไปหา เพื่อที่จะโอบกอดลูกให้ประทับใจและประทับความรักจากน้ำรักของแม่บังเกิดเกล้าเป็นครั้งสุดท้าย ลางร้ายนั้นเสมือนเสียงแว่วที่มาจากสายลมว่า “หนอมจงกอดประทับลูกให้นาน ๆ เข้าเถิด เพราะอีกไม่นานนัก หนอมก็จะไม่ได้กอดลูกอีกแล้วจนชั่วนิรันดร” เพราะฉะนั้นลูก ๆ จึงแสนจะเศร้าใจ เมื่อแม่บังเกิดเกล้าดึงร่างเธอเข้าไปโอบกอดไว้และจุมพิต ข้าพเจ้าได้แต่เห็นหยาดน้ำตาของลูกซึ่งไหลริน ไหลไม่หยุดไหลไม่หย่อน ทั้ง ๆ ที่พยายามไปแอบซ่อนเร้นเก็บน้ำตาไว้ไม่ให้แม่เห็น ลูกทุกคนได้แต่นำอสุชลมาหลั่งไหลราวกับจะเป็นกระแสธารที่แสนจะเยือกเย็นอยู่ข้างนอกห้องนอนของแม่ เหมือนเจตนาจงใจจะให้เป็นสายธาราสายใหญ่ที่จะหลั่งไหลไปผลักดันชีวิตของแม่ ให้หลุดพ้นเป็นอิสระจากกรงเล็บของพญามัจจุราชที่แสนจะน่าสะพึงกลัว, ให้จงได้

ในที่สุด วาระสุดท้ายของหนอมก็ได้มาถึง .....!

วันนั้นเป็นวันสุดท้าย ที่ข้าพเจ้าและลูกๆ จะได้มีโอกาสเห็นหนอมลืมตาดูข้าพเจ้าและกวาดสายตาที่ร่วงโรยไปสบสายตาของลูก ๆ ทุกคน, อย่างแสนจะเหน็ดเหนื่อยดวงใจเต็มประดา ข้าพเจ้ามองดูนัยน์ตาหนอมเกือบจะเรียกว่าเป็นครั้งสุดท้ายในชีวิตของเราที่

มองดูกันมาเกือบ ๓๐ นี่เต็ม นัยน์ตาของหนอมมีแต่ประกายโศกเสียดันทด คล้ายกับจะเพียรพยายามเรียกร้องให้พวกเราทั้งสามีและลูก ๆ ฉุดเธอออกมาจากอุ้งหัตถ์ของพญามัจจุราชให้จงได้ ทั้งๆ ที่สายตาของหนอมเองก็กำลังรายงานข้าพเจ้าอยู่ว่าคงจะไร้ผล! ข้าพเจ้าหมดความสามารถที่จะมองดูใบหน้า มองดูนัยน์ตาและมองดูริมผีปากของหนอมที่กำลังกระเพื่อมขึ้นและลงอีกต่อไป จึงลุกเลี่ยงออกมานอกห้อง ทุกสิ่งทุกอย่างบอกกับข้าพเจ้าอย่างแน่ชัดว่าชีวิตระหว่างข้าพเจ้าและหนอมจะสิ้นสุดลงเพียงไม่อีกกี่วินาทีข้างหน้านี้ เข็มวินาทีที่เคลื่อนอยู่ที่ข้อมือของข้าพเจ้าอย่างรวดเร็ว เหมือนตุลาการแห่งชีวิตที่กำลังอ่านคำพิพากษาชีวิตของหนอม ใกล้เวลาที่จะถึงวาระสุดท้ายแห่งคำพิพากษานั้นอยู่รำไรแล้ว!

คุณแม่และลูก ๆ กำลังห้อมล้อมอยู่รอบเตียงนอนของหนอม ทุกคนกำลังใช้ผ้าซับน้ำตา ข้าพเจ้าต้องเบือนหน้าหนีจากภาพนั้นอีกครั้งหนึ่ง ก็พิโธ่เอ๋ย อีกไม่กี่นาที เวลาที่รออยู่ข้างหน้าชีวิตของหนอมนั้น เป็นเวลาที่เพชรฆาตแห่งชีวิตได้กระชากดาบมฤตยูมาจ่ออยู่ที่ดวงใจน้อย ๆ ของหนอมที่รักยิ่งของข้าพเจ้าแล้ว

ไม่ต้องพูดถึง ภาพนั้นเป็นภาพที่ทำให้ข้าพเจ้าแทบจะสิ้นสติในฉับพลัน ข้าพเจ้าพยายามจับจ้องอยู่ที่ใบหน้าของสองนายแพทย์ซึ่งกำลังเคร่งเครียดอยู่กับอาการหนักของหนอมในขณะนั้น หนอมหลับตาพริ้ม และดูประหนึ่งคล้าย ๆ จะยิ้มเป็นครั้งสุดท้ายให้แก่ข้าพเจ้าและลูก ๆ แต่อนิจจา! มันเป็นรอยยิ้มของผู้ปราชัยอย่างราบคาบเสียแล้ว ใบหน้าของเธอซีดลงและซีดลงเป็นลำดับ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า จะยังเหลือเวลาอีกเพียงเล็กน้อยเต็มที ที่ชีวิตของเธอจะยังคงเป็นชีวิตอยู่อีกต่อไป หูของข้าพเจ้าแว่วแต่เสียงมัจจุราช ที่มาเรียกเคาะชีวิตหนอมอยู่อย่างถี่ยิบ ขณะที่นายแพทย์แห่งโรงพยาบาลถอนหายใจยาว พร้อมกับถอนเครื่องฟังเสียงออกไปจากแผ่นอกที่ครอบคลุมดวงใจของหนอม แล้วเดินกลับออกไปจากห้อง ลูก ๆ เกือบจะถลาเข้าไปกอดและไปกราบนายแพทย์เพื่อจะวิงวอนให้เขากลับมาก่อน เพื่อความหวังโดยไม่มีเหตุผลว่า เพื่อแม่จะได้รอดชีวิต โธ่เอ๋ย!

ก็เสียงที่มัจจุราชมาเคาะประตูเรียกชีวิตหนอมนั้น มันเป็นเสียงที่กระชั้นชิดและถี่เข้ามาทุกทีแล้ว

หนอมยังนอนหลับตาพริ้ม ริมผีปากของเธอเผยอขึ้นสองสามครั้ง ขณะที่ลมพัดแรงจัดจนกระทั่งผ้าบังตาสีขาวสะอาดรอบห้องหนอมปลิวสะบัด แล้ว.....เธอก็จากไป ! .....อย่างสงบ ! !

หนอมจากข้าพเจ้าและลูก ๆ ไปเมื่อเธอมีอายุได้ ๔๙ ปี อันที่จริงก็ยังเป็นเวลาที่หนอมควรจะทำคุณประโยชน์ให้แก่มนุษยชาติ ควรจะเป็นขวัญใจของครอบครัว แหละควรจะเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นความหวังของลูก ๆ และของข้าพเจ้าไปอีกนานทีเดียว ถ้าทูตของมฤตยูไม่เห็ยมโหดพอที่จะฉุดกระชากวิญญาณของเธอให้จากลูก ๆ และสามีที่รักหนอมยิ่งกว่าดวงใจ, ไปเสียก่อน

แม้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้พระราชทานคติเตือนใจไว้สำหรับการจากไปจากพิภพนี้ของใครก็ตามว่า

" สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงธรรม ทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา สิ่งนั้นไม่เป็นของเรา ส่วนนั้นมิใช่ตัวของเรา ดังนี้ ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลายความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย "

ข้าพเจ้าก็ยังรู้สึกว่า เป็นสิ่งที่จะกั้นสะกัดขัดขวางความโศกสลดถึงหนอม ภรรยาที่รักของข้าพเจ้า ได้ยากเย็นเต็มที

โธ่.....หนอมของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่มีหนอมแล้วจริง ๆ หรือนี่ ?

พระพุทธวรรจนะเองก็ได้พยายามที่จะให้ทุกคนสะกดความโศกกำสรดไว้สำหรับการจากพรากของคนที่เป็นดวงใจ จนสุดความสามารถ แม้แต่

รูปำ ชีรติ มจฺจานำ นามโคตฺตำ น ชีรติ

"รูปร่างเท่านั้นย่อมดับสูญไป แต่ชื่อเสียงเกียรติคุณความดีหาได้ย่อยยับสูญสิ้นไปด้วยไม่"

เต่าข้าพเจ้าก็ยังหลีกเลี่ยงเสียงสะอื้นและคำรำพัน ที่จะต้องรำพันถึงหนอมอยู่ในหัวใจอย่างไม่ว่างเว้น, ไม่ได้จนกระทั่งบัดนี้ ข้าพเจ้ายังไม่อยากจะได้เห็นจิตกาธานที่กำลังพุ่งรุ่งโรจน์ไปด้วยพระเพลิงที่กำลังเผาผลาญร่างของหนอมเลย เพราะข้าพเจ้าคิดว่า วันนั้นจะเป็นวันที่จะทำให้ข้าพเจ้าจะพะวักพะวนหัวใจยิ่งขึ้นอีกเพียงไหน

อนิจจา .....หนอม ภรรยาที่รักสุดใจของข้าพเจ้า วิญญาณของหนอมกำลังล่องลอยอยู่หนไหนเล่าในบัดนี้ ?

ความคิดนึกของข้าพเจ้ายังวนเวียนสับสนด้วยเรื่องของหนอมอยู่ต่อไป แม้ว่ากรรมดีที่หนอมประกอบไว้เกือบครึ่งศตวรรษแล้วนั้น จะไม่อาจหยุดยั้งความพินาศที่เกิดแก่ชีวิตของหนอมจนได้ เมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๐๘ ณ เวลาเที่ยงเศษได้ก็ตาม แต่ทุกครั้งที่ข้าพเจ้าได้รำลึกนึกไปถึง

พฤษภกาสร
โททนต์เสน่งคง
นรชาติวางวาย
สถิตย์ทั่วแต่ชั่วดี

อีกกุญชรอันปลดปลง
สำคัญหมายในกายมี
มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
ประดับไว้ในโลกา ฯ

อย่างน้อย, ก็พอจะมีอิทธิพลจูงใจให้ข้าพเจ้าภาคภูมิอยู่บ้างสำหรับชีวิตของหนอม ภรรยาที่รักของเพื่อนที่ซื่อสัตย์ตลอดชีวิตว่า หนอมมีคุณค่าแหละเกียรติคุณเพียงพอสำหรับนิพนธ์บทนี้แล้วอย่างเพรียบพร้อมและโดยไม่ต้องอธิบายรายละเอียดต่อไปอีก

จินตกวีเอกของเมืองไทยคนหนึ่งได้เคยยืนพร่ำรำพรรณที่หน้าจิตกาธาน เมื่อวันที่ร่างของเมียรักของเขา กำลังถูกเผาผลาญอยู่ภายในกองเพลิงต่อหน้าต่อตาเขาเองและหยาดน้ำตาที่กำลังไหลรินอาบไปทั้งใบหน้าของเขาว่า

“จะหางามสามภพตลบหา
จะหาเหมือนแก้วตาหาไม่ได้
จนกระทั่งสุดหล้าสุราลัย
ลับมืดไปใจจะขาดอนาถเอย ฯ

ขออานิสงส์ผลบุญและกรรมดีทั้งหลายที่หนอม—**ถนอม หงสนันทน์** ประกอบไว้ในพิภพนี้ชั่วชีวิตของเธออันเป็นเวลากึ่งศตวรรษแล้วนั้น จงดลบันดาลห้อมล้อมวิญญาณของหนอมให้ไปถึงสัมปรายภพด้วยความสุขและสงบ

ขอปวงเทพเจ้าแห่งวิมานสถานทั้งหลายจงโปรดทรงพระเมตตาต้อนรับวิญญาณของหนอมผู้เป็นสุดที่รักของข้าพเจ้าไว้ในความคุ้มครองของพระองค์ด้วยเทอญ.

(นายประสงค์ หงสนันทน์)

สารบัญ

(คำบรรยายหลักพระพุทธศาสนาอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี 2508)

ครั้งที่	เรื่อง	หน้า
1.	ความหมายของคำว่า “ธรรมะ”	๑
2.	ความหมายของคำว่า “ศีลธรรม”	๒๓
3.	ความหมายของคำว่า “จริยปรัชญา”	๔๕
4.	ความหมายของคำว่า “ศาสนา”	๖๑
5.	ประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา”	๘๕
6.	ปริทรรศน์ของพระพุทธศาสนา	๑๐๙
7.	การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา และพุทธประวัติ....	๑๒๗
8.	ทุกข์ และ เหตุให้เกิดทุกข์	๑๕๑
9.	ความดับทุกข์ และทางให้ถึงความดับทุกข์	๑๗๙
10.	วิธีการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา	๒๐๕

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๑/๒๕๐๙

เรื่อง ความหมายของคำว่า "ธรรมะ"

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๔ มกราคม ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายในครั้งแรกนี้ อาตมาอยากจะกล่าวถึง หัวข้อของการอบรม ที่รวมอยู่ได้ใน คำพูดเพียง คำเดียวว่า "ธรรม". หัวข้อการอบรมของเรามีอยู่ว่า "ศีลธรรม หลัก พระพุทธศาสนาและ วิธีปฏิบัติ"; หมายความว่า เราจะทำความเข้าใจกันถึงเรื่องหลักศีลธรรม, หลักพระพุทธศาสนา, แล้วก็วิธีปฏิบัติ มี ๓ หัวข้อ สองหัวข้อแรกที่ว่า **ศีลธรรม** และ **หลักพระพุทธศาสนา** นี้เป็นเรื่องหลักวิชา หรือเป็นทฤษฎี; หัวข้อสุดท้ายที่ว่า **วิธีปฏิบัตินี้** เราหมายถึงตัวการปฏิบัติโดยตรง.

ที่นี้สำหรับวันแรกนี้ อาตมาอยากจะชี้ให้เห็นหลัก หรือความสำคัญข้อหนึ่ง ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจเรื่องต่าง ๆ ต่อไปข้างหน้าได้โดยง่าย; ตลอดถึงเรื่องต่าง ๆ ทุก

เรื่องที่เกี่ยวกับศีลธรรม หรือศาสนา ที่ท่านทั้งหลายจะได้ศึกษาต่อไปจนตลอดชีวิตด้วยซ้ำไป. **ศีลธรรม หลักพระพุทธศาสนา และวิธีปฏิบัติ** ๓ คำนี้ขึ้นอยู่กับความหมายของคำพูดเพียงคำเดียว คือคำว่า "**ธรรม**", ที่น้อยากจะเตือนให้ช่วยกันระลึกว่า ที่แล้ว ๆ มา เรารู้จักคำว่า "ธรรม" นี้น้อยเกินไป แคบเกินไป หรือเพียงบางส่วน; ฉะนั้น เมื่อได้ยิน อาตมาว่าทั้งหมด ขึ้นอยู่กับคำ ๆ เดียวนี้คงจะฉงน.

ขอให้เข้าใจไว้ว่า เราจะทำความเข้าใจกันว่า คำพูดว่า "ธรรม" เพียงคำเดียวนี้ เป็นคำพูดคำเดียวที่ประหลาดที่สุด, ที่อัศจรรย์ที่สุดในโลกก็ว่าได้ ในพวกคำพูดหรือภาษา; เพราะว่า **มันหมายถึงสิ่งทุกสิ่งที่มนุษย์รู้จัก**; นี่ขอทำความเข้าใจไว้อย่างนี้ก่อน. ที่เราได้ยินคำว่า ธรรมะคู่กันหรือตรงกันข้ามกับคำว่า "อธรรม"; ธรรมกับอธรรมนี้ เราก็เลยเข้าใจว่า มันเกิดเป็นสองขึ้นแล้ว; ที่แท้นั้นสิ่งที่เรียกว่า **อธรรมก็คืออธรรม**, เป็นธรรมฝ่ายผิดเขาเรียกว่า อธรรม.

ที่นี้เรามาเสียเวลากันสักหน่อยหนึ่งจะดีกว่า เพื่อที่จะทำความเข้าใจคำว่า ธรรมะ. ภาษาบาลี ธรรมะ, **ธมฺม** ภาษาบาลีเป็นรูปอย่างนี้, ภาษาสันสกฤต **ธรฺม**, เป็นภาษาไทยเราเขียน ธรรม ที่พูดว่าอธรรมนั้น มันหมายถึงธรรมที่ไม่เป็นธรรม; คืออธรรมที่ไม่ใช่ธรรม; แต่ก็เป็นธรรมอย่างหนึ่งด้วยเหมือนกัน. ที่ว่าจะเป็นคำที่ประหลาดที่สุด ก็ตรงที่ว่าเมื่อจะต้องแปลเป็นภาษาอื่นแล้วไม่มีคำ. ภาษาไทยก็โชคดีอยู่ที่ว่าไม่ได้แปล; ได้ใช้คำว่า ธรรมนั้นไป ตามเดิมเหมือนภาษาบาลีหรือสันสกฤต. ที่น่าหวั่นที่พวกฝรั่ง, ภาษาอังกฤษ, ภาษาอื่น ๆ ที่เขาจะพยายามแปลคำว่า ธรรมนี้ แปลกันไป ๆ มากขึ้น ๆ ๆ จนตั้ง ๓๐ กว่าคำ, คำแปลของคำว่า ธรรม; เพราะมันหมายความได้ถึงสิ่งทุกสิ่ง ทุกแง่ ทุกมุม ทุกประเภท ผลสุดท้ายยอมแพ้คือ

ไม่แปล. ที่นี้คำว่า "ธรรม" นี้ไปอยู่ในคำประเภทภาษาอังกฤษแล้ว ใช้คำว่า ธรรมเฉย ๆ เป็นคุณศัพท์ว่า Dharmic ไปเลย นี่เดี๋ยวเราจะเห็นว่าทำไมถึงเป็นอย่างนี้. ในภาษาอื่น ๆ นั้นไม่มีคำใดคำหนึ่งซึ่งจะหมายถึงสิ่งทุกสิ่งได้, สำรวจดูแล้วมันไม่มีคำ ที่จะหมายถึงสิ่งทุกสิ่ง นับตั้งแต่พระเป็นเจ้าลงมาถึงทุก ๆ สิ่ง ที่เป็นรูป-ธรรมนามธรรม, การกระทำ ความคิดความนึก ความดีความชั่ว ความอะไรต่าง ๆ นี้, หมดทุกสิ่งที่มนุษย์รู้จักนี้มันไม่มี. แต่มันน่ามหัศจรรย์ที่ว่า ในภาษาบาลีมันมีคำว่า "ธมฺม" หรือว่าจะยกตัวอย่างว่า ปัญหาสักกี่พันกี่หมื่นกี่แสนปัญหาก็ตาม, เมื่อถามว่าคืออะไร เพื่ออะไร โดยอะไรแล้ว มันตอบได้ด้วยคำตอบคำเดียวว่า "ธรรม" ทั้งนั้น; เพราะว่าเป็นทุกข์ ก็เพราะธรรม ไม่มีทุกข์ก็เพราะธรรม; **เพราะคำว่า "ธรรม" มันหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้น.** ที่นี้ท่านจะเข้าใจได้โดยพิจารณากันถึงคำว่า "ธรรม" นี้ สำหรับวันนี้ทั้งตอน.

คำว่า ทุกสิ่ง นี้ ที่เรารู้กันอยู่ในภาษาไทยธรรมดานั้น หลักเกณฑ์มันไม่ใคร่จะสมบูรณ์; แต่ในภาษาบาลี หรือหลักธรรมะในทางศาสนาแล้วสมบูรณ์; เช่น สิ่งทุกสิ่งแบ่งออกเป็น ๒ พวก. **พวกที่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยอันช่วยสร้าง ช่วยทำให้มีขึ้นมา** นี่อย่างหนึ่ง; แล้ว **สิ่งที่ไม่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย** อะไรมันเป็นของมันได้เอง นี่อีกอย่างหนึ่ง; เมื่อเราพูดทั้งสองอย่างนี้มันกินความหมด เช่นว่าพระเป็นเจ้านี่เป็นได้เอง. แต่ว่าสัตว์ทั้งหลายพระเป็นเจ้าสร้างขึ้น อย่างนี้เป็นต้น. หรือว่าสิ่งของต่าง ๆ ที่เราเห็นอยู่นี้ ต้องมีเหตุมีปัจจัยปรุงแต่งจึงมีขึ้น; แล้วสิ่งที่ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยก็มีแต่นิพพานอย่างเดียว นี่เป็นต้น.

ที่นี้หลักที่เราจะเรียกสิ่งทั้งปวงอีกคำหนึ่งก็คือ ตามหลักบาลีว่า **สิ่งที่ดี สิ่งที่ไม่ดี** แล้วก็ **สิ่งที่พูดไม่ได้ว่า ดีหรือไม่ดี**. คำว่า กุศล หรือกุศลธรรม แปลว่า

สิ่งที่ดี; คำว่าอกุศลธรรมแปลว่าสิ่งที่ไม่ดี; คำว่าอัพยากตธรรมแปลว่า สิ่งที่พูดไม่ได้ว่าดีหรือไม่ดี. แล้วท่านทั้งหลายลองคิดดูว่ามันเหลืออะไร มันไม่มีแล้ว. ถ้าเราจะใช้หลัก ๓ หลักนี้มันหมายถึงทุกสิ่ง, แม้ที่เราจะแยกเอามาตามชอบใจเรา; พูดกันว่า ความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรมอะไรทำนองนี้, มันก็รวมอยู่ในคำว่าธรรมทั้งนั้น; **ที่ตกเป็นธรรม, ที่ไม่ตกเป็นธรรม, ที่พูดไม่ได้ว่าดีหรือไม่ดีก็เป็นธรรม**; ก็คือธรรม. เพราะคำว่า "ธรรม" มันไม่ได้หมายความว่าดีหรือไม่ดีโดยเด็ดขาด. แต่ในภาษาไทยนี่ทำยุ่งตรงที่ว่า ถ้าธรรมะละก็หมายถึงดี, ไม่ได้หมายถึงสิ่งที่ไม่ดี, หรือสิ่งที่ไม่ได้บอกว่าดีหรือไม่ดี. ถ้าท่านเรียนภาษาบาลีท่านจะได้ยินคำว่า "เมถุนธรรม" คือธรรมะสำหรับคนคู่ สำหรับคนเป็นคู่ การประกอบเมถุนธรรมก็คือประกอบกิจระหว่างเพศ นี่ก็ยังเรียกว่าธรรม นี่หมายความว่าการกระทำก็เรียกว่าธรรม จึงไม่มีอะไรที่ไม่ใช้ศัพท์กลาง ๆ ว่า "ธรรม" ยกตัวอย่างให้เห็นเท่าที่พอจะเห็นได้ก่อน สำหรับคำว่า "ธรรม" ไม่ยกเว้นอะไร.

ที่นี้จะพูดให้**มีหลักสำหรับศึกษา**ต่อไป และที่จะเป็นหลักที่แน่นแฟ้นมีประโยชน์. เมื่อท่านถูกถามว่าธรรม คืออะไร; คำว่า ธรรมในที่นี้อาตมา หมายถึง ธ-รร-ม, หรือ ธมฺมในบาลี, หรือ ธรฺม ในภาษาสันสกฤต; บางทีเราเรียกว่า "ธรรม", บางทีเราเติมสระอะเข้าไปเป็น "ธรรมะ", บางทีเราเรียกลุ่น ๆ ว่า ธรรม, แต่มันเป็นคำเดียวกัน.

ที่นี้สำหรับหลักพุทธศาสนาเมื่อถามว่า **ธรรมคืออะไร**; อย่างว่าเราถูกพวกชาวต่างประเทศถามว่า ธรรมนี่คืออะไร เมื่อเราตอบตามหลักที่สมบูรณ์ของพุทธศาสนา เราก็ตอบได้ว่ามีอยู่ ๓ ประเภท คือ:- **ตัวธรรมชาติ** นั่นเอง ประเภทหนึ่งก็เรียกว่าธรรม; แล้วตัว **กฎเกณฑ์** กฎต่าง ๆ ของธรรมชาตินั้นก็เรียกว่าธรรม;

อันที่ ๓ คือ **หน้าที่ ๆ** จะต้องกระทำให้ถูกตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาตินี้ก็เรียกว่า ธรรม.

โดยย่อ ๆ เข้าใจกันเสียทีก่อนว่า คำว่า **ธรรมชาติ** นี้หมายถึงสิ่งที่มันมีอยู่เอง เป็นอยู่เอง; เป็นสิ่งที่เป็นรูปธรรม มีรูปร่างอย่างนี้ก็ดี; หรือไม่มีรูปร่าง เป็นเพียง ความคิด ความนึก ความรู้สึก อะไรก็ดี; หรือว่าเป็นสิ่งสูงสุด ที่เรียกว่า "นิพพาน" คือไม่ใช่ทั้งสองสิ่งนี้ก็ดี; เรียกว่าธรรมชาติ. คือนับตั้งแต่ ดิน น้ำ ลม ไฟ จนกระทั่งฝุ่น ก้อนหิน ก้อนดิน ต้นไม้ ภูเขา รูปธรรมต่าง ๆ นี้; ขึ้นมาจนกระทั่งความคิด ความนึก ความดี ความชั่ว ความงาม ความจริงอะไรก็ตาม ที่เป็นนามธรรม กระทั่งนิพพาน; ซึ่งเป็นสิ่งที่จะต้องศึกษาจึงจะเข้าใจ นั่นก็คือธรรมชาตินั่นเอง. ในภาษาบาลีใช้คำว่าธรรมชาติ เช่น คำว่า**นิพพานนี้แปลว่าธรรมชาติ เป็นที่ดับของสิ่งทั้งปวง.** สิ่งทั้งปวงแบ่งเป็น นาม เป็น รูป แล้วก็นิพพาน เป็นที่ดับเป็นที่หยุดของสิ่งทั้งปวง; แต่ทั้งหมดก็เป็นธรรมชาติ; ฉะนั้นเข้าใจไว้ที่หนึ่งก่อนว่าธรรมชาติทั้งหมดบรรดาที่มนุษย์รู้จัก.

ที่นี้มาถึง **กฎของธรรมชาติ**, ธรรมชาติทุก ๆ อัน ทุก ๆ ชิ้น ทุก ๆ สิ่ง จะต้องมีกฎ; เช่นว่าอันนี้ เราเรียกว่ารูปธรรม เป็นของมีรูป อย่างนี้ มันก็ต้องมีกฎที่มันจะต้องเปลี่ยนแปลง; หรือมันจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ มีกฎว่าไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง สลาย เกิดขึ้นดับไป อะไรทำนองนี้. หรือแม้ที่สุดแต่ว่า น้ำนี้เป็นธรรมชาติ น้ำนี้ก็ต้องมีกฎเกี่ยวกับธรรมชาติ; เช่นว่า พอถูกความร้อนเท่านั้นเท่านี้ จะต้องเปลี่ยนอย่างนั้นอย่างนี้; เช่นความร้อนศูนย์ก็เป็นน้ำแข็ง; ความร้อน ๑๐๐ มันก็เป็นแก๊สหายไปอย่างนี้เป็นต้น. มันมีกฎของมัน ตัวน้ำนั้นเป็นธรรมชาติ และกฎของน้ำต่าง ๆ นี้ก็เรียกว่ากฎธรรมชาติ. นี่เรื่อง **วัตถุ** ก็เป็นอย่างนี้ทุกอย่างทุกสิ่ง.

ที่นี้ **ทางจิตใจ** ก็มีกฎอย่างเดียวกัน; จิตเมื่อมีอะไรมากระทบก็ต้องเปลี่ยนอย่างนั้น ต้องเปลี่ยนอย่างนี้; มีกฎที่แน่นอนแต่ก็มากมายเหลือที่จะเอามากล่าวได้. มีกฎว่าถ้าเป็นไปในรูปนี้จะต้องเป็นทุกข์ เกิดเป็นความทนทุกข์ทรมานขึ้น; ถ้าเป็นไปในรูปนี้จะต้องไม่มีความทุกข์ จะต้องมีความสงบสุขอย่างนี้เป็นต้น; นี่ก็เรียกว่ากฎของธรรมชาติ. พวกที่เป็นรูปธรรม เป็นวัตถุ เป็นรูปธรรม นี่ก็มีกฎไปตามแบบของพวกรูปธรรม. พวกที่เป็นนามธรรม พวกจิตพวกใจ พวกความรู้สึกต่าง ๆ ก็มีกฎเกณฑ์ไปตามแบบของพวกนามธรรม. ที่สูงอีกสิ่งหนึ่งคือ **นิพพาน** ก็มีกฎมีเกณฑ์ไปตามเรื่องของนิพพาน; ฉะนั้น เราจึงมีคำว่ากฎของธรรมชาติอีกคำหนึ่ง. เป็นอันที่ ๒ อันที่ ๑ คือตัวของธรรมชาติ อันที่ ๒ คือกฎของธรรมชาติ ล้วนแต่เรียกว่าธรรมทั้งนั้น.

ที่นี่มาถึง **หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ**; เพราะว่าตัวมนุษย์เอง ร่างกายของมนุษย์เอง จิตใจของมนุษย์เองก็เป็นธรรมชาติ. ที่นี้ในตัว **ร่างกาย** ใน **จิตใจ** ของมนุษย์ **ก็มีกฎของธรรมชาติ**; ฉะนั้น มันจึงเกิดหน้าที่ขึ้นมาในร่างกายนั้น เช่นจะต้องกิน ต้องอาบ ต้องถ่าย หรือต้องกระทำไปตามที่ ธรรมชาติ ต้องการ; อย่างนี้เราเรียกว่า **หน้าที่ในฝ่ายรูปธรรม** เช่นร่างกายล้วน ๆ. ที่นี้ใน **ทางฝ่ายจิต** มันก็มีหน้าที่ ที่เราจะต้องทำอย่างนั้น, จะต้องตั้งไว้อย่างนั้น, จะต้องดำรงไว้อย่างนั้น, จะต้องควบคุมมันอย่างนั้น, จะต้องประพฤติปฏิบัติมันอย่างนั้น; มันจึงจะไม่เป็นทุกข์; นี่ก็เรียกว่าหน้าที่. ที่เราเห็นอยู่ทั่ว ๆ ไป ที่ใคร ๆ หลีกไม่ได้. ก็คือว่าสัตว์หรือคนก็ตาม ที่มีชีวิตนี้ต้อง **ทำหน้าที่อันแรกที่สุดก็คือ หน้าที่ที่จะให้ตัวเองรอดชีวิตอยู่ได้**; ฉะนั้น ต้องทำให้เหมาะกับกฎของธรรมชาติมันจึงจะมีชีวิตอยู่ได้ อย่างที่เขาว่าเหมาะที่สุดนั่นแหละจะอยู่ได้. THE FITTEST THE SURVIVAL นี้ ซึ่งเป็นกฎของชีว-

วิทยา ที่ว่าเหมาะที่สุดนั้นมันจะอยู่ได้ ; ถ้ามันไม่เหมาะแล้วมันจะไม่อยู่ คือมันจะสลาย มันจะสูญหายไปเสียก่อนหน้านี้. ฉะนั้นเราจึงมีหน้าที่ ที่จะทำให้ถูกต้องกลมเกลียวกันไปกับกฎธรรมชาติเพื่อชีวิตรอดอยู่ได้. แล้วยังแถมว่าไม่ใช่ชีวิตของคน ๆ เดียวนั้น ; ยังจะต้องเป็นชีวิตของผู้ที่จะต้องสืบต่อด้วย ธรรมชาติบังคับให้มีหน้าที่ที่จะต้องทำให้เกิดความรอดของชีวิตที่จะต้องสืบต่อด้วย ฉะนั้นการสืบพันธุ์ให้มนุษย์ยังคงมีอยู่ในโลกจึงกลายเป็นหน้าที่ตามธรรมชาติไปด้วย ; นี่ก็เรียกว่าเพื่ออยู่รอดของมนุษย์ด้วยเหมือนกัน. เพราะคำว่า มนุษย์ มิได้หมายถึงคนเพียงคนเดียวหรือชั่วคนเดียว มันหมายตลอดกาล ; ฉะนั้นหน้าที่มันจึงต้องต่อสู้เพื่อให้ชีวิตรอดอยู่ ตลอดถึงมีพืชพันธุ์เหลืออยู่รอดอยู่.

ที่นี้คนเราแม้จะมีชีวิตอยู่ ไม่ตาย เป็นอยู่ได้, มีอาหารกิน มีอะไร ก็ยังมีความทุกข์อย่างอื่น ในเมื่อเราไม่รู้เรื่องมัน. มันก็มีความทุกข์เกี่ยวกับกิเลส เกี่ยวกับการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ; ฉะนั้น เราจึงมีหน้าที่ ที่จะต้องควบคุมกิเลส ประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องขึ้นมาอีกส่วนหนึ่ง ; ไม่ใช่เพียงมีอาหารกิน มีที่อยู่อาศัย มียาแก้โรค มีอะไรอยู่ได้สบาย แล้วจะหมดหน้าที่แต่เพียงเท่านั้น ; มันยังมีความทุกข์อย่างอื่นเหลืออยู่. ถ้าเราตั้งใจไว้ไม่ถูกตามเรื่องตามกฎของธรรมชาติแล้วชีวิตนี้จะเป็นทุกข์. ถ้าเราดำรงจิตใจที่เราเรียกว่า ตัวเรานี้ไว้ในลักษณะที่ถูกต้องแล้ว; ชีวิตนี้ไม่เป็นทุกข์ ดังนั้น **การทำให้ชีวิตไม่ให้เป็นทุกข์นี่จึงเกิดเป็นหน้าที่ขึ้นมา** ; ฉะนั้น ถ้าท่านไปเปิดดิคชันนารีภาษาอินเดีย, ภาษาสันสกฤตที่โบราณ ๆ ที่เขาไม่ได้เล็งถึงในแง่ศาสนา, เขาเล็งกันแต่ในแง่ของภาษาแล้ว ; ท่านจะพบว่า คำว่า **ธรรมนี้แปลว่าหน้าที่** (Duty) ธรรมะ มีคำแปลว่า Duty ; คือว่า ทุกคน จะต้องมี Duty คือมีหน้าที่ ตั้งแต่ว่าหาใส่ปากใส่ท้อง, ให้รอดชีวิตอยู่ได้, มีหน้าที่ที่จะ

ต้องมีครอบครัวมีบุตรภรรยา; จะต้องเลี้ยงบุตรภรรยา จะต้องทำทุกอย่าง ๆ ที่มนุษย์จะต้องทำ, แม้แต่การ ประกอบกิจกรรม ระหว่างเพศ ก็เรียกว่า หน้าที่, และใช้คำ ๆ เดียวกันว่า "**ธรรม**". การประกอบกิจกรรมระหว่างเพศหรือเมถุนธรรมนั้นก็เรียกว่าธรรม; ดังนั้น ในตำรา เกี่ยวกับ กิจกรรม ระหว่างเพศ เขาก็ขึ้นต้น ด้วยประโยคที่ชี้ให้เห็นว่า เป็นธรรม การ ประกอบ กิจกรรม ระหว่างเพศนี้ เป็นธรรมอันหนึ่ง; ทุกคนจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ดังนั้นสูตรชื่อว่า กามสูตร นี้จึงถูกเขียนขึ้น อย่างนี้เป็นต้น. แปลว่า **ไม่ยอมให้ทุกคนทำผิดหน้าที่** หรือว่าไม่มีหน้าที่ **ให้รู้ว่ามีหน้าที่** และให้รู้ว่าจะต้องประพฤติปฏิบัติให้ถูกหน้าที่; นี้คือความหมายของคำว่า "ธรรม."

ที่นี้ยังมีว่า เราทำเพื่อไม่ให้เป็น ทุกข์นี้ จะต้อง ทำจน กระทั่งถึง ขั้นสูงสุดสุดท้าย คือ **ไม่ให้เป็นทุกข์เลย** ไม่ให้เป็นทุกข์ถึงที่สุด, นั่นก็คือปฏิบัติเรื่อยไปจนหมดกิเลสไม่มีเหลือ ที่เรียกว่าบรรลุมรรคผลนิพพานนั่นแหละ. คนธรรมดาอาจจะไม่ ยอมรับ ว่า การ ปฏิบัติเพื่อ บรรลุ มรรค ผล นิพพาน นี้เป็น หน้าที่ ของเรา; เพราะเขาไม่รู้; แต่ถ้าเขารู้ เขาจะรู้ว่าธรรมชาติบังคับ ไม่ใช่ใครบังคับ; หรือพูดอย่างสมมติกัน ก็ต้องว่า พระเจ้าบังคับ. ถ้าพูดกัน อย่างจริง ๆ ไม่ใช่ สมมติก็พูดว่าธรรมชาติบังคับ; เพราะว่าถ้ายังไม่ ถึงนั้น เราจะยังมีความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ละเอียด ที่ดูไม่ใคร่จะเห็น ไม่ใคร่จะรู้สึกเหลืออยู่. พอมีปัญญามากขึ้นมันก็เห็น ก็ทนอยู่ไม่ได้ มันก็ต้องทำต่อไป. ฉะนั้น จึงว่าจุดหมายปลายทางของมนุษย์นั้นอยู่ที่ดับทุกข์สิ้นเชิงไม่มีเหลือ แล้วก็เรียกว่านิพพาน. ถ้า **เรียกว่านิพพานคนมักจะสะดุ้งกลัวเพราะไม่เข้าใจ**; แต่ถ้าพูดว่าดับความทุกข์ให้สิ้นไม่มีเหลือเลย นี่คนอาจจะพอใจ แต่ที่แท้มันก็สิ่งเดียวกัน. ที่นี้เขาถือกันมาแต่โบราณว่า การ ทำความ-ทุกข์ให้ดับหมดถึงที่สุดนี้เป็นหน้าที่ และเป็นหน้าที่ที่ทุกคนต้องยอมรับ; ไม่ยอมรับ

ธรรมชาติก็เป็นผู้บังคับ ; เมื่อดิ้นรนต่อสู้ธรรมชาติก็ย่อมจะมีความทุกข์ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง, ฉะนั้นถ้าเรายอมรับหลักการอันนี้ตลอดสาย แม้ว่าเรายังทำไม่ได้ในขั้นสุดท้าย **แต่เราต้องยอมรับว่าการทำให้มนุษย์เรา ให้ตัวเรานี่ ดับทุกข์หมดทุกข์ ไปตามลำดับจนไม่มีเหลือ นั่น คือหน้าที่.**

ทีนี้เมื่อพูดถึงหน้าที่ ; ท่านคงจะเกิดนึกกว้างไปถึง **หน้าที่ทำเพื่อสังคมด้วย** และท่านทั้งหลายจะต้องเป็นผู้พิพากษาก็ต้องมีหน้าที่อย่างผู้พิพากษา นี่มันเป็นหน้าที่ส่วนสังคมที่มันเนื่องกัน ต้องช่วยกันทำ ; แต่ถ้ามองให้ดีแล้วก็คือส่วนหนึ่งของการทำเพื่อความดับทุกข์. ท่านลองคิดดูให้ดีว่า เราเป็นผู้พิพากษากันในโลกนี้มันเพื่อรักษาความเป็นธรรมของโลก, ที่นี้ถ้าโลกนี้ไม่ประกอบอยู่ด้วยความเป็นธรรม มันเป็นทุกข์ ; ฉะนั้นจึงมีหน้าที่ที่จะต้องช่วยกันทำคนละส่วน คนละสัด คนละฝ่าย ตามที่จะทำได้ ; เพื่อช่วยกันทำให้โลกนี้ไม่มีความทุกข์. ท่านไม่ควรจะถือว่า เราเป็นผู้พิพากษา เพราะว่าเราจะได้รับประโยชน์มาเลี้ยงชีพ ; ถ้าอย่างนี้เรียกว่ารับผิดชอบในหน้าที่นิดเดียว ไม่มีความหมายไม่มีค่าอะไร. หน้าที่ที่จะต้องประกอบอาชีพเป็น ผู้พิพากษา รับเงินเดือนไปเลี้ยงชีวิตอย่างนี้ เป็นหน้าที่ที่เล็กน้อยต่ำเตี้ย ไม่หน้าชื่นใจอะไร. แต่มานึกถึงว่า **ผู้พิพากษาของโลก มีหน้าที่รักษาความเป็นธรรมให้คงมีอยู่ในโลก เพื่อความดับทุกข์ส่วนหนึ่งของโลก อย่างนี้เป็นหน้าที่สูงสุด และกลายเป็นปูชนียบุคคล ผู้พิพากษาเลยไม่เป็นลูกจ้าง** ; กลายเป็นปูชนียบุคคล เพราะรู้ว่าหน้าที่นั้น เป็นอย่างนั้น. **เด็ก ๆ มักจะถูกแนะนำอบรมให้เข้าใจแต่เพียงว่าทุกคนจะต้องเรียน. จะต้องหาหน้าที่การงานได้เงินเดือนมาก ๆ** แล้วก็ประเสริฐวิเศษกันเพียงเท่านั้นเอง. อย่างว่าเป็นผู้พิพากษาได้เงินเดือนมากก็หมดกันแค่นั้นเอง คือหน้าที่. อย่างนี้เรียก

ว่า เป็นการอบรมให้เข้าใจผิดหรือถูกน้อยเกินไป ; จะต้องรู้ว่ามนุษย์นี้มีหน้าที่ที่จะต้องทำความดับทุกข์ให้แก่ตนและสังคม.

หน้าที่ตุลาการเป็นหน้าที่ที่ยาก ปราณีตสุขุมอย่างไร ท่านก็รู้กันอยู่แล้ว อาตมาก็ไม่ต้องกล่าว ; อยากจะกล่าวก็แต่ตรงที่ว่าหน้าที่นี้เป็นหน้าที่ตามธรรมชาติด้วยเหมือนกัน. เพราะว่าโลกนี้อยู่ไม่ได้ถ้าปราศจากความเป็นธรรม จะต้องลุกเป็นไฟ จะต้องฉิบหาย จะต้องระส่ำระสาย. ที่นี้ต้องทำโลกนี้ให้ประกอบด้วยความเป็นธรรม ให้มนุษย์อยู่กันด้วยความเป็นธรรม ; ก็เกิดมีเจ้าหน้าที่ เช่นผู้พิพากษาตุลาการ กระทั่งผู้มีหน้าที่ทำตามคำสั่งของผู้พิพากษาตุลาการอะไรเหล่านี้เป็นต้น ; ฉะนั้นทุกคนควรจะรู้ว่า หน้าที่นี้เป็น " หน้าที่เพื่อให้ความเป็นธรรมยังคงมีอยู่ในโลก " จึงจะเข้ากับกฎเกณฑ์อันนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์อย่างเต็มที่ หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ.

ที่นี้เราก็เลยได้เป็น ๓ หัวข้อ ; สำหรับคำว่า **ธรรม** เพียงคำเดียว ย้ำอีกทีก็ว่า คือ ๑ **ตัวธรรมชาติทุกชนิด** คำว่าธรรมชาตินี้จะพูดอย่างวิทยาศาสตร์หรือพูดอย่างภาษาไทยธรรมดา หรือพูดอย่างภาษาศาสนาเหมือนกันหมดว่า ตัวธรรมชาติคือสิ่งที่เกิดอยู่เอง. ที่นี้อันที่ ๒ คือ **กฎของธรรมชาติ** เป็นนามธรรม มองไม่เห็นตัว แต่มีอยู่ในตัวธรรมชาตินั้น ที่นี้มนุษย์ซึ่งตัวมนุษย์เองก็เป็นทั้งตัวธรรมชาติและมีกฎธรรมชาติก็เกิดมี หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกให้ตรงตามกฎธรรมชาติ. คงจะไม่เสียเวลามากเกินไปถ้าว่าอยากจะให้ได้ฟังคำธรรมะสัก ๒—๓ คำ

คำว่าธรรมชาตินี้ก็เรียกว่าธรรม; แต่เรามีคำว่า **สภาวธรรม** เข้ามา; เติมคำว่า " สภาว " เข้าข้างหน้าคำว่าธรรม. **สภาวธรรมคือสิ่งที่เป็นอยู่เองตามธรรมชาติ** นี้เรียกว่าธรรมชาติ, นี้คือตัวธรรมชาติ. เราก็เรียกกันว่าธรรมชาติ

อยู่แล้วในภาษาไทย; นี้เรียกว่าภาษาไทยของเรามีประโยชน์แก่การศึกษาธรรมะมาก; เพราะว่าเรารับเอาภาษาบาลีมาใช้, คำว่าธรรมชาตินี้มันเป็นภาษาบาลีอยู่โดยตรง. สิ่งที่เป็นอยู่เองตามธรรมชาตินี้เรียกว่าสภาวธรรม; หรือสภาวธรรมนั้นแหละคือธรรมชาติ. ทีนี้พอมาถึงสิ่งที่เรียกว่ากฎของธรรมชาตินี้ เรามักจะเรียกกันอย่างง่าย ๆ ว่า ธรรมดา, ธมฺมตา, หรือธรรมดา. เมื่อพูดถึงคำว่า "ธรรมดา" เราก็รู้ได้ทันทีเข้าใจได้ทันทีว่า มันหมายถึงว่ามันเป็นกฎเกณฑ์อันหนึ่งซึ่งแน่นอนที่สุดซึ่งตายตัวที่สุด เราเรียกว่า "ธรรมดา". ถ้าเราไม่เรียกว่าธรรมดา เราเรียกอีกอย่างหนึ่ง เราเรียกว่า**สัจจธรรม; คือธรรมะที่เป็นความจริง**เป็นกฎความจริงยะไรอันหนึ่งก็ได้. ทีนี้มาถึงอันที่ ๓ คือหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำนี้เราก็เรียกกันง่าย ๆ ว่า **กรณียธรรมหรือปฏิบัติธรรม** คือธรรมหรือสิ่งที่จะต้องประพฤติต้องปฏิบัติต้องกระทำ. ทีนี้ทำไมเราไม่พูดถึงผลของการปฏิบัติให้เป็นข้อที่ ๔ ขึ้นมานี้จะต้องมองดูกันอย่างละเอียดอย่างนักศึกษาที่ละเอียดว่า ผลของการปฏิบัตินั้นเราถือว่าเป็นธรรมชาติจะได้ผลเป็นเงนเป็นทองเป็นชื่อเสียงเป็นอะไร ที่เกิดเป็นผลของการปฏิบัติขึ้นมา เราก็จัดสิ่งเหล่านั้นไว้เป็นธรรมชาติเสียอีกทีหนึ่ง ย้อนกลับไปนัมเบอร์หนึ่ง ฉะนั้นเราจึงพดกันแต่เรื่องหน้าที่.

ฉะนั้นขอให้เราทำหน้าที่ เช่นท่านที่เป็นผู้พิพากษาทำหน้าที่ของผู้พิพากษาลงไป ผลเกิดขึ้นเป็นความยุติธรรม. ความยุติธรรมนี้เราเอาไว้เป็นข้อที่หนึ่งคือธรรมชาติ; ในเมื่อปฏิบัติถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ. ถ้าฝรั่งถามก็ควรจะตอบอย่างนี้ ว่าคำว่า **ธรรมะนี้คือตัวธรรมชาติ; ตัวกฎธรรมชาติ; ตัวหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ**; ทั้งเรื่องทางโลกและทั้งเรื่องทางศาสนาอันมีหน้าที่ นั้นแหละคือธรรม. ถ้าตอบอย่างนี้ ชื่อว่าตอบถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา

และสิ่งที่เรียกว่าพระเป็นเจ้าของศาสนาอื่นก็จะรวมอยู่ในคำว่าธรรม คือ ธรรมชาติเป็นธรรมชาติ เช่นเป็นกฎธรรมชาติหรือเป็นอะไรก็สุดแท้ นี่คำว่าธรรมกินความหมดอย่างนี้.

ดังนั้นเราก็กล่าวได้ว่าพอเราพูดว่าเรารู้ธรรม หมายถึงรู้ทุกสิ่งเลย. **เราศึกษาเรื่องธรรมคือเราศึกษาเรื่องทุกสิ่ง.** แต่ที่นี้มันไม่ไหว มันสุดความสามารถที่คนเราจะศึกษาได้ทุกสิ่ง; ดังนั้นเราจึงศึกษาแต่ที่จำเป็น หรือแต่ที่มนุษย์ต้องการอย่างจำเป็นให้ศึกษามากก็ศึกษาไม่ได้ ให้ศึกษาทั้งหมดยิ่งศึกษาไม่ได้; ฉะนั้น จึงเอากันแต่เท่าที่จำเป็น ฉะนั้นคำว่าธรรมในภาษาไทยเราจึงหมายถึงแต่สิ่งที่ดีเท่านั้น ไม่หมายถึงธรรมชาติ ไม่หมายถึงกฎเกณฑ์ธรรมชาติอะไรนัก. หมายถึงแต่การกระทำดี การประพฤติดีหรืออะไรเท่านั้น นี่มันแคบเหลือจะแคบ; ถ้าพูดกันทั้งหมดแล้วเป็นความหมายที่แคบอย่างเหลือที่จะแคบ. เราพูดว่าความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรมนี้เป็นธรรม, นอกนั้นไม่ใช่ธรรมอย่างนี้ นี่พูดในภาษาไทยก็พูดได้ แต่ในภาษาบาลีแล้วไม่เป็นอย่างนั้น. ดีก็เรียกว่ากุศลธรรม, ไม่ดีก็เรียกว่าอกุศลธรรม, ที่ยังพูดไม่ได้ก็เรียกว่าอพยากตธรรม. ดังนั้น แม้การประพฤติปฏิบัติของโจรก็เรียกว่าธรรมแต่เรียกว่าโจรธรรม คือธรรมของโจร นี่คำว่าธรรมในภาษาบาลีจึงกินความหมด, ธรรมของคนชั่วคนพาลก็เรียกว่าพาลธรรม.

ที่นี้เราก็ย้อนไปถึงหัวข้อของเราที่ว่า "**ศีลธรรมและหลักพระพุทธศาสนา**". คำว่าศีลธรรมนี้ เป็นคำที่เราเพิ่งจะมีบัญญัติขึ้นใช้ให้ตรงกับความหมายของคำว่า "Moral" ซึ่งเป็นคำที่ใช้กันทั่ว ๆ ไปในทุก ๆ ประเทศ. คำว่า **ศีลธรรมนี้จะเป็นอันเดียวกันกับคำว่าศาสนาไม่ได้**; เพราะว่าอย่างน้อยความมุ่งหมายก็ต่างกันลิบ. คือ**ศีลธรรมมุ่งหมายความสงบสุขของสังคมเท่านั้น ส่วน**

ศาสนานั้นไปไกลจนถึงกับว่าความรอดขั้นสุดท้ายของบุคคล. บุคคล-ชนเราหมายความว่าคน ๆ หนึ่งเขามีสติปัญญามีอะไรเป็นพิเศษของเขา; เขาอาจจะทำความประพฤติปฏิบัติทางกายทางวาจาทางจิต ให้มีจิตออกไปจากความทุกข์สูงสุดจนถึงกับเขาเข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้าตามหลักของศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็ดี; หรือว่าจะเข้าถึงนิพพานในที่สุด ตามหลักของพระพุทธศาสนาก็ดี. นี่สิ่งที่เรียกว่าศาสนามุ่งหมายให้คนออกไปถึงที่นั่น. ส่วนคำว่าศีลธรรมนั้นเรามุ่งหมายกันมากถึงอย่างนั้น เพียงแต่ว่าให้มนุษย์อยู่เป็นผาสุขอย่างมนุษย์ในสังคมมนุษย์ก็พอแล้ว ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม กับสิ่งที่เรียกว่าศาสนาจึงมีหลักต่างกันอยู่คนละอย่าง มีความมุ่งหมายต่างกันอยู่คนละอย่าง. แต่แล้วก็ไม่พ้นไปจากคำว่าธรรมดังที่กล่าวแล้ว.

ที่นี้จะชี้ให้เห็นชัดลงไปว่า, เมื่อคำว่าธรรมมีความหมายว่าธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ เป็น ๓ อย่าง อย่างนี้แล้ว สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นจะอยู่ในความหมายไหน. ทุกคนจะเข้าใจได้ทันทีว่าอยู่ในความหมายที่ ๓ คือหน้าที่ ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติโดยอนุโลมแก่กฎของธรรมชาติ, ฉะนั้นคำว่า**ศีลธรรมนี้ไม่หมายถึงตัวธรรมชาติหรือตัวกฎของธรรมชาติ แต่หมายถึงหน้าที่**ก็แล้วกัน, หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อกันและกันในทางสังคม; ให้สมคล้อยกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ. ฉะนั้น เราจึงไม่ไปเรียนเรื่องตัวธรรมชาติโดยละเอียดหรือตัวกฎธรรมชาติโดยละเอียด แต่เราศึกษากันเฉพาะหน้าที่และผลที่เกิดจากหน้าที่โดยละเอียด. ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมจึงขึ้นอยู่ในความหมายของคำว่าธรรมในความหมายที่ ๓ ไม่ค่อยเกี่ยวกับความหมายที่ ๑ ที่ ๒.

ส่วนคำว่าศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนา เพราะว่าหัวข้อของเรามีว่าหลักพระพุทธศาสนา, **ส่วนสิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนานั้นเกี่ยวข้องกันกับคำว่าธรรม**

ทั้ง ๓ ความหมายเลย เพราะเหตุว่าพุทธศาสนาสอนหรือมีหลักที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์สอนให้รู้ให้เข้าใจถึงเรื่องธรรมชาติด้วย, เรื่องกฎของธรรมชาติด้วย, เรื่องหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎของธรรมชาติด้วย. ที่ว่าหลักพระพุทธศาสนาสอนเรื่องธรรมชาตินั้นก็คือว่า สอนให้รู้เรื่องของธรรมชาติแต่ละอย่างๆ ที่เกี่ยวกับมนุษย์ เช่น สอนให้รู้เรื่องธรรมชาติของธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม; ให้รู้จักธรรมชาติของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์; ให้รู้ธรรมชาติของร่างกายที่เรียกว่ารูป; ให้รู้ธรรมชาติของใจที่เรียกว่าจิตหรือเจตสิก; จึงเป็นอันว่าให้รู้จักธรรมชาติหมด. แม้แต่ตัวความสุขความทุกข์อย่างไรกระทั่งมีนิพพานเป็นที่สุด. นี้ก็เรียกว่าธรรมชาติในพุทธศาสนามีกล่าวถึงมากถึงตัวธรรมชาติ. ที่นี้พุทธศาสนามีกล่าวถึงมากในตัวของกฎธรรมชาติ เช่นบอกว่า **สิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งที่เรียกว่าสังขารแล้วต้องไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง แล้วก็ต้องเป็นทุกข์อยู่ในตัวมันเอง แล้วก็ต้องเป็นอนัตตา คือว่างจากสิ่งที่ควรยึดถือว่าตัวตน.** นี้ก็เรียกว่ากฎของธรรมชาติ ว่าทุกสิ่งต้องเปลี่ยนแปลงไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา นี่เรียกว่ากฎธรรมชาติ; หรือว่าถ้าเราทำอย่างนี้เราจะต้องได้รับผลอย่างนี้ที่เรียกว่ากรรมที่เรียกว่ากฎของกรรม นี้ก็คือกฎของธรรมชาติ; หรือเมื่อชอยละเอียดออกไปที่ท่านไม่ค่อยเคยได้ยิน เช่นเรื่องปฏิจจสมุปบาท เช่นตอนที่สำคัญว่า มีการกระทบแล้วก็มี เวทนารู้สึกเกิดขึ้น แล้วก็มีตัณหา มีอุปาทาน มีภพ มีชาติ มีความทุกข์ อย่างนี้เป็นต้น; นี้คือตัวกฎของธรรมชาติที่ลึกซึ้งละเอียดสุขุมที่เกี่ยวกับความทุกข์ หรือความไม่ทุกข์ คำสอนให้เข้าใจในส่วนนี้ ส่วนกฎของธรรมชาติอย่างนี้ก็มีมากในพุทธศาสนา.

นี้ในพุทธศาสนา ก็มีคำสอนที่มากที่สุดในส่วน **หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำ ที่เป็นหัวข้อใหญ่ก็เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา.** การไม่กระทำให้ผิดพลาด

ในเรื่องทางกายทางวาจา นี้เรียกว่า "ศีล"; การกระทำไม่ให้ผิดพลาดในเรื่องทางจิต เป็นส่วนตัวนี้เรียกว่า "สมาธิ"; แล้วการทำให้ฉลาดถึงที่สุดจนไม่เกิดความทุกข์ ขึ้นมาได้จากสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้เรียกว่า "ปัญญา". นี้เป็นหัวข้อใหญ่ๆ อย่างนี้เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา หรือกระทั่งลงมาถึงว่าต้องให้ทาน ต้องรักษาศีล ต้องทำจิตใจให้เจริญอย่างนี้ ซึ่งเป็นหลักพุทธศาสนา. **ทานมัย** ให้ทำการให้ทาน; หรือ ศีลมัย ให้มีศีล คือความประพฤติที่ไม่เสียหายทางกาย ทางวาจา เรียกว่า "ศีล"; แล้วก็มี **ภาวนามัย** คือทำจิตให้เจริญอยู่เหนือความทุกข์นี้ก็เป็นหน้าที่. ที่นี้ถ้าแยกหน้าที่ซอยหน้าที่ออกไปให้ละเอียดเฉพาะเรื่องๆ มันก็มากหลายสิบเรื่อง ล้วนแต่แสดงถึงหน้าที่ว่ามนุษย์ควรกระทำอย่างนั้นๆ แล้วจะดับความทุกข์ได้อย่างนั้นๆ อย่างนี้มีมากที่สุดเรียกว่า เญยยธรรม นิยยานิกธรรม ภาษาบาลีนี้ถ้าจำได้บ้างก็ดี ถ้าจำไม่ได้ก็ไม่เป็นไร นิยยานิกธรรมแปลว่า ธรรมส่วนที่จะนำมนุษย์ออกจากความทุกข์. ข้อปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนาล้วนแต่นำผู้ปฏิบัติให้ออกจากความทุกข์; ฉะนั้น ข้อปฏิบัติทั้งหมดตั้งแต่ต้นจนปลายเรียกว่า นิยยานิกธรรมทั้งนั้น; ดังนั้นเราจึงเห็นได้ว่าสิ่งที่เรียกว่าหลักพระพุทธศาสนานั้นกินความหมดทั้ง ๓ ประเภท ของความหมายของคำว่าธรรม.

ส่วนคำว่าศีลธรรมนั้นเอากันแต่เพียงหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติต่อกันในทางสังคมก็พอแล้ว ไม่ต้องไปศึกษาธรรมชาติเรื่องดิน เรื่องน้ำ เรื่องไฟ เรื่องลม เรื่องตา เรื่องหู เรื่องจมูก เรื่องลิ้น เรื่องกาย เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส ทำนองนั้นก็ได้. แต่ในทางหลักศาสนานั้นไม่พอ ต้องศึกษาด้วย. ต้องศึกษาธรรมชาติเหล่านั้นด้วย, ต้องศึกษากฎธรรมชาติเหล่านั้นด้วย, ต้องศึกษาหน้าที่ตามกฎธรรมชาติเหล่านั้นด้วย. นี่ท่านจะเห็นได้เองว่าคำว่าศีลธรรมนั้นแคบกว่าคำว่าศาสนาอย่างไร

โดยเฉพาะพุทธศาสนา. นี่ขอให้ช้อมความเข้าใจกันไว้เรื่อยว่า เรากำลังพูดถึงสิ่งที่เรียกว่า ธรรม เพียงคำเดียวเท่านั้นในวันนี้; แต่มันมีข้อปลีกย่อยแยกออกไปได้อย่างนี้, เราต้องเข้าใจไว้ แล้วก็อย่าลืมคำว่าธรรมเพียงคำเดียว; หัวข้อทั้ง ๓ หัวข้อนั้น ขึ้นอยู่ในความหมายของคำว่าธรรมเพียงคำเดียว.

ที่นี้ชั่วเวลาที่เหลืออยู่นิดหนึ่งนี้ อาตมาจะช้อมความเข้าใจหรือช่วยให้เข้าใจได้ง่าย ได้ครบถ้วนขึ้น. **คำว่าธรรม ในฐานะที่เป็นพระเจ้าผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้าง.** ถ้าพึ่งให้ดีก็จะเข้าใจได้ว่า ในสากลโลกหรือว่า ในสากลจักรวาลหรือทั้งหมดที่มนุษย์รู้จักนั้น มันก็ควรจะมีผู้สร้างกับสิ่งที่ถูกสร้าง. ถ้าเรากล่าวอย่างที่เขาเรียกว่า ปุคคลาธิษฐาน คือโดยสมมต มีพระเจ้าผู้สร้างและมีสิ่งที่ถูกสร้าง. พระเจ้าผู้สร้างนั้นไม่จำเป็นจะต้องเป็นบุคคล หรือเป็นอะไรคล้ายบุคคลก็ได้. แต่มันให้เป็นอำนาจอะไรที่มันมากพอที่จะบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นและอยู่นิ่งไม่ได้ให้เปลี่ยนแปลงไปก็แล้วกัน สิ่งนั้นมันมีอยู่สิ่งหนึ่งประเภทหนึ่ง. ในทางพุทธศาสนาเรียกสิ่งนั้นว่าธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ; แต่ศาสนาอื่นจะเรียกว่าพระเป็นเจ้าหรือจะเรียกว่าอย่างอื่นก็ได้ ก็สุดแท้แต่ความหมายมันเหมือนกัน จนถึงสิ่งที่มันมีอำนาจอิทธิพลที่จะบันดาลให้สิ่งทั้งหลายปรากฏออกมา และเปลี่ยนแปลงเป็นไป. **คำว่าพระเจ้าที่สมบูรณ์มี ๓ ความหมาย, คือพระเจ้าที่สร้างขึ้นมาสร้างโลก** หรือ สร้างอะไรขึ้นมา; แล้ว **พระเจ้าที่ควบคุมโลกนั้นไว้**; แล้ว **พระเจ้าที่ทำลายโลกนั้น** ให้สูญไปในระยะหนึ่ง แล้วจนกว่าจะมีการสร้างขึ้นใหม่; มี ๓ ความหมายเท่านั้น. ในบางศาสนาเอา ๓ พระเจ้านี้ ๓ ความหมายนี้รวมไว้ในองค์เดียวกัน เช่นของศาสนาคริสเตียนอย่างนี้เป็นต้น. แต่ในบางศาสนาเช่นศาสนาฮินดูนั้นแยกออกจากกันให้เป็น ๓ องค์อย่างนี้ก็ได้ แต่ความหมายนั้นๆ มันก็ไม่แปลกไปจาก

กัน อำนาจอันหนึ่งจะสร้างสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา อำนาจอันหนึ่งจะควบคุมสิ่งต่างๆให้เป็นไปตามระเบียบตามกฎธรรมชาติ และอำนาจอีกอันหนึ่งจะทำให้สิ่งนั้น ๆ เมื่อถึงวาระนั้นยุบสลายไป หมดไป ดับไป. เราเรียกว่าพระเจ้า ๓ องค์ก็ได้องค์เดียวก็ได้เมื่อทำหน้าที่ ๓ อย่าง.

ทีนี้ในทางพุทธศาสนาไม่ต้องการจะกล่าวให้เป็นบุคคลเช่นนั้น ไม่กล่าวเป็นตัวพระเจ้าเช่นนั้นเลยกล่าวเป็นธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติอันหนึ่ง; ซึ่งมีอำนาจให้สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นมา ให้สิ่งทั้งหลายเป็นอยู่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ และให้สิ่งทั้งหลายดับสลายไปตามวาระ ทั้ง ๓ นั้นก็เรียกว่าธรรม. **ถ้าถามว่าใครสร้างโลก ก็ตอบว่าธรรม; ถ้าถามว่าใครควบคุมโลกก็ตอบว่าธรรม; ถ้าใครยุบโลกลงไปตามวาระก็ตอบว่าธรรม. อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ก็คือธรรม; อะไรดับทุกข์ได้ก็คือธรรม; ดับทุกข์เสร็จแล้วมีอะไรเป็นผลก็คือธรรม;** ธรรมะคำเดียวตอบคำถามกี่ข้อก็ได้หรือทั้งหมดเลย. ทีนี้สำหรับสิ่งที่ถูกสร้างนั้นจะสมมติเรียกว่าคนว่าสัตว์ว่าสิ่งของว่าอะไรก็สุดแท้; นี้ก็เรียกว่าธรรมอีกเหมือนกันเป็นสังขตธรรม ที่เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยที่ปรุงแต่งที่สร้างสรรค์ขึ้นมา. ผู้สร้างก็ดี สิ่งที่ถูกสร้างก็ดีคือ ธรรม นี้ตามหลักพุทธศาสนาไม่มีคำอื่นเรียกนอกจากคำว่าธรรม แล้วธรรม นั้นหมายถึงธรรมชาติ หมายถึงกฎของธรรมชาติโดยส่วนใหญ่ หรือถ้าเราพูดถึงพระเจ้าผู้สร้างและสิ่งที่ถูกสร้างแล้ว ก็เล็งถึงตัวธรรมชาติและตัวกฎของธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่.

ทีนี้ธรรมะนี้ อีกความหมายหนึ่งก็คือ, ธรรมะในฐานะเป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนและมีอยู่ตลอดกาล **ถ้าเกิดจะถามกันขึ้นมาว่าอะไรเป็นสิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งใดหมด ก็ตอบว่าธรรม. คือสิ่งที่เรียกว่าธรรม นี่ความหมายมันกว้าง** อย่าง

นี้คือธรรมชาติชนิดหนึ่ง ประเภทหนึ่ง ลักษณะหนึ่ง ซึ่งเข้าใจไม่ได้เวลานี้ก็ตาม เถอะก็เรียกว่าธรรมนั้นมีอยู่ก่อน ก่อนที่จะเกิดโลกนี้ขึ้นมาหรือก่อนที่จะเกิดพระอาทิตย์ หรือเกิดอะไร ที่เป็นเหตุให้เกิดโลกนี้ขึ้นมา หรือก่อนที่จะเกิดสากลจักรวาลขึ้นมาก็มีธรรมชาติที่เรียกว่าธรรมนั้นอยู่แล้ว. ในเรื่องนี้**พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้ตรงๆ เป็นพระพุทธสุภาษิตว่า ธรรมเกิดขึ้นก่อน มีอยู่ก่อน**มีอยู่ก่อนอย่างนี้แล้วมีหน้าที่ยังมีอยู่ตลอดกาล. มีอยู่ตลอดกาลหมายความว่าจะไม่สิ้นสุด นี้ธรรมประเภทนี้ นี้แหละธรรมชาติส่วนนี้เป็นธรรมชาติส่วนที่ลึกลับเข้าใจยากต้องศึกษากันมาก แต่ถึงอย่างนั้นก็รวมอยู่ในคำสั้น ๆ เพียงคำเดียวว่าธรรม.

พระพุทธเจ้า เมื่อตรัสรู้แล้วอยากจะมีที่เคารพกับเขาบ้าง ท่านก็เลยคิดว่าอะไรควรจะเป็นที่เคารพ ก็มองไม่เห็น เพราะถ้าจะไปเคารพใครเข้าก็ไม่สมควรทั้งนั้น. **แต่ในที่สุดกลับพบว่าพระพุทธเจ้าควรจะเคารพธรรม แล้วทรงยืนยันต่อไปว่าพระพุทธเจ้าในอดีตที่ล่วงไปแล้วก็องค์กด ในอนาคตสักที่ ๙๘๗ ล้วนจะต้องเคารพธรรมหรือควรเคารพธรรม พระพุทธเจ้าในปัจจุบันนี้ก็ควรจะเคารพธรรม.** นี้หมายความว่าท่านมองเห็นคุณสมบัติพิเศษสูงสุด เด็ดขาดที่สุดมีอำนาจที่สุด อะไรที่สุดของสิ่งที่เรียกว่าธรรม ได้ลึกซึ้งกว่าคนทั่วไป จนถึงกับจัดไว้ในฐานะเป็นสิ่งที่ว่า ถ้าพระพุทธเจ้าจะต้องเคารพอะไรบ้างแล้วนั้น ก็ควรเคารพธรรมเพียงอย่างเดียว. ขอให้พวกเราเข้าใจความหมายของคำว่าธรรมไว้ให้กว้างขวางทั่วถึงกันอย่างนี้ก่อนในวันแรกนี้.

ที่นี้ถ้ามองเห็นลึกถึงขนาดนี้จะยิ่งเห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า ธรรมนี้มันมีเบื้องต้นที่น่าอัศจรรย์ที่เข้าใจได้ยาก และในปัจจุบันนี้ก็มีตัวจริงที่ลึกซึ้งที่เข้าใจได้ยาก ที่มองเห็น

ได้ยาก และมันจะอยู่ตลอดกาลต่อไปในลักษณะที่มองเห็นได้ยาก. ถ้ามีปัญญาถึงที่สุด จะมองเห็นว่ามันเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน อย่างที่เราเข้าใจผิดหรือหลงผิด มันเป็นธรรมชาติแท้ ๆ, ธรรมชาติโดยบริสุทธิ์, ธรรมชาติที่ว่างจากตัวตน; ไม่ควรจะไปโง่ไปหลงไปเข้าใจว่าเป็นตัวตน. **ถ้าเห็นว่าเป็นธรรมชาติแท้ๆยิ่งขึ้นไปเท่าไรจะยิ่งเห็นว่าธรรมะนี้คือสิ่งว่างจากตัวตนมากขึ้นไปเท่านั้น. ฉะนั้น เมื่อเห็นธรรมะถึงที่สุดก็คือเห็นความว่างถึงที่สุดในธรรมชาติทั้งหลายทั้งปวง. ถ้าเรารู้ธรรมะถึงที่สุดก็คือรู้เรื่องความว่างถึงที่สุด**; ซึ่งหมายความว่าจิตใจของเราไม่ไปเที่ยวยึดเอาสิ่งที่เป็นของว่างจากตัวตนนั้นมาเป็นของๆตน เขาจึงถึงที่สุดของธรรมะคือไม่มีการยึดถือว่า ตัวตน หรือ ของตน; นี่เขาเรียกว่าผู้ที่ถึงฝั่ง ถึงตลิ่งของธรรมะ. เปรียบเหมือนว่ามันเป็นมหาสมุทรที่กว้าง ฝั่งโน้นกับฝั่งนี้เลย เรารู้จักกันแต่ฝั่งนี้ซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ ยังรู้จักธรรมะน้อยไป ถ้าเราเดินไปจนถึงฝั่งโน้นถึงฝั่งของธรรมะแล้ว เราจะรู้ว่าไม่มีอะไรที่ควรจะยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน; เพราะว่าเป็นเพียงธรรมชาติ; เพราะว่าเป็นเพียงกฎของธรรมชาติ; เพราะว่าเป็นเพียงหน้าที่ที่ธรรมชาติบังคับ; ให้ธรรมชาตินั้น ๆ จะต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ ไม่มีตรงไหนที่จะเป็นตัวตน. แต่มนุษย์ที่มีชีวิตจิตใจแรกเกิดขึ้นมายังไม่รู้อะไร ยังมีความไม่รู้นี้ไปเที่ยวหลงผิดเป็นตัวเป็นตน ยึดมั่นธรรมะส่วนนี้เป็นตัวเป็นตน ยึดมั่นธรรมะส่วนโน้นว่าไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน สับสนกันไปหมด ก็เลยมีความทุกข์. **ฉะนั้น ถ้ารู้ธรรมะถึงที่สุด จิตก็จะว่างหรือวางเฉยในสิ่งทั้งปวงได้. ทนก็เลยทำหน้าที่แต่เพียงสักว่าเพื่อหน้าที่.** ถ้าคนที่ยังยึดถือก็ต้องทำหน้าที่เพื่อเงินเพื่อชื่อเสียงเพื่ออะไร ท่านที่เป็นผู้พิพากษานี่เหมาะหรือไม่ ที่จะทำหน้าที่เพื่อเงินเพื่อชื่อเสียงนี้ท่านลองคิดดู ถ้าว่าผู้พิพากษาทำหน้าที่เพื่อหน้าที่แล้วจะเป็นอย่างไรก็ควรจะ

คิดดูอย่างยิ่ง ฉะนั้น ถ้ารู้ธรรมะถึงที่สุดก็จะเป็นเหตุให้ทุกคนทำหน้าที่เพียงเพื่อหน้าที่.

จริยธรรมสากลซึ่งเป็นปรัชญาของศีลธรรมเขาก็ถือหลักอย่างนี้ เป็น SUMMUM BONUM คือเป็นจุดสูงสุดของจริยธรรม DUTY FOR DUTY'S SAKE หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ นี้เป็น SUMMUM BONUM ของ ETHICS คือจริยธรรมที่เป็นปรัชญา. ก็เลยลงกันได้กับความมุ่งหมายของธรรมะในพระพุทธศาสนาว่า **ที่แท้หรือเนื้อแท้ของสิ่งที่เรียกว่าธรรมนั้นคือ ว่างจากตัวตนหรือจากของตน**; อย่าได้ไปยึดถือว่าเป็นตัวตนหรือเป็นของตน. ฉะนั้น ถ้าเราทำหน้าที่อะไรก็จงทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ แล้วเราจะไม่มีความทุกข์เลย ส่วนผลที่จะเป็นเงินเป็นทองเป็นชื่อเสียงเป็นอะไรนั้นมันไม่ไปไหนเสีย มันแวดล้อมอยู่ที่ตัวผู้กระทำ ในฐานะเป็นบ่าวผู้รับใช้ของผู้ที่กระทำ แต่ถ้าเราไปหลงยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวเป็นตนเป็นของตนแล้วมันไม่อย่างนั้นมันกลายเป็นนายขึ้นอยู่เหนือศีรษะผู้กระทำ ก็เลยเป็นเหตุให้ทำทุจริตได้โดยง่ายโดยไม่รู้ตัว.

ทีนี้เมื่อเรารู้ความหมายของคำว่าธรรมถึงที่สุดแล้ว การทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่นี้ ง่ายนิดเดียว; ซึ่งสรุปว่าเราเป็นผู้พิพากษาที่เราต้องถือว่าเรามีหน้าที่รักษาความเป็นธรรมของโลก ไม่ใช่เป็นผู้พิพากษาเพื่อเอาเงินเดือนเพื่อเลื่อนตำแหน่ง เพื่อเอาชื่อเสียงสูงสุดแก่ตัวเองแก่วงศ์ตระกูล; อย่างนี้มันเป็นเด็กเล่นเป็นของเด็กเล่นเป็นของเด็กอมมือ ถ้าพูดกันตามหลักของพุทธศาสนา พูดตามหลักของคำว่าจริยธรรม. แต่ถ้าเรามีความแน่ใจแน่วแน่ว่า **หน้าที่เพื่อหน้าที่** ไม่ใช่เพื่อเงินเพื่อชื่อเสียง การเป็นผู้พิพากษานี้เพื่อรักษาความเป็นธรรมของโลกไว้ในโลกนี้เราเลยได้มากที่สุด ที่เราไม่เอาอะไรเลยนี้เรากลับได้มากที่สุด. **ไม่เอาเงินไม่เอา**

ชื่อเสียงไม่เอาอะไรเหล่านี้ลบได้มากที่สุด คือได้ความเป็นปูชนีย บุคคลที่ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ คือหน้าที่แห่งการรักษาความเป็นธรรม ของโลกหรือของมนุษย์ชาติ. มันเป็นเกียรติยศที่สูงสุดจนตีราคาไม่ไหว เกียรติยศอื่นๆเป็นของเด็กเล่นตีราคาไหว **เกียรติยศของปูชนียบุคคลนี้สูงสุดตีราคาไม่ไหว** คือเป็นผู้ที่ช่วยโลก อยู่ในฐานะเป็นผู้ที่ช่วยโลก เป็นเครื่องเดียวกับพระเป็นเจ้าผู้ช่วยโลกนี้ขอให้บักใจแน่วแน่ใน SPIRIT ของความเป็นผู้พิพากษานี้ ว่าหน้าที่เพื่อหน้าที่คือหน้าที่แห่งการรักษาความเป็นธรรมของโลก.

ที่นี้ก็เข้าใจได้ทันทีว่า ทุกอย่างรวมอยู่ในคำว่าธรรมเพียงคำเดียว หน้าที่ก็คือธรรม ความเป็นผู้พิพากษานี้ก็คือธรรม ความยุติธรรมของโลกก็คือธรรม แม้แต่ตัวคำว่าโลกนั้นก็คือธรรม ไม่มีอะไรนอกไปจากคำว่าธรรม แต่มันแบ่งแยกได้เป็นประเภทๆๆๆ เป็นส่วนๆๆๆ มากมายอย่างที่ได้กล่าวมานี้ เวลาก็หมดแล้ว.

เป็นอันว่าวันนี้เราพูดกันถึงความหมายของคำเพียงคำเดียว **คือคำว่า "ธรรม". ถ้าถูกถามว่าธรรมคืออะไร ก็คือว่าธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ.** ตอบให้สั้นๆอย่างนี้ ถ้าท่านไปเมืองนอกท่านจะถูกถาม ถ้าท่านตอบอย่างอื่นก็แปลว่าท่านตอบอย่างเด็กอมมือ ไม่ใช่พุทธบริษัท. ถ้าท่านเป็นพุทธบริษัท ท่านต้องตอบเขาว่า คือธรรมชาติ คือกฎธรรมชาติ คือหน้าที่ตามธรรมชาติ นี้คือธรรม. แล้วเขาก็จะสะดุ้งเพราะแม้แต่พระเป็นเจ้าก็จะรวมอยู่ในคำว่าธรรม. ที่นี้เราจะพูดเรื่องศีลธรรม ศีลธรรมก็คือหน้าที่ของมนุษย์ตามธรรมชาติพูดเรื่องหลักพุทธศาสนาก็คือตัวธรรมชาติ ตัวกฎธรรมชาติ ตัวหน้าที่ตามธรรมชาติ. ส่วนวิธีปฏิบัติคือหน้าที่โดยตรง โดยละเอียดอย่างไรนั้น เราจะได้ทำความเข้าใจกันในการบรรยายครั้งหลังๆ. ส่วนวันนี้ก็มีแต่คำว่าธรรมเพียงคำเดียว

เป็นคำพูดที่ประหลาดมหัศจรรย์ที่สุดในโลก เพราะว่าไม่อาจจะแปลได้เป็นภาษาอื่น ว่าอย่างไร. ท่านช่วยจำไว้ด้วยว่าท่านลองไปถามภาษาอื่น ๆ ภาษาอังกฤษหรือภาษาอะไรก็ตาม เขามีปัญญาที่จะแปลคำว่าธรรมนี้ออกไปให้กินความหมายได้หมดอย่างนี้ด้วยคำว่าอะไร. ในที่สุดทุกชาติทุกภาษาจะต้องรับคำว่าธรรมนี้ ไปใช้เป็นภาษาของตัว เช่นเดียวกับที่ภาษาอังกฤษได้รับเข้าไปแล้ว ใช้คำว่าธรรมะหรือ DHARMIC เป็นคุณศัพท์ (ADJECTIVE) เป็นคำตอบของปัญหาทุกปัญหาในโลก ไม่ว่าในแง่ POSITIVE หรือ NEGATIVE มันจะต้องตอบด้วยคำว่าธรรมทั้งนั้น เพราะว่าหมายถึงทุกสิ่งไม่ยกเว้นอะไร นี่คือใจความของการอบรมในวันแรกที่ว่าคำว่าศีลธรรมก็ดี หลักพุทธศาสนาก็ดี และวิธีปฏิบัตินั้น ๆ ก็ดี ขึ้นอยู่กับความหมายของคำว่าธรรมเพียงคำเดียวเท่านั้น.

อาตมาขอยุติคำบรรยายวันนี้เพราะหมดเวลาเพียงเท่านี้,

จบการบรรยายครั้งที่ ๑

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๒/๒๕๐๙

เรื่อง ความหมายของคำว่า "ศีลธรรม"

ภิกษุ พุทธทาส อินทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๖ มกราคม ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

โอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๒ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า "ศีลธรรม" โดยเฉพาะขอทบทวนความจำ ในใจความของครั้งที่แล้วมาว่า เราได้กล่าวถึงคำว่าธรรมะ ซึ่งเป็นคำประหลาดที่สุด เพราะ**อมความถึงสิ่งทุกสิ่งรวมทั้งตัวเราด้วย.** ขอให้เข้าใจคำว่าธรรมะไว้ในลักษณะนี้ จะเป็นการเพียงพอสิ่งทุกสิ่งรวมทั้งตัวเราไม่ว่าอะไรหมด.

ธรรมะคือธรรมชาติ, ธรรมะคือกฎธรรมชาติ, ธรรมะคือหน้าที่ตามธรรมชาติ; อย่างในตัวเรานี้ ก็มีสิ่งที่เป็นธรรมชาติเช่นเนื้อหนังร่างกาย, มีกฎธรรมชาติคือการที่สิ่งเหล่านั้นจะต้องเป็นอย่างไร จะต้องเปลี่ยนแปลงอย่างไร จะต้องทำอย่างไร, แล้วเราก็มีหน้าที่ตามธรรมชาติ เช่นอย่างน้อยเราจะต้องถ่าย

อุจจาระ ปัสสาวะ จะต้องกินอาหาร เหล่านี้เป็นต้น. ที่นี้สิ่งต่าง ๆ ที่นอกไปจากตัวเราจะเป็นอะไรก็ตาม ก็มีลักษณะที่เป็นไปเป็นอยู่เหมือนกันหมด; สิ่งบางสิ่งลึกลับยังเข้าใจไม่ได้ แต่ก็ไม่พ้นไปจากการเป็นธรรมชาติ หรือเป็นกฎธรรมชาติอย่างที่ได้อธิบายแล้วในครั้งที่ ๑; ฉะนั้น ทำให้เราเห็นได้ว่าสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนี้เป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องทราบ.

เมื่อเราพูดว่าพระพุทธเจ้าแสดงธรรม คำว่าธรรมนั้นก็หมายถึงทุกสิ่ง เช่น พระพุทธเจ้าท่านแสดงให้ทราบว่า:— ธรรมชาติเป็นอย่างไร, กฎธรรมชาติเป็นอย่างไร, หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติเป็นอย่างไร, กระทั่งหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติเพื่อบรรลุสิ่งสูงสุดคือพระนิพพานอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น **ขอให้เข้าใจว่าธรรมะนั้นอยู่ในตัวเรา จะต้องอยู่กับตัวเรา อยู่กับเนื้อกับตัวของเราเสมอไป**; ไม่มีโอกาสที่จะพูดว่า เอาธรรมะไว้ที่วัดแล้วเราอยู่ที่บ้าน หรือไม่มีโอกาสจะพูดว่าเอาไว้ต่อแก่เฒ่าแก่ชราแล้วจึงจะสนใจธรรมะ นั้นเป็นคำพูดของคนที่โง่ที่สุด; เพราะว่าธรรมะโดยเนื้อแท้คือตัวเราอยู่แล้ว. เราต้องรู้สิ่งต่าง ๆ ที่จะจัดทำอยู่ตลอดทุกเวลานาที ตั้งแต่แรกคลอดออกมา จนกว่าจะถึงที่สุดคือถึงแก่กรรม ทำลายขันธ์ไป ดังนั้นนี่ธรรมะคือสิ่งทกสิ่งรวมทั้งตัวเรา. การที่พูดว่าธรรมะคือคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างนี้ได้ความนิดเดียว, มันถูกเหมือนกันแต่ได้ความนิดเดียวไม่หมด; เดี๋ยวนี้เรากำลังศึกษากันถึงคำว่าธรรมะโดยสมบูรณ์ จึงได้มีการชี้ให้เห็นโดยละเอียดและครบถ้วนอย่างในครั้งที่แล้วมา เราจึงสนใจที่จะต้องศึกษาและปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมะ ตามหัวข้อของการอบรมที่มีวางไว้ว่า "ศีลธรรมหลักพระพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติ" ซึ่งทั้งสามอย่างนี้รวมอยู่ในคำว่า ธรรมะเพียงคำเดียว. ดังนั้นเราจึงมีการอบรมธรรมะ ท่านทั้งหลายต้องได้รับการอบรมทางธรรมะ.

ที่นี้จะขอชี้ให้เห็นเป็นพิเศษอีกสักหน่อยหนึ่งว่า การอบรมวิชาธรรมะนี้ควรจะถือว่าเราได้รับการอบรมในฐานะที่เป็นมนุษย์ธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไปนี้อย่างหนึ่ง; และเราควรจะได้รับการอบรมในฐานะที่เราเป็นตุลาการโดยเฉพาะนี้อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒ อย่างด้วยกัน.

อย่างแรกที่ว่าในฐานะเป็นมนุษย์ทั่วไปนั้น ก็เหมือนกันทุกคน**ไม่ว่ามนุษย์คนไหน จะต้องรู้เรื่องธรรมชาติ, กฎธรรมชาติ, หน้าที่ตามธรรมชาติ จนเปลื้องตัวเองออกจากความทุกข์ได้ และสามารถทำให้ความมีชีวิตเป็นมนุษย์อยู่นี้เป็นสิ่งที่งดงามน่าดู; และทำให้การงาน หน้าที่การงานนั้นกลายเป็นของสนุกสนาน ไม่น่าอิดหนาระอาใจต่อไป.** นี่เป็นประโยชน์ของธรรมะในฐานะที่เป็นมนุษย์ทั่ว ๆ ไปเป็นอย่างนี้ มีเรื่องยืดยาวอยู่ส่วนหนึ่งซึ่งเราค่อยฟัง ค่อยศึกษากันไป ก็จะเข้าใจได้ทั่วถึงในโอกาสข้างหน้า.

ที่นี้อีกอย่างหนึ่งในฐานะที่เป็นตุลาการ กำลังจะเป็นตุลาการ นี้เราก็ควรจะได้รับการอบรมธรรมะโดยเฉพาะ เพื่อประโยชน์หลาย ๆ อย่าง. สิ่งที่เราเรียกว่าประโยชน์นี้เป็นสิ่งที่เราต้องประสงค์ หรือพึงประสงค์อย่างที่จะหลีกไม่ได้ ฉะนั้นเราจะต้องรู้จักวิธีที่จะถือเอาประโยชน์นี้ให้ถูก ให้ได้ ให้เป็นไปตามกฎของธรรมะ มิฉะนั้นจะเกิดความเสียหายขึ้นโดยแน่นอน. **ธรรมะจะช่วยให้ตุลาการนี้เป็นตัวของตัวเอง คือว่าถ้าเรารู้ธรรมะเพียงพอแล้ว เราสามารถจะควบคุมตัวเรา คือหมายถึงร่างกายจิตใจ ความคิดสติปัญญาอะไรนี้; ซึ่งสมมุติเรียกว่าตัวเรานี้ให้เป็นตัวเราได้ ไม่ให้ตกไปเป็นของกิเลส** คือความเข้าใจผิด ความคิดผิด ความชั่วความไม่มีดีต่าง ๆ กระทั่งอยู่ในอำนาจของ

บุคคลอื่น. การเป็นอย่างนั้นเรียกว่าไม่เป็นตัวของตัวเอง แต่ถ้าท่านรู้จักธรรมะเพียงพอแล้วจะเป็นการง่ายมากหรือสนุกสนานด้วยในการที่จะเป็นตัวของตัว จึงขอให้สนใจเรื่องนี้.

ที่นี้ถัดไปก็น่าจะมองกันว่า การที่ผู้พิพากษาได้รับการอบรมทางธรรมะตามสมควรนี้ เป็นเครดิตของสถาบันตุลาการอย่างยิ่งด้วยเหมือนกัน. อาตมาได้ยินได้ฟังอยู่เสมอ ที่ประชาชนให้ความเคารพให้ความสนใจเป็นพิเศษแก่ตุลาการที่ได้รับการอบรมทางธรรมะ มีธรรมะ ศึกษาธรรมะมาก่อน; จึงเพิ่มความเป็นปูชนียบุคคลให้แก่ตุลาการนั้นมากขึ้น. ฉะนั้น ขออย่าให้ถือว่าเครดิตทางสังคมนี้เป็นของน่ารังเกียจ หรือหลอกลวง มันเป็นเรื่องจริงเรื่องหนึ่งเหมือนกัน ขอแต่ให้เป็นเครดิตที่บริสุทธิ์; เพราะถ้าเขารักเขานับถือเขาไว้ใจแล้ว สิ่งต่าง ๆ มันราบรื่นที่สุด ประเทศชาติหรือโลกของเราก็จะมีความสงบสุขได้โดยง่าย; ฉะนั้น ทุกคนควรจะมีเครดิตในทางสังคมด้วยกันทั้งนั้น ไม่เฉพาะแต่ตุลาการ อาตมาถือว่าตุลาการนี้ยิ่งสำคัญมาก คือได้รับเครดิตจากสังคมในฐานะเป็นปูชนียบุคคลแทนที่จะเป็นลูกจ้างดังที่กล่าวแล้ว นี้ก็นับว่าเป็นข้อหนึ่ง ที่เป็นประโยชน์ข้อที่ ๒ ของการอบรมธรรมะ.

ข้อที่ ๓ ประโยชน์ที่จะได้ อาตมาคิดว่าสูงสุดอยู่เหมือนกัน คือทำให้การงานนี้รู้สึกเป็นสุข. ถ้าไม่มีธรรมะแล้วการงานนี้จะน่าเบื่อหน่ายอิดหนาระอาใจ; คือจิตไม่สูงพอที่จะเห็นว่า หน้าที่เพื่อหน้าที่นั้นเป็นของประเสริฐ; ไปเห็นหน้าที่เพื่อเงิน เงินเพื่องาน งานเพื่อเงินอะไรทำนองนี้ มันทำให้ร้อนและทนทุกข์. ฉะนั้น ถ้าเราชื่นชมในทางธรรมะแล้วงานเป็นของชวนทำ

และสนุก. นี้ก็เรียกว่าเรารอดจากการที่ต้อง ทนทุกข์เหมือนนรกทั้งเป็น เราจะทำงานได้มากมายและสนุก.

ที่นี้ประโยชน์ข้อสุดท้ายก็น่าจะถือว่า เรากำลังแสวงหาความรู้รอบตัวไว้ให้มาก ๆ จะเป็นประโยชน์แม้แต่ในการวินิจฉัยคดีของตุลาการนั่นเอง; เพราะปัญหานั้นมีมากไม่มีใครจะทราบได้ว่ามันจะมีปัญหาอะไรเกิดขึ้น. ถ้าเรารู้เรื่องราวเกี่ยวกับมนุษย์ เกี่ยวกับธรรมะ เกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้ไว้มาก ๆ เป็นความรู้รอบตัว; นี้จะช่วยให้วินิจฉัยสิ่งต่าง ๆ ถูกต้อง; อย่างว้ามีปัญหาเกี่ยวกับวัดกับวากับพระสงฆ์กับนิกายทำนองนี้ ถ้าเรารู้เรื่องเหล่านี้ดีเราก็ไม่มีทางที่จะเข้าใจผิด; ฉะนั้นจึงว่าเป็นความรู้รอบตัวที่มีประโยชน์แม้ในการวินิจฉัยคดี; เพราะเหตุฉะนี้แหละอาตมาถึงได้พยายามรวบรวมเอามาเท่าที่จะเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ท่านที่เป็นตุลาการ หรือกำลังจะเป็นตุลาการ ให้เป็นประโยชน์มากที่สุดเท่าที่จะมากได้. เพราะฉะนั้น เมื่อจะต้องกล่าวถึงเรื่องธรรมะ; คำว่าธรรมะ หรือคำว่าศีลธรรม หรือคำว่าพุทธศาสนาก็ตาม; ก็ได้พยายามเอามาให้หมดทุกแง่ทุกมุมทุกประเด็นที่ควรจะเอามาบอกกล่าวให้ทราบ เพราะฉะนั้น อย่าได้เข้าใจว่ามันเป็นเรื่องเยิ่นเย้อมากมายเกินไปหรืออะไรทำนองนั้น เวลาของเราก็มีจำกัดว่า ๑๐ ชั่วโมง ก็ต้องพยายามให้เป็นประโยชน์มากที่สุดเท่าที่จะมากได้.

สำหรับในวันนี้จะได้กล่าวถึงคำว่า **ศีลธรรม** ตามหัวข้อของการอบรมที่ทางกระทรวงระบุไว้. สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้น ในชั้นแรกอยากจะขอชี้ความเข้าใจว่า เราเล็งถึงสิ่งที่เรียกกันว่า Moral หรือ Morality ฉะนั้นคำว่าศีลธรรมนี้อย่าเอาไปปนกันเข้ากับคำว่าจริยธรรม; ซึ่งใช้เป็นคำแปลของคำว่า Ethics; คำว่า

Ethics นั้น บางทีมีคนเอามาเรียกเป็นศีลธรรมไปก็มี สิ่งที่เรียกว่า Ethics นั้น เป็นปรัชญาของศีลธรรม. ส่วนที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นเราเล็งถึงตัวศีลธรรมโดยตรง แล้วเราเรียกว่า Moral หรือ Morality. สำหรับในวันนี้เราจะกล่าวถึงแต่เรื่องของศีลธรรม ไม่กล่าวถึงปรัชญาหรือหลักวิชาของศีลธรรม.

สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม; เพื่อให้เข้าใจง่ายเราควรจะได้รับการเปรียบเทียบกันไปกับสิ่งที่เรียกว่าศาสนา เพื่อแยกออกจากกันไม่ให้ ปนเปกัน. ท่านลองสังเกตดูเถอะว่าในประเทศไทยเรานี้ก็ยังเข้าใจผิด เอาคำว่าศีลธรรมไปปนกับคำว่าศาสนา หรือแม้แต่เอาคำว่าศีลธรรมไปปนกับคำว่าจริยธรรมเป็นต้น. ถูกแล้วในศาสนาอาจจะมีศีลธรรมอยู่ส่วนหนึ่ง แต่มันไม่ใช่เรื่องเดียวกัน ฉะนั้น เราวินิจฉัยกันให้เห็นชัดเป็นครั้งแรกเสียก่อนว่า เราจะเปรียบเทียบกันอย่างไร. วันนี้อาตมาจะกล่าวถึงเรื่องศีลธรรม เรื่องศาสนาจะไว้กล่าวในวันหลัง ๆ แต่ต้องเอามาเปรียบเทียบกันเพราะความจำเป็นอย่างที่กล่าวแล้ว.

ในการที่เราจะ รู้เรื่องของสิ่ง อะไร จะรู้เรื่องใด สักเรื่องหนึ่งนั้น, อาตมาขอแนะไว้ว่า ท่านจงตั้งหัวข้อตาม Logic ทางพุทธศาสนาที่เห็นว่าเหมาะ คือเราจะตั้งหัวข้อขึ้นว่า สิ่งนั้นคืออะไร ? สิ่งนั้นมาจากอะไร ? แล้วสิ่งนั้นเพื่อประโยชน์อะไร ? แล้วก็สิ่งนั้นสำเร็จได้โดยวิธีใด ? คือสิ่งนั้นโดยวิธีใด ? Logic หรือตรรกสี่หัวข้อนี้เป็นของ พุทธศาสนา คือ เรื่องอริยสัจจ์ นั่นเอง. ในฐานะ ที่เราเป็นพุทธบริษัท คุ้นเคยกับ คำสอนของ พระพุทธเจ้า เราจึง นิยมใช้ หัวข้อ สี่หัวข้อนี้ตรรก หรือ Logic ของพวกอื่นอาจจะมีเป็นอย่างอื่นก็ถูกของเขา แต่สำหรับของเรา ๆ ก็มีของเราและเข้าที่ดีอยู่แล้ว. ถ้าเราถามว่าศีลธรรมคืออะไร ? ศีลธรรมมา

จากอะไร ? ศีลธรรมเพื่อประโยชน์อะไร ? ศีลธรรมสำเร็จโดยวิธีใด ? นี้มันก็เบื่นอันว่าเข้าใจเรื่องศีลธรรมได้โดยครบถ้วน.

ข้อแรกถ้าจะถามว่า ศีลธรรมคืออะไร ? เราจงนึกถึงการเกี่ยวข้องของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นเบื่นหลัก ; **ศีลธรรมเกี่ยวข้องกับสังคม, ส่วนศาสนานั้นเกี่ยวข้องกับบุ๊จเจกชน.** นี่เมื่อกล่าวโดยหลักใหญ่ สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม เราเล็งถึงสังคมเบื่นตัวเหตุเบื่นตัวการเบื่นพื้นฐาน **คือปัญหายุ่งยากที่เกิดขึนทางสังคมอันนี้เบื่นมูลเหตุ เบื่นพื้นฐานของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม** ; สังคมนี้มันหมายถึงคน ๒ คนขึ้นไป มันมีผู้อื่นเข้ามา. บุ๊จเจกชนนั้นเราหมายถึงคน ๆ เดียว. ที่นี้เราลองเปรียบเทียบกันดูว่าคน ๆ เดียวกับคนหลายคนนั้นมันจะไปได้ไกลมากน้อยกว่ากันอย่างไร เมื่อมันผูกพันกันเบื่นหมู่มันก็ดึงกัน ; มันไปเหมือน ๆ กันจนตลอดถึงที่สุดไม่ได้ เพราะฉะนั้นมันจึงมีขอบเขตจำกัดอยู่ว่า สังคมจะไปได้เพียงเท่าไร มากคนก็ยิ่งดึงกันมากขึ้น มันก็ยิ่งไปไม่ได้. ส่วนบุ๊จเจกชนนั้นไปได้ไกล เพราะฉะนั้นเรื่องทางศีลธรรม มันจึงมีกฎเกณฑ์ต่ำลงมากว่าเรื่องทางศาสนา **เช่น เรื่องทางศาสนานี้เรามีอิสระ เราไม่มีการผูกพันกับสัญญาประชาคม ; เราปลีกตัวปลีกกายปลีกจิตใจของเรา ศึกษาค้นคว้าปฏิบัติออกไปได้ไกลจนถึงนิพพาน.** แต่ส่วนเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรมของสังคมนั้นไปถึงที่นั่นไม่ได้ เพราะมันมุ่งอยู่ในสังคม พาดพิงกับสังคม เกี่ยวกับสังคม นี่อย่างหนึ่ง ; แล้วเบื่นข้อเปรียบเทียบให้ท่านเห็นว่า ศีลธรรมกับศาสนานั้นมันคนละอัน.

ยกตัวอย่างให้เห็นต่อไปอีก เกี่ยวกับสิทธิที่ต่างกัน ; ในทางศีลธรรมนั้น เมื่อเราดูในเรื่องของศีลธรรมสากลหรือปรัชญาของศีลธรรมซึ่งเบื่นหลักสากล ; ยอม

รับกันทั่วไปในหมู่นักศีลธรรมของโลก มีกฎเกณฑ์ที่ยอมรับว่า ยอมให้มี Sanction คือการเข้าไปแทรกแทรงได้ในวงของศีลธรรม เช่นว่าศีลธรรมที่บัญญัติขึ้น ถ้ามันยังมีอะไรที่ทำให้เกิดการเสื่อมเสียแก่ผู้อื่น ยอมให้ Sanction ได้; หรือว่าศีลธรรมที่กำลังปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปนั้น ถ้ามันปรากฏสิ่งซึ่งไม่น่าไว้ใจก็ยอมให้ Sanction ได้. ฉะนั้น คำว่า Sanction นี้จึงมีอยู่ใน ระบบของ ศีลธรรม แต่ไม่มีอยู่ในระบบของศาสนา หรือโดยเฉพาะพุทธศาสนา; คือบุคคลหนึ่ง ๆ จะศึกษาและจะประพฤติปฏิบัติหลักธรรมะได้ตามชอบใจ ไม่มีสิทธิ์ที่ผู้อื่นจะทำ Sanction. เราอาจจะปฏิบัติของเราจนบรรลุนิพพาน ก็ไม่มีช่องทางที่ผู้อื่นจะต้อง Sanction อย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น สิทธิที่จะ Sanction นั้นไม่มีในระบบของศาสนา แต่มีอยู่ในระบบของศีลธรรมสากล จะโดยกฎหมายมีไว้หรือไม่มีไว้ก็ตาม; แต่ถ้าสังคมกลุ่มใดกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งแม้ว่าถูกศีลธรรม; ถ้าความเสียหายอันใดอันหนึ่งเกิดขึ้นเพราะผิดกาละเทศะอย่างนี้แล้ว; รัฐบาลจะเข้าไปแซงชั่นได้อย่างนี้เป็นต้น. นี้เป็นสิ่งที่ยอมรับ แต่ในทางศาสนานั้นไม่มีเรื่องที่จะต้องเป็นอย่างนั้น; เพราะว่าหลักของศาสนานั้นวางไว้อีกทางหนึ่ง ไม่มีทางที่จะถูกกระทำอย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้นจึงไม่นิยมกันว่าสิทธิ Sanction นี้มีในศาสนา แต่ว่ามีในระบบศีลธรรม. นี้เป็นการชี้ให้เห็นชัดอย่างหนึ่งแล้วว่า ศีลธรรมกับศาสนานั้นมันต่างกันอย่างไร.

ทีนี้เราดูกันต่อไป เปรียบเทียบถึงข้อที่ว่ามันเนื่องมาจากอะไร; ศีลธรรมเกิดขึ้นมา; หรือเนื่องมาจากการที่มีการเบียดเบียนกัน; ส่วนศาสนานั้นเกิดขึ้นมาเพราะว่ากลัว มีความกลัวจากสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ และเป็นทุกข์เพราะเหตุนั้น. นี่ขอทบทวนว่า **ศีลธรรมนี้มีมูลเหตุมาจากสังคมไม่เป็นสุข เพราะเบียดเบียนกัน; ส่วนศาสนานั้นมีมูลเหตุเนื่องมาจากมนุษย์กลัวสิ่งซึ่งเข้าใจไม่ได้.**

เรื่องเบียดเบียนกันอย่างไรนี้ท่านที่เป็นนักกฎหมายเกินกว่าที่จะทราบได้แล้ว อาตมาไม่ต้องบรรยาย ; หรือแม้ที่สุดแต่ในคำนำ หรือคำบานแผนกของกฎหมายโบราณที่ยกเอามนูธรรมศาสตร์มาเขียนไว้ข้างต้นนั้น นั่นก็เป็นเรื่องในพระไตรปิฎกที่มีอยู่ด้วยเหมือนกัน; คือมันมีทั้งฝ่ายพราหมณ์และฝ่ายพุทธ; ที่เล่าถึงเรื่องสมมติราช ถูกสมมติขึ้นมาในหมู่คนสมัยโน้น ครั้งที่ยังเป็นป่าเถื่อน ; ยังต้องกิน ข้าวสาลีที่งอกตามธรรมชาติ. แล้วต่อมา เกิดมีการปลูก ข้าวสาลีเพราะว่า ที่เกิดตาม ธรรมชาติไม่พอกิน แล้วต่อมาลักขะโมย ต่อมาเบียดเบียนกัน. นี่เป็นเรื่องตั้งต้น ของศีลธรรม มีมูลมาจากการที่สังคมเดือดร้อนเพราะการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน.

ส่วนเรื่องทางศาสนานั้นไม่ได้อาศัยรากฐานอันนั้น ; อาศัยรากฐานที่ว่าแม้ว่าคนไม่เบียดเบียนกันแล้ว แต่ก็ยังมีความทุกข์รบกวนจิตใจอยู่อีกส่วนหนึ่ง ; คือความไม่รู้ในสิ่งบางสิ่งบางอย่างบางประการซึ่งลึกลับ, ที่นี้เขาก็หาทางออกอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากมีผู้มาชี้แจงแนะนำสั่งสอนให้กระทำอย่างนั้นอย่างนี้ เพื่อระงับความกลัวเหล่านั้นเสีย. ความกลัวนี้กลัวสิ่งที่ไม่เห็นตัว เช่นความกลัวเรื่องโลกหน้าหลังจากตายแล้วจะเป็นอย่างไร อย่างนี้ก็กลัว. หรือว่าแม้แต่ในโลกนี้ เช่นเรื่องเกี่ยวกับเทวดาพื้นดินอะไรทำนองนี้ มันเข้าใจไม่ได้ มันก็กลัว ก็ต้องบัญญัติระบบการปฏิบัติ อะไรอย่างนี้ขึ้นมาเพื่อกำจัด ความกลัว. **นี่มันปฏิวัติดีขึ้น ๆ กระทั่งเรากลัวสิ่งที่มองไม่เห็นตัวสิ่งหนึ่งซึ่งร้ายกาจที่สุด ; สิ่งนั้นคือความโง่ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกิเลสคือความโลภ ความโกรธ ความหลง.** มนุษย์ที่มีปัญญาถึงที่สุดกลัวสิ่งเหล่านี้ยิ่งกว่าสิ่งใด ; อันระบบของศาสนาใน อันดับสุดท้ายจึงมีเป็นการปฏิบัติเพื่อจะกำจัดเสียซึ่งกิเลสเหล่านี้ ; ซึ่งเป็นสิ่งที่น่ากลัวที่สุด. นี่เราจะเห็นได้ว่าศีลธรรมเดินไปตามแนวของ สังคมเรื่อย ; ส่วน ศาสนาเดินไปตามแนวของ

บั๋จเจกชน เพราะว่าต้องแยกกันทำ. เรื่องทางจิตใจเช่น ความกลัวนี้มันกลัวแทนกันไม่ได้ หรือมันหายกลัวแทนกันไม่ได้; ฉะนั้นจึงกลายเป็นเรื่องของบั๋จเจกชนเรื่อยมา. อันมูลเหตุที่ให้เกิดศีลธรรม และมูลเหตุที่ให้เกิดศาสนาจึงได้ต่างกันอย่างนี้! จึงไม่มีทางที่จะปนกันได้.

ทีนี้เราเอามาเพ่งดูผลที่ว่าเพื่ออะไร ศีลธรรมเพื่ออะไร ศาสนาเพื่ออะไรนี้เรา จะพบว่า ศีลธรรมนั้นเพื่อประโยชน์สุดท้าย คือความสงบสุขของสังคมดังที่กล่าวแล้ว. ส่วนผลสุดท้ายของศาสนานั้น คือความสุขหรือสันติสุขของบั๋จเจกชน และในระดับที่ผู้นั้นเชื่อถือว่าถึงที่สุดด้วย; หมายความว่าในกรณีของศาสนานี้เราไม่เอาความสุขเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นหลัก; เราจะเอาความสุขที่สุด ที่ดีที่สุด ที่ประเสริฐที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้. ฉะนั้นจึงวาดรูปไว้ในลักษณะที่ว่าเป็นนิพพาน, คือว่าเข้าอยู่เป็นอันเดียวกันกับพระเจ้า อะไรทำนองนี้ทั้งนั้น สูงสุดจนสุดที่มนุษย์จะนึกจะคิดได้ แต่นั่นแหละมันเนื่องจากกาละเทศะอะไรต่างกัน เพราะฉะนั้นมันจึงต่างกันบ้างในระหว่างศาสนาต่าง ๆ ได้วางสิ่งสูงสุดไว้ต่าง ๆ กัน; เช่นศาสนาพุทธก็คือนิพพาน; หมายความว่ามีจิตใจหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง. ศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็ว่า ได้เข้ารวมเป็นอันเดียวกันกับพระผู้เป็นเจ้า อย่างนี้เป็นต้น. ที่ศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้า แต่มีตัวมีตน มีอาตมันนี้ก็ถือว่าการได้เข้ารวมกับอาตมันใหญ่คือ ปรมาตมัน ก็จบกันอย่างนี้เป็นต้น; นี่เป็นเรื่องของบั๋จเจกชนทั้งนั้น. นี่เราเห็นได้ว่าจุดหมายปลายทางมันก็ต่างกันอย่างนี้ ความสงบสุขของสังคมนั้นเป็นเรื่องหนึ่งของศีลธรรม. การขจัดความทุกข์ความเดือดร้อน ความกลัว ในจิตใจได้หมดนี้ เป็นเรื่องของศาสนา ไม่มีอะไรเหลือไว้ให้ต้องกลัวให้ต้องห่วงให้ต้องวิตกกังวลอีกต่อไป. นี่ผลมันแยกกันอยู่อย่างนี้, แม้ข้อนี้ก็ทำให้เราเห็นได้ว่าสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมกับศาสนานั้นคนละเรื่อง.

ที่นี้มาถึงอันที่ ๔ ที่ว่าโดยวิธีใด **จะสำเร็จประโยชน์ตามวัตถุที่มุ่งหมายนั้นโดยวิธีใด?** สำหรับเรื่องทางศีลธรรม ท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการนี้จะต้องเข้าใจดีว่าจะต้องอาศัยระเบียบเป็นข้อแรก; คือการมีระเบียบนี้เราหมายถึงมีกฎหมาย มีกฎเกณฑ์อะไรต่าง ๆ; ซึ่ง**เป็นการบังคับ** มีใจความสำคัญอยู่ที่เป็นการบังคับ; เพราะว่าสังคมนี้มันเหมือนกับมดจำนวนมาก มันต่างตัวต่างจะทำอะไรตามชอบใจ ฉะนั้นต้องมีการบังคับ. ส่วนเรื่องทางศาสนานั้น**ไม่บังคับ**. ฉะนั้นข้อแรกจึงต้องพูดถึงระเบียบ คือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นการบังคับ. ถัดไปก็คือการรับผิดชอบต่อสังคม หน่วยหนึ่ง ๆ ของสังคม คือคนหนึ่ง ๆ ในสังคม นี้จะต้องรับผิดชอบมีความรู้สึกรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตนในสังคมนั้น ๆ; หรือว่าจะต้องอาศัยความเมตตากรุณา ความกตัญญูกตเวที รู้ถึงความที่ว่ามนุษย์อยู่คนเดียวในโลกนี้ไม่ได้ นี่เรียกว่ามีความรับผิดชอบ มีความเมตตากรุณา มีความกตัญญูกตเวที ถือว่ามนุษย์ทุกคนแต่ละคนมีบุญคุณมีประโยชน์ต่อกันและกัน และยังจะมีการผ่อนผันมีการยอมได้ที่เรียกว่า "Tolerance" นี้หมายความว่า**บางคราวเราต้องยอม แม้ว่าเราจะเป็นฝ่ายถูก** เราก็ต้องยอมให้เขาอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีเราจะต้องยอมเป็นคนผิดทั้ง ๆ ที่เราไม่ได้ผิด ทำนองนี้เป็นต้น; เพื่อเห็นแก่ความสงบสุขของสังคม ฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่าการสำเร็จประโยชน์แก่สังคมนี้ เราต้องอาศัยระเบียบ อาศัยความรู้จักรับผิดชอบ อาศัยความเมตตากรุณา กตัญญูกตเวที ความผ่อนสั้นผ่อนยาว อะไรทำนองนี้ ซึ่งมีอยู่มากเหมือนกัน. นี่ยกมาพอเป็นตัวอย่าง แต่รวมความแล้วก็เพื่อเห็นแก่สังคมนั่นแหละเป็นใหญ่ และถ้ามีผู้ฝ่าฝืนไม่ยอม ก็จะต้องใช้การบังคับ อย่างนี้เป็นต้น.

ที่นี้ส่วนประโยชน์ทางศาสนานั้น เราอาศัยวิธีประพฤติปฏิบัติที่ไม่มีการบังคับที่เป็นอิสระ. ที่เราเรียกโดยหัวข้อว่า ศีล สมาธิ ปัญญา. เมื่อถือตามหลักของ

พุทธศาสนา ซึ่งเป็นเรื่องละเอียดอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งจะได้บรรยายในวันหลัง. ที่นี้เพียงเอามาชี้ให้เห็นว่าศีลธรรมกับศาสนานี้เป็นคนละเรื่องกันตลอดมา. แม้ว่าเราจะตั้งปัญหาว่า คืออะไรมันก็ต่างกัน, เนื่องมาจากอะไรมันก็ต่างกัน, เพื่อประโยชน์อะไรมันก็ต่างกัน, สำเร็จได้ด้วยวิธีใดมันก็ยังต่างกัน, นี่ก็เป็นตัวอย่าง. เท่าที่ยกมานี้พอแล้วสำหรับที่จะชี้ให้เห็นว่าศีลธรรม นั้นคืออะไร, และในเมื่อเปรียบเทียบกันกับสิ่งที่เรียกว่าศาสนาแล้ว ยิ่งเข้าใจยิ่งเห็นชัดและง่าย.

ที่นี้จะได้ชี้ให้เห็นต่อไปอีก ถึงมูลเหตุที่ทำให้คนเป็นอันมากเข้าใจคลุมเคลือ **ไม่รู้ว่าอะไรเป็นศีลธรรม ไม่รู้ว่าอะไรเป็นศาสนา**; แล้วเกิดความเห็นขัดแย้งว่าศาสนากับศีลธรรมเป็นอันเดียวกัน เป็นต้น; โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา. ในที่นี้อาตมาจะยกพระพุทธศาสนาขึ้นมาเป็นหลักสำหรับชี้ให้เห็น.; แม้ศาสนาอื่นก็เป็นแนวเดียวกัน แต่ว่าเรารู้จักพุทธศาสนาดีกว่าศาสนาอื่น เราก็มองดูพุทธศาสนา. สิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนานั้นแม้จะเรียกว่าศาสนาก็จริง; แต่ว่าส่วนที่เป็นศีลธรรมและส่วนอื่น ๆ นั้นมันรวมอยู่ด้วยอีกมาก นี่ขอให้ท่านสังเกตให้ดี. เราเรียกชื่อว่าพุทธศาสนา แต่มันเป็นศีลธรรมก็มี เป็นศาสนาก็มี เป็นปรัชญาก็มี แม้แต่เป็นวิทยาศาสตร์ก็ยังมี เป็นจิตวิทยาก็มี เป็น Logic ก็มี, จนกระทั่งถึงสิ่งที่เราเรียกว่าพุทธศาสนานั้น เป็นวรรณคดีเป็นศิลปะไปก็มี มันจะเป็นความเผลอของใครในประเทศไทยเรานี้ก็ได้; ที่ไปเข้าใจผิด เรียกพุทธศาสนาในความหมายนั้นนี้ จนกระทั่งเป็นวัตถุไปก็มี เช่นถ้าเห็นพระเจดีย์สล้างไปหมดก็เรียกว่าพุทธศาสนาเจริญ อย่างนี้น่าหัวเราะมากที่เอาพระเจดีย์เป็นพระพุทธศาสนา; หรือว่าแม้แต่จะให้เป็นเครื่องหมายของพระพุทธศาสนาก็ยังไม่แน่นัก เพราะว่า**พระเจดีย์มากนั้นพระศาสนาไม่เจริญก็ได้**, มันคนละเรื่องกัน. เพราะฉะนั้นตัว**ศาสนา**

แท้ ๆ นั้นมันต้องเป็นตัววิชาความรู้และหลักปฏิบัติที่ทำบ้อเจกชนคนหนึ่ง ๆ ให้ออกไปได้ไกลจนถึงนิพพาน. นั่นคือตัวศาสนาซึ่งเป็นเนื้อแท้ตัวแท้ของพุทธศาสนา; มีเรื่องนิรวมอยู่เป็นหลักใหญ่.

แต่ในคำสอนทางพุทธศาสนาในพระคัมภีร์คือพระไตรปิฎก และที่เนื่องกับพระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนา ไม่ได้มีแต่เพียงเรื่องเดียวนี้, หรือว่ามีไม่ได้แต่เพียงแง่เดียวนี้, มันมีบางส่วนซึ่งเป็นเรื่องทางศีลธรรม เอามาใช้ให้เป็นประโยชน์ทางศีลธรรมได้ดี; เช่นคำสอนของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับเรื่องครอบครัว เกี่ยวกับการปฏิบัติระหว่างบิดามารดากับบุตร ระหว่างเพื่อนกับเพื่อนหรืออะไรทำนองนี้ ที่เราเรียกกันว่า **คิหิปฏิบัติ** ก็มีอยู่มาก อย่างนี้ล้วนแต่เป็นเรื่องส่วนศีลธรรม. หรือแม้ที่สุดแต่ข้อธรรมประเภทที่ต้องการให้นำไปใช้กันในที่ทั่ว ๆ ไป ในสังคม เช่นความซื่อสัตย์ ความกตัญญู ความกตเวที ความอดกลั้นอดทน ความเมตตากรุณาอะไรทำนองนี้ก็มีอยู่มากในพระคัมภีร์. ส่วนนี้เราเรียกว่าศีลธรรม. **ถ้าเราไปเรียกพระคัมภีร์นั่นว่าพุทธศาสนา หรือเรียกระบบคำสอนทั้งหมดเท่าที่มีอยู่ในพระคัมภีร์นั่นว่าพุทธศาสนาแล้ว เราจำเป็นที่จะต้องตั้งคำพูดขึ้นว่าพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศีลธรรม; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนา; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญา; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยากระทั่งพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นวรรณคดี** เหล่านี้.

ฉะนั้นคำว่าพุทธศาสนาคำแรกนั้นมันมีความหมายพิเศษ; คือเป็นชื่อบัญญัติขึ้นใหม่ เพื่อให้เราเล็งถึงที่เราเรียกรวม ๆ กันทั้งหมดว่าพุทธศาสนา; ฉะนั้นคำว่าพุทธศาสนาคำนี้มีความหมายพิเศษ; อย่าเอาไปปนกับคำว่า

ศาสนาหรือพุทธศาสนาซึ่งเล็งถึงในฐานะที่เป็นศาสนา. ให้พยายามทำความเข้าใจหรือว่าพูดไว้ให้ชินปากว่า; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม เป็นศาสนา เป็นปรัชญา เป็นวิทยาศาสตร์ เป็นจิตวิทยา เป็นตรรกวิทยา เป็นวรรณคดี กระทั่งเป็นศิลปะ.

ถ้าพูดว่าพุทธศาสนาเป็นศิลปะ; ก็อย่าได้คิดไปถึงว่าเป็นความไพเราะในถ้อยคำ หรือว่าเป็นภาพเขียนที่เกี่ยวกับศาสนาอะไรทำนองนั้น. **ศิลปะนี้หมายถึงความงดงามในทางจิตใจ ทางความคิด ทางสติปัญญาของผู้สอนศาสนาที่ได้ใส่ไว้ในตัวศาสนาเอง**; เช่นเราปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญานี้มันมีความงามทางจิตใจ น่าเลื่อมใสน่ารักน่าทำตามอยู่ในนั้น. นี้เป็นศิลปะเป็นความงาม พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า พรหมจรรย์นี้ งดงามหรือไพเราะ คืองดงามในเบื้องต้น ในท่ามกลาง ในเบื้องปลาย นี้แสดงว่าท่านเล็งถึงความหมายของศิลปะเหมือนกัน ไม่ใช่เพียงแต่จะดับทุกข์ได้อย่างเดียว. แต่ต้องการให้เป็นที่น่าดูน่าชมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสด้วย; ฉะนั้น เขารู้จักพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศิลปะกันอย่างนี้ โดยเฉพาะในพวกนักศึกษาที่เป็นชาวต่างประเทศ เขารู้คำว่าศิลปะดี เขาจึงใช้คำว่า Art หรือศิลปะนี้กับพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง. ในประเทศไทยเราก็พูดว่าพุทธศิลปะ หรือพุทธศิลป์ อย่างนี้ไปหมายถึงภาพเขียน ภาพสลัก ภาพปั้น โบสถ์วิหาร พระเจดีย์ ที่เป็นความสวยงามอย่างนั้นไปเสีย อย่างนั้นมันถูกน้อยเกินไปหรือไม่ถูกเลยก็ได้; ไม่ถูกตามที่พระพุทธเจ้าท่านมุ่งหมาย.

นี่ขอให้เข้าใจคำว่าพุทธศาสนา คำหนึ่งซึ่งมีความหมายดื่นได้รอบตัวอย่างนี้. มันเปรียบเหมือนกับว่าตึกหลังนี้; ถ้าดูจากทางทิศตะวันออกก็เห็นเป็น รูป ร่าง อย่าง

หนึ่ง, ดูจากทางทิศตะวันตกเห็นเป็นรูปร่างอีกอย่างหนึ่ง, ดูจากทิศอื่น ๆ ก็เห็นเป็นรูปร่างอีกอย่างหนึ่ง, เห็นเป็นอย่างนั้นทั้งที่เป็นตึกหลังเดียวกัน; ฉะนั้น พุทธศาสนาหรือระบบการศึกษา การปฏิบัติการได้ผลจากการปฏิบัติ อะไรอันหนึ่งซึ่งเรารวมๆ กันเรียกพุทธศาสนานี้ก็เหมือนกัน. เรามองดูกันในแง่ไหนก็ได้ ในแง่ที่เป็นศีลธรรมก็ได้ ในแง่ที่เป็นศาสนาก็ได้ และเป็นอะไรต่าง ๆ อย่างที่ออกชื่อมาแล้วนั้นก็ได้ทั้งหมด สำหรับการบรรยายวันนี้เรามุ่งหมายเฉพาะพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม เพื่อเข้าใจคำว่า ศีลธรรม ได้ดียิ่งขึ้น.

ทีนี้เราจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่าศีลธรรม ๆ นี้ต่อไปอีก. เรามักจะมองดูกันให้รอบคอบตามกฎเกณฑ์ หรือตามวิธีการของการศึกษาที่เรียกว่า Scientific เราดูอะไรก็จะต้องดูกันให้หมดให้ครบให้มีเหตุผลอย่างนั้น. ถ้าเราจะดูศีลธรรมให้ครบให้หมดต่อไปอีก เราก็ควรจะถามว่า ในโลกนี้**ศีลธรรมตั้งต้นขึ้นมาแต่เมื่อไร**. คำว่าตั้งต้นขึ้นมาแต่เมื่อไรนี้; ถ้าถามไปในรูปของประวัติศาสตร์ พวกนักศีลธรรมสากลเขาลงมติรวมกันว่า; เราไม่บัญญัติเวลาตั้งต้นของศีลธรรม เพราะว่าเราไม่อาจจะทราบได้ว่ามันตั้งต้นขึ้นมาเมื่อไร. เป็นเหตุให้ต้องยกไว้ให้ เป็น เรื่อง ก่อนประวัติศาสตร์; จึงถือว่าเราไม่รู้เวลาตั้งต้นของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม. แต่ถ้าเราพูดอย่างเหมา ๆ กันไม่เอาแน่นอนอย่างวิชาประวัติศาสตร์; เราก็พูดได้อย่างกำปั้นทุบดินคือไม่มีผิด. เหมือนกับในเรื่องพระเจ้าสมมติราชที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าเมื่อมีมนุษย์ขึ้นมาในโลกมันอยู่กันมาอย่างสมัยหิน สมัยป่าเถื่อน; เป็นสุขกันมาจนกระทั่งมันรู้จักโกงกัน เอาเปรียบกัน ศีลธรรมจึงตั้งต้น แต่ทีนี้เขามองกันละเอียดไปกว่านั้นอีก คือว่าเขาดูกันในแง่ของมนุษย์วิทยา หรือแม้แต่ชีววิทยา. เราไม่อาจรู้ได้ว่า การกระทำอย่างที่เรียกว่าการกระทำอย่างสัตว์เดรัจฉานนั้นได้เปลี่ยนเป็นการกระทำอย่าง

มนุษย์เมื่อไร (Animal behaviour). ใช้คำว่า Behaviour การกระทำเยี่ยงสัตว์เดรัจฉานของสัตว์เดรัจฉาน; หรือของคนบ่าเถื่อนที่ยังไม่นุ่งผ้าสมัยแรกสมัยหิน; Animal behaviour นั้น มันมาสิ้นสุดลงเมื่อไร. แล้วมาเปลี่ยนเป็น Human conduct คือการประพฤติอย่างมนุษย์นี้เมื่อไร. ยิ่งกว่านั้นมันยากที่ใครจะไปบัญญัติได้ว่าอย่างนี้เป็นการประพฤติอย่างสัตว์เดรัจฉาน; อย่างนี้ เป็น การ ประพฤติ อย่าง มนุษย์. พวกนักศีลธรรมไม่ยอมถือว่าสัตว์เดรัจฉานมีศีลธรรม เช่นอย่างเราพูดว่าสุนัขเป็นสัตว์ที่มีกตัญญูกตเวทีอย่างยิ่ง; ถ้าพูดแล้วที่ดีกว่าคนก็มี แต่นักศีลธรรมเท่าที่มีอยู่ในโลกเวลานี้ยุติกันนั้น เขาไม่ถือว่านั้นเป็นศีลธรรม ยังถือว่าเป็นAnimal behaviour อะไรไปตามเดิม; ดังนั้น สัตว์เดรัจฉานจึงไม่อยู่ในขอบเขตของระบบศีลธรรม.

แต่น่าประหลาดที่ว่าในทางพระพุทธศาสนาเรา ในวงพุทธบริษัทเรานี้ คล้าย ๆ กับจะยอมรับว่า แม้แต่สัตว์เดรัจฉาน ถ้ามีลักษณะอาการแห่งการมีศีลธรรมนั้น เราจะยอมรับว่ามันก็เป็นสัตว์ที่มีศีลธรรม. ฉะนั้น เราจึงมีเรื่องว่าสัตว์เดรัจฉาน เช่นสุนัขนั้น ตายมาเป็นคนบ้าง หรือคนตายไปเกิดเป็นสุนัขบ้าง. เรายอมรับความดีความงามของสัตว์บางตัวนั้น เหมือนกับมนุษย์อย่างนี้ก็มี. อย่างนี้ท่านเลือกเอาเองว่าจะยอมรับมติของพวกพุทธบริษัทแล้วก็คล้าย ๆ กับจะยอมรับว่า ศีลธรรม ก็ มีใน สัตว์เดรัจฉาน. แต่ถ้าเราค้นดูพวกตำหรับตำราของนักศีลธรรมของโลกสมัยนี้ โดยเฉพาะพวกที่เรียกว่า Ethics. คือ Philosophy ของศีลธรรมนั้นแล้ว เขาบัญญัติเขียนกันไว้ชัดว่า ไม่ยอมรับว่าสัตว์เดรัจฉานมีศีลธรรม. นี่เราไปคำนวณเอาเองว่าศีลธรรมนี้ควรจะมีขอบเขตอย่างไร; แต่อย่างไรก็ตาม เขายอมรับว่าความประพฤติกระทำอย่างสัตว์เดรัจฉานนั้นแหละเป็น material เป็นอะไรอันแรก ที่ทำให้มนุษย์

รู้จักศีลธรรม; เพราะว่าถ้าเราไม่มีอะไรจะเปรียบเทียบ ไม่มีอะไรจะเป็น พื้นฐานสำหรับเป็นหลักเปรียบเทียบ; เราก็ไม่มีทางที่จะพบสิ่งที่ดีกว่า. ฉะนั้น เราจึงเอา Animal behaviour วางไว้เป็นหลัก; แล้วเราก็พศูจน์ ศึกษาความดี ความไม่ดี ลักษณะต่าง ๆ จนได้พบว่าสิ่งที่ตรงกันข้ามควรจะเป็นอย่างไร.

บั่ญญาของมนุษย์เกิดขึ้นในทางศีลธรรม ก็เพราะว่าไปเห็นการกระทำอย่างสัตว์เดรัจฉานเป็นบทเรียน. ทีนี้เราอาจจะถือว่า ความรู้เรื่องศีลธรรมนี้, หรือศีลธรรมนี้ มันตั้งต้นจากการมองเห็นความประพฤติอย่างสัตว์ที่ปราศจากศีลธรรม. ทีนี้ถัดต่อมาอีกคือมนุษย์มองเห็นว่า มนุษย์มีหลักของมนุษย์แตกต่างกันไป จาก ของ สัตว์เดรัจฉาน; ก็มีบั่ญหาที่ว่ามนุษย์จะไปทางไหนทิศไหน. หลักศีลธรรมนั้นจะต้องเป็นอย่างไร?

พวกนักศีลธรรมสากลเขาถือกันว่า แม้แต่ศีลธรรมมันก็ต้องมีรากฐานตามธรรมชาติ. อันแรกที่สุดก็คือ รากฐานของความมีอยู่ ความไม่ตายเสีย ความมีชีวิตอยู่. จะเห็นได้ว่ามนุษย์ก็ยังขลาดที่สุด จะบัญญัติอะไรให้ดีไปกว่าความที่ตัวมีชีวิตรอดไม่ได้. ในขั้นนี้เขาเรียกว่า Primitive morality. Primitive ก็คือแรกที่สุด; Primitive morality ศีลธรรมที่เล็งถึงแต่ความมีอยู่ได้ของมนุษย์ ของตัวมนุษย์เอง; แต่ว่าในสภาพที่น่าดูไม่เหมือนกับการประพฤติกระทำอย่างสัตว์; เช่น สัตว์เดรัจฉานมันสงวนชีวตเป็นอยู่ของมันอย่างไร; คนจะเอามาเป็นหลักไม่ได้; คนจะต้องมาหาเอาใหม่ ให้เป็น Human conduct ไม่ให้เป็น Animal behaviour อย่างนี้เป็นต้น. ดังนั้นจึงมีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ว่าดำรงตัวไว้ให้ได้ Self preservation. คือ Preserve ตัวเองไว้ให้ได้เท่านี้เป็นพอ.

ที่นี้ต่อมาความคิดมีต่อไปว่า ลำพังตัวเองนี้มันอาจจะสูญพันธุ์ไปได้ ฉะนั้นต้องนึกถึงเชื้อสายด้วย; เชื้อสายที่จะอยู่ต่อไป ศีลธรรมมันเลยมีขอบเขตขยายออกไปหน่อยหนึ่งอีกว่า ความมอยู่ได้แห่งเชื้อสายคือลูกหลานนั้นด้วย. ที่นี้ต่อมามีความคิดเกิดขึ้นว่ากลุ่มนี้หรือวงศ์วานนี้ควรจะเป็นอย่างไร มีความดีความงามของตนอย่างไรก็ควรจะรักษาไว้ ในฐานะที่มันผิดแปลกกับพวกอื่นหรือหมู่อื่นเป็นลำดับขึ้นมา; ดังนั้นศีลธรรมอันดับแรกที่เรียกว่า Primitive นั้นจึงเล็งถึงอาหาร จึงเล็งถึงการสืบพันธุ์ และเล็งถึงการคงอยู่ของวงศ์วานว่านเครือ. คำว่าอาหารนี้เราหมายถึงการผลิตหรือการแสวงหาอาหาร การใช้อาหาร การบริโภคอาหาร. ที่นี้เราไม่กินอย่างสัตว์ไม่ปล่อยให้ไปเก็บกินตามที่มันเกดอยู่เองในป่า หรือว่าเราจะต้องมีระเบียบวิธีกินที่น่าดูกว่า นี่เป็นศีลธรรมชั้น Primitive ขึ้นมาอย่างนี้. ที่นี้การสืบพันธุ์ก็เหมือนกัน จะสืบพันธุ์อย่างสัตว์เดรัจฉานไม่ได้ จะต้องมี Human conduct ของมนุษย์โดยเฉพาะ; ฉะนั้นจึงบัญญัติว่ามนุษย์จะเกี่ยวข้องกันด้วยกิจกรรมระหว่างเพศอะไรทำนองนี้; จะต้องเป็นอย่างนี้อย่างนี้ คือมันดีขึ้นกว่าสัตว์.

ที่นี้เกี่ยวกับการถนอมความเป็นมนุษย์ให้มีเชื้อสายอยู่เรื่อยนี้ ก็ถือว่าเป็นศีลธรรมด้วย; คือบัญญัติหรือบังคับให้สมาชิกทุกคนนั้นต้องทำหน้าที่อันนี้ด้วย. ถ้าสิ่งใดเป็นไปเพื่อทำลายตัดทอนความงอกงามต่อไปของวงศ์วารว่านเครือแล้วก็จะถือว่าผิดศีลธรรม; ดังนั้นจึงเกิดศีลธรรมอันดับแรกขึ้นมาอย่างนี้ แล้วเขามักจะเรียกด้วยคำประหลาด ๆ คำหนึ่ง ที่เป็นภาษาอะไรก็ไม่ทราบ เรียกว่า "TABU" คำว่า "ตาบู" นี้ตามตัวมันแปลว่าห้ามขาด นี่คือห้ามขาดแล้วก็เป็นตาบู. ใช้ในสมัยที่ยังเป็นคนป่าเป็นศีลธรรมในอันดับแรก. เราบัญญัติ "ตาบู" ขึ้นต่าง ๆ นานาเกี่ยวกับอาหารเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ เกี่ยวกับการรักษาความคงอยู่ของมนุษย์ไว้.

เพราะว่ามนุษย์ในสมัยนั้นจะเรียกว่าเป็นมนุษย์เหมือนสมัยนี้ไม่ได้; เป็นมนุษย์ที่เพิ่งจะเป็นมนุษย์ รู้อะไรน้อยกว่าเต็มไปด้วยความกลัว. แต่ถึงอย่างไรก็ดี สิ่งที่เราเรียกว่าตาบูนั้นสำคัญและมีประโยชน์; ขนบธรรมเนียมต่างๆ เกิดขึ้นเพราะความกลัวทั้งนั้น เพราะความกลัวสิ่งที่เรียกว่าตาบูทั้งนั้น; แม้แต่ว่าคนบ่ำเขายังอยู่กันอย่างแบบคนบ่ำ แต่เขาก็สมบูรณ์ไปด้วยตาบู บัญญัติไว้ว่าเมื่อเด็กคลอดออกมา จะต้องทำอย่างไร เด็กโตเป็นหนุ่มเป็นสาวเป็นรุ่นสาวขึ้นมาจะต้องทำอย่างไร, มีการตั้งครรภ์แล้วจะต้องทำอย่างไร, มีการเกิดออกมาจะต้องทำอย่างไร, ล้วนแต่บัญญัติไว้ในรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ คล้ายๆกับว่าเป็นเรื่องขลังเรื่องศักดิ์สิทธิ์ ทำไปด้วยความเชื่อ ทำไปด้วยความกลัว เรียกว่าเป็นศีลธรรมในอันดับแรกที่ดู ๆ ก็น่าสงสาร.

ต่อมาเมื่อเขาเจริญขึ้นมาได้ถึงขั้นนั้นแล้ว เขารู้จักสังเกตละเอียดปราณีตขึ้น; จึงค่อย ๆ มองเห็นศีลธรรมในระดับที่เกี่ยวกับนามธรรมหรือจิตใจมากขึ้น; เช่นสังเกตเห็นว่าเมตตากัน กับ ไม่เมตตาต่อกันนี้มันผิดกันมาก แล้วก็เลือกเอาข้างเมตตาต่อกัน; หรือว่าความขลาดกับความกล้านี้ รู้จักเลือกเอาความกล้า; หรือว่าความหยาบคายกับความสุภาพนี้มันรู้จักเลือกเอาความสุภาพ; ความมีใจคับแคบกับความมีใจกว้างก็รู้จักเลือกเอาความมีใจกว้าง อะไรที่เป็นคู่ ๆ พอที่จะเทียบเคียงได้นี้รู้จักเลือก นี่แหละเป็นระดับศีลธรรมที่สูงขึ้นมา. จนกระทั่งมองเห็นละเอียดออกไปในลักษณะที่คล้าย ๆ กับว่า กลับตรงกันข้ามกับที่เคยเชื่อมาแต่เดิม. เช่นเกี่ยวกับเรื่องกามารมณ์อย่างนี้ เมื่อก่อนก็ไม่รู้ก็เลยถือว่ามากเท่าไรก็ยิ่งดี; เดี๋ยวนี้ก็เกิดความรู้ว่ากามารมณ์ที่เลยเถิด ที่ OVER ทำนองนั้นไม่ดี จนกระทั่งได้มีระเบียบขนบธรรมเนียมประเพณีที่ล้วนแต่เกี่ยวกับกามารมณ์นั้นเกิดขึ้นมากมายอย่างนี้เป็นต้น.

โดยใจความก็คือว่าเมื่อก่อนสิ่งที่ไม่เคยคิดว่าจะต้องควบคุมนั้น เดี๋ยวนี้รู้แล้วว่าต้องควบคุม. นี่เป็นศีลธรรมระดับที่สูงขึ้นมา จนกลับเป็นศีลธรรมที่สมบูรณ์อย่างที่เราเห็นอยู่และยอมรับอยู่; ซึ่งเราอาจจะเปรียบเทียบกันได้กับศีลธรรมในขั้นสมบูรณ์; โดยการเปรียบเทียบไปตามวิธีของ Ethics หรือปรัชญาของศีลธรรม ซึ่งเราควรจะได้พูดกันสักวันหนึ่ง. จนกระทั่งว่าสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนี้เจริญงอกงามมาเป็นขนบธรรมเนียมพระเพณีที่ดีเป็นกฎหมายที่ดี กระทั่งเป็นศาสนาที่ดีในที่สุด. ความที่มันมีการเปลี่ยนแปลงยักย้ายไปตามกาละเทศะนี้ ก็ต้องถือว่าเป็นวิวัฒนาการของศีลธรรมเรื่อยมา. มนุษย์คือธรรมชาติ ก็ถูกเผชิญกันเข้ากับกฎธรรมชาติมนุษย์จึงเกิดรู้จักหน้าที่ ที่จะต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ เพื่อเอาชนะความทุกข์; เพื่อเอาชนะธรรมชาติที่เป็นทุกข์; และเพื่อให้ได้ซึ่งธรรมชาติที่ไม่เป็นทุกข์. ดังนั้นเราจึงมีสิ่งที่เรียกว่าความเจริญคือมีศีลธรรมมีจริยธรรม มีกฎหมาย มีศาสนา มีวัฒนธรรมอะไรต่าง ๆ.

สรุปความแล้วก็ว่า สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้น มีมาตั้งแต่สมัยที่รู้ไม่ได้ ตั้งแต่ยุคที่รู้ไม่ได้ ตั้งต้นขึ้นมาจากการสังเกตดูความประพฤติของสัตว์ กระทั่งของคนที่ยังคล้ายสัตว์ จนพบว่ามันดีกว่า ๆ แล้วคนก็เปลี่ยนมาเอง; คนที่เคยเลวเคยต่ำเคยโง่นั้นก็เปลี่ยนมาเอง. ที่ไม่เคยมีความสงบก็มีความสงบขึ้นมา สรุปความแล้ว สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนี้มีมูลมาจากการที่มนุษย์อยู่ด้วยกัน ประสบความไม่น่าปรารถนาอย่างไรแล้วก็คิดแก้ไข เพียงเพื่อให้ความเป็นมนุษย์คงมีอยู่ได้ไม่สูญหายไป. และมีความเป็นอยู่ได้ด้วยความสงบสุข ตาม Common Sense ของคนเหล่านั้น; จนเมื่อมันวิวัฒนาการมากขึ้น ๆ จึงจะมาอยู่ในรูปของ Morality ที่สมบูรณ์ คือ ศีลธรรม

ที่สมบูรณ์, จริยธรรมที่สมบูรณ์, กฎหมายที่สมบูรณ์, ศาสนาที่สมบูรณ์. นี้เรารู้จักสิ่งที่เรียกสั้น ๆ ว่าศีลธรรมหรือ Morality ในฐานะที่มันไม่ใช่สิ่งเดียวกันกับศาสนา โดยลักษณะที่ได้กล่าวมาแล้วนี้.

อาตมาขอยุติการบรรยายเพราะสิ้นเวลาเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๒

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช
สทา สโต. อตฺตานุทิฏฐึ อูหจฺจ:

ดูก่อนโมฆราช ท่านจงเป็นคนมีสติ
ถอนอัตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นว่า
เป็นตัวตนออกเสีย พิจารณาเห็นซึ่งโลก
โดยความเป็นของว่างเปล่าทุกเมื่อเถิด.

(จากโสฬสปัญหาที่ ๑๕)

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๓/๒๕๐๙

เรื่อง ความหมายของคำว่า "จริยปรัชญา"

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

ศุกร์ที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๓ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง จริยธรรมหรือจริยปรัชญา ในวันแรกได้กล่าวถึงคำว่า "ธรรม" ซึ่งมีความหมายกว้างที่สุด คือหมายถึงสิ่งทุกสิ่งรวมทั้งตัวเรา และที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของเรา ก็คือหน้าที่ ที่เราจะต้องประพฤติตามกฎธรรมชาติ เพื่อให้ได้รับผลตามที่เราต้องการ. สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมก็รวมอยู่ในคำว่าหน้าที่นี้ เมื่อเราได้เข้าใจสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมพอสมควรแล้ว; ที่นี้เราก็ควรจะได้ทราบถึงสิ่งที่เรียกว่าปรัชญาของศีลธรรม ซึ่งขอเตือนว่า **ระวังอย่าให้ไปปนกัน ระหว่างคำว่าศีลธรรมหรือ** Morality **กับปรัชญาของศีลธรรมคือ** Ethics; หรือที่เราจะเรียกกันสั้น ๆ ว่า "จริยธรรม หรือ จริยปรัชญา." สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมเราหมายถึงระเบียบที่เป็นตัวการปฏิบัติโดยตรง โดยไม่พูดกันถึงเหตุผล ถึงรากฐานถึงอะไรมากมายนัก ฉะนั้นจึงอยู่ในวงแคบ. ที่นี้หลักเกณฑ์ทุกอย่างย่อมจะมีเบื้องหลัง คือเหตุผลที่ว่าทำไมจึงต้องวางหลักเกณฑ์อย่างนั้น เอาเหตุผลที่ไหน

มา เอาอะไรเป็นรากฐานให้แก่สิ่งเหล่านั้น เหล่านี้เป็นต้น. ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมก็มีสิ่งที่เรียกว่าปรัชญาเป็นเบื้องหลังเหมือนกัน.

สำหรับคำว่าจริยปรัชญานี้ มีคำจำกัดความหรือ Definition ว่า **การศึกษาที่จัดเป็นระบบตามหลักวิชา** เกี่ยวกับปัญหาสูงสุดของการกระทำของมนุษย์. การศึกษาที่มีระบบตามหลักวิชา คือ Systematic study, Systematic study นี้เป็นเรื่องของมัน เกี่ยวกับปัญหาขั้นสูงสุด of the Ultimate ploblems แล้วของการกระทำของมนุษย์ of Human conduct. นี้เป็นคำจำกัดความของนักจริยธรรมทุกพวก เมื่อเรารวบรวมมาทุกพวกแล้วจะยุติได้อย่างนี้. เราเอาตามพวกหลังสุดใหม่สุด, เขาให้คำจำกัดความไว้อย่างนี้ แล้วสิ่งนี้ถ้าเรียกสั้น ๆ ก็เรียกว่า Moral philosophy. ที่นี้ถ้าเรียกให้สั้นลงไปอีกก็เหลือแต่คำว่า Ethics, Ethics เพียงคำเดียว ในวันนี้เราจะได้กล่าวกันถึงสิ่งนี้ ที่ว่าการศึกษาที่มีระเบียบตามหลักวิชานี้ คือเล็งถึงในฐานะที่เป็นศาสตร์คือ Science ศาสตร์อันหนึ่ง; ถ้าไม่เป็น Systematic คือไม่มีระบบจัดถูกตามหลักวิชา เราไม่เรียกศาสตร์ เช่นวิทยาศาสตร์อะไรศาสตร์ก็ตาม นี่คำว่าศาสตร์ ฉะนั้นจริยธรรมหรือจริยปรัชญานี้จึงเป็นศาสตร์อันหนึ่งในบรรดาศาสตร์ทั้งหลาย ซึ่งมีอยู่มากมาย; ฉะนั้น จึงถือว่าหลักจริยธรรมเหล่านี้ ก็คือหลักที่นักจริยธรรมทั้งหลายได้ช่วยกันค้นคว้าแล้วมาจัดระบบจนสมหลักวิชา.

ที่นี้ที่ว่าเกี่ยวกับปัญหาสูงสุดของการกระทำอย่างมนุษย์ หมายความว่าศาสตร์อันนี้จะไม่พิจารณาถึงเรื่องอื่นนอกจากเรื่องการกระทำของมนุษย์; หรือการประพฤติของมนุษย์ในอันดับสูงสุดเท่าที่มนุษย์จะสูงสุดได้ ดังนั้นท่านจะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องที่

น่าสนใจ แต่ที่นี้เนื่องจากว่านักจริยธรรมหรือจริยศาสตร์เหล่านี้เขาไม่ต้องการจะให้พาดพิงไปถึงศาสนา เพราะว่าศาสนามีมากมายหลายศาสนานัก ไม่อาจจะอิงอาศัยศาสนาใดแต่ลำพังได้; ฉะนั้น จึงเป็นวิชาอิสระ ไม่จำเป็นจะต้องไปตามหลักของศาสนา เรื่องของศาสนานั้นเราจะได้กล่าวกันวันหลัง. ทีนี้เมื่อสิ่งที่เรียกว่าจริยศาสตร์หรือจริยปรัชญามีลักษณะอย่างนี้แล้ว เขาก็แยกออกไปว่าอะไรที่เป็นปัญหาใหญ่ ๆ ที่จริยปรัชญาจะต้องเอามากล่าว เอามาบัญญัติ เอามาพิจารณา; ก็เลยได้เป็นหัวข้อ ๕ หัวข้อด้วยกัน; คือว่าปัญหาหรือประเด็นที่จริยปรัชญาจะต้องเกี่ยวข้อง จะต้องนำมาบัญญัติจะต้องกระทำจะต้องนึกถึงก่อนจึงจะวางหลักจริยธรรมนั้น ๆ ได้ แม้ว่าสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมจะได้มีมาตั้งแต่ก่อนมนุษย์รู้จักการบัญญัติ และสิ่งที่เรียกว่าจริยธรรมก็ได้มีมาบ้างเรื่อย ๆ มาเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ยังไม่สมบูรณ์. เดี๋ยวนี้เอาเรื่องทั้งหมดนั้นและเอาเรื่องที่ค้นคว้าได้ใหม่ทั้งหมดด้วยมารวมกันหมดแล้ว ก็เห็นว่ามันควรจะมีหลักใหญ่ ๆ ๕ ประการอย่างที่กำลังจะว่านี้ เมื่อพูดถึงหลักที่จะต้องถือเป็นประเด็นสำคัญละก็ ใน ๕ ข้อนั้น:—

ข้อที่ ๑ เรียกว่า**ความดีสูงสุดของมนุษย์** ความดีสูงสุดของการกระทำของมนุษย์หรือว่าความมุ่งหมายที่ดีเลิศของมนุษย์. อันนี้หมายถึงความดีที่สุดที่มนุษย์จะต้องยอมรับ หรือกระทำ หรือถ้าเพ่งอีกทีหนึ่งก็ว่า วัตถุประสงค์มุ่งหมายที่เป็นอุดมคติสูงสุดของมนุษย์นั่นเอง. มนุษย์เรามีอุดมคติในสิ่งที่ตัวต้องการ ฉะนั้น ความมุ่งหมายหรือความต้องการที่ประกอบไปด้วยอุดมคติสูงสุดนั้นคือความมุ่งหมายที่เป็นตัวความดีที่สุดของมนุษย์; ฉะนั้นเขาจึงใช้คำว่า ความดีสูงสุดของการกระทำของมนุษย์; หรือว่าความมุ่งหมายที่เป็นอุดมคติสูงสุดของมนุษย์ มันเรื่องเดียวกัน; เพราะว่ามนุษย์มุ่งหมายสิ่งที่ดีที่สุด หรือมีสิ่งที่ดีที่สุดนั้นเป็นความมุ่งหมาย. นี่มันคล้าย

กับถามว่ามนุษย์นี้เราเกิดมาเพื่ออะไรในที่สุด จึงเห็นได้ว่าเป็นปัญหาที่เกี่ยวกับมนุษย์จริง ๆ **ถ้ามนุษย์คนไหนไม่รู้ว่าเกิดมาเพื่ออะไรในฐานะเป็นสิ่งที่ดีที่สุดแล้ว มนุษย์คนนั้นยังเรียกว่าไม่รู้เรื่องของมนุษย์.** มันจึงเป็นปัญหาที่คนทุกคนไม่เฉพาะท่านที่จะเป็นตุลาการทั้งหลาย คนทุกคนจะต้องรู้ว่ามนุษย์นี้เกิดมามีอะไรเป็นสิ่งที่ดีที่สุดหรือความมุ่งหมายนี้ในข้อ ๑ แล้ว เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์.

ที่นี้ข้อที่ ๒ **คือกำเนิดหรือที่มาของวิชาความรู้ที่จะบอกให้เราทราบได้ว่าอะไรเป็นความดีที่สุด;** คือเรามุ่งหมายความดีที่สุดอย่างนี้เราอาจจะมุ่งหมายผิดก็ได้; ฉะนั้นเขาจึงมีสิ่งที่เรียกว่า Origin หรือ Source คือกำเนิดหรือที่มา Of Knowlege แห่งความรู้ของเรา Of the Highest good แห่งความดีที่สุดนั้น นี่ก็เรียกว่ามีเหตุผลอย่างยิ่งที่ไม่ให้เชื่อ ให้บัญญัติแล้วเชื่อ คือต้องมีเหตุผลที่มองเห็นได้ด้วยตัวบุคคลนั้น ๆ ไม่ต้องให้เชื่อตามคนเขาพูดว่านี่ที่ดีที่สุด นี่เลวที่สุดอะไรทำนองนั้น. ดังนั้นข้อที่ ๒ จึงต้องมีเรื่องที่มาหรือกำเนิดของความรู้ที่จะบอกให้เรารู้ได้ว่าอะไรที่ดีที่สุด ถ้ามิฉะนั้นแล้วจริยธรรมนั้นก็จะไม่สมบูรณ์ จะผิดได้โดยไม่รู้ตัว.

ที่นี้ข้อที่ ๓ ในวงของจริยธรรมหรือจริยปรัชญานั้น เขาต้องการให้ยกเอาสิ่งที่สำคัญสิ่งหนึ่งขึ้นมาคำนึงด้วย คือ**สิทธิของการแทรกแซง** Right of Sanction สิทธิของการแทรกแซงคือว่าจริยธรรมที่บัญญัติขึ้นนี้มีสิทธิที่จะเข้าไปแทรกแซงในสิ่งใดบ้าง ในกรณีใดบ้าง ในเรื่องอะไรบ้าง หรือว่าในวงของจริยธรรมนี้จะยอมให้สิ่งใดเข้ามาแทรกแซงได้บ้าง. เรื่องสิทธิแทรกแซงนี้นักจริยธรรมถือว่าสำคัญ

ที่สุด เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ที่จะไม่ให้มีการแทรกแซง เพราะสิ่งต่าง ๆ ย่อมเป็นไปอย่างไม่แน่นอน อย่างที่เปลี่ยนแปลงไม่มีใครทราบได้; ฉะนั้นย่อมจะเกิดอุปสรรค เกิดสิ่งที่จะต้องแก้ไขดัดแปลงหรือแทรกแซงอยู่เสมอ ถ้าไม่บัญญัติสิ่งเหล่านี้ไว้ให้ตายตัวให้เป็นที่เข้าใจกันได้ เดี๋ยวก็จะเกิดการเข้าใจผิดว่ารุกล้ำเข้าไปในสิทธิของผู้อื่นอย่างไม่เป็นธรรมหรืออะไรทำนองนี้; ดังนั้นจริยธรรมที่บัญญัติไว้ดีต้องมีการแก้ปัญหาข้อนี้ลุล่วงไปด้วย.

ที่อันที่ ๔ เรียกว่า **กำลังที่จะส่งเสริมให้เกิดการกระทำนั้น ๆ** ในที่นี้เราหมายถึงการประพฤติกระทำตามทางศีลธรรมนั้น ๆ. สิ่งนี้เขาเรียกว่า Motive, Motive ที่จะส่งเสริมให้คนทำดีได้โดยแน่นอน; เพราะว่าถ้ามันผิดหลักของธรรมชาติผิดกฎของธรรมชาติแล้วมันเป็นไปไม่ได้; ฉะนั้นเราจะต้องมีลู่ทางที่จะให้เกิดกำลัง; เช่นมีความหวังหรือมีความต้องการโดยสัญชาตญาณของคนทุกคนรวมกันอย่างนี้เป็นต้น; มันเป็นสิ่งที่ทำให้มีโอกาสและส่งเสริมให้เกิดความอยากทำ ทำไปด้วยความพอใจในการปฏิบัติจริยธรรมหรือศีลธรรมนั้น ๆ สิ่งที่เรียกว่า Motive นี้จึงขาดไม่ได้.

ที่อันที่ ๕ **เสรีภาพของความต้องการ** Freedom of the Will หรือบางทีก็เรียกสั้น ๆ ว่า Free will. เสรีภาพของความต้องการนี้หมายความว่าเราควรจะต้องการอะไรได้ตามใจของเรา; เราควรจะได้ทำตามความชอบใจของเรา. ถ้าเป็นการผืนแล้วย่อมมีการขัดขวาง ย่อมมีการต่อต้าน. ฉะนั้นคนทุกคนควรจะได้รับ Free will ที่นี้ต้องหยิบปัญหาเรื่อง Free will ความอิสระในความต้องการนี้ขึ้นมาพิจารณาวางหลักไว้ว่า Free=เสรี. เสรีได้เท่าไร อย่างไร เพียงไหนจึงจะเรียกว่าอยู่ในลักษณะที่เป็นจริยธรรม.

นี่ทบทวนอีกทีหนึ่งก็ว่า มีปัญหาใหญ่ ที่จะต้องหยิบขึ้นมาวินิจฉัย ในการวางหลักของจริยธรรมอยู่ ๕ ประการก็คือ: ความดีสูงสุดของมนุษย์คืออะไร, กำเนิดหรือที่มาของความรู้ที่จะให้เรารู้ว่าดีนั้นดีอย่างไร ชั่วนั้นชั่วอย่างไรเป็นต้น, ที่นี้ก็สิทธิแห่งการแทรกแซง, แล้วก็กำลังหรือสิ่งซึ่งจะเป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดการกระทำไปตามจริยธรรมที่ได้บัญญัติไว้นี้โดยสะดวก, และ ๕ ก็คือเสรีภาพของความต้องการ. แต่เมื่อตรวจดูแล้วพบว่าในข้อที่ ๕ นี้นักจริยธรรมบางพวกปัดออกปัดทิ้งไป เอาเพียง ๔ อย่าง; แต่นักจริยธรรมส่วนมากเห็นว่าควรจะมีอยู่ด้วย เพราะว่ามันอาจจะพูดให้รวมอยู่ใน ๔ ข้อข้างต้นก็ได้.

เมื่อเราพิจารณาดูทั้ง ๕ ข้อนี้แล้ว เราจะเห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าจริยปรัชญาหรือจริยศาสตร์นี้มันแยกตัวออกมาจากศีลธรรมพื้นฐานดั้งเดิม; ที่แรกก่อร่างขึ้นมาในโลกตามธรรมชาติของความต้องการของมนุษย์. แปลว่ามนุษย์ไม่ได้มีปัญญาสามารถตรัสรู้เอง ถึงกับจะบัญญัติหลักเกณฑ์จริยศาสตร์ขึ้นได้ก่อนเหตุการณ์เกิดขึ้น; มันต้องมีเหตุการณ์เกิดขึ้นแล้วในหมู่บุคคลนั้น ๆ, มีขนบธรรมเนียมประเพณีเกิดขึ้นบ้างแล้ว, มีเหตุ มีผล มีผลดี ผลร้ายอะไรขึ้นมาแล้ว. หลังจากการมีการกระทำพอสมควรแล้ว นักศึกษาที่ฉลาดในรุ่นหลัง ๆ นี้จึงพบกฎเกณฑ์ในรูปของปรัชญาจากสิ่งเหล่านั้น. เขาจึงบัญญัติสิ่งเหล่านี้ขึ้น; ฉะนั้นเราจึงถือว่าปรัชญาของศีลธรรมนี้เพิ่งมีหลังศีลธรรม; จึงถือว่าสิ่งที่เรียกว่าจริยศาสตร์หรือ Ethics นี้เกิดมาทีหลัง Morality; แยกตัวมาจาก Morality เฉพาะในส่วนที่เป็นปรัชญา แต่เราจะเห็นได้ว่ามันถอดรูปออกไปจากการปฏิบัติ ออกไปสู่ความเป็นทฤษฎี. สิ่งที่เรียกว่าจริย-ศาสตร์หรือจริยปรัชญานี้เต็มไปด้วยทฤษฎี แล้วก็เล็งถึงตัวทฤษฎี; ส่วนตัว Morality นั้นคือ ตัวการปฏิบัติโดยตรง; มันจึงต่างกันอยู่คนละชั้นหรือคนละพวก. แต่จะเห็น

ได้ว่าเพราะเหตุนั้นเอง เราจึงมีรากฐานที่เป็นอุดมคติคือที่น่าพอใจ ที่มั่นคงที่สนับสนุนศีลธรรมนั้นอีกครั้งหนึ่ง; คือว่าเมื่อศีลธรรมได้ถูกวินิจฉัยกันอย่างละเอียดละออจนพบปรัชญาของมัน; บัญญัติจริยปรัชญานั้นขึ้นโดยสมบูรณ์แล้ว ศีลธรรมในโลกนี้ก็มีรากฐานมั่นคง; คือใครพิจารณาดูแล้วก็ยอมรับ. มันจึงเป็นสิ่งที่ลงรกรากมั่นคงในโลก; แต่พร้อม ๆ กันนั้น จริยปรัชญานี้ก็พลอยเป็นรากฐานของสิ่งอื่น ๆ เช่น ของกฎหมาย ของวัฒนธรรม ของขนบธรรมเนียมประเพณีตามไปด้วย. โดยที่ใช้หลักเกณฑ์อันเดียวกันได้ในส่วนหลักการใหญ่ ๆ.

ที่นี้เราจะได้พิจารณาปัญหา ๕ ข้อนั้นกันโดยละเอียดออกไปอีกสักหน่อย เพื่อจะสำเร็จประโยชน์เต็มที่. สำหรับสิ่งที่เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์; ในวงนักจริยธรรมสากลเขาใช้ศัพท์ภาษาละตินว่า Summum Bonum แปลว่าความดีสูงสุด; มันเป็นภาษาที่ใช้สากลทั่วแก่ทุกภาษาโดยสะดวก จะเป็นภาษาอะไรก็ตาม ฉะนั้นเมื่อเราพูดถึง Summum Bonum นักศึกษาทางศีลธรรมหรือปรัชญาศาสนาจะเข้าใจได้ทันทีว่าหมายถึงอะไร เขาออกความหมายเต็มลงไปว่า ความดีสูงสุดที่มนุษย์จะพึงได้ในชาตินี้; มีคำว่าในชาตินี้; เพราะว่าศีลธรรมสากลไม่มีข้อผูกพันถึงกับจะต้องให้กล่าวถึงปัญหาชาติหน้า; ไม่มีเรื่องชาติหน้าในวงจริยธรรมสากล; อย่าเพิ่งเอาไปปนกับเรื่องทางศาสนา. ฉะนั้นจึงว่าเรื่องความดีและต้องเป็นดีสูงสุดด้วย และที่มนุษย์อาจจะรับได้ด้วย; ถ้าอยู่นอกวิสัยของมนุษย์แล้วไม่ต้องกล่าวถึงแล้วก็ต้องในชาตินี้ด้วย นี่คือสิ่งที่เรียกว่า Summum Bonum ตามตัวก็แปลว่าความดีสูงสุด. เพราะฉะนั้น ความดีสูงสุดจะมีอะไรบ้าง เท่าที่เขาตกลงกันก็มีอยู่ ๔ หัวข้อ คือ **ความสุข** ใช้คำง่าย ๆ ว่า Happiness ความสุข แล้วก็ ๒ **ความเต็มเปี่ยม** แล้วก็ ๓ **หน้าที่บริสุทธิ์** แล้วก็ ๔ **ความปรารถนาดี** ความหวังดี.

สำหรับข้อแรกที่เรียกว่า **ความสุข** นั้น เป็นความหมายที่กว้างรวม ต้องการคำจำกัดความโดยเฉพาะมากมายเหมือนกัน; เราเอากันแต่เพียงว่ามนุษย์อยู่เป็นสุขก็แล้วกัน แม้จะผิดเอาก็ได้; ผิดว่าต้องเป็นอย่างนั้น ๆ เพื่อว่าจะได้ทำให้ถึงเข้าในวันหนึ่ง แต่ให้ได้ความว่าเป็นความสุขจริงก็แล้วกันอย่าเป็นความสุขปลอม. สิ่งที่เรียกว่าความสุขนี้อย่าเอาไปปนกันเข้ากับคำว่าความเพลินหรือความสนุก ความเอร็ดอร่อยในทางกามารมณ์หรืออะไรเหล่านั้น. คำว่าความสุขต้องหมายถึงสันติสุขที่แท้จริง เมื่อพูดถึง Happiness นี้หมายถึงความสุขที่แท้จริงหรือที่ถูกต้องหรือที่บริสุทธิ์บางทีก็ใช้คำที่ละเอียดลงไปอีกว่า Bliss, Bliss ซึ่งสุขเย็นสงบเย็นอย่างนี้ ไม่เกี่ยวกับกามารมณ์ ไม่เกี่ยวกับความเพลิดเพลิน เช่น Pleasure อะไรต่าง ๆ ทำนองนี้เป็นต้น. เขายกเอาความสุขของมนุษย์มาเป็น Summum Bonum ข้อที่ ๑; และเมื่อได้ความสุขก็คือได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ในชาตินี้; ลักษณะของความสุขไปวินิจฉัยเอาเองก็ได้ เพราะเรายังมีหัวข้ออีกมาก,

ที่นี้ข้อ ๒ ที่ว่า **ความเต็มเปี่ยม** หรือ Perfection, Perfection นี้เขาหมายถึงความที่มนุษย์วิวัฒนาการขึ้นไปจนถึงจุดสูงสุดของสมรรถภาพของมนุษย์ The Fullness development, ความวิวัฒนาการเต็มที่ถึงที่สุด, Of all the Capacity - คือความสามารถทุกชนิด of man - คือของมนุษย์ ใครจะเป็นคนรู้ว่ามนุษย์เราสามารถทำอะไรได้; ข้อนี้ยากมากและบางทีต้องยกไว้ก่อน วินิจฉัยไม่ได้อยู่ในพวกอจินไตย. แต่สำหรับทางจริยธรรมนี้ก็ยอมรับว่ามนุษย์มีจุดสูงสุดในทางความสามารถที่จะสร้างสรรค์ความสงบสุข; และกระเดียดไปในทางที่จะพูดเหมือนที่เราพูดกันตามภาษาชาวบ้านว่า **เต็มคน** หรือ **ไม่เต็มคน** อะไรทำนองนี้ ถ้าพูดอย่างทางศาสนาโดยเฉพาะพุทธศาสนา . คนที่เต็มเปี่ยมเต็มคน, มีความเป็นคน

เต็มเปี่ยมนั้น เขาหมายถึงพระอรหันต์; แต่ทางศีลธรรมไม่ได้หมายเจาะจงอย่างนั้น; หมายถึงว่าธรรมชาติสร้างสมรรถภาพให้มนุษย์มาอย่างไร มนุษย์ได้พัฒนาตัวเองจนสมรรถภาพนั้นถึงที่สุด อย่างนี้จัดเป็น Summum Bonum – ความดีสูงสุดของมนุษย์ด้วย เป็นข้อที่ ๒; แปลว่าทางจริยธรรมยอมรับให้มนุษย์พัฒนาสมรรถภาพเรื่อยไป และเอาผลโดยสรุปเหมือนกำปั้นทุบดินว่า สามารถทำให้สังคมมีสันติสุขโดยไม่มีข้อแย้ง.

ที่สำหรับข้อ ๓ ที่เรียกว่า **หน้าที่บริสุทธิ์** นั้น เขามีคำบัญญัติว่า Duty for duty's sake **หน้าที่เพื่อประโยชน์ของหน้าที่** หน้าที่นั้นต้องเพื่อประโยชน์ของหน้าที่. หมายความว่าเราทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ เช่นเราเป็นตุลาการ เราทำหน้าที่ตุลาการ เพื่อหน้าที่ของตุลาการ; อย่าได้คิดว่าเพื่อเงินเดือนเพื่อเลื่อนยศเพื่ออย่างอื่นนอกจากว่าเพื่อหน้าที่ของตุลาการ ในทางศีลธรรมถือว่าหน้าที่นั้นเป็นสิ่งสูงสุดเสียแล้ว เงินเกียรติยศไม่ใช่สิ่งสูงสุด. **ท่านจะหาไม่พบคำว่าเงินหรือเกียรติยศในวงของจริยธรรม** ในบรรดาคำบัญญัติทั้งหลายของจริยธรรม จะพบแต่ในทางว่าหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ ฉะนั้น จึงทำหน้าที่ตุลาการเพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ของตุลาการ เพราะว่าหน้าที่ของตุลาการนั้นเป็นสิ่งสูงสุดอยู่ในตัวเองแล้ว ฉะนั้นถ้าผู้ใดมีการกระทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ เรียกว่าผู้นั้นมี Summum Bonum คือมีความดีสูงสุดของมนุษย์.

ที่ข้อที่ ๔ ที่เรียกว่า Good will **ความปรารถนาดี**, เจตนาดี, อันนี้เรารู้จักกันดีแล้วสำหรับพุทธบริษัท, ผู้ที่มีใจบริสุทธิ์เต็มไปด้วยความปรารถนาดีต่อทุกสิ่งทุกคน อย่างนี้ ถ้ามีอย่างนั้นจริง ๆ มีจิตใจถึงขนาดนั้นจริง ๆ สูงสุดอย่างนี้

จริง ๆ เราก็เรียกว่าเป็นผู้ที่มี Summum Bonum อย่างหนึ่งเหมือนกัน เป็นอย่างที่ ๔. เรื่องนี้ทางพุทธศาสนาก็กล่าวถึงมากและถือเป็นสิ่งสูงสุด; คือความเมตตาชนิดที่ไม่มีขอบเขตจำกัด เรียกว่า "**อัปปมัญญา**"; เมตตาชนิดนี้เรียกว่า **อัปปมัญญา** คือความรักที่ไม่มีขอบเขตจำกัด; ความหวังที่ดีไม่มีขอบเขตจำกัด นี้ทบทวนได้ว่า; ความสุขความเต็มเปี่ยม. หน้าที่บริสุทธิ์, ความหวังดี, หรือความรัก, ๔ อย่างนี้ เมื่อเป็นไปถึงที่สุดแล้ว บริสุทธิ์ถึงที่สุดแล้ว เรียกว่าความดีสูงสุดของมนุษย์, ซึ่งจริยธรรมคำนึงถึงก่อนเป็นปัญหาแรกประเด็นแรก.

ที่นี้สิ่งถัดไปที่เรียกว่า ที่มาของความรู้ ที่ทำให้เรารู้ว่าอะไรดีอะไรไม่ดี นี้หมายความว่า ว่าเอาเองไม่ได้. ว่าเอาเองตามชอบใจไม่ได้, สำหรับเรื่องนี้เขามีหลักไว้ว่า สิ่งที่จะว่าดีหรือว่าชั่วกันลงไปในทางจริยธรรมนั้นต้องมีหลัก คือ:—

ข้อ ๑. ได้รับความยินยอมทั่ว ๆ ไปในหมู่มนุษย์ เขาเรียกสั้น ๆ ว่า Empiricism คือลักษณะที่ได้รับความยินยอมได้ สามารถยินยอมได้; สามารถจะได้รับความยินยอมได้จากมนุษย์ทุกคน นี่เป็นข้อแรกว่านี้ดี. เช่นอย่างว่าความดีนี้ที่มนุษย์เราบัญญัติกันเดี๋ยวนี้ ก็นับว่าถูกต้องอยู่มาก; แม้แต่พวกโจร คนพาล คนไม่ดีก็ยังต้องยอมรับว่า สิ่งที่เขาบัญญัติไว้ว่ามันดี เพียงแต่ว่าเราไม่เอาเท่านั้น. พวกโจรเขาไม่เอา; เพราะว่าเขาต้องการประโยชน์เขาต้องการจะได้อะไรอย่างหนึ่ง; เขาจึงต้องทำไปตามภาษาของเขา คือประพฤติโจรธรรม. นี่สิ่งที่เรียกว่าความดีในโลกเราแม้บัจจุบันนี้ ก็พอจะนับว่าเป็นความดีที่ถูกต้อง คือไม่มีใครคัดค้านได้ ลองนึกถึงสิ่งที่บัญญัติว่าดีว่ามีกี่อย่าง.

ข้อที่ ๒ มีเหตุผลเพียงพอหรือทนต่อการพิสูจน์ของเหตุผล คือว่าจะพิสูจน์กันอย่างไรมันก็ยังคงดีอยู่ Sufficient of reason คือว่าความเพียงพอ, ความ

มีเหตุผลมีกำลังมีอำนาจเพียงพอเขาเรียกสั้น ๆ ว่า Rationalism มีเหตุผลเพียงพอ ข้อที่ ๑ ว่ายอมรับได้สำหรับทุกคน ข้อที่ ๒ ว่าด้วยความที่มีเหตุผลเพียงพอ.

ข้อที่ ๓ เรียก Intuitionism ที่แปลว่า สติบัญญาอันลึกซึ้ง ; นี้หมายความว่าเข้าใจได้เดี๋ยวนั้น หรือ Immediate apprehension, คือว่าใครฟังแล้วเข้าใจได้เดี๋ยวนั้นที่นั่น. ถ้าบัญญัติชนิดที่ไม่มีใครเข้าใจได้ มันก็ไม่ได้ ไม่มีเหตุผลมันก็ไม่ได้ เหลือที่เขาจะยอม ก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น จะต้องประกอบไปด้วยองค์สามนี้ว่า ยอมรับได้แก่ทุกคน แล้วก็มีเหตุผลเพียงพอ แล้วก็เขาเข้าใจได้เมื่อชี้แจงนั้นนี่มี ; Empiricism, Rationalism, Intuitionism ๓ อย่างนี้ แล้วสิ่งที่พูดหรือที่ยืนยันนั้นถือว่าถูก ว่านี่คือความดีสูงสุดของมนุษย์ หรือ Summum Bonum พอพูดออกไปทุกคนยอมรับได้ มีเหตุผลทนต่อการพิสูจน์แล้วเข้าใจได้ทันที.

จะยกตัวอย่างปัญหาสักปัญหาหนึ่ง เช่นว่า บางพวกถือว่าถ้าสัตว์ที่เราเลี้ยงไว้ เช่นสุนัขหรือแมวหรือสัตว์ที่เราเลี้ยงที่เรารักมาก ๆ เจ็บ ต้องตายแน่ ; พวกหนึ่งว่ายิ่งตายเลย นี่คือถูกศีลธรรม เพื่อว่าอย่าให้สัตว์ตัวนั้นต้องทนทุกข์มาก นั่นคือความรักของเรา ; นี่ท่านลองไปคิดดูเองว่ายอมรับได้ทุกคนไหม ? มีเหตุผลไหม ? เข้าใจได้ทันทีไหม ? ขอแต่ว่าอย่าไปปนกันกับเรื่องศาสนา เช่นเราจับฆ่าสัตว์ที่เรารักของเราที่กำลังเจ็บหนักจวนตายให้ตายเสียเลยอย่าให้ต้องทนทุกข์นี้ ทางศาสนาอาจจะไม่ยอมรับ แล้วยังจะถือว่าขาดศีลและผิดศาสนา, แต่ว่าทางจริยธรรมนี้ เป็นอย่างนี้ จะกลายเป็นเรื่องที่ถูกต้องไปก็ได้ การกระทำอย่างนั้น. อย่าลืมว่าอาตมากำลังพูดถึง จรยธรรมสากล ; เพราะฉะนั้นจึงมีอิสระในการที่จะตีความในการที่จะสันนิษฐาน หรือวินิจฉัยเอาเอง โดยอาศัยหลัก ๓ ข้อ นั้นก็แล้วกัน.

ที่นี้ข้อถัดไปที่เรียกว่า **สิทธิของการแทรกแซง** หรือเรียกว่า Rights of sanction นี้ก็แยกเป็นทางศาสนา ทางการเมือง ทางสังคม, การที่ศีลธรรมจะเข้าไปแทรกแซง หรือศีลธรรมจะยอมให้สิ่งอื่นแทรกแซงนี้ แยกเป็นเรื่องทางศาสนาทางการเมืองทางสังคม ทางศาสนา; เช่นถ้าว่า ทางศาสนาประจำชาติของเรามีหลักอยู่อย่างนี้; แต่ทางศีลธรรมทั่วไปโดยสากลแสดงผล ออกมาอย่างนั้น; เราอาจจะแทรกแซงได้. เช่นทางศีลธรรมสากล จะถือว่า ฆ่าสัตว์ตัวเมื่อตะกี้นี้ไม่เป็นไรถูกต้องที่สุด; แต่ทางพุทธบริษัท ฯ จะใช้สิทธิ Sanction เพราะทางศาสนาไม่ยอมให้ทำก็ได้. ทางศีลธรรมเขาเปิดโอกาสเปิดสิทธิ Sanction อย่างนี้ไว้. หรือว่าการ Sanction ของการเมือง ถ้ามันมีเหตุผลทางการเมืองอย่างยิ่งเหลือเกินอย่างนี้ ทางศีลธรรมก็ยังยอมให้ Sanction; โดยไม่ถือว่าผิดหลักของศีลธรรมหรือจริยธรรม. อย่างที่กฎหมายก็คงจะยอมรับว่า จะต้องเอาชีวิตรอดกันไว้ก่อน ความผิด ๆ ที่รองลงไปอาจยกให้ได้; หรือว่าบ้านเมืองจะต้องวินาศฉิบหายลงไปโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งถ้ายังคงสงวนศีลธรรมนั้นไว้. ทางศีลธรรมก็ยอมให้ว่าให้เอาชีวิตรอดของบ้านเมืองไว้ก่อน; แล้วมาแก้ไขกันต่อไปอย่างนี้ก็ยังได้; แต่หมายความว่าต้องทำชอบด้วยเหตุผลด้วยความบริสุทธิ์ใจด้วยหลักของศีลธรรมนั้น ๆ. ที่นี้แม้แต่สังคมทางสังคมก็มีสิทธิที่จะ Sanction เช่นมติมหาชนอย่างนี้ก็อาจที่จะแรงชั้นกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมก็ได้ นี้เรียกว่าสิทธิการ Sanction ซึ่งกันและกัน นี้ต้องพิจารณาอย่างรอบคอบ; วางบทบัญญัติทางศีลธรรม จริยธรรมนี้ไว้ให้ดี; มิฉะนั้นจะตีกันยุ่ง แล้วจะทะเลาะวิวาทกันในภายใน จะนำความล่มจมมาได้. เขาจึงวางกฎเกณฑ์ไว้ยืดยาว ฉะนั้น หลักจริยธรรมที่ดี จะต้องไม่มีข้อบกพร่องในส่วนนี้.

ที่นี้อันสุดท้ายที่เรียกว่า Motive คือกำลังตามธรรมชาติที่จะช่วยส่งเสริมให้คนเรามีศีลธรรมหรือทำอะไรโดยง่ายนี้; ก็อาศัยหัวข้อคล้ายๆกัน. พวก Motive ที่มาตามแนวของศาสนา ที่มาตามแนวของทางการเมือง หรือมาตามแนวของทางสังคม; ทางศาสนาคนเราหวังที่จะได้ความสุขชาตินี้ชาติโน้นชาติหน้า และเรากลัวต่อสิ่งที่มองไม่เห็นตัว นี่ความที่เรารักจะได้ความสุข และกลัวต่อสิ่งที่เราไม่อยากจะได้; หรือเรากลัวนี้ เป็นกำลังให้เราประพฤติศีลธรรม. ท่านจะเห็นได้ว่าคนรุ่นบิดามารดา ปู่ ย่า ตา ทวดโน้นมี Motive อันนี้มากที่สุด; ฉะนั้นศีลธรรมในสมัยของท่านเหล่านั้นจึงดีที่สุด ส่วนในสมัยของพวกเรานี้เป็นอย่างไรท่านลองว่าเอาเองก็แล้วกัน คือเพราะว่าขาด Motive อันนี้ไป หวังที่จะมีความสุขไปเรื่อย แต่กลัวสิ่งที่ไม่รู้จักไม่เห็นตัว เช่นกลัวนรกหรือว่ากลัวบาปกลัวบุญอะไรทำนองนี้ นี่คือ Motive อันสำคัญที่สุดที่มีมูลมาจากทางฝ่ายศาสนา ที่มีศาสนาเป็นรากให้เราประพฤติศีลธรรมได้ดีที่สุด. ที่นี้ทางการเมืองเรากลัวการถูกลงโทษ เช่นว่าถ้าเราทำอะไรไม่ถูกใจคนอื่น หรือว่าผิดเรื่องผิดราว เราจะถูกลงโทษ เรากลัวจะถูกจับใส่คุกใส่ตรางอย่างนี้; หรือว่าเรากลัวต่อความไม่ก้าวหน้าของเรา หรือของประเทศชาติอย่างนี้ นี่เป็นตัวอย่างของ Motive ทางการเมือง; ที่จะทำให้มนุษย์เรามีศีลธรรม. ฉะนั้น ถ้านักการเมืองรู้จักความมุ่งหมายอันนี้หรือจับจุดอันนี้ให้ได้ แล้วก็ส่งเสริมอันนี้ให้ถูกต้อง คนก็จะมีศีลธรรมมากขึ้นได้. ที่นี้ทางสังคมก็คล้าย ๆ กัน; กลัวว่าทางสังคมเขาจะขับเราออกจากสังคม, กลัวจะไม่มีเพื่อนคบเราอะไรทำนองนี้, มันเป็นมูลเหตุให้เราตั้งตัวอยู่ในศีลธรรม. อำนาจอันนั้นเขาเรียกว่า Motive ทางสังคมที่ให้คนมีจริยธรรม; แต่ถ้าคนไปเกิดไม่กลัวในเรื่องอย่างนี้ ไม่กลัวเพื่อนจะไม่คบ สมัครจะคบคนเลว เป็นคนเลว นี่มันก็หมดMotiveอันนี้ ศีลธรรมก็เสื่อมไป. ฉะนั้น ถ้าท่านตุลาการจะวินิจฉัยเกี่ยวกับศีลธรรม ปัญหาทางศีลธรรมก็น่าจะนึกถึง

ข้อนี้ ก็จะเข้าใจได้ว่าคนนี้สูญสิ้นศีลธรรมเพราะเหตุอะไรอย่างนี้เป็นต้น. ขอย้ำอีกครั้งหนึ่งว่าสิ่งทุกสิ่ง ระบบการประพฤติการปฏิบัติทุกสิ่งต้องมี Motive ทั้งนั้น คือเครื่องกระตุ้นกำลังใจ สนับสนุนกำลังใจ ประเล้าประโลมใจ อะไรทุกอย่างนี้ให้เรายินดีปฏิบัติตามกฎเกณฑ์อันนั้น. นี้แสดงว่าหลักทางศีลธรรมก็ไม่นิยมการบังคับ ไม่นิยมเผด็จการ ไม่นิยมอะไรเหล่านั้น. นิยมความสมัครใจซึ่งมีหลักเป็นประชาธิปไตยอยู่เต็มตัว หลักของจริยศาสตร์นี้มีหลักเป็นประชาธิปไตยอยู่เต็มรูป.

ที่นี้ก็มาถึงข้อสุดท้ายที่เรียกว่า **Free will** ในยุคประชาธิปไตยนี้มีปัญหาอยู่ไม่น้อย ที่ว่าเราจะประชาธิปไตยกันได้สักเท่าใด แต่นั้นเป็นเรื่องการเมือง. แต่ถ้าถือว่าจริยศาสตร์เป็นรากฐานของการเมืองเราก็เอามาพิจารณาดู แม้ในวงการเมืองก็น่าจะได้. สำหรับทางศีลธรรมให้ความหมายไว้ง่าย ๆ เพียง ๒ ข้อ; เรียกว่าเอาตามเหตุผล ตามความต้องการ ตามความอะไรของเรานี้ครึ่งหนึ่ง, แล้วก็เอาตามกฎเกณฑ์ของศีลธรรม ของปรัชญาหรือของธรรมะนั้นเพียงครึ่งหนึ่ง. นี่ถ้าเราฟรีก็เพียงนี้ หมายความว่าให้กฎหมาย หรือให้ศีลธรรม ให้วัฒนธรรม ให้ศาสนา นั้นฟรีได้ครึ่งหนึ่ง; แล้วก็ให้หัวใจของเรา ความต้องการของเรา เหตุผลของเราอะไรของเรานี้ฟรีได้ครึ่งหนึ่ง; พูดภาษาชาวบ้านก็ว่าคนละ ๕๐ เปอร์เซ็นต์นี้เรียกว่า Free will. ตามกฎเกณฑ์ของจริยศาสตร์ Partial self determination คือตัดสินใจของตนเองแต่บางส่วน; Normative philosophical ethics คำนึงถึงปรัชญาของศีลธรรมที่เป็นหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ส่วนหนึ่ง, รวมเป็น ๒ ส่วน. แล้ว Free will หรือเสรีภาพในการคิดการนึกการต้องการอะไรนั้นจะไม่มีทางผิด; แม้ในการต่อสู้ป้องกันตัว เราก็มีปัญหาอย่างนี้. ในการหาเลี้ยงชีวิต ในการรักษาความยุติธรรม เราจะฟรีเอาตามใจตัวเราก็ไม่ได้; เราจะทำอย่างเผด็จการก็ไม่ได้; เราควรจะคำนึงถึงกฎทางจริยธรรมหรือจริยศาสตร์.

ที่นี้เมื่อได้ครบทั้ง ๕, นำมาวินิจฉัยครบถ้วนทั้ง ๕ ประการนี้แล้ว ซึ่งทบทวนก็คือว่า: **ความดีสูงสุดของมนุษย์เป็นอย่างไร, อะไรเป็นที่มาของความรู้ที่ให้เรารู้ว่านั้นมันดีจริง ๆ** อย่างนี้, **และสิทธิในการแทรกแซงมีขอบเขตอย่างไร, แล้วกำลังที่จะกระตุ้นสนับสนุนให้คนประพฤติปฏิบัตินั้นต้องเพียงพอ,** และให้เขาได้ทำไปโดยอิสระเสรี. แล้วจริยศาสตร์ที่บัญญัติขึ้นโดยกฎเกณฑ์อันนี้จะเป็นจริยศาสตร์ที่ทนต่อการพิสูจน์ ทนต่อการต่อสู้. ที่นี้ Morality อันใดที่ได้อาศัยจริยศาสตร์นี้ ก็จะเป็นศีลธรรมที่ทนต่อเหตุผลทนต่อการพิสูจน์ต่อไป. มนุษย์เราก็เลยได้หลักเกณฑ์ทางศีลธรรม หรือปรัชญาของศีลธรรมที่ดีไว้เป็นเครื่องค้ำจุนโลก ให้เป็นอยู่โดยผาสุข. ถ้ามนุษย์มีวิชาความรู้ในเรื่องนี้ดีประพฤติเต็มสมบูรณ์ดีแล้ว เราก็เลิกศาลเลิกตุลาการก็ยังได้. แต่เดี๋ยวนี้มันเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้; เพราะว่ามนุษย์ส่วนมากที่สุดนั้น ไม่สนใจ ไม่เข้าใจในศีลธรรมเลย และแม้ที่เข้าใจในเรื่องของศีลธรรม รู้อยู่ว่าอะไรเป็นอย่างไรก็ยังฝ่าฝืนอยู่ทั้งนั้น. ฉะนั้น จึงเป็นอันว่าเรายังคงต้องประสบกับปัญหาทางศีลธรรมกันต่อไป; และท่านทั้งหลายที่จะเป็นตุลาการนี้ก็จะต้องมีการรับภาระหนักอีกต่อไป, นี่คือเค้าโครงใหญ่ๆ ของสิ่งที่เรียกว่าจริยธรรม ซึ่งเป็นรากฐานของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม รวมกันทั้งสองเรื่องนี้เราเรียกกันในหัวข้อสั้นๆ ว่า ศีลธรรม; เป็นหัวข้ออันแรกที่สุดของการอบรม; ที่อาตมาได้รับคำขอร้องให้มาช่วยอบรม. ขอยุติเรื่องที่ชวนง่วงนอน เพียงเท่านี้สำหรับวันนี้.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้.

ขอจบการบรรยายครั้งที่ ๓

สนฺตำ ตสฺส มนำ โหติ

สนฺตา วาจา จ กมฺม จ

สมฺมทญฺญา วิมุตฺตสส

อุปสนฺตสฺส. ตาทิโน

ใจสงบ วาจาสงบ และกายกรรมสงบ

ย่อมมีแก่ท่านที่รู้ชอบพ้นวิเศษแล้ว

ผู้สงบระงับแล้วเช่นนั้น

(จากคาถาธรรมบท)

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๔/๒๕๐๘

เรื่องความหมายของคำว่า "ศาสนา"

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ทจะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๑ เราได้วินิจฉัยกันโดยละเอียดถึงความหมายของคำ ๆ เดียวว่า "ธรรม"; ในครั้งที่ ๒ ได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า "ศีลธรรม"; และในครั้งที่ ๓ ได้กล่าวถึงความหมายของสิ่งที่เรียกว่า "จริยปรัชญา" หรือปรัชญาของศีลธรรม; ส่วนในการบรรยายครั้งที่ ๔ นี้ จะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า "ศาสนา"

อยากจะช้อมความเข้าใจ จนสามารถจะแยกศาสนา ออกมาจากศีลธรรมให้แน่ชัดอีกครั้งหนึ่ง เป็นการทวนความจำว่า ศีลธรรมนั้นเนื่องด้วยสังคม เล็งสังคมเป็นหลัก; ส่วนศาสนานั้นเนื่องกับปัจเจกชนคนเดียว ๆ เล็งปัจเจกชนเป็นหลัก; และมีสิทธิแชงชั้นในเรื่องของศีลธรรม ในเรื่องของศาสนานั้นไม่มี เพราะไม่ประสงค์จะให้ก้าวก่ายในเรื่องส่วนตัว ซึ่งคนมีสิทธิที่จะออกไปไกลสุดความสามารถตน. ศีลธรรมมีมูลเหตุอันใหญ่ ๆ มาจากการเบียดเบียนกัน; แต่สำหรับศาสนานั้นมีมูลเหตุมาจากความกลัวสิ่งที่ไม่รู้จักหรือไม่อาจจะรู้จัก ไม่อาจจะเข้าใจได้. ดังนั้นเมื่อเพ่ง

ถึงผลศีลธรรมก็เพ่งผลเบื้นความสงบส่วนสังคม; ศาสนาเพ่งความหลุดพ้นส่วนบั้จเจกชนเบื้นคน ๆ ไป. ระเบียบปฏิบัติศีลธรรมก็ต้องเอาสังคมเบื้นเกณฑ์เนื่อง ด้วยคนอื่น; ส่วนศาสนานั้นไม่เนื่องก็ได้. ฉะนั้นศีลธรรมจึงเกี่ยวกับระเบียบวินัยกฎเกณฑ์ความรับผิดชอบี่ความผ่อนผันต่อคนอื่นเหล่านี้เบื้นต้น; ส่วนศาสนานั้นเราเอาเรื่องปฏิบัติทางกาย ทางวาจา ทางจิตของผู้นั้นโดยเฉพาะ และก็เพ่งไปในทางที่จะไปสูงสุด. นี่คือความต่างกันโดยส่วนใหญ่ พอเบื้นเครื่องแยกศาสนาออกมาจากศีลธรรมได้ เพื่อจะให้เห็นว่ามันต่างกันอย่างไร ชาวบ้านเขามักจะเอาไปปนกัน บางทีก็เอาศาสนาเบื้นศีลธรรมไปเสียก็มี.

สำหรับคำว่า" **ศาสนา** " ในภาษาไทยเรานี้ โปรดเข้าใจว่าเบื้นคำที่ตั้งขึ้นในภาษาไทยในยุคหลัง ๆ นี่เอง. ถ้าเอา**ครั้งพุทธกาล**เบื้นหลักแล้ว**ไม่ได้เรียกสิ่งที่เราเรียกศาสนานี้ว่าศาสนาเลย; คือเรียกว่าธรรมเฉย ๆ** ก็มี, **เรียกว่าพรหมจรรย์**ก็มี. ในประเทศอินเดียสำรวจดูในครั้งโบราณเขาเรียกศาสนาว่าธรรม. ฉะนั้นอย่าลืมว่าคำว่าศาสนานี้ ชาวไทยเราบัญญัติขึ้นเรียก; และก็เรียกกันในเมืองไทย; อย่างพม่า ลังกา ก็ยังใช้คำอื่น ไม่ได้ใช้คำว่าศาสนา เรียกศาสนาโดยส่วนเดียวเหมือนกับในเมืองไทยอย่างนี้เบื้นต้น. อย่างในอินเดียสมัยพุทธกาล ถ้าจะถามว่าท่านถือศาสนาอะไรอย่างนี้ เขาจะถามว่า "**ท่านชอบใจธรรมะของใคร หรือท่านถือธรรมะของใคร**", ใช้คำว่าธรรมะแทนคำว่าศาสนา. เพราะฉะนั้น เราอย่าไปยึดเอาที่ตัวคำว่าศาสนานัก จะมีทางเข้าใจผิดได้ ซึ่งจะอธิบายให้ฟั่ง และพร้อมกันนั้นก็จะขอร้องให้ศึกษาพร้อม ๆ กันไปกับคำว่า Religion, Religion ซึ่งเราแปลกนว่าศาสนา. ในภาษาไทยเราเรียกว่าศาสนา แต่ในภาษาต่างประเทศที่เบื้นเครือเดียวกันกับภาษาอังกฤษเขาใช้คำว่า Religion.

ที่นี้ความหมายมันจะเหมือนกันหรือไม่ขอให้คอยสังเกต, เราว่ากันโดยตัวพยัญชนะคือตัวหนังสือก่อน. คำว่าศานาหรือบาลีว่า **สาสนำ** นี้ตามตัวหนังสือก็แปลว่า "**คำสอน**" เท่านั้นเอง. ที่นี้ตัวแท้ของศาสนานั้นไม่ใช่คำสอน; ชื่อสำหรับเรียกนี้มันมีคำแปลว่า "คำสอน"; แต่ตัวจริงมันไม่ใช่หมายถึงคำสอน; ฉะนั้นเราจะต้องรู้ความหมายของคำ ๆ นี้อีกทีหนึ่ง. ตามตัวหนังสือแปลว่าคำสอน; แต่ตามความหมายนั้นหมายถึงความรู้และวิธีปฏิบัติ; ซึ่งปฏิบัติแล้วจะนำผลมาให้ตามความมุ่งหมาย; นี่มันหมายถึงคำสอนนั้นด้วยก็ได้คือความรู้; แล้วต้องปฏิบัติตามความรู้นั้นด้วย จนสำเร็จผลตามที่ต้องการด้วย จึงจะเรียกว่าศาสนาเต็มตามความหมายที่ถูกต้อง. นี่ขอให้สังเกตดูเถอะ คำว่า**ศาสนาแปลว่าคำสอน; แต่ตัวแท้ของมันหมายถึงคำสอน หรือความรู้ แล้วก็ปฏิบัติลงไปตามนั้น แล้วก็ได้ผลมาด้วย**; ถ้าไม่ได้ผลก็แปลว่าการปฏิบัตินั้นผิด. ธรรมะนี้มีหลักว่าเป็น "อกาลิโก" ปฏิบัติแล้วต้องมีผลไม่จำกัดเวลา; ที่นี้ถ้ามีแต่การปฏิบัติไม่มีผลเรียกว่าการปฏิบัตินั้นไม่ถูก. ฉะนั้น ท่านต้องจำไว้ว่า **ปริยัติ**คือความรู้นั้นด้วย **ปฏิบัติ**คือการกระทำด้วย และ**ปฏิเวธ**คือผลของการกระทำด้วย รวมกันเข้าเป็น ๓ อย่างสมบูรณ์แล้วจึงจะเรียกว่าตัวศาสนาที่สมบูรณ์ไม่เป็นแต่คำสอนเฉย ๆ.

ที่นี้ในภาษาไทยเรา จะต้องสงเกตอีกว่าในภาษาไทยเราเป็นอย่างไร ในภาษาไทยเราใช้คำว่าศาสนาพร่ำเพรื่อ แล้วก็มักจะเขวออกไปนอกทาง คือมักจะไปเอาวัตถุหรือปรากฏการณ์ภายนอกเป็นตัวศาสนา. เช่นถ้าพูดว่าศาสนาเจริญ บางคนก็หมายถึงว่า มีโบสถ์วิหาร พระเจดีย์มากมาย มีผ้าเหลืองเต็มไปหมดอย่างนี้เรียกว่าพุทธศาสนาเจริญ อย่างนี้ยิ่งไม่ถูก; เพราะว่าเป็นแต่เพียงเปลือกของศาสนา เรามีโบสถ์วิหารก็เพื่อจะเล่าเรียน เพื่อจะปฏิบัติ. เพื่อให้ได้ผลของการปฏิบัติ. มี

ผ้าเหลืองก็คือมีพระภิกษุมากๆ ก็คือจะต้องเป็นผู้เล่าเรียน เป็นผู้ปฏิบัติ และได้ผลของการปฏิบัติ. แล้วยังมีคนบางคนเข้าใจผิดไปเอาไสยศาสตร์เรื่องที่ไม่ใช่พุทธศาสนามาเป็นพุทธศาสนาก็ยังมี. นี่ก็มีอยู่มากแม้ในกรุงเทพ ฯ เมืองหลวงนี่เอง. ที่ไปเอาเรื่องขลัง เรื่องศักดิ์สิทธิ์ นอกพุทธศาสนา ที่เป็นไสยศาสตร์มาเป็นธรรมะมาเป็นพุทธศาสนาไปก็ยังมี. เพราะคำพูดภาษาตลาดที่มันออกจะรวนเรมากถึงอย่างนี้ ถ้าพูดว่าพุทธศาสนาเจริญ ตามความหมายที่ถูกต้อง **ต้องหมายความว่า มีการเรียนจริง ปฏิบัติจริง และได้ผลจริง.** เพียงแต่มีโบสถ์วิหารสวย ๆ มาก ๆ นี้ไม่อาจจะถือว่าเป็นพุทธศาสนาเจริญ; เพราะฉะนั้นท่านจะได้เรื่องของคำว่าศาสนานี้ถึง ๓ เรื่อง เช่นว่าตามตัวหนังสือตามพยัญชนะของภาษาบาลีนี้แปลว่าคำสั่งสอน; แต่ตามความหมายโดยความหมายนั้นไปเล็งถึงการเล่าเรียน การปฏิบัติ และได้ผลของการปฏิบัติ; ที่นี้โดยภาษาไทยกลางตลาด คำว่าศาสนาไปหมายถึงปรากฏการณ์ภายนอก. ฉะนั้น การที่เราจะศึกษาเรื่องคำว่า ศาสนาหรือพุทธศาสนาก็ตามจะต้องทราบไว้อย่างนี้ก่อน.

ที่นี้สำหรับคำว่า Religion ซึ่งเป็นภาษาที่จะเรียกได้ว่าภาษาสากลนี้ ก็มีความหมายที่ควรจะทำความเข้าใจอย่างยิ่งอยู่เหมือนกัน; เพราะถ้าเราไปพูดเป็นภาษาต่างประเทศ เราก็ต้องเรียกศาสนาว่า Religion อยู่นั่นเอง จะไปเรียกศาสนาอย่างไรได้. ที่นี้ก็มีปัญหาถึงคำว่า Religion กับคำว่าศาสนานี้ มันเหมือนกันหรือมันต่างกัน. ถึงกับมีปัญหาเกิดขึ้นว่าพุทธศาสนานี้เป็น Religion หนึ่งด้วยหรือไม่? นี่ท่านควรจะสังเกตให้ดี ๆ. สำหรับคำว่า Religion ของพวกฝรั่งนั้น; เขาก็ค้นกันนักค้นกันหนา ว่ามันมีรากศัพท์ว่าอะไรเดี๋ยวนี้ก็พอจะพบหมดแล้วว่า; ในยุคแรก ๆ

ยุคของนักศึกษาชิเซโร (Cicero) ถือว่าคำว่า Religion นั้นมาจากคำว่า Lig, คือรากศัพท์ว่า Lig นั้นมีความหมายว่า To observe คือเพื่อปฏิบัติ, เพื่อการปฏิบัติ. ที่นี้ถัดมาถึงยุคนักศึกษารุ่นกลาง ๆ มานี่อย่างนักศึกษาชื่อ Servius เขาถือว่าคำว่า Religion ไม่ใช่มาจาก Lig, แต่มาจากคำว่า Leg และความหมายของมันว่า To bind คือผูกพัน. ที่นี้ต่อมายุคไม่นานนั้น St. Augustine the Great ให้ถือว่าความหมายของคำว่า Religion นั้นมาจากรากทั้งสองรากนั้นคือทั้ง Lig และทั้ง Leg คือเอาทั้ง To Observe และ To bind; เป็นว่าปฏิบัติเพื่อการผูกพัน นี้มันได้ความว่าอย่างไรคิดดูก็ได้. ที่ว่า To observe คือการปฏิบัตินั้นหมายความว่าปฏิบัติตามคำสั่งของพระเป็นเจ้า ที่เรียกว่า Revelation. เมื่อศาสนาบัญญัติไว้ว่าอย่างไร พระเจ้าบัญญัติไว้ว่าอย่างไร ก็ต้องปฏิบัติโดยไม่มีข้อแย้ง. ที่นี้ที่ Servius ว่าคำนี้แปลว่า ผูกพัน นั้นหมายความว่า เพื่อผูกพันมนุษย์กับพระเป็นเจ้า; สิ่งที่จะผูกพันมนุษย์ให้เป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้านั้นเรียกว่าศาสนา เพราะข้อปฏิบัติในศาสนาที่มีพระเจ้าเป็นอย่างนั้น นี้เราต้องไม่ลืมว่า คำว่า Religion นั้นเป็นภาษาต่างประเทศของชาวต่างประเทศ เป็นสมัยกรีกสมัยโรมันเรื่อยมามันก็เลยมีพระเจ้า; เพราะเขารู้จักแต่ศาสนาที่มีพระเจ้า. ที่นี้ St. Augustine the Gerat รวบเอาทั้งสองอย่างทั้งปฏิบัติและทั้งผูกพันเรื่องมันก็เลยได้ความเต็ม ๆ ว่าปฏิบัติตามคำสั่งพระเป็นเจ้าเพื่อความผูกพันมนุษย์ให้เป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้า. ถ้าสังเกตดูให้ดีก็จะพบว่า**เขาเล็งเอาตัวการปฏิบัติเป็นตัวศาสนา** นี้นับว่าถูกต้อง อย่าให้เป็นเพียงคำสอน อย่าให้เป็นเพียงวัตถุปรากฏการณ์ วัตถุภายนอก ให้เอาตัวการปฏิบัติ; ส่วนจะปฏิบัติตามคำสั่งพระเป็นเจ้า หรือไม่มีพระเป็นเจ้านั้นมันอีกเรื่องหนึ่ง; แต่ว่าเป็นการปฏิบัติ ที่ปฏิบัตินั้นก็เพื่อให้ผูกพันมนุษย์กับพระเป็นเจ้า.

ที่นี้ถ้าว่าเป็นพุทธศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้าจะทำอย่างไร ก็ถือความหมายเดียวกันได้ว่าเป็นการปฏิบัติตามเหตุผล ตามสติปัญญา ตามอะไรก็สุดแท้ ก็เพื่อผูกพันมนุษย์กับความไม่มีทุกข์. แต่ว่าใช้คำว่าผูกพันนี้ไม่ถูก เรา**ควรจะใช้คำว่าให้เข้าถึง** หรือเข้าเป็นอันเดียวกันดีกว่า. การปฏิบัติที่ทำมนุษย์ให้ถึงความเป็นอันเดียวกันกับความ **ไม่มีทุกข์เลย, คือนิพพาน.** ศาสนาที่มีพระเป็นเจ้า ก็มีพระเป็นเจ้าอย่างในฐานะเป็นบุคคลหรือบุคคลสมมติ; ฉะนั้นจึงเกิดความผูกพันระหว่างเรากับพระเป็นเจ้า แต่โดยเนื้อแท้ก็เพื่ออยู่เป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้า. ที่นี้มีศาสนาอีกประเภทหนึ่งรวมทั้งพุทธศาสนาด้วย ไม่มีพระเป็นเจ้า มีแต่สิ่งที่เป็นสภาพความดับทุกข์สิ้นเชิง ตามความหมายของศาสนานั้น ๆ. ถ้าอย่างนี้เราต้องอธิบายไปในทำนองว่า **ข้อปฏิบัติที่ทำคนให้ถึงเป็นอันเดียวกันกับความไม่มีทุกข์เลยสิ่งนั้นก็จะเรียกนิพพาน หรือโมกษะ หรือไกวัล** หรืออะไรก็ได้ แล้วแต่ศาสนาไหนเขาจะเรียกอย่างไร. ถ้าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็ต้องเอาพระเป็นเจ้าขึ้นเป็นหลัก โดยทำนองนี้เราจะเห็นได้ว่ามันไปด้วยกันได้ คำว่า Religion มีความหมายดีพอที่จะใช้กันกับพุทธศาสนาได้โดยไม่ต้องรังเกียจ. แต่ขอให้อย่าลืมตั้งข้อสังเกตว่า คำว่าศาสนาแปลว่าคำสั่งสอน; คำว่า Religion แปลว่าการปฏิบัติเพื่อทำคนให้เป็นอันเดียวกันกับสิ่งที่เราต้องการ.

ที่นี้มีปัญหาขึ้นว่าพุทธศาสนาเป็น Religion หรือไม่นี้ ท่านอาจจะถูกถามโดยชาวต่างประเทศ; หรือว่าท่านอาจจะถูกแย้งไม่ยอมรับโดยชาวต่างประเทศ; โดยที่ชาวต่างประเทศที่ถือศาสนาที่มีพระเป็นเจ้านั้น ก็มักจะแย้งว่าในพุทธศาสนานี้ไม่มีพระเป็นเจ้า; แล้วจะมาเรียกพุทธศาสนาว่า Religion ได้อย่างไร ชาวต่างประเทศพวกนี้เขาจัดพุทธศาสนาไว้ให้เป็นเพียงปรัชญาแขนงหนึ่งเท่านั้น; นี่มันเป็นอยู่

อย่างนี้ในเวลานี้. ที่นี่พวกลังกา พวกพม่าที่เคร่งอย่างเคร่งจัดเกินไปเป็น Conservative เกินไปอย่างนี้ ; เขาไม่ยอมใช้คำว่า Religion กับพุทธศาสนาของเขาก็มี; และโดยเฉพาะศัพท์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าโดยเฉพาะศาสนาคริสเตียนนี้เขาไม่ยอมเอามาใช้เป็นอันขาด มันเลยยุ่งกันใหญ่. เพราะพอเราจะพูดจะแปลออกไปมันไม่มีคำจะใช้ มันมีแต่คำที่ใช้อยู่ในศาสนาคริสเตียนอย่างนี้. ศาสนาพุทธเราเลยไม่มีคำใช้เพราะพวกนั้นเขาเคร่งเขารังเกียจ; ยกตัวอย่าง เช่น คำ Salvation ซึ่งแปลว่าความหลุดออกไปได้จากความทุกข์ไปอยู่กับพระเป็นเจ้านั้น; เขาไม่ยอมเอามาใช้กับคำว่า **วิมุตติ** หลุดพ้น จาก ความทุกข์ จากกิเลสนี้เป็นต้น. ที่จริงความหมายเหมือนกัน ในที่สุดไม่มีคำจะใช้เข้าก็ต้องใช้ไปเอง; คนที่ไม่ยอมใช้ก็เลยพูดให้คนอื่นฟังไม่รู้เรื่องอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น ถ้าท่านถูกถามว่าพุทธศาสนาเป็น Religion หรือไม่ ก็ให้ตอบอย่างที่กำลังอธิบายอยู่นี้; **ว่าเป็นการปฏิบัติเพื่อให้มนุษย์เข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับสิ่งสูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้, คือนิพพาน** หรือพระเจ้าแล้วแต่จะเรียก. เราไม่ต้องเอาว่ามันต้องมีพระเป็นเจ้าและต้องเข้าถึงพระเป็นเจ้าจึงจะเป็น Religion. ถ้าอย่างนั้นแล้วก็ไม่มีคำพูดที่จะพูดกันให้รู้เรื่องได้ ต้องบัญญัติคำใหม่เขาก็ฟังไม่รู้เรื่อง ถ้ามีหลักอย่างนี้พุทธศาสนาก็เป็น Religion อันหนึ่งได้ในบรรดา Religion มากมายในโลกนี้; คือพุทธศาสนาก็เป็นศาสนาหนึ่งในโลกนี้. นี่สำหรับคำว่าศาสนามีความหมายอย่างนี้.

พุทธศาสนาก็แปลว่าศาสนา หรือคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่ตัวแท้ของมันคือการศึกษาปฏิบัติและได้ผลของการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า, นี่สำหรับ

ภาษาไทยนั้นอย่าเอาเบื่นประมาณ. ที่เอาไปใช้กับสิ่งที่เบื่นเปลือกของศาสนาเท่านั้น. ส่วนคำว่า Religion นั้นให้ถือเอาความหมายว่าเครื่องมือทำคนให้ถึงสิ่งที่มนุษย์ต้องการอย่างสูงสุด นี่เรียกว่าศาสนา ท่านจะเห็นได้ว่ามันต่างกับศีลธรรมอย่างชัดแจ้งทีเดียว.

ที่นี้ อาตมาจะชี้ให้เห็นต่อไปถึงคำว่าศาสนานี้ เบื่นอย่างไรต่อไป; คำว่าศาสนาเบื่นคำที่เบื่นกลางอยู่, เราอาจจะแบ่งออกได้เบื่น ๒ ประเภท; **ประเภทแรกคือ ศาสนาที่เอาศรัทธาหรือความเชื่อขึ้นหน้า** เบื่นใหญ่เบื่นเครื่องมือ; ศาสนา **ประเภทที่ ๒ เอาความรู้หรือปัญญาขึ้นหน้า** เบื่นใหญ่เบื่นเครื่องมือ; จะมีอยู่แต่สองพวกนี้เท่านั้น. พวกที่เอาความเชื่อศรัทธาเบื่นเบื้องหน้านั้น ไม่ต้องการปัญญาที่มากน้อยหรือไม่ต้องการเลย. ส่วนพวกที่เอาปัญญาเบื่นหลักขึ้นหน้านั้นก็ไม่ต้องการศรัทธา แม้ว่าจะมีสิ่งที่เรียกว่าความเชื่อหรือศรัทธาก็ต้องเบื่นศรัทธาที่ตามหลังปัญญา คือเมื่อรู้ด้วยปัญญาเห็นแจ้งแล้วมันเชื่อเอง; เราไม่ต้องไปทำการเชื่อมันก็เชื่อเองได้. ขอให้เราเข้าใจอะไร เห็นแจ้งอะไร ชอบใจอะไร แล้วมันเชื่อเอง อย่างนี้เรียกว่าปัญญาขึ้นหน้า ปัญญาเบื่นใหญ่, ที่นี้พวกศรัทธาเบื่นใหญ่นั้นไม่มีเรื่องของปัญญา มีแต่บทบัญญัติที่ว่าลงมาจากสวรรค์ หรือมาจากพระเจ้า หรือมาจากใครก็ตาม มีไว้ว่าอย่างไรก็ต้องจำและต้องเชื่อและต้องทำตาม โดยไม่มีการวิพากษ์วิจารณ์อะไรหมด; ดังนั้นศาสนาที่มีศรัทธาเบื่นหลัก ก็ได้แก่ศาสนาที่มีพระเบื่นเจ้าหรือมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์เข้าใจไม่ได้นั้นแหละเบื่นประธาน. ส่วนศาสนาที่มีปัญญาเบื่นหลักนี้ ก็ต้องเอาปัญญาเอาความรู้เอาเหตุผลเอาสิ่งที่มองเห็นได้ด้วยตน พิสูจน์ได้ด้วยตน เข้าใจได้ด้วยตน นี้เบื่นหลัก.

เมื่อกล่าวอย่างนี้ท่านก็ทายถูกได้ทันทีว่า พุทธศาสนานี้อยู่ในพวกไหน; หรือศาสนาคริสเตียน หรืออิสลามเป็นต้นนี้อยู่ในพวกไหน พวกหนึ่งผูกขาดไม่ให้วิพากษ์-วิจารณ์ต้องการให้เชื่อ พวกหนึ่งไม่ผูกขาดยอมให้วิจารณ์เต็มที่ต่างกันอยู่อย่างนี้ ถึงแม้ในประเทศอินเดียในครั้งพุทธกาล พ้อง ๆ สมัยเดียวกันนี้ก็ยังมีศาสนาอยู่เป็น ๒ ประเภทอย่างนี้เหมือนกัน. และโดยเฉพาะก่อนพุทธกาลด้วยแล้วยิ่งมีแต่ศาสนาประเภทแรก, คือศาสนาประเภทความเชื่อเป็นหลัก. ศาสนาเอาปัญญาเป็นหลักนี้เพิ่งจะมีการก่อเป็นรูปขึ้นมาในยุคพุทธกาลนั้นเอง. สำหรับในเอเชียเราหรือว่าทั่วโลกก็กล่าวได้; ยุคอุปนิษัทนั้น คือยุคที่ก่อนพุทธกาลเล็กน้อย แล้วก็หลังพุทธกาลอีกเล็กน้อย. คำว่าเล็กน้อยนี้ประมาณ ๕๐๐ ปี ข้างหน้า; ๕๐๐ ปี ข้างหลัง; ๕๐๐ ปี พอจะเรียกได้ว่าเป็นยุคศาสนาที่ไม่อิงศรัทธา แต่อิงปัญญาเป็นหลักนี้เกิดขึ้น. อย่างศาสนาที่เราเรียกรวม ๆ กันว่าศาสนาฮินดูหรือศาสนาพราหมณ์นี้ แต่ก่อนก็มีอย่างศรัทธาเป็นหลัก แต่ต่อมาเขาก็ปรับปรุงแก้ไขให้เอียงมาในทางมีปัญญาเป็นหลักมากขึ้น ๆ จนถึงยุคที่เรียกว่ายุคอุปนิษัท และเกิดพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ๆ ขึ้นมาเป็นศาสนาปัญญา. ที่มุมโลกอื่นก็พอจะมองเห็นได้ ถ้าเราถือว่าลัทธิของเล่าจื๊อหรือเต๋าอิซั้ม (Toaism) ถ้าถือว่าลัทธิของเล่าจื๊อเป็นศาสนาอันหนึ่ง เราก็ต้องถือว่าเป็นศาสนาฝ่ายปัญญา นี่ไม่มีการบังคับให้เชื่อแต่ต้องใช้สติปัญญาเท่านั้นจึงจะเข้าใจได้ หรือที่ไกลออกไปก็มีศาสนาของพวกเปอร์เซีย ที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงมาในทางของปัญญา Zoroastrianism, อย่างนี้ มีลักษณะท่าทีที่เปลี่ยนแปลงมาในทางของปัญญา.

เอาเป็นอันสรุปความว่า ศาสนาพวกหนึ่งมีศรัทธาเป็นหลัก, ศาสนาอีกพวกหนึ่งมีปัญญาเป็นหลัก. พุทธศาสนาอยู่ในพวกหลัง.

ที่นี้เราเปรียบเทียบกันต่อไปอีกเพื่อเข้าใจง่าย โดยไม่ต้องจดจำอะไรมากนัก ถ้าเข้าใจแล้วก็จำได้. ศาสนาที่เอาศรัทธาหรือความเชื่อเป็นหลักนั้นมีสิ่งที่เรียกว่า Dogma. ศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้นไม่มีสิ่งที่เรียกว่า Dogma. คำ ๆ นี้ยังไม่มีการแปล ฉะนั้นเราเรียกไปตามเขา Dogma ยังไม่ทราบว่าจะแปลว่าอะไรดี; แต่เรื่องของเขาก็คือ **ทิฏฐิหรือมติ** ซึ่งได้ตั้งขึ้นบัญญัติขึ้น อย่างที่ใครวิพากษ์วิจารณ์ไม่ได้ นี่เรียกว่า Dogma. สิ่งที่เรียกว่า Dogma นี้ควรทำความเข้าใจกันให้ดี; แล้วก็จะเข้าใจพุทธศาสนาและศาสนาอื่น ๆ ดี, เมื่อ ๒๐–๓๐ ปีมาแล้ว. อาตมาอ่านหนังสือรายคาบจากประเทศอังกฤษ พบข่าวที่ฝรั่งละจากศาสนาคริสเตียนมาสู่พุทธศาสนา. ข่าวนั้นมีว่ามีคนไปสัมภาษณ์ไปถามว่า ทำไมจึงทำอย่างนั้น ทำไมจึงกล้าเสียสละศาสนาของปู่ย่าตายาย มาถือพุทธศาสนา. คนนั้นเขาตอบสั้น ๆ ว่าเพราะเขาเบื่อ Dogma ใน Christianity เขาจึงละมาสู่พุทธศาสนา; อาตมาก็เลยสนใจสิ่งที่เรียกว่า Dogma มาตั้งแต่นั้น ศึกษาดูเรื่อย ๆ มาก็พบว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องที่สำคัญมาก. Dogma เขาออกคำไปสั้น ๆ ว่า Settled Opinion หมายความว่ามติที่บัญญัติขึ้น, Arrogantly อย่างโอหัง อย่างเฉียบขาด อย่างไม่ให้ใครแย้ง; โดยเฉพาะก็เรื่องที่เกี่ยวกับพระเจ้า. ถ้าเป็นศาสนาคริสเตียนก็เรื่องพระเจ้าผู้สร้างโลก พระบุตร พระบิดา พระจิตอะไรทำนองนี้; อย่างนี้เรียกว่า Dogma หมดบัญญัติไว้อย่างไรแล้วให้ถือว่าวิพากษ์วิจารณ์ไม่ได้; ให้เชื่อว่าพระเยซูเป็นลูกของพระเจ้าหรืออะไรทำนองนี้ อย่างที่ไม่ต้องมีความสงสัยแม้แต่นิดเดียว.

ที่นี้ศาสนาอีกฝ่ายหนึ่ง คือศาสนาที่มีปัญญาเป็นเบื้องหน้า, เช่นพุทธศาสนานี้ สิ่งนี้มีไม่ได้ โดยเฉพาะพุทธศาสนานี้ พระพุทธเจ้าท่านมีหลักว่าห้ามไม่ให้เชื่อก่อนเข้าใจ; เรียกเป็นบาลีก็ว่า "สันทิฏฐิโก" ผู้ปฏิบัติเห็นด้วยตนเอง หรือว่า "ปัจจัตตัง

เวทิตัพโพ วิญญูหิ" อันผู้รู้รู้ได้เฉพาะตนเป็นคนๆ รู้แทนกันไม่ได้. พระสารีบุตรซึ่งเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า คราวหนึ่งก็กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงข้อนี้ว่า "ข้าพระองค์ไม่ได้เชื่อพระองค์ แต่เชื่อตัวเอง." กล้าพูดว่าไม่เชื่อพระพุทธเจ้าเชื่อตัวเอง พระพุทธเจ้าก็สาธุ คือยอมรับว่านี้เป็นสิ่งถูกต้อง. เพราะฉะนั้นแม้แต่คำตรัสของพระพุทธเจ้าเมื่อได้ฟังมาอย่างไร ยังไม่มีการเชื่อ แต่มีการเอามาคิดมาตรองพอเห็นจริงแล้วจึงยอม คือเชื่อเอง ฉะนั้นต้องใช้ปัญญาเป็นเบื้องหน้า

อย่างพูดว่าความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นศัตรูร้ายกาจ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อย่างนี้ไม่ต้องการให้เชื่อ; แต่ต้องการให้ไปสังเกต ไปดู ไปมีเข้าจริง ๆ ก็ได้; คือไปมีความโลภ ความโกรธ ความหลง เข้าจริง ๆ ก็ได้ แล้วก็เป็นทุกข์ แล้วก็เชื่อ หรือว่าแทบทุกคนเคยโลภ เคยโกรธ เคยหลง เคยร้อนเป็นไฟ มาแล้ว ก็เลยเข้าใจได้ทันที; ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสว่าความโลภนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์, ความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เป็นของร้อนอย่างนี้; ไม่ต้องเชื่อพระพุทธเจ้า เชื่อตัวเอง อย่างนี้เรียกว่าหลักของการมีปัญญาเป็นเบื้องหน้า.

ที่นี้อาจจะมีผู้ถามว่า แม้หลักในทางปัญญาเช่นว่าความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้ ถ้าเราบัญญัติให้เขาเชื่อเสียตั้งแต่ที่แรกให้ถือว่าเป็น Dogma ในพุทธศาสนานี้จะไม่ดีกว่าหรือ อย่างนี้เป็นต้น. ตอบว่า ถ้าทำอย่างนั้นพุทธศาสนาจะไม่เป็นพุทธศาสนา คือจะไม่มีพุทธศาสนา ถ้าทำอย่างนั้น. เอาอะไรไปเที่ยวบังคับให้เชื่อโดยไม่ต้องเข้าใจนี้ นี่ไม่ใช่ Spirit ของพุทธศาสนา; ดังนั้นในพุทธศาสนานี้จึงมีสิ่งที่เรียกว่า Dogma หรือ Dogmatic System นี้ไม่ได้; ขืนมีก็ไม่เป็นพุทธศาสนาเท่านั้นเอง. ที่นี้มันอาจจะมีได้อย่างนี้ คือว่าคนมันงมงายโง่มาก หรือคนไม่อยากจะลำบาก อยากจะให้เขาสอน ให้เขาบอก ให้

ท่องจำหรือจำเอาไปเชื่อ แล้วเอาไปท่องบ่นเบื่นมนต์ภาวนาไปเลยอย่างนี้ก็มีอยู่เหมือนกัน; แม้เดี๋ยวนี้ในหมู่พุทธบริษัทบางคนบางพวกนี้ กลับไปทำเสียอย่างนั้น. ถ้าอย่างนี้แล้วเรียกว่าไม่เบื่นพุทธศาสนา ไม่ตรงตาม Spirit หรือหัวใจของพุทธศาสนา; นี่แหละคือคำว่า Dogma และมีในศาสนาที่เอาศรัทธาเบื่นหลักและไม่มีศาสนาที่เอาบัญญาเบื่นหลัก; ขืนเอามาบังคับให้มีมันก็กลายเบื่นศาสนาประเภทที่เอาศรัทธาเบื่นหลักเสีย; ฉะนั้นจึงใช้ไม่ได้กับพุทธศาสนา. แต่เราก็ยังคงกล่าวได้ว่าในโลกนี้มีศาสนาชนิดที่มี Dogma ก็มี; ศาสนาชนิดที่ไม่ยอมมี Dogma เลยก็มี, นี่คู่หนึ่ง. ท่านลอง**จำไว้เบื่นคู่ๆว่าศาสนาที่มีศรัทธาเบื่นหลัก กับศาสนาที่มีบัญญาเบื่นหลัก.** ศาสนามีศรัทธาเบื่นหลักมี Dogma; ศาสนาที่มีบัญญาเบื่นหลักไม่มี.

ที่นี่คู่ต่อไปก็ว่า **ศาสนาที่มีศรัทธาเบื่นหลักนั้น** จะมีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ Superstitious คือถือว่าศักดิ์สิทธิ์พิสูจน์ไม่ได้; มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์พิสูจน์ไม่ได้ที่แตะต้องไม่ได้ ที่ห้ามวิพากษ์วิจารณ์ มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์; แต่ในทางศาสนาที่มีบัญญาเบื่นหลักนี้ไม่มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ พระพุทธเจ้าท่านไม่ยอมให้ใครเรียกท่านว่า เบื่นบุคคลศักดิ์สิทธิ์. ให้ถือว่าเบื่นมนุษย์ธรรมดา ที่มีบัญญาขนาดรู้ความดับทุกข์สิ้นเชิงเท่านั้น; ไม่ให้เบื่นศักดิ์สิทธิ์อย่างเทพเจ้าพระเบื่นเจ้า หรือว่าพระพรหมพระอิศวร เทพเจ้าชนิดไหนก็ตาม พระเจ้าชนิดไหนก็ตาม ไม่เกี่ยวข้องกับท่าน. ดังนั้นจึงกล่าวว่าในศาสนาประเภทแรกนั้นมีบุคคลศักดิ์สิทธิ์ ในศาสนาประเภทหลังนี้ไม่มีบุคคลศักดิ์สิทธิ์. คำว่าบุคคลศักดิ์สิทธิ์นี้ขอให้เอาความหมายกว้าง ๆ ออกไปถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับการถืออย่างขลัง ๆ ศักดิ์สิทธิ์, การกระทำชนิดที่เอาความศักดิ์สิทธิ์เบื่นหลักนี้รวม ๆ เรียกกันว่า Superstitious นี่คู่หนึ่ง.

ที่นี้คู่ถัดไป เราดูวิสัยของการที่เกิดขึ้น ศาสนาบางประเภทเป็น Man made แท้; คือว่าคนบัญญัติขึ้น ตามสติปัญญาตามความจำเป็น หรือตามอะไรของเขาเรียกว่าคนทำขึ้น Man made. ส่วนศาสนาอีกพวกหนึ่งอนุโลมไปตามธรรมชาติ หรือตาม Truth ตามความจริงของธรรมชาติ. ที่เรียกว่า Man made คนทำนี้ หมายความว่า มันมีความจำเป็นเกิดขึ้นในถิ่นนั้น ในยุคนั้นในที่นั้น ๆ ที่คนที่ฉลาดในที่นั้นๆ เขาจะต้องบัญญัติอะไรให้เหมาะสมกับความจำเป็นในที่นั้น; ดังนั้นเขาต้องเอาความต้องการของเขาผู้เป็นหัวหน้าเป็นหลัก; แต่ถึงอย่างนั้นเขาก็ยังต้องอ้างว่ามาจากพระเจ้า หรือมาจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์อะไรเหมือนกัน ส่วนพวกที่ว่าอนุโลมไปตามธรรมชาติหรือ Truth นี้ ขอให้นึกถึงการบรรยายครั้งที่ ๑ ที่อาตมาบอกว่า ธรรมะคือธรรมชาติ, ธรรมะคือกฎธรรมชาติ ธรรมะคือหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกกฎธรรมชาติ คำว่า หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกกฎธรรมชาติ นั่นแหละคือความหมายในที่นี้ เมื่อเอาธรรมชาติเป็นหลักแล้วหน้าที่อะไรเกิดขึ้น เราก็เอาอันนั้นเป็นหลักและเป็นศาสนาในที่สุด เช่นธรรมชาติมันมีอยู่ว่า ความอยากหรือความโลภความโกรธความหลงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เรามีหน้าที่ที่จะต้องกำจัดกเลสตัณหาอวิชชาอะไรเหล่านี้ อย่างนี้แปลว่าผู้นั้นไม่ได้ว่าเอาเอง ไม่ได้ตั้งเอาเอง ไม่ได้บัญญัติเอาเอง.

มาถึงตรงนี้ขอให้ท่านจดจำคำไว้สัก ๒ คำ เป็นคำคู่ คือคำว่า "**บัญญัติ**" คำหนึ่งกับ คำว่า "**แสดง**" อีกคำหนึ่ง, บัญญัติภาษาบาลีก็ว่า ปญฺญโต-บัญญัติ คำว่า **แสดง** บาลี ว่า **เทสิโต**, คำว่า **บัญญัติ** นี้ใช้กับสิ่งที่**มนุษย์บัญญัติเอง**ด้วยกฎที่มนุษย์ตั้งขึ้น ส่วนคำว่า**แสดง**นั้นหมายถึงว่าไม่ได้ตั้งขึ้น กลับไป**เอาของจริงของธรรมชาติที่ค้นพบนั้นมาแสดง**, อย่างในพุทธศาสนานี้**วินัย**ที่ใช้กับพระ หรือใช้กับพุทธบริษัทอย่างนี้ **เรียกว่าบัญญัติ**; เพราะพระพุทธเจ้าท่าน

บัญญัติเฉพาะกาล เฉพาะถิ่น เฉพาะบุคคล เฉพาะอะไร เรียกว่า บัญญัติ; สำหรับวินัยเรียกว่าบัญญัติ. แต่สำหรับ**ธรรมะใช้คำว่าแสดง ไม่ใช้คำว่าบัญญัติ;** เพราะไปค้นเอาความจริงอันลึกซึ้งของธรรมชาติออกมาแสดง. ฉะนั้น ศาศนาที่เกี่ยวกับมนุษย์ทำ มนุษย์ตั้ง นี่ก็ต้องเป็นบัญญัติ; ศาสนาส่วนที่พระศาสดาตรัสรู้ส่วนลึกของ ธรรมชาติ แล้วนำมา แสดง ก็เรียกว่า แสดง; นี่แหละ ศาสนา มีอยู่อย่างหนึ่งมนุษย์บัญญัติหรือทำขึ้น; อย่างหนึ่งธรรมชาติหรือความจริงบังคับให้ต้องค้นคว้า ให้ต้องหาจนพบแล้วนำมาแสดง.

ที่นี้มันก็ได้รากฐานที่ต่างกันทำให้เราเปรียบเทียบเป็นคู่ได้ต่อไปว่า ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นเบื้องหน้านั้น มันมีเรื่องที่เป็นไปในทำนอง My - thology คือเป็นนิยาย; เป็นคำพูดที่กล่าวถึงสิ่งที่ผิดธรรมดาเป็นไมโทโลยี ส่วนศาสนาที่อาศัยปัญญาเป็นหลักนั้นมันมีแต่เรื่อง Philosophy หรือเรื่องวิทยาศาสตร์ ไม่มีMy-thology อย่างในพุทธศาสนานี้ไม่มี My-thology ได้เลย ไม่มีโอกาสเลย. แต่ในศาสนาฮินดูหรือศาสนาอื่น ๆ ที่มีพระเจ้ายุ่งเหยิงนั้น เต็มไปด้วยสิ่งที่เรียกว่า My-thology คือเรื่องพระเจ้า เรื่องเทวดา เรื่องที่ไม่ใช่มนุษย์ เดี๋ยวนี้เราเห็นเป็นทำนองนิยายไป.

ที่นี้ ท่าน จะ เห็น ได้ ต่อ ไป อีก ว่า; ประ เภท แรก ที่ มี ศรัท ธา เป็น หลัก **จะต้องมีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง** และเราต้องอ้อนวอน ส่วนประเภทหลังนั้นต้องพึ่งตัวเอง ต้องช่วยตัวเอง. พุทธศาสนาอยู่ในประเภทหลังคือมีปัญญาเป็นหลัก จะต้องนึกถึงตนเองแล้ว จะต้องช่วยตัวเอง. เราไม่นึกถึงผู้อื่นเช่นเทวดา พระเป็นเจ้า หรืออะไรทำนองนั้น; และไม่มีการอ้อนวอน, แต่ศาสนาประเภทศรัทธานั้น จะต้องมี สิ่งที่ขาดไม่ได้ คือผู้มีอำนาจสูงสุดศักดิ์สิทธิ์ที่คอยช่วยนั้นแหละคือผู้อื่นนอกจากเรา;

และเราทำอะไรได้ไม่มากไปกว่าทำให้ถูกใจท่าน; ด้วยการอ้อนวอนหรือด้วยการทำอย่างใดอย่างหนึ่ง นี่แหละเป็นคู่ตรงกันข้ามกันมาอย่างนี้.

ที่ว่า **พึ่งผู้อื่นหรือพึ่งตนเองนี้** ควรจะศึกษากันให้เข้าใจให้ดี. คือมีพุทธบริษัทเป็นอันมากยังเข้าใจผิดว่า "พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ" เราพึ่งพระพุทธเจ้า, เราพึ่งพระธรรม, เราพึ่งพระสงฆ์ คำแปลอย่างนี้ไม่ถูกนัก. คำว่า**สรณะ** ก็แปลว่าที่ระลึกมากกว่าที่จะแปลว่าที่พึ่ง; หมายความว่า ใจของเรานี้จะจดจ่ออยู่แต่ ระลึกถึงอยู่แต่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในเมื่อมีความทุกข์เกิดขึ้น. อย่างนี้เรียกว่ามีพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะได้เหมือนกัน; หรือจะแปลว่าที่พึ่งก็ได้; แต่มันไม่ใช่พึ่งอย่างที่เรียกว่าให้ผู้อื่นช่วย; มันพึ่งอย่างที่ว่าเราต้องทำเอง; พระพุทธเจ้าสอนอย่างไรเราต้องทำอย่างนั้น, พระพุทธเจ้ามาช่วยหยิบยกความทุกข์ให้ไม่ได้ ไม่เหมือนในลัทธิที่เขามีอยู่อีกอย่าง ซึ่งว่าพระเจ้าช่วยยกไปได้. ส่วนในพุทธศาสนานี้ แม้เราจะพึ่งพระพุทธเจ้า เราก็ต้องทำตามคำสั่งของท่าน หรือเราจะพูดให้เป็นปุคคลาธิษฐานมากไปกว่านั้นอีก ก็ต้องพูดว่าเราต้องทำให้พระพุทธเจ้ามาอยู่ในตัวเรา. คำว่า **ทำให้พระพุทธเจ้ามาอยู่ในตัวเรานี้ หมายความว่าเราต้องปฏิบัติพระธรรมปฏิบัติพระธรรมจนมีธรรมสูงสุด.** ธรรมหรือ **ธรรมะสูงสุดนั้นแหละคือพระพุทธเจ้า เช่นว่าบริสุทธิ์ถึงที่สุด ความสว่างรู้แจ้งถึงที่สุด ความสงบถึงที่สุด** ๓ อย่างนี้: สะอาด สว่าง สงบ ๓ อย่างนี้ถ้ามีถึงที่สุดนั้นแหละคือหัวใจหรือ Spirit ของพระพุทธเจ้า คือองค์พระพุทธเจ้าแท้ก็ว่าอย่างนั้น. นี่เราจะต้องทำให้พระพุทธเจ้าแท้อย่างนั้นมีขึ้นในใจเรา นี่เรียกว่าเราทำเอง และเมื่อพระพุทธเจ้าแท้มีอยู่ในใจเรานี้ช่วยเรา คือดับทุกข์ของเราสิ้นไปเสียแล้ว; **เพราะพอ**

สักว่าเมื่อหัวใจสะอาด มันก็ไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์หัวใจสว่าง กรู้ความดับทุกข์ มีความสงบก็คือไม่มีทุกข์.

พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า **"ผู้ใดเห็นธรรมะผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคตผู้นั้นเห็นธรรมะ, ส่วนคนที่มาจับเนื้อจับตัว จับจีวรของเราถือไว้นั้นยังไม่ชื่อว่าเห็นตถาคต"** นี้แปลว่าพระพุทธเจ้าเองท่านก็ยังทรงปฏิเสธพระองค์ท่านเองว่าเป็นพระพุทธเจ้า. แต่ทรงยืนยันว่าธรรม หรือธรรมะที่มีอยู่ในท่าน คือองค์พระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น เราจึงสามารถที่จะทำพระพุทธเจ้าจริง ๆ ให้มาอยู่ในใจเราได้ เราก็มีพระพุทธเจ้าจริงในใจเราและช่วยเราได้ เราทำเอง.

ที่นี้พระพุทธเจ้าที่เป็นคน ๆ เต็มคนเหมือนเรานี้ เราจะเอามาใส่ในตัวเราอย่างไรได้; ถ้าท่านอยู่ ก็อยู่ที่อินเดีย; แล้วก็ตั้ง ๒,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว จะทำอะไรได้สำหรับร่างกายนั้น. ฉะนั้นพระพุทธเจ้าองค์จริงที่ไม่รู้จักดับสูญ และมีอยู่ในที่ทุกแห่ง ที่เราอาจจะเอามาใส่ลงไปในใจเราได้นั้นคือพระพุทธเจ้าจริง. แม้ว่าเราเอาพระพุทธเจ้าจริงมาใส่ลงในใจของเรา ช่วยได้อย่างนี้ เราก็ยังเรียกว่าเราทำเอง เราช่วยตัวเองอยู่นั่นแหละ; เพราะฉะนั้นทำอย่างไรเสีย พระพุทธศาสนาก็ยังชื่อว่าเป็นศาสนาประเภทที่ไม่มีผู้อื่นช่วย. มีแต่ช่วยตัวเองและไม่มีการอ้อนวอน, คนชั้นหลังหรือพวกลังกาโดยเฉพาะ เขาแต่งบทคำสวดทำวัตรเป็นเรื่องอ้อนวอนไปบ้าง นี่เป็นเรื่องชั้นหลัง ผิดหลักผิดเกณฑ์ผิดความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้า; เพราะว่าคนมันขี้ขลาดมากขึ้น, หรือโง่ลงก็สุดแท้. ฉะนั้นถ้าท่านไปพบคำสวดชนิดนี้เข้า อย่าหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ และอย่าเข้าใจว่าเป็นความมุ่งหมายต้องการของพระพุทธเจ้า.

ที่นี้ เราดูคู่ถัดไปถึงเรื่องความกลัว; อาตมาได้กล่าวมาแล้วว่ามูลเหตุของศาสนา; คือความกลัวสิ่งที่ไม่รู้จักหรือไม่เข้าใจได้. ที่นี้ศาสนาประเภทแรกประเภทที่มีศรัทธาเป็นหลักนั้น เขากลัวบุคคลศักดิ์สิทธิ์ หรือกลัวสิ่งศักดิ์สิทธิ์. แต่ศาสนาประเภทหลังซึ่งอาศัยปัญญาเป็นหลักนี้ เขากลัวกิเลส กลัวกรรม วัฏฏะ กลัววัฏสงสาร; มันต่างกันอย่างนี้. ถ้าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าก็กลัวพระเป็นเจ้า คือถือผีถือเทวดา ก็กลัวผีกลัวเทวดา กลัวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ กลัวบุคคลศักดิ์สิทธิ์ กลัวอำนาจศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นประเภทหนึ่ง. ที่พุทธศาสนานี้กลัวกิเลส; กิเลสเป็นสิ่งที่มองเห็นตัวไม่ได้เหมือนกัน; แต่รู้ชัดทีเดียวว่านี่เป็นตัวร้ายกาจที่สุดมีหัวหน้าชื่อว่า "**อวิชชา**". อวิชชา—ความไม่รู้ปราศจากความรู้ ความมืดความบอดนี้ และเป็นเหตุให้กระทำกรรม แล้วจะต้องเป็นไปตามกรรม นี้เรียกว่ากรรมวัฏฏ. นี่น่ากลัวที่สุดไม่มีอะไรน่ากลัวเท่า คือให้เวียนอยู่ในกิเลส ทำกรรมแล้ว รับผลกรรม แล้วก็มีกิเลส แล้วทำกรรม แล้วรับผลกรรม. นี่คือสิ่งที่น่ากลัวที่สุด; ฉะนั้น ทางพุทธศาสนาจึงมีระเบียบปฏิบัติสำหรับกำจัดสิ่งที่น่ากลัวนี้เสีย ให้หมดกลัวเหมือนกัน; แต่ว่าไม่มีการอ้อนวอน. มีการปฏิบัติเพื่อจะกำจัดความกลัวก็คือกำจัดกิเลสนั้นเสีย; กำจัดการที่จะต้องเวียนว่ายไปในความทุกข์นั้นเสีย. ที่นี้ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักเขาก็ต้องอ้อนวอน จนให้เชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นไม่ทำอันตรายเราแน่ โปรดปรานเราแล้วทำนองนี้เป็นต้น ก็กำจัดความกลัวได้เหมือนกัน.

ที่นี้ถ้ามองดูการกระทำให้ละเอียดลงไป เราจะเห็นได้ว่าศาสนาที่อาศัยความเชื่อเป็นหลักนั้น มีแต่กระทำไปตาม Common sense รู้สึกสามัญสำนึกของสัตว์ทั่ว ๆ ไป จะอาศัยวิทยาศาสตร์หรืออาศัยระบบเทคนิคอะไรไม่ได้. แต่ศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้นจะต้องอาศัยสติปัญญา อาศัย Logic อาศัยเทคนิค เต็มตัว

ที่เดียว. ลำพัง Common sense ไม่พอ และพร้อมกันนั้นเราก็จะเห็นได้ว่า ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักนั้น เต็มไปด้วยพิธีรีตอง; พิธีรีตองต่าง ๆ ที่บัญญัติขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้อย่างโน้นหยุมหยิมไปหมด. ส่วนศาสนาที่มีปัญญาเป็นหลักนั้นจะต้องเป็นการกระทำที่มีเหตุผล Logical conduct, หรืออะไรก็แล้วแต่จะเรียก แต่ว่าจะต้องเป็นการกระทำที่เต็มไปด้วยเหตุผล ไม่มีพิธีรีตอง ไม่มีส่วนไหนที่เป็นเพียงพิธีรีตอง; เพราะว่าไม่มี My-thology ในศาสนาชนิดนี้ มีแต่สิ่งที่เรียกว่าศาสตร์ หรือ Science ไปทุก ๆ แง่ทุก ๆ มุม. ส่วนศาสนาที่มีความเชื่อเป็นหลักก็เต็มไปด้วย My - thology เสียทุกแง่ทุกมุมอย่างเดียวกัน.

ทีนี้สำหรับสิทธิที่จะให้วิพากษ์วิจารณ์นั้น ก็เห็นอยู่ชัดแล้วว่า ศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักนี้เขามี Dogma หรือมี Dogmatic System; ฉะนั้น ศาสนาประเภทนี้ไม่ยอมให้ใคร Sanction หรือวิพากษ์วจารณ์อะไรเลย. แต่ว่าพุทธศาสนานั้นเปิดไว้เต็มที่ ถ้าใครอยาก Sanction อยากจะวิพากษ์วิจารณ์ก็เชิญเปิดเต็มที่ร้อยเปอร์เซนต์; เพราะว่าถือหลักว่าทนต่อการพิสูจน์ยอมให้พิสูจน์. ฉะนั้นจึงเรียกว่าไม่กลัวการ Sanction ยอมให้ Sanction วิพากษ์วิจารณ์เต็มที่ ไม่ปิดปากเหมือนศาสนาที่มี Dogmatic System อย่างที่กล่าวแล้ว.

นี่เพียงเท่าที่ยกมาเป็นคู่ ๆ นี้; ถ้าท่านจำได้ก็เป็นอันว่ารู้จักศาสนาทั้งหลายทั้งปวงในโลกนี้ดี ว่ามีอยู่อย่างไรบ้าง; ไม่จำเป็นจะต้องไประบุชื่อว่าเป็นศาสนานั้นศาสนานี้; หากแต่ว่าเราแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือเป็นคู่ ๆ ตรงกันข้ามเรื่อยไป และมันมีอยู่เท่านั้นจริง ๆ.

ที่นี้ชั่วเวลาเล็กน้อยที่เหลืออยู่นี้ อาตมาอยากจะแนะต่อไปอีกสักนิดถึงความต่างกันระหว่างศาสนากับศีลธรรมว่า มันมีปรัชญาต่างกัน; บางอย่างก็พอจะไปกันได้ คือว่าปรัชญาของศาสนากับปรัชญาของศีลธรรมนั้น บางอย่างก็ตรงกัน; บางอย่างก็ไม่ตรงกัน; แต่โดยส่วนใหญ่แล้วควรจะถือว่าไม่ตรงกัน; เหมือนกับที่เคยกล่าวมาแล้วอย่างละเอียดในวันที่ว่าด้วยศีลธรรม ท่านลองทบทวนดู.

ในเรื่องของศีลธรรม; **เราถือว่าความดีสูงสุดของมมุษย์อยู่ที่ความสุข ความเต็มเบี่ยมของคน ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ และมีเมตตา.** นี้เราจะเห็นได้ว่าโดยเคร่า ๆ แล้วมันไปกันได้; เพราะปรัชญาของศาสนาก็วางหลักอย่างนั้นว่า เรานี่ปฏิบัติศาสนานี้เพื่อความสุข และเพื่อความเต็มเบี่ยม ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่แล้วก็มีเมตตาอย่างยิ่ง; แต่มันจะต่างกันบ้างก็ตรงที่ว่า ความสุขตามทางของศีลธรรมนั้น หมายถึงความสงบสุขของสังคมตามภาษาโลก ๆ; แต่ความสุขในทางศาสนานั้นไปลิบไปนอกโลก แม้ในฝ่ายคริสเตียนที่เรียกว่า Salvation นั้นก็เรียกว่าไปนอกโลก คือไปอยู่กับพระเป็นเจ้าเลย หรือว่าในทางพุทธศาสนาเราที่เรียกว่า วิมุตตินั้น ก็หมายความว่าเดี๋ยวนี้จิตใจอยู่เหนือโลกโดยประการทั้งปวง คือเป็นนิพพานคือว่านิพพานเป็นจุดสูงสุดของความสุขอย่างนี้. อย่างนี้ความสุขทางศีลธรรมตามไปไม่ถึง เพราะวนเวียนอยู่แค่ในโลกนี้ ในหมู่สังคมนี้.

ที่นี้เมื่อพูดถึงความเต็ม เต็มเบี่ยม ทางศีลธรรมเขาเล็งถึงความเต็มเบี่ยมของสมรรถภาพของมนุษย์ที่จะปฏิบัติศีลธรรมได้นั้น นั่นก็เรียกว่าความเต็มเบี่ยมเสียแล้ว; แต่ในทางศาสนาความเต็มเบี่ยมไปไกลลิบจนถึงกับว่าเต็มไม่มีอะไรพร่อง; ทางพุทธศาสนาเล็งถึงพระอรหันต์เลยว่าเป็นผู้เต็มเบี่ยม; เต็มเบี่ยมไปด้วยคุณธรรมแห่งความ

เป็นมนุษย์; เป็นยอดสุดของความเป็นมนุษย์, เป็นมนุษย์ที่เต็ม, นอกนั้นเรียกว่ายังพร่องอยู่ตามส่วน, นี่แม้จะใช้คำว่าความสุขหรือความเต็มด้วยกัน มันก็ต่างกันทั้งนั้น

ที่ว่า **หน้าที่เพื่อหน้าที่** ทางศีลธรรมเขาก็วางอย่างนั้น; ทางศาสนาก็ยิ่งรับรองอย่างนั้น; โดยเฉพาะพุทธศาสนา จะมีข้อปลีกย่อยก็เป็นส่วนน้อย; ถ้าศาสนาทั้งพระเป็นเจ้าจะพูดว่าหน้าที่เพื่อพระเป็นเจ้าอย่างนี้ก็ถูกเหมือนกัน; แต่ทางพุทธศาสนานี้หน้าที่เพื่อหน้าที่ กระทำกรรมนี้เพื่อกรรมที่เดียว. เพราะว่าได้สอนให้ไม่ยึดมั่นถือมั่นในทุกสิ่งทุกอย่าง; ไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา; เพราะว่าถ้ายึดอย่างนั้นขึ้นมาแล้วมันเกิดความทุกข์อย่างอื่นขึ้นมาอีก นี้จึงไม่ยึดมั่นเป็นเราเป็นของเรา, **ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ แล้วเราไม่มีทุกข์**; หมายความว่าร่างกายนี้จิตใจนี้ไม่มีความทุกข์กันแล้วกัน **สิ่งที่เรียกว่า "เรา" ไม่ต้องพูดถึง.**

ที่นี้มาถึงคำว่าเมตตา Good Will ปรารถนาดีนี้; ทางศีลธรรมก็ยังแคบกว่าทางศาสนา; ซึ่งมีว่าเราเมตตาแม้แต่ศัตรู เราเมตตาไม่มีประมาณ แม้แต่ผู้ที่เรียกว่าว่าศัตรู, และให้อภัยศัตรู เรื่องทางเมตตานี้น่าจะยกย่องศาสนาคริสเตียนอย่างยิ่งอย่างที่กล่าวว่า; เขาตบข้างซ้ายแล้ว ก็ควรจะให้เขาตบข้างขวาด้วย หรือว่าเขาขะโมยเสื้อไปแล้ว; ควรจะเอาผ้านุ่งไปให้เขาด้วย; ซึ่งในทางพุทธศาสนาเราไม่ได้พูดมากถึงอย่างนั้น; นี่ก็แปลว่าศาสนาทุก ๆ ศาสนานี้นิยมความรักความเมตตาความอารี. แม้ศาสนาอิสลามที่คนเข้าใจผิดว่าใช้อำนาจ ก็ให้เข้าใจว่าใช้อำนาจเพื่อให้คนเมตตา เพราะว่าคนนี้ไม่เมตตาต่อกัน ฉะนั้นจึงต้องใช้อำนาจให้คนเมตตาต่อกัน มันก็เป็นเรื่องถูกต้อง ถ้าไม่ยอมเมตตาฆ่าเสียก็ยังดีเหมือนกัน เพราะเราต้องการให้

เขาเมตตา; นี่สำหรับบุญหาศีลธรรมข้อที่ ๑ เมื่อเทียบกับศาสนาปรัชญาก็ต่างกันเพียงนิดหน่อย

ทีนี้ ข้อที่ว่าเราจะ **เอาความรู้อะไรมาตัดสินว่า ผิด ถูก ดี ชั่ว**; เรื่องนี้เรามี **หลัก ๓ ประการ** อย่าลืมว่าที่จะตัดสินว่าผิดถูกดีชั่วนั้น คือ; **คนทั้งหมดเห็นด้วย, มีเหตุผลเพียงพอ, เข้าใจได้ทันที**. ข้อที่มนุษย์เห็นด้วยนี้; สำหรับทางศาสนานั้นมันไม่แน่นัก เพราะว่าศาสนาเป็นเรื่องของบุคคลแต่ละคน ๆ ฉะนั้นเขาไปได้ลิบคนอื่นตามไม่ทัน คนอื่นอาจจะไม่เห็นด้วย แต่ถ้าว่าในหมู่ผู้มีสติปัญญาเป็นสัตบุรุษด้วยกันแล้วเห็นด้วย เห็นด้วยเป็นอันเดียวกันหมด. ส่วนข้อที่ว่าต้องมีเหตุผลเพียงพอนี้มันก็อย่างเดียวกันอีก ศาสนาบางศาสนาเช่นพุทธศาสนาไปลิบนี้ เหตุผลอย่างนี้ไม่ได้ใช้เหตุผลทั่วไปเสียแล้ว. เป็นเหตุผลของบุคคลที่มีปัญญาเฉพาะคน ๆ ; ฉะนั้น บางคนจะเห็นด้วย, บางคนจะไม่เห็นด้วย. ทีนี้ที่ว่ากฎเกณฑ์เหล่านั้นต้องเข้าใจได้ทันที ในเรื่องของศีลธรรมนั้นเป็นไปได้ แต่ในเรื่องของศาสนาแล้วบางศาสนาเป็นไปไม่ได้ เพราะว่ามันลึกหรือมันยากนั่นเอง; ยิ่งในศาสนาที่มี Dogmatic System คือบังคับให้เชื่อด้วยแล้วเป็นไม่ได้ เพราะเขาไม่ต้องการความเข้าใจเลย ต้องการแต่ความเชื่ออย่างเดียว. สำหรับอำนาจ Sanction ศาสนาบางศาสนาไม่ยอมโดยเด็ดขาดบางศาสนากลับเปิดโอกาสให้ใช้อย่างเต็มที่อย่างนี้ มันต่างกันอยู่อย่างนี้ ทางศีลธรรมเขาถือว่าต้องยอมในเมื่อมีเหตุผลอย่างนั้นอย่างนี้เกิดขึ้นทางศาสนา ทางการเมือง ทางสังคม.

ทีนี้มาถึงเรื่อง Motive คือเครื่องส่งเสริมให้มีการกระทำตามที่ต้องการนั้น ในทางศีลธรรมกับทางศาสนานี้ก็ต้องมีด้วยกันทั้งนั้น ไม่อย่างนั้นไม่มีใครปฏิบัติตาม

กฎเกณฑ์เหล่านั้น; ในทางศาสนานี้ก็มีเหมือนกัน คือว่าอยากได้ความสุขและกลัวความทุกข์ นี้เหมือนกัน แต่ที่นี้ยังมีปัญหาว่า อยากได้ความสุขนี่บางทีมันงมงาย กลัวความทุกข์นี่บางทีมันก็งมงาย ถ้าเลื่อนขั้นมาถึงทางศาสนาแล้วมันมีโอกาสที่จะงมงายรักความสุขอย่างงมงาย กลัวความทุกข์อย่างงมงายคือมันเป็นไปในทางรูปธรรมหรืออะไรเกินไป; และจะต้องมีการแบ่งแยกว่าศาสนาพวกหนึ่ง อยากจะได้ความสุขและกลัวความทุกข์อย่างงมงาย; และศาสนาอีกพวกหนึ่งอยากจะได้ความสุขและกลัวความทุกข์อย่างลืมตาแจ่วทีเดียว คือรู้ชัดว่าอะไรเป็นความสุขแท้จริง อะไรเป็นความทุกข์แท้จริง. ทีนี้ในบางศาสนาที่เขาบัญญัติให้เชื่อโดยไม่ให้ใช้วิพากษ์วิจารณ์นี้บัญญัติความสุขความทุกข์ไปในลักษณะงมงายแล้ว มันก็ต้องมีความงมงายในเรื่องของเครื่องส่งเสริมให้คนปฏิบัติศาสนาเป็นแน่นอน.

ทีนี้ ข้อสุดท้ายที่เรียกว่า Free Will ความต้องการอย่างอิสระ ตามหลักศีลธรรมที่มีอยู่ว่า Partial Self Determination ให้เอาตามความต้องการของตัวส่วนหนึ่งและ Normative Philosophical Ethics คือเอาตามกฎเกณฑ์ของธรรมะหรือจริยธรรมส่วนหนึ่ง จะเอาคนละครึ่ง หรือไม่ก็สุดแท้ แต่ว่าต้องมีสองส่วนเสมอ จึงจะเรียกว่าเป็นอิสระที่ไม่บ่าเถือน; ถ้ามิฉะนั้นเป็นเสรีภาพความต้องการที่บ่าเถือน. ทางศาสนานี้มันต้องแยก คือว่าถ้าเป็นศาสนาที่เขามีความเชื่อเป็นหลักมี Dogmatic System แล้วก็หมดอิสระที่จะวิพากษ์วิจารณ์. ในศาสนาที่มีพระเป็นเจ้านั้น ศาสนิกจะวิพากษ์วิจารณ์พระเป็นเจ้าไม่ได้ จะมีความคิดอะไรเป็นอิสระไปจาก Dogma ต่าง ๆ ที่ได้วางไว้นั้นไม่ได้ ฉะนั้นจึงทำได้แต่ในศาสนาที่อาศัยปัญญาเป็นหลัก หรือตั้งรากฐานอยู่บนปัญญาเช่นพุทธศาสนานี้ เรียกว่าปล่อยหมดฟรีเต็มที่.

ที่ว่าปล่อยหมดนี่ก็คือว่าไม่มีอะไรบังคับให้เชื่ออย่างที่กล่าวแล้ว แล้วยังปล่อยให้ถึงกับว่าถ้าใครอยากลองก็ลอง อยากลองตกนรกก็ได้, ไม่เชื่อ อยากลองตกนรกก็ได้ไม่ผิดหลักอะไร นี่มันเป็นเรื่องอิสระจริง ๆ แล้วที่ว่า อิสระนี่เล็งถึงอิสระทางนามธรรม คืออิสระจากกิเลส. ท่านต้องไปคิดดูจนเข้าใจคำนี้ ว่า **อิสระภาพที่แท้จริงนั้นคือ อิสระภาพจากกิเลส ไม่ใช่อิสระภาพจากการกดขี่บังคับควบคุมของบุคคล** ไม่ใช่ นั่นยังน้อยไป อิสระภาพอย่างนั้นยังเป็นของเด็กเล่น เพราะว่าเราสูญเสียอิสระภาพอย่างแท้จริงนั้น **สูญเสียอิสระภาพแก่กิเลส ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความโง่ อวิชชา** อย่างนี้ **นี่เรากำลังไม่มีเสรีภาพอย่างยิ่ง** ถ้าเรามีเสรีภาพจากกิเลสแล้วไม่มีใครมาทำให้เราเสียอิสระภาพได้ เขาจะบังคับได้ก็แต่ร่างกาย ไม่มีใครบังคับจิตใจเราได้. นี่ศาสนาที่มีความเชื่อเป็นหลักใช้ Dogmatic System แล้วไม่อิสระภาพ; ในวงศาสนาใน Spirit ของศาสนา ต้องเชื่อไปตามที่บัญญัตินั้น; แต่ว่ามันน่าขบขันหรือน่าอัศจรรย์อะไรอยู่อย่างหนึ่งก็คือว่า เมื่อเขาถือศาสนาอย่างนั้นแล้ว เขาจะต้องเชื่อว่านั่นแหละคืออิสระภาพ คือเขาต้องทำตามคำสั่งพระเจ้า ไปอยู่กับพระเจ้าเด็ดขาดแน่นอน อย่างนั้นคืออิสระภาพ. ส่วนพุทธศาสนานี้ไม่ต้องการอย่างนั้น ต้องการแต่จะให้พ้นไปจากอำนาจบีบคั้นของกิเลสโดยสิ้นเชิง; ฉะนั้นเราจึงเอาอิสระภาพตรงที่ไม่มีกิเลสอะไรมาบังคับเรา. เราอยู่เหนือกิเลส คือว่าจิตใจประกอบไปด้วยสติปัญญาอยู่เหนือกิเลสเสมอ นี่เราใช้สมมติเรียกว่าเรา, ส่วนที่เราจะต้องไปอยู่ใต้อำนาจพระเป็นเจ้าหรือเทพเจ้าหรืออะไรไปเสียหมด แม้ว่าจะได้ไปอยู่ในเมืองของพระเป็นเจ้า อยู่กับพระเป็นเจ้า แต่เราทำอะไรไม่ได้ด้วยสติปัญญาของเรานี้เราไม่นิยม; แต่ว่าทางฝ่ายศาสนาที่มีศรัทธาเป็นหลักนั้นเขานิยม และถือว่านั่นเป็นอิสระภาพ ฉะนั้น ท่าน

ต้องเข้าใจคำว่า ศรัทธา หรือความเชื่อที่เป็นปรัชญาของศาสนานั้นให้ดี ๆ มันไม่เหมือนกันกับปรัชญาของศีลธรรมอยู่อย่างนี้.

นี่เป็นอันว่า ในวันนี้เราได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าศาสนาเพียงคำเดียว โดยทั่ว ๆ ไป. อาตมาต้องการจะให้เข้าใจเพียงคำ ๆ เดียวว่า "ศาสนา" เท่านั้น, การที่ต้องเอ่ยถึงพุทธศาสนาหรือศาสนาอื่นบ้างนั้น ก็ยังไม่ต้องการจะอธิบายเรื่องนั้นโดยตรง เพียงแต่ยกมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นความหมายของคำว่า "ศาสนา" อย่างกว้างขวาง; แม้ในหลักของปรัชญา ว่าปรัชญาของศาสนาต่างกับปรัชญาของศีลธรรมอย่างไร ?; ขอให้ท่านทำความเข้าใจในคำว่าศาสนาเพียงคำเดียวนี้ไว้ให้เป็นอย่างดี แล้ววันต่อไปเราก็จะได้พูดกันถึงพุทธศาสนา หรือหลักของพุทธศาสนาตามที่ได้ระบุไว้ในหัวข้ออบรมของเรา.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๔.

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๕/๒๕๐๙

เรื่อง ประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า "ศาสนา"

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๓ มกราคม ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๕ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา, ควรจะทบทวนความจำถึงเรื่องที่แล้วมา ว่าเราได้พูดถึงความหมายของคำว่า **ธรรม** และคำว่า **ศีลธรรม** และคำว่า **จริยปรัชญา** แล้วก็คำว่า **ศาสนา** ซึ่งล้วนแต่ต่างกันทั้งนั้น. ส่วนวันนี้จะได้กล่าวถึงประโยชน์ของศาสนาโดยเฉพาะ เพราะว่าเรื่องที่เกี่ยวกับศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนานี้ เป็นเรื่องใหญ่ คือเป็นหัวข้อสำคัญในการบรรยายชุดนี้ ดังนั้นจึงแยกออกอธิบายเป็นส่วน ๆ ไป. แต่ถึงกระนั้นในวันนี้ก็จะได้กล่าวถึงประโยชน์ของศาสนารวม ๆ กันไปไม่ระบุว่าศาสนาไหนก็ได้; เพื่อให้เข้าใจดี ควรจะทำการเปรียบเทียบ.

สำหรับคำว่าประโยชน์นี้ มันขึ้นอยู่กับความต้องการของแต่ละบุคคล แต่ละลัทธิ แต่ละทัศนะ ดังนั้นจึงไม่อาจจะตรงกันได้; แต่ละศาสนาก็หวังประโยชน์ในรูปที่ต่างกันก็ได้; และแม้ในศาสนาเดียวกัน แต่ละคน ๆ ยังมุ่งประโยชน์ต่างกัน

ก็ได้; แล้วแต่ว่าเขาอยู่ในภูมิไหน ในชั้นไหน ในระดับไหน เช่นว่ายกตัวอย่าง, เหมือนอย่างว่าไม้ไผ่รวก หรือไม้ไผ่อะไรกอหนึ่ง; คน ๆ หนึ่งไปที่บ่าไผ่เพื่อหวังจะได้ไม้ไผ่ไปทำเรือน. คน ๆ นี้ก็จะดูแต่ไม้ไผ่ที่จะใช้ทำเรือนได้เท่านั้น; ส่วนไม้ไผ่ที่ใช้ทำเรือนไม่ได้ก็มองข้ามไปเหมือนกับไม่มี. ที่นี้บางคนต้องการไม้ไผ่จะไปทำรั้ว; บางคนต้องการไม้ไผ่จะไปทำเครื่องจักสาน. บางคนจะทำเครื่องเรือน, เขาก็จะดูแต่ที่เหมาะแก่ประโยชน์ของตนเท่านั้น; แล้วก็มองข้ามส่วนอื่น ๆ ที่จะมีอยู่แม้มากมาย, บางคนต้องการจะทำกระบอกสูบกันชาอย่างนี้ ก็คงจะไปเลือกเอาแต่ไม้ไผ่ที่ใช้อะไรไม่ได้สำหรับคนอื่น คด ๆ งอ ๆ อะไรทำนองนั้น; หรือบางคนจะเอาไปทำขลุ่ย ก็เลือกเอาแต่ที่จะใช้ทำขลุ่ยได้เท่านั้น; มองข้ามส่วนอื่น แม้จะสำคัญกว่ามีค่ากว่าไปเสียหมด. นี่แหละตาของคนเรายังเป็นอย่างนี้หรือความต้องการของคนเราเป็นอย่างนี้; จะมองข้ามส่วนที่ไม่ตรงกับความอยากหรือความต้องการ หรือความเข้าใจ หรือความคิดเห็นของตนทั้งที่มีอยู่มาก; นี่เรียกว่ามองเห็นแต่ด้านเดียวเท่านั้น ส่วนอื่นไม่เห็น; ฉะนั้นจึงมองผิดความจริง จึงมีการตีค่าสิ่งสิ่งเดียวกันนั้นต่าง ๆ กันมากที่เดียว; เช่นบางคนจะเห็นพระพุทธรูปองค์หนึ่งมีค่าเท่ากับข้าวสารถังหนึ่ง; หรือบางทีจะเป็นพระเล็ก ๆ มีค่าเท่ากับปลาทูสองตัวก็ได้ อย่างนี้เป็นต้น.

นี่เป็นเรื่องเปรียบเทียบให้เห็นว่า **สิ่งที่เรียกว่าประโยชน์นั้น มันขึ้นอยู่กับความต้องการของแต่ละคน**; เราจะต้องระวังให้ดีอย่าให้เป็นอย่างนั้น. เมื่อเราพูดถึงประโยชน์ของศาสนาแล้ว เราจะต้องหมายถึงส่วนที่สำคัญที่จำเป็นแก่มนุษย์ และที่ใช้เป็นประโยชน์ได้จริง; ไม่ใช่เพียงแต่เอาไว้กราบ ๆ ไหว้ ๆ และทำพิธีรีตอง. นี่คือข้อแรกที่จะตักเตือนกันก็ตรงว่า ให้ระวังสิ่งที่เราต้องการนั้นให้ดี ๆ; เพราะว่าเราต้องการอะไรอย่างหลับหูหลับตาแล้ว เราก็จะลืม จะมองข้าม

ส่วนอื่น แม้จะดีกว่าหรือมีค่ามากกว่าก็ได้. สภาพความเป็นอยู่ของบุคคลที่เกี่ยวกับศาสนา แม้ในปัจจุบันนี้ก็มีลักษณะเป็นอย่างน้อยอยู่มาก ดังนั้นคนจึงไม่ได้รับประโยชน์จากศาสนาตรงตาม ที่ศาสนามีให้, นี่แหละขอให้สนใจเป็นพิเศษในความหมายของคำว่า "**ประโยชน์**"

ที่นี้เราควรจะจำกัดความของคำว่า "**ศาสนา**" เสียสักหน่อย เพราะในการบรรยายครั้งที่แล้วมาได้กล่าวถึงคำว่าศาสนาในวงกว้าง.

ศาสนาในส่วนที่จะเป็นประโยชน์นี้ เราก็จำกัดให้แคบเข้ามาได้; หรือว่าเราจะระลึกถึงคำว่า "ธรรมะ" หรือธรรมนั้นก่อน. คำว่า **ธรรม หมายถึงธรรมชาติก็มี**; คำว่า**ธรรม หมายถึงกฎของธรรมชาติก็มี**; คำว่า **ธรรมหมายถึงหน้าที่ที่ต้องประพฤติตามกฎธรรมชาตินั้นก็มี**; โดยเฉพาะพุทธศาสนาแล้วสอนทั้งเรื่องธรรมชาติ, เรื่องกฎของธรรมชาติ, และเรื่องหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติตามกฎธรรมชาติ, มันมีอยู่ครบในเรื่องของพระพุทธศาสนา. แต่เมื่อเราพูดถึงคำว่า "**ประโยชน์ของศาสนา**" แล้ว; คำว่า "**ศาสนา**" **ก็จะจำกัดอยู่เพียงแต่หน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำให้ถูกต้องตามกฎของธรรมชาติ;** เพราะว่าความรู้เรื่องธรรมชาติ หรือความรู้เรื่องกฎของธรรมชาตินั้น; เราก็ได้เรียนกันมาแล้ว เราจึงประพฤติหน้าที่ได้ ที่นี้ประโยชน์ที่เราได้รับความรู้จากเรื่องธรรมชาติ, เรื่องกฎของธรรมชาตินั้น, ยังไม่เรียกว่าเป็นประโยชน์ของศาสนาโดยตรง; ประโยชน์ของศาสนาโดยตรงจึงมาอยู่ที่เราประพฤติหน้าที่, ปฏิบัติหน้าที่, ทำหน้าที่ถูกต้องตามกฎธรรมชาตินั้น ๆ. นี่แหละคือธรรมะหรือธรรมส่วนที่เป็นศาสนาโดยตรงหรือที่จะได้รับประโยชน์ในที่นี้.

เมื่อพูดถึงคำว่า "ศาสนา" ในที่นี้ **ก็คือธรรมะในฐานะที่เป็นหน้าที่** ท่านอย่าลืมว่าได้เคยบอกให้ทราบแล้วว่า; คำว่า "**ธรรมะ**" **นั้นถ้าในกรณีทั่ว ๆ ไปแล้วแปลว่าหน้าที่.** ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลมาทีเดียว จนกระทั่งถึงพุทธกาลมาจนกระทั่งแม้บัดนี้ก็ยังใช้ได้; Dictionary เหล่านั้นยังไม่ได้แก้คำแปลเหล่านี้เลย. **ธรรมะแปลว่าหน้าที่ คือหน้าที่มนุษย์จะต้องประพฤติกระทำ ให้ถูกให้ตรงตามเรื่องตามราวของมนุษย์**; ธรรมะคือหน้าที่อย่างนี้ แล้วก็**หน้าที่เพื่อหน้าที่; หรือหน้าที่เพื่อธรรมะนั่นเอง**; ส่วนที่จะได้เงินได้ชื่อเสียงอะไรนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ถือว่าเป็นผลที่พลอยได้.

ขอจำกัดความ (หรือ Definition) เกี่ยวกับคำว่าธรรมะหรือศาสนาในแง่นี้; ตามที่เขายุติกันในเวลานี้ คือที่นักศึกษาค้นคว้าได้ยุติกันลงในเวลานี้ว่า; **ธรรมะหรือศาสนาคืออะไร**แล้ว; เขาให้คำจำกัดความว่า **แนวปฏิบัติระบบหนึ่งที่ถูกต้อง, หรือเหมาะ, หรือตรง, สำหรับมนุษย์ ทุกขั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา.** นี่ขอให้ท่านจำไว้ให้แม่นยำเถอะจะมีประโยชน์มาก; จะเป็นคำตอบที่ดีที่สุด ที่จะใช้เป็นประโยชน์แก่ตัวเอง หรือแม้ที่จะใช้สนทนากับชาวต่างประเทศ; คือว่าเมื่อถูกถามให้กล่าวโดยสรุปโดยสั้น, โดยจำกัดความที่ถูกต้อง; เมื่อถามว่าธรรมะหรือศาสนาคืออะไร นี่ให้ตอบว่า "แนวปฏิบัติระบบหนึ่ง ๆ ที่ถูกต้อง หรือเหมาะสมสำหรับมนุษย์ ทุกขั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา. ไม่ต้องสงสัย; นี่ก็หมายความว่าชาวต่างประเทศที่เขาสนใจมาก; แล้วประสบความลำบากมากในการแปลความหมายของคำว่าธรรมะหรือศาสนา ประสบปัญหายุ่งยากมาไม่น้อยกว่า ๕๐-๖๐ ปี จนกระทั่งนักศึกษารุ่นปัจจุบันนี้ เขาพบความหมายแล้วเขาจำกัดความกันอย่างนี้. อาตมาเห็นว่าเหมาะที่สุดแล้วซึ่งเราก็ไม่สามารถจะให้คำจำกัดความ

ที่ดีไปกว่านี้ได้; คือถ้าจะต้องพูดเป็นภาษาต่างประเทศก็ว่า The Cause of Conduct right for a man at his particular stages of evolution; The Cause of Conduct.....คือแนวปฏิบัติระบบหนึ่ง ๆ Right-คือถูกต้องเหมาะสม; for a man-สำหรับมนุษย์ at his particular stages of evolu tion ทุก ๆ ขั้น ทุก ๆ ตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา. นี้หมายความว่า แนวปฏิบัติระบบหนึ่งนี้ถูกจัดขึ้นเป็น System; ถูกตามหลักวิชา, ไม่ได้ว่าเอาเองง่าย ๆ ลุ่น ๆ เป็น .Common sense; คืออย่างน้อยต้องเป็น Scientific; ถูกหลัก ถูกเกณฑ์ของการใช้เหตุผลอะไรทำนองนี้; นี่แนวปฏิบัติระบบหนึ่งซึ่งถูกจัดขึ้นมาโดยวิธีอย่างนี้.

ที่ว่า **ถูกต้องเหมาะสมสำหรับมนุษย์นั้น** นี่ก็ชัดอยู่แล้ว; คือว่าถ้ามันมาก มันเหนือไป มันต่ำไป หรือมันไม่ตรงกัน อย่างนี้ก็ใช้ไม่ได้; ฉะนั้นต้องถูกอย่างที่เรียกว่าตรงเผง เหมาะสมสำหรับมนุษย์. ที่มนุษย์นั้นมีวิวัฒนาการเป็นขั้นเป็นตอนมาตามลำดับ; แม้ที่สุดแต่ว่าวิวัฒนาการอย่างกว้าง; คือเป็นยุคเป็นสมัยนับตั้งแต่สมัยแรก ๆ ที่มนุษย์ยังไม่ค่อยเจริญ ยังไม่ค่อยรู้อะไร; สิ่งที่เรียกว่าธรรมในสมยนั้น ในยุคนั้นก็เหมาะสำหรับมนุษย์ยุคนั้นสมัยนั้น, จนกระทั่งถึงยุคนี้. ที่นี้เราเอาวิวัฒนาการแคบ ๆ เช่นอย่างว่าเราคนหนึ่งนี่ เมื่อเป็นเด็กอย่างหนึ่ง, เมื่อเป็นหนุ่มสาวก็อย่างหนึ่ง. เมื่อเป็นผู้ใหญ่พ่อบ้านแม่เรือนก็อย่างหนึ่ง, เมื่อเป็นคนเฒ่าคนแก่ก็อีกอย่างหนึ่ง, เมื่อไม่ได้รับการศึกษาก็อย่างหนึ่ง, เมื่อได้รับการศึกษาแล้วก็อีกอย่างหนึ่ง, นี่ล้วนแต่เรียกว่าขั้น หรือตอน แห่งวิวัฒนาการของเขาทั้งนั้น.

ฉะนั้นอย่าได้เข้าใจผิดไปว่า เรื่องธรรมะ หรือเรื่องศาสนานี้ มีไว้สำหรับคนแก่ที่เข้าวัด; นั่นเป็นการเข้าใจผิดอย่างยิ่ง; เป็นการดูศาสนาอย่างยิ่ง; อย่างน่าละอายที่สุด ถ้าใครเข้าใจศาสนาอย่างนั้นก็โปรดเข้าใจเสียใหม่; เพราะว่าธรรมะนั้นจำเป็นทุกขั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการ; นับตั้งแต่ว่าเด็กอยู่ในท้องเด็กคลอดออกมา เด็กวิ่งได้เดินได้ เด็กเป็นรุ่นหนุ่มรุ่นสาว เป็นหนุ่มเป็นสาวเป็นผู้ใหญ่ เป็นคนแก่อย่างนี้; ทุกขั้นทุกตอนจะต้องประกอบอยู่ด้วยธรรมะ มิฉะนั้นแล้วจะมีเรื่องเสียหายทุกข์ร้อน.

ตอนนี้ท่านลองนึกดูถึงคำว่า "หน้าที่", **ธรรมชาติบังคับให้สิ่งที่มีชีวิตมีหน้าที่** และ**หน้าที่นั่นแหละคือธรรมะ** ถ้าละเลยธรรมะจะเป็นมีเรื่องเสียหายและเดือดร้อน; แม้ที่สุดแต่หน้าที่ ที่ว่ามันจะต้องกินอาหาร, จะต้องหาอาหารกิน จะต้องมีการอาบน้ำ, มีการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ, อะไรเหล่านี้ ซึ่งเป็นไปตามธรรมชาติแท้ ๆ นี้ ก็ต้องเรียกว่าหน้าที่; ซึ่งเป็นธรรมอย่างหนึ่งด้วยเหมือนกัน; แต่มันเป็นขั้นต่ำที่สุด จะเห็นได้ว่า มันขาดไม่ได้ ต้องทำให้ถูกต้องเหมือนกัน เหมือนอย่างว่าเด็กในครรภ์อย่างนี้ มารดาบิดาที่มีความรู้ดี อาจจะทำบางสิ่งบางอย่างให้เป็นประโยชน์แก่เด็กในครรภ์ก็ยังได้; ไม่ใช่หมายถึงว่าเพื่อให้รอดชีวิต; แต่เพื่อให้ประโยชน์ดีทางจิตทางใจ ทางสุขภาพอนามัยก็ยังได้ ในสมัยพุทธกาลก็มีพิธีที่เรียกว่า "ครรภบริหาร"; คือทำพิธีทางศาสนา หรืออะไรทำนองนี้ เมื่อผู้หญิงตั้งครรภ์; เป็นเรื่องปลอบขวัญ เป็นเรื่องปลุก หรือเป็นเรื่องอธิบายให้เข้าใจ เหมือนกับทำขวัญนาคอะไรทำนองนี้; เพื่อให้ผู้หญิงที่มีครรภ์นั้น รู้จักดำรงจิตใจ รู้จักรักษาสุขภาพร่างกายเป็นต้น มันก็มีประโยชน์กว่าที่จะไม่ทำ.

นี่เรียกว่าเด็กในท้องก็ยังต้องการสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ หรือศาสนาเป็นเครื่องคุ้มครอง ที่พอเด็กคลอดออกมาแล้วก็ไม่ต้องสงสัย ต้องมีการแวดล้อมที่ดีจากบิดามารดาจากผู้ที่เลี้ยงดู; **แล้วเด็กนั้นก็มีหน้าที่จะต้องเข้าใจและทำตาม;** ฉะนั้นแม้แต่ขั้นนี้ก็ยังต้องการสิ่งที่เรียกว่าธรรมะแล้ว แต่เนื่องจากเราไม่เอาใจใส่ เราเลยไม่รู้ว่าธรรมะสำหรับเด็ก ๆ นี่คืออะไร; เราเลยไม่ได้ทำให้เด็ก ๆ ที่ได้รับประโยชน์จากสิ่งที่ประเสริฐที่สุด; เพราะเราไปมัวโง่ มัวหลงเสียว่า ธรรมะนั้นควรสนใจต่อเมื่อแก่เข้าวัด ที่นี้**เรื่องของเด็กรุ่นหนุ่ม เด็กรุ่นสาวนี่ยิ่งสำคัญมากขึ้นไปอีก; ธรรมะนี่ก็เขยิบสูงขึ้นมา** ถูกต้อง เหมาะสม สำหรับวิวัฒนาการในขั้นนั้น ๆ; โดยมากเด็กรุ่นหนุ่มนี่ก็มีจิตใจวู่วามทั้งในทางความโลภ ความโกรธ ความหลง ราคะ โทสะ โมหะ; ถ้าเขาได้รับการอบรมดี เขาจะปลอดภัยที่สุดเลย.

ที่มนุษย์อยู่มาจน**เป็นผู้ใหญ่ เป็นพ่อบ้านแม่เรือนมีภาระหนัก ถ้าไม่มีธรรมะช่วยแล้วเขาจะตกนรกทั้งเป็น** เพราะพ่อบ้านแม่เรือนนี่มีลักษณะเหมือนวัวที่ลากเกวียนหนัก ๆ; ถ้าไม่มีธรรมะแล้วจะต้องมีการตกนรกทั้งเป็น; เป็นการทรมานของระบบประสาท ให้โทษแม้ทาง Physics; เกิดโรคประสาท เกิดโรคเบาหวาน เกิดโรคอะไรต่าง ๆ หรือเกิดโรคความดันสูง อย่างนี้เป็นต้น ที่**ส่วนจิตใจนั้นไม่ต้องพูดถึง มีอาการเหมือนกับตกนรกทั้งเป็น**; แต่ถ้ามีธรรมะแล้วสิ่งเหล่านี้จะไม่มี เพราะว่ารู้จักดำรงจิตใจไว้ ในสภาพที่ไม่เป็นความทนทุกข์ทรมาน; ฉะนั้นร่างกายหรือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายจึงอยู่ในระเบียบ; ไม่ผิดระเบียบ; จึงไม่เป็นโรคความดันโลหิตสูง ไม่เป็นเบาหวาน ไม่เป็นอะไรทำนองนี้ ซึ่งเนื่อง ๆ กันไปหลายอย่าง กระทั่งเป็นโรคประสาท จนกระทั่งวิกลจริต และต้องตายเร็วเกิน

กว่าที่ควรจะตาย **สำหรับคนแก่นั้นก็เหมือนกัน ต้องประสบกับความที่สังขารเสื่อมโทรมไม่เป็นไปตามที่ต้องการ** ที่ต้องทรมานเพราะเหตุนั้น แต่ถ้ามีธรรมะแล้วไม่เป็นอย่างนั้น; คือคนที่มีธรรมะแล้วจะหัวเราะได้จนกระทั่งเข้าโลง หมายถึงวาระสุดท้ายของชีวิต

ที่นี้เราจะสรุปความว่า; ธรรมะหรือศาสนานี้ คือเครื่องป้องกันความทุกข์ชนิดที่เปรียบได้ว่าเป็นการตกนรกทั้งเป็น ให้แก่ทุก ๆ คน ทุก ๆ ชั้น ทุก ๆ วัย ทุก ๆ ตอนของวิวัฒนาการ เราจะพูดได้ว่า เมื่อไม่มีธรรมะหรือศาสนาที่ถูกต้องแล้ว คนจนก็มีความทุกข์ทรมานไปตามแบบคนจน คนมั่งมีเศรษฐีก็มีความทุกข์ทรมานไปตามแบบของคนเป็นเศรษฐี; คนไม่มีอำนาจอิทธิพลก็มีความทุกข์ไปตามแบบของคนไม่มีอำนาจอิทธิพล; คนที่มีอำนาจอิทธิพลมากก็มีความทุกข์มากไปตามแบบของคนมีอิทธิพลมาก; แม้แต่คนสบายก็เป็นทุกข์ไปตามแบบของคนสบาย; คนเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ไปตามแบบของคนเจ็บไข้; อย่างนี้ทั้งนั้น ไม่ว่าจะยกเอาคนพวกไหนขึ้นมากล่าว ที่นี้ในทางที่ตรงกันข้าม ถ้าหากว่ามีธรรมะแล้วจะไม่มีใครเป็นทุกข์เลย; คนจนก็จะไม่เป็นทุกข์, เศรษฐีก็จะไม่เป็นทุกข์, คนสบายก็ไม่เป็นทุกข์, จนเจ็บไข้จะตายร่อแร่อยู่เดี๋ยวนี้ก็ยังไม่มีความทุกข์. นี่แหละถ้ามีธรรมะหรือมีศาสนาแล้วจะไม่มีใครเป็นทุกข์; เพราะว่าในศาสนาหรือในธรรมะนั้น มีระเบียบ มีวิธีปฏิบัติสำหรับเยาะเย้ยความทุกข์ได้; ฉะนั้น จึงถือว่าระบอบปฏิบัติ คือธรรมะ หรือศาสนานี้ มีไว้เหมาะทุกขั้นทุกตอนแห่งวิวัฒนาการของคนเรา. นี่คือประโยชน์ของธรรมะหรือศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนา; ในเมื่อเราได้เข้าถึงตัวธรรมะหรือศาสนานั้นจริง ๆ; แต่ถ้าเป็นเรื่องของธรรมะหลอก ๆ ศาสนาหลอก ๆ เป็นเพียงพิธีรีตองงมงายแล้ว ก็ไม่มีหวังที่จะได้รับประโยชน์เหล่านี้; คงได้รับประโยชน์อย่างหลอก ๆ ไปเท่านั้นเอง.

ที่นี้ถ้าจะดูให้สูงขึ้นไปอีก **ธรรมะหรือศาสนาในลักษณะเช่นนี้ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ช่วยโลกทีเดียว.** ผู้ช่วยโลก มีความหมายเท่ากับพระเป็นเจ้า ถ้าว่าเป็นศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้าก็แปลว่าสิ่งที่จะช่วยโลก มีคำอย่างคำว่า World The Saviour สิ่งหรือผู้ที่ช่วยโลก; ถ้าศาสนาที่ไม่มีพระเจ้า ก็หมายถึงธรรมะนี้โดยตรง ถ้าศาสนาที่มีพระเจ้า เขาเรียกว่าพระเจ้าตามใจเขา; แต่ในพุทธศาสนานี้จะเรียกว่า "ธรรม" สั้น ๆ เพียงพยางค์เดียว เหมือนที่ได้บรรยายแล้วในครั้งที่ ๑ ว่าธรรมเพียงคำเดียว, เป็นทุกสิ่ง. หรือว่าถ้าเขาถามว่าในพุทธศาสนานี้มีพระเป็นเจ้าหรือ God ไหม? เราก็ตอบว่า มี; ถ้าเขาถามอย่างพวกที่เขามี; เขามาถามเรา ๆ ก็บอกว่ามี ถ้าเขาถามว่าคืออะไร? เพราะไม่เคยได้ยินเลย เราก็ตอบว่าคือสิ่งที่เรียกสั้น ๆ เพียงพยางค์เดียวว่า "ธรรม" หรือว่าถ้าจะต้องแปลคำว่า God แล้วก็แปลว่า "ธรรม" ดีกว่า เพราะมันแยกได้โดยความหมายที่เท่ากัน.

คำว่าพระเป็นเจ้าในศาสนาทั้งหลาย ที่มีพระเป็นเจ้านั้น; เขาหมายถึงอำนาจเหมือนกัน, อำนาจที่สร้างขึ้นมาเช่นสร้างโลก, แล้วอำนาจที่ควบคุมเช่นควบคุมโลกอยู่ทุกเวลานาที, และอำนาจที่จะทำลายโลกเพื่อให้โลกสลายไปเป็นยุคเป็นคราวนั้นก็มี; นี่ล้วนเป็นอำนาจอันหนึ่งซึ่งทำหน้าที่อย่างนั้นได้. ในพุทธศาสนาก็ยอมรับสิ่งซึ่งมีอำนาจหรือหน้าที่อย่างนี้ แต่เราไม่เรียกว่าพระเป็นเจ้าอย่างที่เป็นบุคคล ไม่มี Personal God ในพุทธศาสนา; แต่มีสิ่งที่มีอำนาจอย่างเดียวกัน, พระเจ้าผู้สร้าง God the Creater; พระเจ้าผู้ควบคุม God the Preserver; พระเจ้าผู้ทำลาย God The Destroyer อย่างที่เคยบอกแล้วว่าในบางศาสนารวมไว้ที่องค์เดียวกัน; เช่นศาสนาคริสเตียน ศาสนายิวอย่างนี้ เขาเรียกว่าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าองค์เดียว.

ที่นี้ในบางศาสนาเขาไม่รวมพระเป็นเจ้าเหล่านี้ไว้ในองค์เดียวกันแต่แยกเป็นองค์ ๆ ไป, อย่างศาสนาฮินดู เขาเรียกว่าศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าหลายองค์; แต่จะเป็นพระเป็นเจ้าองค์เดียวหรือพระเป็นเจ้าหลายองค์นี้ไม่สำคัญ; มันสำคัญอยู่ตรงที่ว่า อำนาจนั้นมีหรือไม่ อำนาจสร้างคือบันดาลให้สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นมา, วิวัฒนาการขึ้นมาตั้งแต่ไม่มีอะไรจนมีอะไร, จนมีสัตว์มีคนมีมนุษย์อย่างเรา ๆ เดี๋ยวนี้, และจะเป็นต่อไปข้างหน้าอีก อย่างนี้สร้างขึ้นมา; และที่ว่าควบคุมก็คือว่า มันมีอำนาจตายตัวอยู่ว่ามันมีเหตุผลอย่างนั้นมันต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ๆ ๆ. มีกรรมมีวิบาก มีกริยามีปฏิกิริยา. นี้เรียกว่าพระเจ้าผู้ควบคุม และเมื่อถึงวาระถึงคราวเข้า จะมีปรากฏการณ์ที่เป็นความสลายตัวหายไปทีหนึ่ง เพื่อมีมาใหม่อีก นี่ก็เป็นอำนาจอันหนึ่ง.

อำนาจอันนี้พุทธศาสนายอมรับ แต่เราไม่เรียกอะไรมากไปกว่าว่า "ธรรม"; และธรรมนี้ก็คือในความหมาย ๓ ความหมายที่บรรยายแล้วในครั้งที่ ๑. **ธรรมคือธรรมชาติ, ธรรมคือกฎของธรรมชาติ, ธรรมคือหน้าที่ที่จะต้องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ**; นั่นแหละคือพระเจ้าในพุทธศาสนา. ถ้าเราตอบว่าไม่มี เขาก็จะดูหมิ่นว่าเป็นศาสนาที่ไม่ใช่ศาสนา; หรือไม่เป็นศาสนา หรือกลับจะหาว่าเป็นศาสนาบ่าเถื่อนเสียด้วยซ้ำไป; แต่ถ้าเราตอบอย่างนี้เขาจะทำอะไรไม่ได้ จะต้องยอมรับ. **ฉะนั้นจงรู้จักธรรมหรือศาสนาไว้ในฐานะที่เป็นพระเป็นเจ้า.** ในศาสนาคริสเตียน ในศาสนาฮินดู ในศาสนาอิสลาม มีอย่างไร, มีหน้าที่อย่างไร, มีอำนาจอย่างไร, อยู่ในที่ทั่วไปอย่างไร, คุ้มครองโลกอย่างไร; **เราก็มีอยู่อย่างนั้น**; แต่ว่าแล้วแต่เราจะเรียกว่าอะไร; ใครจะมาบังคับเราไม่ได้ **เราเรียกว่าธรรม.** ถ้าเรารู้จักลึกซึ้งถึงอย่างนี้ ก็เรียกว่าเรารู้จักประโยชน์ของธรรมะอย่างยิ่ง; ตั้งแต่ต่ำที่สุดจนถึงสูงที่สุด คือว่าอย่างต่ำ ๆ, หมายถึงที่มันเกี่ยวกับเรา ที่จะทำให้เราผาสุก

อยู่ในโลกนี้: ที่สูงสุดก็คือว่ามันมีอำนาจถึงอย่างนี้แหละ เราไม่เสียเวลาที่จะไปทำให้ผิด ไปเสียเวลารับความเสียหายไม่ได้ประโยชน์.

ที่นี้จะชี้ให้เห็นต่อไปโดยรายละเอียดพอสมควรแก่เวลาสัก ๔ อย่างด้วยกัน:-

อย่างแรกเรามีศาสนามีธรรมะนี้ ไม่ใช่เพียงเพื่อว่าให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉานเท่านั้น; แต่ว่า **ให้เป็นมนุษย์ที่ได้รับประโยชน์ที่สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้.** ท่านต้องจำไว้สักอย่างหนึ่งว่า คติธรรมโบรมโบราณก่อนพุทธกาล และแม้ในพุทธกาล และแม้ในพุทธศาสนาก็มีอยู่ตรงกันว่า การกินอาหาร การนอน การขี้ขลาดหนีภัย และการเสพเมถุนธรรม ๔ อย่างนี้ มีเสมอกันระหว่างคนกับสัตว์; แต่ว่า **ธรรมะเท่านั้นที่ทำให้คนผิดแปลกแตกต่างจากสัตว์,** ถ้าปราศจากธรรมนี้แล้วคนเท่ากันกับสัตว์; ซึ่งเป็นคำกลอนที่ไพเราะในภาษาบาลีหรือสันสกฤต; "อาหารนิทฺทา ภย เมถุนญฺจ สมาญฺญเมตปฺปสุภิ นรานำ, ธมฺโม หิ เตสำ อธิโก วิเสโส ธมฺเมน หีนา ปสุภิสมานา." ซึ่งเชื่อว่าชาวบ้านสมัยนั้นจะท่องกันได้ทุกคน รู้กันทุกคน สวดร้องท่องบ่นกันอยู่ทุกคน. แต่อย่าเข้าใจว่าธรรมะนี้จะมีประโยชน์เพียงเพื่อทำให้คนผิดแปลกแตกต่างจากสัตว์; มันมากกว่านั้นอีก คือทำให้มนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ ถ้ากล่าวในแง่ของศีลธรรมก็คือ Summum Bonum ๔ ประการที่ได้กล่าวแล้วในการบรรยายครั้งที่ ๓; ซึ่งท่านคงจะจำได้. แต่ถ้ากล่าวอย่างพุทธศาสนาโดยเฉพาะแล้ว **ธรรมะนี้จะช่วยให้มนุษย์ไปถึงสิ่งสูงสุด ที่มนุษย์จะไปถึง คือสิ่งที่เรียกว่านิพพาน.** นี่เราจงมองเห็นค่าของธรรมะ หรือศาสนาในข้อแรกอย่างนี้ก่อน.

ที่นี้ข้อที่ ๒ ถัดไปนี้ จะเล็งถึงความเข้าใจผิดที่มีกันอยู่เป็นส่วนมาก แม้ในเมืองไทยที่ว่าเจริญด้วยพุทธศาสนา; ยังมีความโง่ความหลงความเขลาความเข้าใจผิด; **ธรรมะนี้มิใช่มีไว้เพื่อให้หนีไปจากโลก แต่ว่าเพื่อให้อยู่ในโลกนี้ด้วยชัยชนะทุกประการ**; จำความหมายสั้น ๆ นี้ไว้. ที่นี้คนที่โง่ที่หลงเพราะเรียนผิดฟังผิดสอนกันผิดนั้น; ไปพูดไปเข้าใจว่า ถ้ามีธรรมะแล้วต้องหนีไปจากโลก ต้องออกไปจากโลกต้องไปอยู่ในป่าต้องไม่มีสังคม; คือทิ้งโลกหนีโลกละโลกไปเลย อย่างนั้นพระพุทธเจ้าไม่ได้ว่า. คนที่เข้าใจผิดในคำสอนของท่านมาว่าเอาเอง ที่**แท้ธรรมะนั้นมีไว้เพื่อจะให้อยู่ในโลกด้วยชัยชนะ** พูดอย่างสำนวนโวหารก็ว่า **ทำให้โลกไม่เป็นโลก** ไปก็ได้ ทำให้อยู่เหนือโลก; ทำให้โลกไม่ใช่โลกและไม่เป็นอันตราย ไม่เป็นพิษร้าย ไม่เป็นความทุกข์ไปก็ได้; แต่เราเอากันแต่เพียงว่า **อยู่ในโลกด้วยชัยชนะต่อสิ่งทุกสิ่ง.** อะไรที่เป็นศัตรู ท่านคงจะไปคิดถึงบุคคลอื่น ที่แท้นั้นบุคคลอื่นหรือว่าสิ่งอื่น ๆ ภายนอกเรา ที่มาทำให้เราแพ้นั้นมันน้อยเกินไป **ศัตรูที่ร้ายกาจมันอยู่ข้างใน คือสิ่งที่เรียกว่ากิเลสนานาชนิด**; ที่สรุปรวมอยู่ในคำว่า "**อวิชชา**" ความไม่รู้ตามที่เป็นจริงอย่างเดียวเท่านั้น นั่นแหละคือสิ่งที่ทำให้แพ้. **เรามีอวิชชาแล้วเราจะแพ้หมด จะแพ้ออกมาถึงข้างนอก ทำอะไรก็สู้ใครไม่ได้**; เราจะพ่ายแพ้ แก่อำนาจเงิน, พ่ายแพ้แก่อำนาจอาวุธ, พ่ายแพ้แก่อำนาจทุกอย่างที่เขาใช้กัน. เราก็เลยดิ้นรนกระวนกระวายไปด้วยความทุกข์ เพราะเต็มไปด้วย ความพ่ายแพ้, แม้แต่ความยากจน เราก็เอาชนะไม่ได้เพราะโง่เพราะขี้เกียจ เพราะว่าไม่มีธรรมะนั่นเอง; ถ้าเราเอามาตรฐานกันว่า เมื่อมีความทุกข์มีความเศร้า หรือต้องร้องไห้ นั่นคือความพ่ายแพ้แล้ว; ก็กล่าวได้ว่า **ธรรมะนี้จะหยุดการร้องไห้โดยประการทั้งปวงแก่คนทุกคน.** ฉะนั้น ขอให้มีธรรมะตั้งแต่แรกคลอด ตั้งแต่เป็นเด็กรุ่นหนุ่มรุ่น

หรือปัญหาของมนุษย์ ทั้งที่เป็นส่วนสังคมและส่วนปัจเจกชน ท่านอย่าไปคิดว่าเมื่อมีระบบศาสนาขึ้นมาแล้ว ต้องปฏิบัติ ต้องจัด ต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้เหมือนกับที่คนบางคนคิด; ทำให้งานมากขึ้น เพิ่มภาระ เพิ่มการงานให้มนุษย์มากขึ้น อย่าไปคิดอย่างนั้น. ต้องมองให้ถูกในทางตรงกันข้ามว่า, ศาสนานี้มีไว้เพื่อจะตัดภาระ เพื่อจะขจัดปัญหาให้น้อยลง. **ความโง่เขลาของมนุษย์ต่างหากที่ทำให้ภาระมากขึ้น ปัญหามากขึ้น.**

ที่นี้ธรรมะนี้มันกำจัด อวิชชา กำจัดความโง่เขลา มันตัดภาระหรือตัดปัญหาให้น้อยลง ความเข้าใจผิดเรื่องนี้มีอยู่มากมาย และเป็นปัญหาเฉพาะหน้าก็มีมากมายเหมือนกัน; แก้กันได้หรือแก้กันไม่ได้ก็ขึ้นอยู่ที่ว่า เข้าใจหรือไม่เข้าใจ นั่นเอง; ลองยกขึ้นมาสักปัญหาหนึ่งอย่างว่า ความขาดแคลนทางวัตถุ ซึ่งเดี๋ยวนี้ยกเป็นปัญหาใหญ่ มนุษย์ในโลกนี้ไม่รู้หนังสือ ยังไม่มีอาหารพอกิน วัตถุยังขาดแคลนความยากจนยังมีอยู่ทั่วไป อย่างนี้เป็นต้น; นั่นคือโทษของการที่ไม่มีธรรมะ. ถ้ามีธรรมะแล้ว ปัญหานั้นจะหมดไป **ความขาดแคลนทางวัตถุนั้นเราแก้ได้ทำให้เต็มได้ โดยทำให้มีความเต็มในทางนามธรรม หรือทางจิตใจ, ธรรมะนี้ทำให้เกิดความเต็มในทางนามธรรมในทางจิตใจ ที่จะแก้ความขาดแคลนในทางวัตถุได้.** ลองมีธรรมะเท่านั้นท่านกลับไปบ้านเย็นวันนี้จะรู้สึกว่าที่บ้านนั้นมีของเหลือใช้เหลือเฟือมากมาย ของที่มีอยู่ในบ้านขนไปทิ้งเสียสัก ๘๐% ก็ได้; แต่ถ้าว่าไม่เข้าใจธรรมะมีความกระหายขยายตัว มีความโลภขยายตัวแล้ว ยังขาดอยู่อีกไม่รู้กี่ร้อยกี่พัน % ทีเดียว ของที่จะต้องหามาใส่บ้าน.

ถ้าเรากล่าวเป็นส่วนรวม เป็นเรื่องโลกทั้งหมดทั้ง ๆ โลกนี้ก็เหมือนกันอีก

สาวเรื่อยมาเถอะจะประสบแต่ชัยชนะทั้งนั้น ; ไม่ต้องหนีโลกไปไหน แต่กลับจะทำโลกให้หมดไป หรือว่าให้เราอยู่เหนือโลก ; เพราะฉะนั้นเราจึงไม่ต้องหนีโลก ; เพราะว่าเราอาจจะทำโลกให้หมดความหมาย ; หรือว่าให้อยู่ใต้ฝ่าเท้าของเรา หรือว่าให้โลกกลายเป็นก้อนกรวดเล็ก ๆ มาอยู่ในฝ่ามือของเรา อานิสงส์หรืออานุภาพของธรรมะมีอย่างนี้. ส่วนที่เราจะเข้าใจได้หรือไม่ได้นั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ฉะนั้นขอให้ระงับความเข้าใจผิดที่ว่าต้องหนีโลกจึงจะรู้ธรรมะนั้นเสีย.

ที่นี้ข้อที่ ๓ ก็คือว่า ธรรมะหรือศาสนานี้ไม่ใช่มีไว้เพียงเพื่อให้กราบไหว้เคารพสักการะบูชา ; ไม่ได้มุ่งหมายอย่างนั้น พระพุทธเจ้าท่านก็ไม่ได้มุ่งหมายอย่างนั้น ; แต่ว่า**เพื่อจะบำบัดโรคในทางวิญญาณ. คนเรามีโรคทางกาย มีโรคทางจิต และมีโรคทางวิญญาณ** ; อาตมาชอบกล่าวอย่างนี้ก็เพื่อจะให้เข้าใจง่าย. **โรคทาง** กายก็ต้องบำบัดกันด้วยวิชาความรู้ทางร่างกายเหมือนที่เราไปที่โรงพยาบาล ; ถ้าเป็นโรคทางจิตเราก็ไปบำบัดโรคทางจิตที่โรงพยาบาลทางจิตหรือทางประสาท หรือที่เกี่ยวกับจิตที่เรียกกันว่าโรคจิต ; แต่ถ้าเป็น**โรคทางวิญญาณ** นั้นหมายความว่า แม้เราสบายดีเราก็ยังเป็นทุกข์ นี่แหละคือโรคทางวิญญาณ, ใครก็ตามผู้หญิงผู้ชายก็ตาม สบายดีทุกอย่างให้หมอตรวจก็ไม่มีโรคอะไรสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ ; แต่ทำไมต้องร้องไห้ แต่ทำไมต้องเป็นทุกข์ ต้องนอนไม่หลับต้องกระวนกระวาย ต้องระส่ำระสายต้องตกนรกทั้งเป็น. อาการอย่างนี้เราเรียกว่าเป็นโรคทางวิญญาณ ไม่มีสิ่งอื่นจะแก้ไขได้ นอกจากสิ่งที่เรียกว่าธรรมะหรือสิ่งที่เรียกว่าศาสนา.

ข้อที่ ๔ ก็อยากจะบอกว่าธรรมะหรือศาสนานี้ มิใช่มีขึ้นไว้เพื่อให้เป็นการเพิ่มภาระแก่มนุษย์ให้มากขึ้น, แต่ว่า**เพื่อจะขจัดปัญหา หรือภาระหนัก**

ถ้ามนุษย์มีการศึกษาที่หลงทาง คือหลงไปตกเป็นทาสของกิเลสแล้ว วัตถุจะขาดแคลนยิ่งขึ้น วัตถุล้วน ๆ นั้นยิ่งไปทำให้มันมากเข้ามันก็ยิ่งทำให้เกิดความรู้สึกว่าขาดแคลนยิ่งขึ้น; นี่ขอฝากไว้ให้ไปคิด ฉะนั้นจึงเรียกว่าเป็นการศึกษาที่หลงทาง การศึกษาสมัยปัจจุบันที่ว่าเจริญก้าวหน้าที่สุด ที่สร้างความเจริญทางวัตถุนี้ยิ่งสร้างวัตถุเหล่านี้ขึ้นมาเท่าไร จะยิ่งทำให้เกิดความรู้สึกว่าขาดแคลนมากยิ่งขึ้นเท่านั้น; เพราะความโง่ความหลง จะสร้างตู้เย็น สร้างรถยนต์ สร้างอะไร ๆ ให้มากขึ้นในโลกเท่าไร จะยิ่งมีความรู้สึกว่าขาดแคลนในใจมากขึ้นเท่านั้น. เราต้องมีอะไรอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะทำให้เกิดความรู้สึกตรงกันข้าม สิ่งนั้นคือธรรมะ; เราจะรู้จักทำก็เท่าที่พอเหมาะพอดี. นี่เรียกว่าไปหลงในเรื่องของวัตถุ; นี่มันผิดกฎของธรรมชาติ, ผิดหลักธรรม, ผิดธรรมชาติ, ผิดกฎธรรมชาติ, ผิดหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องทำตามกฎธรรมชาติ; ดังนั้นโลกจะมีวิกฤตการเพิ่มขึ้นและเป็นการถาวร นี่เราช่วยกันบอกเพื่อนมนุษย์ในโลกว่าอย่างนี้.

เราจะทำการพัฒนา (หรือ Development); พัฒนาคน พัฒนาวัตถุ, พัฒนาทั้งคนพัฒนาทั้งวัตถุอย่างเดียว นี่แล้ว ก็ยังไม่อาจจะแก้ปัญหาต่าง ๆ ในโลกนี้ได้; **เราจะต้องพัฒนาทางจิตใจที่เกี่ยวกับธรรมะ** หรือเรียกว่าพัฒนาธรรมะนี่ดีกว่า; พัฒนาวัตถุ คือผลิตวัตถุ, พัฒนาคนคืออบรมคน เพียงเพื่อสร้างวัตถุนี้ไม่พอ วัตถุจะเป็นผู้ควบคุมมนุษย์ จะเป็นนายเหนือมนุษย์อยู่ร่ำไป; เพราะการพัฒนาเพียงเท่านั้นมันไม่พอ; **ฉะนั้นต้องพัฒนาคนนั้นแหละ แต่ว่าต้องพัฒนาจิตใจในทางจิตใจให้ประกอบให้เต็มไปด้วยธรรมะ จึงจะแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้** พัฒนาวัตถุนี้ไม่อาจจะแก้ปัญหาที่มนุษย์กำลังประสบ เช่นปัญหาเศรษฐกิจหรืออะไรได้; มันมีแต่ปัญหาที่จะซับซ้อนขึ้นมามากกว่าเก่า ปัญหาการเมือง

ปัญหาเศรษฐกิจ หรือการทหารหรืออะไรก็ตาม ที่ถือกันว่าจำเป็นที่สุดในเวลานี้; ท่านอย่าลืมว่ารากฐานของสิ่งเหล่านั้น มันคือความโลภ ความแข่งขันแย่งชิง เอาเปรียบกัน.

การพัฒนาทางเศรษฐกิจ ทางทหาร ทางการเมืองอะไรเหล่านี้; ใต้รากฐานของมันนั้นมันมีความโลภ มีการแข่งขันแย่งชิง เอาเปรียบกัน คือไม่มีธรรมะ; ไม่มีความถูกความตรงตาม กฎของธรรมชาติ. ฉะนั้นเมื่อไปหลงวัตถุขนาดนี้แล้วก็ตกเป็นทาสของวัตถุ; การพัฒนาอย่างนี้แม้จะมีกันทั้งโลก อย่างที่เรียกว่าเจริญก้าวหน้ากันที่สุดเท่าไร มันก็ยิ่งจมลงไปใต้โลกคือใต้วัตถุเท่านั้น; นี่ก็กำลังไปสู่ความทุกข์ร้อน; มีการทุจริต คอรัปชั่น หรือว่าจะสร้างเชื้อโรคคอมมิวนิสต์อันใหม่ขึ้นมาอีกในโลก อย่างที่แก้ไม่ตก จมลึกยิ่งไปกว่าเดี๋ยวนี้; นี่แหละความที่ไม่มีธรรมะจะมีผลเป็นอย่างนี้. นี่ประโยชน์ของธรรมะ หรือศาสนาจะมีเท่าไร ท่าน ลองไปคำนวณดู; ฉะนั้น ธรรมะนี้ควรจะถือว่าเป็นยอดของวิชาความรู้ ยอดของศิลปะ ยอดของอะไรหมด; เพราะว่ามันเป็นศิลปะที่จะดึงจิตใจของคนเราออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุ; ไม่ให้หลงเป็นบ่าวเป็นทาสของวัตถุอีกต่อไป. แต่เราควบคุมวัตถุได้; มันกลับเป็นบ่าวเป็นทาสของเรา ไม่ใช่เราเป็นบ่าวเป็นทาสของวัตถุ; **นี่ เราจะเรียกมันว่าเป็นศิลปะของการพรากจิตออกมาเสียจากวัตถุ.**

ทำไมเรียกศิลปะ ? เพราะมันยาก เพราะมันละเอียด เพราะมันประณีต เพราะมันสุขุม และว่าเพราะมันงดงามที่สุด; เพราะว่าเรื่องเป็นบ่าวเป็นทาสของวัตถุนี้มันเป็นเรื่องที่สกปรกโสมมที่สุด; ไม่มีความงดงามที่ตรงไหน แม้ว่าเราจะเจริญจนว่าคนหนึ่งมีรถยนต์ตั้ง ๑๐ คัน มีติดตั้งไม่รู้กี่หลังเหมือนกับวิมาน และมีอะไรใน

บ้านในเรือนมาถมายอย่างไร มันเป็นบ่าวของวัตถุแล้ว ก็จะเป็นความสกปรกโสมมที่สุด; มีแต่จะสร้างความยุ่งยากวิกฤตกาลไม่มีสิ้นสุด ไม่แก้ปัญหาต่าง ๆ ได้. ส่วนศิลปะนี้ต้องงามอย่างที่พระพุทธเจ้าท่านว่า พรหมจรรย์นี้งามทั้งเบื้องต้นงามทั้งท่ามกลาง งามทั้งเบื้องปลาย, คือวิธีปฏิบัติตามธรรมะนั้นท่านเรียกว่าพรหมจรรย์ แล้วมันก็งดงามอย่างยิ่งตามความหมายของสิ่งที่เรียกว่าศิลปะ; แต่เป็นความงามหรือศิลปะในทางจิตใจ.

การพรากจิตออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุ, ที่นี้ถ้าว่าพูดเป็นธรรมะให้ สูงขึ้นไป **ก็จะเรียกว่าการพรากจิตออกมาเสียจาก "ตัวกู–ของตัวกู"** คำว่าตัวกูของตัวกูเป็นคำที่มีความหมายพิเศษ คำว่า "ตัวกู–ของกู" นี้ คือความรู้สึกหรือ Concept ที่ร้ายกาจที่เกิดขึ้นในจิตของมนุษย์; ทำให้มนุษย์เปลี่ยนสภาพอย่างหน้ามือเป็นหลังมือ เป็นยักษ์ เป็นมาร เป็นภูตผีปีศาจ เป็นอะไร ๆ ที่เต็มไปด้วยความสกปรก ความมืดมัวเศร้าหมอง เร่าร้อนเป็นทุกข์ โดยพื้นฐานเราเรียกกันว่า Egoism, Egoism นี้คือความรู้สึกว่ามีตัวฉัน; และพอมันเข้มข้นขึ้นมามันเป็น Selfishness หรืออะไรทำนองนี้ขึ้นมาเรื่อย ๆ นี้; **เห็นแก่ตัวจัด มีความรู้สึกเป็นตัวกูไม่ยอมใคร; มีความรู้สึกเป็นของกู ไม่ให้ใคร** ไม่ลดราวาศอกเผื่อแผ่แก่ใคร นี่เรียกว่า อหังการ หรือ มมังการ ตามภาษาบาลีสันสกฤต อันนี้เป็นศัตรูที่เบียดเบียนผู้นั้นอย่างยิ่ง; และเป็นศัตรูที่เบียดเบียนโลกทั้งโลกอย่างยิ่ง; แล้วคนก็ตกอยู่ใต้อำนาจของมัน. แต่ว่าธรรมะนี้ช่วยให้ถอนตัวออกมาได้ คือถอนจิตใจออกมาได้จากอำนาจของสิ่งที่เรียกว่า "ตัวกู–ของกู" เรื่องนี้ยืดยาวจะไว้อธิบายกันวันหลังเป็นอีกเรื่องหนึ่ง.

เพราะฉะนั้นเราควรจะมองเห็นประโยชน์สูงสุดอย่างยิ่ง แนบเนียนงดงามลึกซึ้งของสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะหรือศาสนา; และพร้อมกันนั้น **ท่านทุกคนจะเข้าใจได้ว่า การแก้ปัญหาหรือการดับทุกข์ของโลกนี้ ทำโดยวิธีของธรรมะที่เป็นยอดศิลปะนี้ มันดีกว่าวิธีของการเมือง; เพราะการเมืองนั้นเรื่องเอาเปรียบ เรื่องหน้าไหว้หลังหลอก เรื่องมีกิเลสซ่อนไว้ข้างใต้เป็นรากฐาน.** ฉะนั้น การแก้ปัญหาต่าง ๆ ในโลกโดยวิธีของการเมืองนั้นไม่มีทางที่จะเป็นไปได้; ไม่มีทางที่จะทำให้มนุษย์หรือโลกนี้ดีขึ้นได้; เพราะมันเป็นเรื่องที่ ถ้าถือตามหลักของธรรมะหรือศาสนาแล้ว ก็ยังคงเรียกว่าเป็นธรรมฝ่ายดำอยู่นั่นเอง ไม่ใช่ฝ่ายขาวไม่ใช่ฝ่ายกุศล เพราะเป็นเรื่องความโลภ, เป็นเรื่องเจตนาร้าย, เป็นเรื่องคิดที่จะเอาเปรียบผู้อื่น. ถ้าว่ามนุษย์ในโลกนี้มีความเข้าใจทางธรรมะพร้อมๆ กัน ไม่หวังพึ่งการเมือง แต่หวังพึ่งธรรมหรือศาสนา; หรือว่าถ้าจะจัดการเมืองให้อยู่ใต้อำนาจของธรรมหรือศาสนาเสียก่อนละก็ มีทางที่จะแก้ปัญหาของโลกนี้ได้. ฉะนั้นเราจึงบูชาธรรม เหมือนกับที่พระพุทธเจ้าทุก ๆ องค์บูชาธรรม; เป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ยังยอมเคารพสิ่งที่เรียกว่าธรรม เดี๋ยวนี้เราตกอยู่ใต้อำนาจของวัตถุ เราไม่บูชาธรรม.

เราลองไปยืนดูที่กลางถนน เราจะเห็นคนวิ่งว่อนกี่ร้อยกี่พันกี่หมื่นคน เราลองหยั่งดูในจิตใจของเขาว่า นั่นเขากำลังหาเงินหรือหาธรรมะ; ที่เดินบ้างวิ่งบ้างขี่รถยนต์บ้าง อะไรบ้าง ว่อนอยู่ตามถนนหนทางทุกหนทุกแห่งนั้น; เขากำลังหาเงินหรือหาธรรมะ; ก็คงจะตอบได้ว่า เขากำลังหาเงินกันอยู่ด้วยกัน ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม; ไม่มีใครนึกถึงธรรมะเลย การหาเงินมันสนุก มันยั่ว มันสนุก มีรสอร่อย จึงเป็นกันอย่างนั้น. ทีนี้ถ้าเรามีความรู้สึกสูงไปกว่านั้น เราอาจจะคิดว่า ชื่อเสียง

ดีกว่า ความมุ่งหมายที่จะหาชื่อเสียง เราทำอย่างอื่น หาชื่อเสียงสนุกกว่าหาเงิน. นี่ถูกของเรา แต่คงจะไม่ถูกอย่างของคนพวกนั้นก็ได้; แต่อาตมายังเห็นว่าแสวงหาธรรมะนี้ สนุกกว่าหาชื่อเสียงเสียอีก เพราะว่าชื่อเสียงก็ไม่อาจแก้ไขความทุกข์ร้อนในจิตใจของมนุษย์ได้; ฉะนั้นหาสันติสุขในภายในคือธรรมะ; หรือผลของศาสนาสนุกกว่าหาเงินชื่อเสียงเสียอีก; แต่แล้วคนก็ไม่ยอมเอา และมันเหมือนกับเด็ก ๆ ที่ว่าไม่ดีทั้งนั้นอะไร ๆ ก็ไม่ดีทั้งนั้น; ไปกินหมูสะเต๊ะจานใหญ่ ๆ ให้อิ่มแล้วไปขี่ประตูที่แกว่งได้ เล่นอ๊อดแอ๊ดสนุกสนานกว่าอะไรเหล่านี้ ดีกว่าอะไรหมด เป็นสิ่งดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้; นี่เด็ก ๆ เป็นอย่างนี้ ไม่ได้นึกถึงเรื่องหาอะไรมากไปกว่านี้ แต่ว่าคนที่ไปหลงวัตถุบูชาวัตถุ เป็นทาสของวัตถุก็อยู่ในระดับเดียวกับเด็ก ๆ ชนิดนั้น; ลองไปคิดดูให้ดีเถอะ คนโต ๆ คนแก่ ๆ ที่กำลังวิ่งพล่านเดือดร้อนอยู่ด้วยเรื่องของกิเลสในการหาเงินนั้น ก็ไม่ดีไปกว่าเด็ก ๆ เหล่านั้นเลย คือยังเป็นเด็กอยู่นั่นเอง; ฉะนั้นขอให้เข้าใจประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ หรือศาสนานี้ให้ถูกต้อง.

ชั่วเวลาเล็กน้อยนี้ อาตมาอยากจะพูดกันถึงปัญหาเฉพาะหน้าของคนเรา; ถ้าเราจะถามขึ้นว่า โลกเรานี้กำลังจะต้องการอะไร ? โลกของบุคคลที่บูชาวัตถุเห็นแก่เงิน อย่างดีก็เห็นแก่ชื่อเสียงเห็นแก่หน้าตาสูงสุดนั้นแหละ โลกของคนทั้งหมดนั้นเขากำลังต้องการอะไร ? เราไปมองดูในจตใจของเขาส่วนลึกลงไปอีก อย่าไปมองแค่จิตใจตื้น ๆ; แค่ที่เขากำลังหลงเงิน บูชาเงินหาเงิน เอาเปรียบคนอื่น เอาเปรียบประเทศอื่น เอาเปรียบกลุ่มอื่น. นี่อย่าไปมองที่ตรงนั้นมันตื้น. มองที่ใจจริงของเขาเราจะพบว่าเขาก็รู้สึกกลัว รู้สึกเป็นทุกข์; เขาก็ต้องการที่จะได้เครื่องมือ ที่จะบำบัดความร้อนระอุ ที่กำลังระอุอยู่ในปัจจุบันนี้ นี่เขาสมมุติว่า ใครที่ตั้งตัวเองเป็นผู้รักษา

สันติภาพของโลก; หรือจัดโลกค่ายคอมมิวนิสต์ หรือค่ายประชาธิปไตยก็ตาม; เวลานี้ปัจจุบันนี้ทีแท้ เขาก็ล้วนแต่ต้องการเครื่องมือที่จะบำบัดความร้อนระอุ ที่กำลังร้อนระอุอยู่ทั้งนั้น; แต่ว่าเขามีปัญหาเฉพาะหน้าเป็นอย่างอื่น เขามีความไม่ไว้ใจซึ่งกันและกันนี้ เขายังกำลังต้องการที่จะเอาเปรียบ หรือทำลายล้างกันอยู่เสมอ เขาจึงไม่ได้เครื่องมือบำบัดความร้อนระอุ.

สิ่งที่เรียกว่า Present Turmoil คือความร้อนระอุในปัจจุบันนี้: พูดถึงกันมาก หนาหูยิ่งขึ้นทุกที และเขาก็แก้ไขไม่ได้ นี่เพราะมันขาดอะไร, มันขาดสิ่งเดียวกันคือขาดธรรมะ ขาดสิ่งที่เราเรียกว่าศาสนานี้ต่อมาอีกนิดหนึ่งว่า เขาต้องการสะพานที่จะทอดเข้าหากัน เพื่อทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน มันก็เหลวอีกไม่มีอะไรเป็นสื่อ เป็นสะพาน ที่จะทำความเข้าใจกันได้, เขายิ่งไปเอาวัตถุนั่นแหละไปทำสื่อสะพาน มีการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม พูดเพราะมาก ว่าแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม; แต่แล้วมันก็แลกเปลี่ยนความบ้าหลงในเรื่องวัตถุ; มันก็เลยไม่ได้สะพานที่แท้จริง ที่จะเป็นสื่อทอดสำหรับจะเดินเข้าหากัน เพื่อทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน นี่เพราะว่ามันขาดธรรมะขาดสิ่งที่เรียกว่าศาสนา เป็นการหลอกลวงตัวเองไปหมด

เขยิบขึ้นมาอีกหน่อยหนึ่งว่า เขาต้องการระยะหยุดพักสักระยะหนึ่ง เป็นระยะที่หยุดพักไม่มีการร้อนระอุ เพื่อทำการปรึกษาหารือกัน, แล้วมันก็ไม่ได้ เพราะความขาดธรรมะ เขาจะประชุมขั้นสุดยอด ประชุมขั้นอะไรก็ตาม เพื่อทำความเข้าใจกัน ปรึกษาหารือกัน; แต่ที่แท้มันไม่มีระยะหยุดความร้อนระอุ กำลังประชุมขั้นสุดยอดอย่างนี้แต่ว่าปืน หรือระเบิดปรมาณู หรืออะไรเหล่านี้ กำลังเตรียมพร้อม

อยู่ทุกวินาที: อย่างนี้มันเป็นเรื่องเล่นตลก มันเป็นเรื่องเล่นตลกต่อพระเป็นเจ้า เล่นตลกต่อธรรมะ; ฉะนั้นจึงถูกพระธรรม หรือพระเป็นเจ้าลงโทษทรมานมนุษย์ให้ประสบปัญหาหนักขึ้นไป นี่เรียกว่าเราจะแก้ปัญหาของโลก สนองความต้องการของโลกโดยแท้จริงได้อย่างไรนี่; ท่านลองไปคิดดู.

ไม่มีทางอื่นใดอีกนอกจากทางของธรรมะ; ฉะนั้นเราจะต้องจัดโลก ใครกล้าเรียกตัวเองว่าเป็นผู้จัดโลก หรือว่าจัดสังคม หรือว่าจัดการเมืองอะไรก็ตาม ก็จงจัดโลก หรือสังคมนั้น ไปตามหลักของธรรม; ไม่ใช่อาศัยเรื่องการเมือง เรื่องการเศรษฐกิจ เรื่องการทหาร อย่างที่กำลังบ้าคลั่งกันอยู่. ท่านลองคิดดูเถอะ ศาสนาไหนก็ตาม ล้วนแต่สอนชนิดที่มีผลอย่างนี้เหมือนกันหมด; ไม่มีศาสนาไหนเป็นหมันหรือเสียหลาย; ถ้าประพฤติกันให้ถูกให้ตรง. ไม่เฉพาะพุทธศาสนา ศาสนาไหนก็ได้; **ศาสนาคริสเตียน, พระเยซูก็สอนให้รักเพื่อนบ้านยิ่งกว่าตัวรักตัว** ที่นี้ถ้าทุกคนที่ถือศาสนาคริสเตียนเป็นอย่างนั้น มันก็ไม่มีปัญหาอะไรที่จะเกิดขึ้นจากชนชาติที่ถือศาสนาคริสเตียน. **ศาสนาฮินดู, ก็เอาอหิงสานี่เป็นบรมธรรม,** ความไม่เบียดเบียนเป็นยอดของธรรม; ศาสนาไหนก็ล้วนแต่อย่างนี้จนพูดได้ว่า **ความต้องการของพระเจ้าหรือของธรรมนั้นคือความไม่เบียดเบียน.** ไม่เบียดเบียนผู้อื่นก็อย่างหนึ่ง แล้วก็อย่าเบียดเบียนตัวด้วยความโง่ของตัว แต่นี่เราเบียดเบียนตัวเราเอง ด้วยความโง่ของเราอยู่ตลอดเวลา เข้าใจผิด ไม่รู้เรื่องจริงของธรรมชาติ นี่เราจะต้องนึกถึงข้อนี้; และเมื่อเรามีสิ่งที่เรียกว่าศาสนาเป็นรากฐานแล้วจะแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้.

เราต้องการการประพฤติดี การทำดีของสังคม พูดกันทั่วไปก็พูดอย่างนี้ นั้นมันถูกแน่; แต่เราอย่าลืมว่าการกระทำดีของสังคมนั้น มันขึ้นอยู่ที่การกระทำดีของ

บุคคลเอกชน สังคมใครจะไปบังคับได้. ถ้าบังคับต้องบังคับด้วยอำนาจอย่างนี้มันก็ก่อความวุ่นวาย. ถ้าบุคคลเอกชนคนหนึ่ง ๆ มามีความรู้ มีความเข้าใจถูกต้องกันเสียก่อนแล้ว ก็ไม่ต้องมีใครมาบังคับ; ก็สามารถจะตั้งตน อยู่ในลักษณะที่ประกอบด้วยธรรมะหรือกระทำตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าอยู่อย่างเคร่งครัด **นี่มันเป็นเอกชนดีแล้ว สังคมก็เป็นสังคมดี**, ฉะนั้นที่เรียกว่าสังคมที่ดี หรือการกระทำที่ดีของสังคมนั้นมันคือมีรากฐานอยู่ที่กรรมดีของเอกชน ซึ่งช่วยได้ด้วยศาสนา; เมตตาเป็นหลักใหญ่อย่างนี้ เป็นเครื่องค้ำจุนโลกอย่างนี้. **อย่าไปเข้าใจว่าเงิน หรือวัตถุ หรือความเจริญทางวัตถุ จะช่วยคุ้มครองโลก** จะช่วยกู้โลก; แต่มันจะเป็นเครื่องทำลายโลก; หรือว่าธรรมะน้อย ๆ ธรรมะเล็กๆ **เช่นกตัญญูอย่างนี้ก็ช่วยโลกได้**; คือเราจะต้องคิดไปในแง่ที่ว่า ทุกคนที่อยู่กันในโลกแล้วต้องมีบุญคุณแก่กันทั้งนั้น; แม้แต่สัตว์เดรัจฉานก็มีบุญคุณแก่มนุษย์. เราควรจะรับรู้ความจริงข้อนี้แล้วเมตตากันด้วยความกตัญญูต่อกัน. เพราะฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่าประโยชน์ของศาสนานี้เรามีไว้เพื่อจะช่วยโลก เราพูดแต่เพียงว่า ศาสนามีไว้เพื่อกำจัดสิ่งชั่งเป็นศัตรูของโลกเพียง เท่านี้ก็พอแล้ว มันเหลือหลาย มันเกินค่าแล้ว; เพียงแต่ว่าศาสนามีไว้สำหรับกำจัดสิ่งชั่งเป็นศัตรูของโลก **อะไรเป็นศัตรูของโลก** ท่านคิดได้เองมันไม่ยาก; ฉะนั้น **ศาสนาก็คือเป็นยาแก้**; หรือว่าเป็นสิ่งชั่งเป็นของตรงกันข้ามกับสิ่งชั่งเป็นศัตรูของโลก; เท่านี้ก็พอแล้วเกินค่าแล้วเกินค่าที่เราลงทุนไปสนใจกับศาสนาธรรมะแล้ว; ทั้ง ๆ ที่ยังมีเรื่องอื่นอีกมากกว่านี้ จึงเป็นอันว่ามีอะไรที่สูงกว่านี้ก็จะได้เอาไว้อธิบายกันในวันหลัง.

เมื่อกล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าประโยชน์ของ "ศาสนา" ก็มีเค้าโครงอย่างนี้ ขอให้สนใจไว้สำหรับมีกำลังใจที่จะศึกษาธรรมะ; ไม่ถอยหลัง ไม่เกลียดธรรม ไม่

รังเกียจธรรมะ ไม่เข้าใจผิดต่อธรรมะ เหมือนคนทั่วไปที่มีอยู่โดยมาก นี่คือประโยชน์ของศาสนา

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ลงด้วยความสั้นเวลาเพียงเท่านี้.

อากิญฺจญฺญ์ เปกฺขมาโน สติมา
นตฺถิติ นิสสาย ตรสฺสุ โอฆ์

ท่านจงเป็นผู้มีสติ เพ่งอากริยจัญญา
ยตนะ คือความไม่มีอะไร (ว่าง) เป็นอารมณ์
อาศัยอารมณ์ว่าไม่มี ๆ ดังนี้แล้ว
ข้ามกิเลสดุจห้วงน้ำเสียเถิด

(จากโสฬสบัญหาที่ ๖)

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๖/๒๕๐๙

เรื่อง "ปริทรรศน์ ของพุทธศาสนา"

ภิกขุ พุทธทาส อินทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๕ มกราคม ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๖ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า "ปริทรรศน์" คือการมองดูพร้อมกันโดยกว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไปของพุทธศาสนา. ขอให้ระลึกนึกถึงการบรรยายครั้งที่แล้วมา เป็นเครื่องช่วยความเข้าใจอยู่ด้วยตลอดไป. ครั้งที่ ๑ ได้พูดถึงสิ่งที่เรียกว่า ธรรม , ครั้งที่ ๒ เรื่อง ศีลธรรม , ครั้งที่ ๓ เรื่อง จริยปรัชญา" ครั้งที่ ๔ เรื่อง "ศาสนา" หรือคำว่าศาสนาทั่ว ๆ ไป และครั้งที่ ๕ เรื่อง "ประโยชน์" หรือส่วนดีของพระพุทธศาสนาต่อมนุษย์. ที่นี้ครั้งนี้จะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนาในลักษณะมองดูคราวเดียวหมด กว้าง ๆ ทั่ว ๆ ไป; เหมือนกับว่าเรามองดูโลกนี้จากอากาศจากที่สูงมองจากทุกด้านทุกมุม มองจากข้างล่างอะไรอย่างนี้ เพื่อรู้จักกันอย่างเคร่า ๆ ทั่วไปสักทีหนึ่งก่อน; หลังจากนั้นก็จะเข้าใจส่วนใดส่วนหนึ่ง โดยละเอียดได้โดยง่าย.

สำหรับในตอนแรกนี้ อยากจะบอกกล่าวถึงความจริงหรือข้อเท็จจริงอันหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวกับศาสนาทั้งหลาย, รวมทั้งพุทธศาสนาด้วย; และยังจะเกี่ยวไปถึงทุกสิ่งที่เป็นลัทธิ หรือที่เป็นสถาบันอะไรที่มนุษย์สร้างขึ้นทุกอย่างทุกประการ. กฎเกณฑ์หรือข้อเท็จจริงอันนี้จะเรียกได้ว่า ลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นลัทธิ หรือเป็นสถาบัน หรือเป็นศาสนาซึ่งมีอยู่อย่างน้อย ๖ ประการด้วยกัน. ลัทธิหรือสถาบันหรือกฎหมาย ซึ่งเป็นสถาบันอันหนึ่ง หรือแม้แต่ศาสนานี้ จะมีลักษณะของการเปลี่ยนแปลงใน ๖ ประการนี้ ซึ่งเป็นที่น่าสนใจ คือจะมากกว่านี้ก็ได้หรือจะคิดว่าน้อยกว่านี้ก็ได้ แต่เท่าที่น่าสนใจแล้วอยากจะกล่าวว่า ๖ ประการนี้.

อันแรกที่สุด เราเรียกว่ามูลกำเนิดหรือ Origin คือการเกิดขึ้นในครั้งแรก; อันที่ ๒ เราเรียกวิวัฒนาการตามธรรมชาติหรือ Revolution; อันที่ ๓ เราเรียกว่าการพัฒนาการโดยมนุษย์ สิ่งนั้นถูกพัฒนาการโดยมนุษย์ หรือที่เราเรียกกันว่า Development, ในระยะที่ ๔ คือการเปลี่ยนรูปในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อคืออย่างเก่าก็ไม่ใช่ อย่างใหม่ก็ไม่ใช่ การเปลี่ยนรูปในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อซึ่งเราเรียกกันว่า Transition; อันที่ ๕ การที่ถูกอิทธิพลภายนอกอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำนี้เราเรียกว่า Influence, อันที่ ๖ อันสุดท้ายคือ ส่วนที่เราจะถือเอาว่าเป็นของจริงหรือเอามาเป็นประโยชน์ได้จริงซึ่งเรียกว่า Application มีอยู่เป็น ๖ ระยะอย่างนี้.

ข้อที่ ๑ ที่เรียกว่ามูลกำเนิดนั้น หมายความว่า **ครั้งแรกที่เดียวที่มีคน** ก่อตั้ง หรือจัดทำลัทธิหรือสถาบันหรือศาสนาเป็นต้นนี้ขึ้น; เช่นพุทธศาสนานี้เราก็ถือว่า ในสมัยที่พระพุทธเจ้าท่านได้ตั้งขึ้นด้วยพระองค์เองในครั้งแรก; หรือศาสดา

องค์ใดองค์หนึ่ง ตั้งศาสนานั้น ๆ ขึ้น. ที่นี้เมื่อท่านผู้ก่อกำเนิดล่วงลับไปแล้ว มันมีการแทรกแซง โดย**วิวัฒนาการตามธรรมชาติ; มนุษย์ไม่ได้เจตนาจะ**เปลี่ยนแปลงมันก็เปลี่ยนแปลงได้ อย่างนี้เรียกว่าเปลี่ยนแปลงโดยไม่ใช่เจตนาของใคร; เหมือนอย่างว่ามันนานเข้า มันต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาละเทศะอย่างนี้เป็นต้น; เราเรียกว่าวิวัฒนาการตามธรรมชาติ มนุษย์ไม่ได้เจตนาจะเปลี่ยนแปลง. ส่วนอันดับที่ ๓ ที่เรียกว่าพัฒนาการโดยมนุษย์หรือ Development, นั้นหมายความว่าต่อมา **มนุษย์** เข้าไปพิจารณาแล้ว ไปจัดการแก้ไข**เปลี่ยนแปลงปรับปรุงโดยเจตนา.**

ที่นี้จากการที่มันจะเปลี่ยนจากรูปเก่ามาสู่รูปใหม่ (ระยะที่ ๔ นั้น) กินเวลาระยะหนึ่งด้วยเหมือนกัน; เพราะว่าการเปลี่ยนนี้ย่อมประสบการต่อต้าน การต่อสู้ การไม่ยอมเปลี่ยน; หรือว่ามันยังไม่เหมาะกับยุคใหม่แท้; แต่มันก็ไม่เหมาะกับยุคเก่าด้วย มันจะต้องเปลี่ยน เพราะฉะนั้นสิ่งนั้นจะเปลี่ยนรูป. ลัทธิคำสอน สถาบันที่เป็นสถาบันทางยอมรับนับถือ จะต้องเปลี่ยนแปลงอยู่ในรูปที่ประหลาด; เขาจึงเรียกว่าการอยู่ในสภาพที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ.

ข้อ ๕ **การถูกอิทธิพลภายนอกครอบงำ** นี้ก็หมายถึงว่า; ลัทธิหรือศาสนานั้น ๆ บางครั้งบางคราวตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของบ้านเมือง หรือที่เราเรียกว่าอาณาจักร; บางครั้งไปแทรกแซงกิจการของพุทธจักรเหล่านี้เป็นต้น; ทำให้เกิดข้อบัญญัติใหม่อะไรขึ้นมาก็มี; เพื่อต้อนรับอิทธิพลนั้น ๆ ไม่เช่นนั้นจะเป็นผลร้ายแก่ตัวเอง. พระพุทธเจ้าท่านทรงอนุญาตไว้ข้อหนึ่ง ที่เรารู้จักกันดีว่า “ราชานํ อนุวตฺติตุ.” แปลว่าการอนุวัติตามความประสงค์ของพวกพระราชา. นี้ไม่ได้หมายความว่า

แก้ไขหลักการในส่วนใหญ่; แต่ว่าข้อปลีกย่อยหรือหลักการส่วนน้อยก็ต้องแก้ไขเพื่อไม่ให้ขัดขวางกันกับพระราชาผู้ปกครองบ้านเมืองอย่างนี้ก็มี; เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าอนุญาต. บางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้ ที่พระพุทธศาสนาอยู่มาได้ด้วยความราบรื่นไม่มีการนองเลือด; ส่วนศาสนาที่ไม่มีกฎเกณฑ์อันนี้ อาจจะมีการกระทบกระทั่ง มีการต่อต้านถึงกับมีการนองเลือด การวุ่นวายระหว่างบ้านเมืองกับศาสนา ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับสถาบันศาสนา.

ทีนี้อันสุดท้ายเราเพ่งเล็งเอาแต่ที่ว่า**ใช้ประโยชน์ได้**, คือเป็น Practical, คืออยู่ในวิสัยที่จะปฏิบัติได้สำหรับคนเดี๋ยวนี้, แล้วก็มีประโยชน์ตรงกับความต้องการของคนสมัยนี้ ของตัวเราของพวกเราผู้ปฏิบัติ; ฉะนั้นจึงไม่แน่ว่าจะเป็นอันไหน เราต้องคัดเลือกหรือว่าทำขึ้น ปรับปรุงขึ้นใหม่; เราอาจจะไม่เอาตาม Origin เดิมแท้ ๆ ก็ได้, หรือเราจะคงรักษาไว้เท่าที่ควรจะรักษาไว้ก็ได้, หรือบางทีเราก็ต้องยอมรับตามที่ถูก Influence ก็ได้, บางทีเราไม่เอาก็ได้; ยิ่งเรื่องของศาสนาเป็นเรื่องของปัจเจกชนแล้ว เราก็มีทางเลือก; ฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่า Application นี้ขอให้เป็นเรื่องเฉพาะคนด้วยเหมือนกัน. เราเอาตัวเราเป็นหลัก แล้วเราก็วิจัยเลือกเฟ้นค้นคว้าส่วนที่จะเป็นประโยชน์แก่เราโดยเฉพาะได้; เพราะฉะนั้นมันจึงแปลกกันกับส่วนอื่น ๆ ซึ่งเป็นมูลกำเนิดหรือเป็นวิวัฒนาการ เป็นพัฒนาการ เป็นการเปลี่ยนรูป เป็นการถูกอิทธิพลครอบงำ.

เพื่อความเข้าใจ ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลายลองนึกดูเอง ถึงเรื่องที่เกี่ยวกับกฎหมายหรือสถาบันของกฎหมาย ว่ากฎหมายนั้นมีมูลกำเนิดขึ้นมาในโลกนี้ตั้งแต่เมื่อไร; หรือเฉพาะในประเทศเราก็ได้ มันมีมูลมาอย่างไร เขียนไว้เป็น

ครั้งแรกที่สุดนั้นเขียนว่าอย่างไร และต่อมามีวิวัฒนาการตามธรรมชาติ; คือมันต้องเปลี่ยนไปโดยการบีบบังคับของธรรมชาติ ไม่ใช่เจตนาของเรา นี้เราก็แก้ไขกฎหมายนั้นไปอยู่ในรูปที่จะอยู่ได้. ทีนี้บางทีมนุษย์เข้าไปพัฒนาโดยเจตนา กฎหมายนั้นก็เปลี่ยนมาตามลำดับ; ทีนี้ในระยะที่นักกฎหมาย หรือว่าประเทศชาตินั้นยังไม่มีความก้าวหน้าถึงที่สุด แต่ก็ไม่ล้าหลังแล้ว กำลังจะขึ้นยุคใหม่ อยู่ในระยะนั้นก็มีการปรับปรุงแก้ไขมัน ซึ่งอยู่ในรูปร่างที่ว่าเก่าก็ไม่ใช่ใหม่ก็ไม่ใช่ แล้วก็ค่อย ๆ ใหม่ขึ้นมาตามลำดับ; ทีนี้ในบางครั้งกฎหมายนั้นถูกอิทธิพลการเมือง ซึ่งถือปืนถือดาบครอบงำ กฎหมายก็ต้องถูกแก้ ถูกมีข้อแม้มีอะไรทำนองนั้น นี่ส่วนที่ถูก Influence เป็นอย่างนี้; กฎหมายก็เปลี่ยนโฉมหน้าไปบ้าง. ทีนี้อันสุดท้ายที่เรียกว่า Application นี้, คืออันที่มันเหมาะที่สุดที่จะใช้ปฏิบัติให้เรียบร้อย ให้ราบรื่น ให้เป็นผลดี เหมาะแก่กาละเทศะเหมาะแก่ทุก ๆ อย่าง เหมาะแก่ภาวะของประเทศชาติ ส่วนนี้เป็น Application และเราก็ต้องการส่วนที่ ๖ นี้ด้วยกันทั้งนั้น. นี่คือความเป็นมาของลัทธิหรือของสถาบันหรือของศาสนา นี้จะต้องเป็นอย่างนี้ อย่างน้อยก็ด้วยลักษณะ ๖ ประการนี้ เพราะฉะนั้น เราอย่าได้มีอาการเหมือนกับที่เรียกว่า "เถรตรง" ทำนองนั้นแล้วก็จะลำบาก; คือจะต้องรู้ว่าอะไรมันเป็นอะไร มันจะต้องเป็นอย่างไร มันจะต้องใช้ดุลยพินิจอย่างไร; ไม่มีอาการที่เรียกว่าเถรตรง; แม้ในเรื่องของกฎหมาย ไม่ต้องพูดถึงเรื่องของศาสนาหรือลัทธิและทางจิตใจอย่างอื่น. ท่านลองคิดดูว่าแม้ในเรื่องของกฎหมาย ในขอบวงของสถาบันกฎหมายนี้ อาการเถรตรงก็ยังมีไม่ได้ เราก็วินิจฉัยดูด้วยลักษณะ ๖ ประการนี้ แล้วเราก็จะพบส่วนที่ดีที่สุด ส่วนที่อาศัยได้ที่สุดเป็นประโยชน์ที่สุด.

ทีนี้สำหรับพุทธศาสนานั้น. มีการเปลี่ยนแปลงไปตามหลัก ๖ ประการนี้มากกว่ากฎหมายเสียอีก; ศาสนาไหนก็เหมือนกันไม่เฉพาะแต่พุทธศาสนาเรา; เพราะ

มันไม่เกี่ยวกับวงการที่ทรงอำนาจหรือว่าอะไรรัดกุมมันเต็มที่ เหมือนกับสิ่งที่เรียกว่ากฎหมาย. ศาสนานี้เรายังฝากไว้กับประชาชนมากกว่า ฉะนั้นสิ่งต่าง ๆ มันจึงบังคับมากกว่า ต้องเปลี่ยนแปลงมากกว่า; อย่าง **พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ครั้งแรกอย่างไร พอนานเข้า หรือว่าเคลื่อนย้าย** จากประเทศอินเดีย ไปสู่ประเทศจีน ประเทศธิเบต ประเทศไทยอย่างนี้; **มันก็ต้องมีการเปลี่ยนแปลงของมันในตัวมันเอง**; เช่นภิกษุในประเทศธิเบตจะต้องมีเครื่องนุ่งห่มผิดจากภิกษุในประเทศอินเดียเหล่านี้เป็นต้น; ไม่มีใครเจตนาแต่ธรรมชาติบังคับ, หรือว่าการที่มนุษย์ในประเทศนั้น ๆ มีความเจริญก้าวหน้ามากขึ้น มันก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามความจำเป็นของธรรมชาติ; อย่างว่าเราจะเอาพุทธศาสนาไปต่างประเทศในเวลานี้ มันก็ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ; แม้ว่าเราไม่มีเจตนา อันนี้มันคล้ายกันกับว่าพัฒนาการโดยเจตนา. แต่พัฒนาการโดยเจตนานี้เราไม่ได้เล็งถึงการบังคับของธรรมชาติ; แต่เราเอามติของเจ้าหน้าที่ทางศาสนาหรืออะไรทำนองนี้ ประชุมกันพิจารณากัน เห็นว่าควรจะปรับปรุงแก้ไขเพื่อเหตุผลอย่างนั้นอย่างนี้ โดยเจตนาจะปรับปรุงของคน. ฉะนั้นเราจึงได้อ่านพบใน ประวัติศาสตร์ที่นักบวชแห่งสมัยนั้น ๆ ในถิ่นนั้น ๆ ได้ประชุมกันแก้ไขเพิ่มเติม สำหรับระยะหัวเลี้ยวหัวต่อนี้มันมีเป็นครั้งคราว มีไม่มาก แต่ถ้าเกิดขึ้นสักครั้งหนึ่งก็มีการเปลี่ยนรูปมากเหมือนกัน.

ในครั้งที่พระพุทธศาสนาจะเปลี่ยนจากของเดิมเป็น "เถรวาท" หรือเป็น "มหายาน" อย่างนี้; มันก็มีระยะที่เรียกว่าคาบลูกคาบดอก; ฉะนั้นเราจึงพบพระคัมภีร์บางคัมภีร์ครึ่งมหายานครึ่งเถรวาทอย่างนี้มีมาก. นี้พวกเก่า แต่ว่าเดี๋ยวนี้เราได้แยกเป็นมหายานเป็นเถรวาทกันเด็ดขาด; แต่เราต้องไม่ลืมว่า **พุทธศาสนาเดิมแท้** ที่เป็น Origin นั้น **ไม่ใช่มหายานไม่ใช่เถรวาท**; มันเป็นรูปหนึ่ง

ที่เดียว. ที่มาเป็นเถรวาทอย่างเมืองไทย เมืองพม่า ลังกา อย่างนี้มันก็เปลี่ยนมามาก, ไม่ใช่ไม่เปลี่ยน และที่ว่าไปเป็นมหายานนั้นมันยิ่งเปลี่ยนมาก. ฉะนั้นมันมีระยะก่อนที่จะเปลี่ยนเป็นเถรวาทเป็นมหายาน เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ อย่างนี้เป็นต้น ; มีหลักความคิดความเห็นทางธรรมะก็ออกจะแปลก แม้แต่หลักทางวินัยก็แปลก. ที่นี้เมื่อถูกอิทธิพลครอบงำ, อิทธิพลนี้มันมีได้หลายอย่าง เช่นโดยอำนาจของพระราชาเรียกว่าอิทธพลอาวุธ ; อย่างนี้มันก็อย่างหนึ่ง, มันก็ยังมีอิทธิพลของกิเลสคือการยั่วการล่อด้วยของที่ต้องการ คือทำให้เกิดการแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้เหมือนกัน. อันหนึ่งถูกยั่วให้เป็นไป, อันหนึ่งถูกบังคับให้เป็นไป, ก็เรียกว่าอิทธิพลด้วยกันทั้งนั้น.

พระพุทธศาสนาเองก็ชอกช้ำ สะบักสะบอมด้วยเหตุนี้มาตลอดเวลาเป็นอันมาก; และในที่สุดพวกเราในปัจจุบันนี้ จะต้องศึกษาค้นคว้าด้วยสติปัญญาไม่งมงายมาตั้งแต่ต้นกำเนิด, และวิวัฒนาการพัฒนาการเปลี่ยนแปลงอย่างไร, ถูกอิทธิพลครอบงำอย่างไร ; จนเราอาจจะพบส่วนที่เหมาะ ที่จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่เราได้ ; โดยไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกับมูลกำเนิดแท้ ๆ ทุกกระเบียดนิ้ว มันไม่จำเป็นอย่างนั้น. ให้มันเป็น ประโยชน์โดยถูกต้อง สมบูรณ์ และ มีเหตุผล สำเร็จประโยชน์ ก็แล้วกัน ; ฉะนั้น เราจึงต้องศึกษา จะต้องจัดต้องทำ.

ยกตัวอย่างเช่นว่าพุทธศาสนาแรกมี ไม่มีพระคัมภีร์ ; ต่อมาก็มีพระคัมภีร์มากมาย แล้วเขียน ขึ้นคล้าย กับว่า Free อิสระที่สุดตามชอบใจก็มี. หรือว่า **พุทธศาสนาที่แรกไม่มีรูปเคารพ** เช่นพระพุทธรูป พระพุทธเจ้านิพพานแล้วล่วงมาได้ถึง ๖๐๐ ปี ยังไม่มีพระพุทธรูป ยังไม่มีรูปเคารพ ; รูปของพุทธศาสนาก็เป็นสิ่งที่ต่างกันกับพุทธศาสนาในยุคหลังที่ไปติดพันในรูปเคารพ เช่นพระพุทธรูป ;

จนมีปัญหาว่า ถ้าเดี๋ยวนี้เราจะมีทั้งพระพุทธรูป และมีทั้งหัวใจของพระพุทธศาสนาที่ไม่ใช่พระพุทธรูปอย่างนี้ เราจะต้องทำอย่างไร. **เราจะต้องทำถึงกับว่า อย่าให้พระพุทธรูปในโบสถ์ทั้งหลายนั้นกลายเป็นรูปเคารพขึ้นมา**; เพราะว่าถ้าทำให้เป็นรูปเคารพขึ้นมาแล้ว จะกลายเป็นศาสนาบ่าเดื่อน ย้อนหลังไปหลายพันปี ไปถึงสมัยก่อนพุทธกาลตั้ง ๒,๐๐๐ ปี.

ขอบอกว่า การไหว้รูปเคารพนี้มีมาในประเทศอินเดียย้อนหลังไปตั้ง ๓,๐๐๐ ปี ถึง ๑๐,๐๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล. ในยุคพุทธกาลนี้ไม่มีใครไหว้รูปเคารพเลย เพราะฉลาด; ไม่สร้างรูปเคารพเลย เพราะฉลาดขึ้นมาสูงสุด จนเกิดพระพุทธเจ้าซึ่งเรียกว่าเป็นยุคทองของปรัชญาของศาสนา ไม่ไปหลงรูปเคารพ. พอล่วงมาถึง พ.ศ. ๖๐๐ จึงเริ่มมีรูปเคารพ คือมีพระพุทธรูปขึ้นมาทีละเล็กละน้อย และก็เพิ่งมาหนาแน่นดกดื่นในยุคเรา ดังนั้นเราจะทำอย่างไรที่จะไม่ให้พระพุทธรูปในโบสถ์กลายเป็นรูปเคารพ; เราก็ต้องมีความหมายอย่างอื่น อธิบายกันอย่างอื่น นี่เรียกว่า Application อันหนึ่งเหมือนกัน.

เช่นว่า **พระพุทธรูปนี้จะเป็นเพียงเครื่องช่วยให้เรานึกถึงธรรมะไม่ใช่ไว้ไหว้กราบอย่างวัตถุศักดิ์สิทธิ์**; ฉะนั้นจะต้องมีอะไรแสดงอยู่ที่พระพุทธรูปนั้นพอให้เรานึกถึงธรรมะ คือว่าเจาะพระพุทธรูปทะลุไปทางหลัง ไปถึงธรรมะอย่างนี้จึงจะถูกต้อง; ฉะนั้นพระพุทธรูปจะต้องแสดงความเมตตา ความกรุณา ความเฉลียวฉลาด ความสงบสุข อะไรก็ตามเรื่อง. ที่นี้ทำกันมาจนเพ้อ จนพระพุทธรูปดูไม่ได้ พระพุทธรูปบางองค์แทบจะดูไม่ได้ น่าเกลียดก็มี. อย่างนี้มันเลอะเทอะและกลายเป็นไหว้รูปเคารพไป, ฉะนั้นเราทำ Application กันในส่วนนี้. นี่เป็นตัวอย่างและมีอะไรอีกมากมายเหลือที่จะนำมากล่าว.

ฉะนั้นจึงสรุปความว่า ถ้าท่านจะหยิบให้ถูกตัวพุทธศาสนาแล้ว ก็ให้เล็งถึงข้อที่ ๖ คือ Application นี้ ในปัจจุบันนี้; ส่วนนอกนั้นเป็นเพียงเครื่องประกอบการพิจารณา เป็นอันว่าเรามองเห็นว่าพวกสถาบันทางความคิดนึกต่าง ๆ นี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างน้อย ๖ ประการนี้หรืออยู่ในรูป ๖ อย่างนี้.

ทีนี้เรามาพูดถึงข้อเท็จจริงอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า "ปริทรรศน์" ของสิ่ง ๆ หนึ่ง; เหมือนกับว่าตึกหลังนี้ ถ้าเรามองดูจากข้างบนมันมีรูปร่างอย่างหนึ่ง; ถ้าเรามองดูจากข้างล่างมันมีรูปร่างอย่างหนึ่ง, ถ้าเรามองจากทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศตะวันออก ก็ล้วนแต่มีรูปร่างต่าง ๆ กัน. เราจะเอายุติตรงไหนว่าเป็นรูปร่างอันแท้จริงของมัน คือพูดออกไปก็มีช่องที่จะค้านทั้งนั้น; อย่างดีที่จะพูดได้ก็คือ พูดว่าส่วนที่เขามองเห็นกันมาก ๆ; ส่วนที่คนเดินถนนจะมองเห็นได้มากที่สุด จึงจะพูดว่าตึกหลังนี้มีรูปร่างอย่างนี้. ทีนี้ถ้าพูดว่าตึกหลังนี้มีรูปร่างอย่างที่ว่านั้นมันจริงหรือเปล่า มันก็จริงส่วนหนึ่งเท่านั้น; ทีนี้คนที่เขาพูดว่ามีรูปร่างอย่างอื่น เพราะเขามองจากทางอื่น มันก็จริงของเขาเหมือนกัน; นี่เป็นมูลเหตุให้ทะเลาะวิวาทกันเหมือนกบพวกตาบอดคลำช้างนั่นแหละ คลำสิ่งเดียวกันแต่ไปคลำคนละแห่ง คนตาบอดหลาย ๆ คนแล้วก็เลยทะเลาะกัน.

เรื่องของศาสนาก็มีทางที่จะเป็นอย่างนั้น, อย่างที่อาตมาได้กล่าวมาแล้วในการบรรยายครั้งที่แล้ว ๆ มาว่า เราจะมองกันในแง่ไหน. ทีนี้จะประมวลมาให้หมดสำหรับในวันนี้ว่า เราอาจจะมองได้กี่อย่าง หรือเท่าที่มันเป็นจริง ๆ นี้มันได้เป็นอยู่กี่อย่าง. สำหรับพุทธศาสนานี้ก็พูดว่า **พุทธศาสนา**ในฐานะที่เป็น ?, ที่เป็นอะไรอย่างน้อยก็ได้กล่าวมาแล้วว่า**เป็นศีลธรรมหรือเป็นศาสนา** แล้วมันก็**ยังเป็น**

อื่น ๆ ได้อีก; หรือเราจะพูดว่าพุทธศาสนาที่ได้เปลี่ยนรูปมาจนอยู่ในรูปของ ?ของอะไรบ้าง, ของศีลธรรม ของศาสนา และของอื่น ๆ อีกมาก. ที่นี้จะเป็นอะไรบ้างนี้ก็อยากจะยกตัวอย่างมาให้ดูสัก ๑๒ อย่าง หรือ ๖ คู่ด้วยกัน

คู่แรก ๑ กับ ๒ นี้คือ **พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม** หรือที่มาอยู่ในรูปของศีลธรรม กับ**พุทธศาสนาที่มาอยู่ในรูปของศาสนา** คู่นี้ไม่ต้องอธิบายมากเพราะท่านทั้งหลายได้เข้าใจดีอยู่แล้วจากการบรรยายครั้งก่อน ว่าส่วนใดที่เล็งถึงสังคมเป็นหลัก ส่วนนั้นเป็นศีลธรรม, ส่วนใดที่เล็งถึงปัจเจกชนเป็นหลัก ส่วนนั้นเป็นศาสนา, คือพระพุทธเจ้านี้ท่านไม่ได้มีอะไรจำกัดใคร ไปถามเรื่องอะไรท่านก็บอกตามสมควร ที่เขาไปถามเรื่องเกี่ยวกับสังคม เกี่ยวกับครอบครัว เกี่ยวกับบุคคลที่ ๒ ในสังคมอย่างนี้ท่านก็บอก; ฉะนั้นในพระไตรปิฎกจึงมี**คำตรัสของพระพุทธเจ้าที่อยู่ในรูปของศีลธรรมก็มากมายเหมือนกัน; แต่นี่ไม่ใช่ตัวศาสนา แต่โดยเหตุที่อยู่ในพระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนาเราก็ต้องเรียกว่าพระพุทธศาสนา** ดังนั้นจึงมีพระพุทธศาสนาที่อยู่ในรูปของศีลธรรมแม้ในครั้งพุทธกาล. ในบัดนี้เราก็ได้ต้องการส่วนนี้กันมาก ถึงกับปรับปรุงหลักพระพุทธศาสนามาสอนเรื่องคิหิปฏิบัตินี้มาก เช่นว่าผู้บวช ๓ เดือนมักจะได้เรียนเพียงส่วนนี้เป็นต้น, หรือว่าเอามาสอนตามโรงเรียนมัธยมโรงเรียนอะไรเหล่านี้ ก็ล้วนแต่ส่วนที่อยู่ในรูปของศีลธรรมแทบทั้งนั้น; นี่เรียกว่าพุทธศาสนาในส่วนที่เป็นศีลธรรมหรือในฐานะที่เป็นศีลธรรมมาอยู่ในรูปของศีลธรรมหรือ Moral.

ที่นี้ส่วนใดที่ยังคงเป็นประโยชน์โดยตรงแก่บุคคลคนหนึ่ง ๆ ที่จะต้องการมีจิตสูงเหนือโลกพ้นทุกข์ทั้งปวง; คำสอนส่วนนี้หรือพุทธศาสนา

ส่วนนี้ยังเป็นพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นศาสนาไปตามเดิม. เมื่อเราถือเอาหลักเกณฑ์อันนี้เป็นหลัก เราก็อาจตัดสินได้ด้วยตนเองว่าอะไรเป็นศีลธรรม อะไรเป็นศาสนา ยกตัวอย่างเช่นคำสอนของขงจื๊อล้วนแต่มีเรื่องทางสังคม; เพราะขงจื๊อถือว่าเมื่อเรื่องในโลกนี้เราก็ยังไม่รู้จัก แล้วจะไปพูดกันถึงเรื่องนอกโลกนี้กันทำไม ฉะนั้น คำสอนของขงจื๊อทั้งหมดทั้งสิ้นนั้นจึงเป็นเรื่องศีลธรรม. ดังนั้นลัทธิของขงจื๊อจึงไม่ถูกยกขึ้นเป็นศาสนา อย่างมากก็จะเป็นเพียงศีลธรรมหรือเป็นปรัชญาของศีลธรรม; เช่นถ้าจะไปเรียกว่าศาสนาของขงจื๊อนี้ก็ควรจะถือว่าใช้คำที่ไม่ถูกต้อง แต่ก็ไม่มีคำจะเรียกมันก็ต้องเรียกไปอย่างนั้นเอง. ส่วนลัทธิเต๋าของเล่าจื๊อนั้นแทบจะไม่ได้พูดถึงเรื่องโลกนี้เรื่องสังคม พูดถึงเรื่องนอกโลกให้เข้าใจไม่ได้ อย่างนั้นควรเป็นศาสนาแท้ นี้เป็นตัวอย่าง นี้เป็นคู่หนึ่งแล้ว.

ที่นี้คู่ที่ ๒ คือ ๓ กับ ๔ นั้น **พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญา กับพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นวิทยาศาสตร์,** เป็นปรัชญาหรือ Philosophy นี้มันต่างจากวิทยาศาสตร์อยู่โดยใจความ; คือว่าที่เป็นปรัชญานั้นไม่เกี่ยวกับการพิสูจน์เอา Speculation พวกคำนึงคำนวณตามเหตุผลนี้เป็นหลักไม่เกี่ยวกับการพิสูจน์. ส่วนที่เป็นศาสตร์หรือวิทยาศาสตร์เป็น Science นั้นเนื่องอยู่กับการพิสูจน์ ไม่ยอมรับผลของการคำนึงคำนวณ. แต่โดยเหตุที่ปรัชญาเป็นสิ่งที่ไปเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง คือไปเกี่ยวข้องกับจิตใจหรือความคิดนึก หรืออุดมคติ ฉะนั้นจึงไม่มีหนทางที่จะทำการพิสูจน์; ไม่มี Experiment หรืออะไรทำนองนี้ มีแต่การคำนวณ. ส่วนวิทยาศาสตร์นั้นแน่นอนจะต้องมีการแฉให้เห็นการพิสูจน์ให้เห็นการทนต่อการพิสูจน์เพราะมีวัตถุให้พิสูจน์.

ที่นี้**พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญานั้น** ก็เป็นเรื่องที่ไม่ต้องพิสูจน์ เช่นหลักที่ลึก ๆ เช่นเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท หรือเรื่องอะไรทำนองนี้ ใช้การคำนึง

คำนวณตามเหตุผลเพียงเพื่อเป็นอุดมคติเท่านั้น; ฉะนั้นส่วนนี้จึงไม่ใช่ตัวแท้ของศาสนาแต่ก็ต้องเรียกว่าพุทธศาสนาด้วยเหมือนกัน เพราะเป็นคำสอนที่มีอยู่มากในพระไตรปิฎก.

ที่นี้ส่วนที่เป็นวิทยาศาสตร์นั้นหมายความว่ามองเห็นได้ด้วยตนเอง; เช่นพูดว่าโลภะเป็นของร้อนอย่างนี้ไม่ใช่ปรัชญา อย่างนี้เป็นวิทยาศาสตร์. **เพราะพอโลภะเกิดขึ้น เรารู้ไม่ต้องมีใครบอกมันร้อน; โทสะเป็นของร้อนอย่างนี้ เราก็รู้ด้วยใจเราว่ามันร้อน; โมหะเป็นของร้อนเราทำผิดเพราะโง่อย่างนี้เราก็รู้;** อย่างนี้เป็นวิทยาศาสตร์.

ที่นี้มันลึกซึ้งกว่านั้นก็ตรงที่ว่าบางเรื่องระหว่างที่เรายังไม่รู้มันเป็นปรัชญาแต่พอเราบรรลุถึงแล้วเราก็รู้ได้ด้วยจิตใจ เหมือนกับที่เรารู้ความโลภความโกรธความหลง อย่างนี้มันก็กลายเป็นเรื่องวิทยาศาสตร์ไป. ฉะนั้น เรื่องหัวใจของพุทธศาสนา เช่นเรื่อง อริยสัจจ์ ๔ นี้ เมื่อเรามาสอนกันใหม่ ๆ อย่างนี้มันก็อยู่ในรูปของปรัชญา; แต่พอได้ปฏิบัติไป ๆ ตามมรรคมีองค์แปดจนหมดกิเลส เรารู้จักตัวกิเลสด้วยใจ เรารู้จักความหมดกิเลสด้วยใจ; เรื่องอริยสัจจ์ ๔ สำหรับบุคคลนั้นกลายเป็นวิทยาศาสตร์ไป. แม้เรื่องต่าง ๆ ที่ลึกกว่านั้นเช่นเรื่อง ปฏิจจสมุปบาทก็เหมือนกัน ไปแรกเรียนเข้าเป็นปรัชญาไปหมด ไม่เข้าใจจนกระทั่งตายก็มี นี้เป็นความจริง; เรื่องปฏิจจสมุปบาท นี้เราเรียกกันโดยมากในประเทศไทยนี้อย่างไม่เข้าใจจนตาย จึงเป็นปรัชญาลึกลับอยู่; จนกว่าเมื่อไรจะปฏิบัติได้ หรือเป็นพระอรหันต์แล้วจึงจะรู้. ที่นี้มันปฏิบัติให้ถูกไม่ได้เพราะเข้าใจก็ยังเข้าใจไม่ได้ เพราะสอนกันไม่เป็นหรืออะไรทำนองนี้; ฉะนั้น ท่านจงถือเอาเป็นหลักว่าที่ต้องอาศัยการคำนวณไปก่อน แต่ก็เป็น

ไปตามหลักเกณฑ์เหมือนกับของการคำนวณนี้ไม่ใช่ไม่มีหลักเกณฑ์ นี่ก็เป็นรูปของปรัชญาหรือเป็น Philosophy เพราะความกระหายของความรู้ หรือมีความรู้ที่น่ากระหายมาเป็นวัตถุ. ส่วนวิทยาศาสตร์นั้นเอาตัวของจริงที่รู้จักได้รู้สึกได้ แม้ไม่ได้ด้วยตาด้วยหูด้วยจมูกด้วยมือด้วยเท้าก็รู้ได้ด้วยความรู้สึกที่จิตใจ เช่นว่าเมื่อมีโทสะมันร้อน เมื่อไม่มีโทสะมันไม่ร้อนอย่างนี้มันควรที่จะรู้ได้.

ที่นี้คู่ถัดไป **พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยาและพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นตรรก พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยานั้น** หมายความว่า เราแยกเอาคำตรัสต่าง ๆ เฉพาะในส่วนที่มันเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของเรื่องทางจิตใจให้เรารู้สภาพของจิตใจ; ไม่ต้องเกี่ยวกับความดับทุกข์ก็ได้, หรือเกี่ยวกับความดับทุกข์ก็ได้, คือให้เป็นจิตวิทยาล้วน ๆ, บอกลักษณะของจิตใจ, ความเปลี่ยนแปลงของจิตใจทุกอย่างทุกประการนั้น ก็ยังมีเรื่องมากหรือน่าดูกว่าจิตวิทยาสมัยใหม่; ยิ่งถ้าเป็นคัมภีร์อภิธรรมปิฎกที่เพิ่งเขียนกันขึ้นรุ่นหลัง ยิ่งมีส่วนที่เป็นจิตวิทยามากมายเหลือเกินและน่าสนใจอย่างยิ่ง. ลองไปพิ่งดูตามศาลาที่เขาสอนอภิธรรมเรื่องจิตเท่านั้นดวงเท่านี้ดวง **มันเป็นเรื่องจิตวิทยาตามแบบของพุทธศาสนา; ไม่ใช่ตัวธรรมที่ดับทุกข์โดยตรง; ถ้าไปสนใจแยกแยะเรื่องจิตในฐานะที่เป็นจิตวิทยา. อย่างนี้มันเพื่อการทดสอบเกี่ยวกับจิตใจอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ง่ายแก่การที่จะปฏิบัติเพื่อดับทุกข์.** การปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์นั้นต้องปฏิบัติที่จิตเพราะมันเนื่องด้วยจิต; ที่นี้เราก็เรียนเรื่องจิตในฐานะที่เป็นจิตวิทยาเพื่อเป็นความรู้ช่วยในการทดสอบและเข้าใจจิตจนสามารถจะควบคุมจิตบังคับจิตชำระอะไรไม่ได้. เราอาจจะเรียกความรู้ส่วนนี้ว่า เป็นจิตวิทยา; พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยาเพื่อการทดสอบ.

ที่นี้ที่ว่า**ในฐานะที่เป็นตรรกนั้น** อันนี้เราเอากันแต่เพียงเหตุผล เหตุผลที่ประชาชนทั่วไปใช้กันอยู่ เมื่อได้วางหลักของตรรกไว้ว่าคืออะไร ? จากอะไร ? เพื่ออะไร ? โดยวิธีใด ? หรือทำไม ? ทำนองนี้ได้. พุทธศาสนามีคำตอบเพื่อคำถามอย่างนี้ครบถ้วนทุกประการไม่บกพร่องในวิธีของตรรก. จะเป็นเรื่องอะไรก็ตาม ที่เป็นหลักคำสอนเรื่องความดับทุกข์ นี้ก็เพราะเหตุว่ามันเกี่ยวกับการทำให้คนอื่นเลื่อมใส; ในที่แรกถ้าเราพูดอะไรไม่เป็น Logical ไปตั้งแต่ที่แรกแล้ว คนเขาก็ไม่ฟัง, ไม่เชื่อ สะบัดหน้าไปหมด. ที่นี้ก็มีการเขียนคัมภีร์ในรูปตรรกนี้ขึ้นอีกมากมาย ยุคที่ร้อยกรองพระอภิธรรมปิฎก ปิฎกที่ ๓ ซึ่งเรียกว่าพระอภิธรรมปิฎกเป็นสิ่งที่เพิ่งร้อยกรองขึ้นทีหลัง ได้รจนาเพิ่มเติมคำสอนประเภทที่เป็นตรรกนี้มากทีเดียว. อย่างคัมภีร์ที่เรียกว่าคัมภีร์กถาวัตถุ ทั้งคัมภีร์เต็มไปด้วยกฎเกณฑ์ทางตรรก, อย่างชื่อเหตุผลทางตรรก; แต่สำหรับพระพุทธเจ้าหรือว่าแม้แต่ที่เราจะใช้สั่งสอนกันอยู่นี้เราไม่ต้องการมากถึงอย่างนี้ เราไม่ได้มากถึงอย่างนั้น เราต้องการเพียงสมเหตุสมผลที่ว่า พอผู้ฟังๆแล้วเห็นว่าไม่ขัดต่อเหตุผล แล้วก็สนใจ แล้วก็ศึกษาต่อไปเท่านี้ก็พอ; เช่นเราพูดว่าความอยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การดับความอยากเสียก็เท่ากับดับความทุกข์ อย่างนี้เป็น Logical โดยสมบูรณ์ ไม่มีใครค้านตั้งแต่ที่แรก. นี้เรียกว่าพุทธศาสนาในส่วนที่เป็นตรรก คือมีเหตุผลเฉพาะหน้าเป็นทุนสำรองในการสั่งสอนหรือการเชื่อหรือปฏิบัติ; ไม่สอนให้อย่างงมงาย ไม่ให้รับฟังอย่างงมงาย ไม่ให้เชื่ออย่างงมงาย.

ที่นี้คู่ถัดไป **พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศิลปะและเป็นวรรณคดี.** คำว่าศิลปะนั้นกว้าง; ท่านต้องทราบว่าไม่ใช่หมายแต่เรื่องวัตถุ แม้แต่**ความคิดหรือวิธีการคิด วิธีการแสดงออกซึ่งความคิดหรืออะไรทำนองนี้ ก็เรียกว่า**

อยู่ในขอบข่ายของศิลปะเหมือนกัน. พุทธศาสนาเป็นศิลปะหรือเป็น Art นี้ก็ตรงที่มีความงามเหมือนกันกับความมุ่งหมายของศิลปะอื่น ๆ. **ฉะนั้นศิลปะที่งดงามที่สุดก็คือการเอาชนะกิเลสได้ เป็นเคล็ดลับที่งดงามที่สุด ที่ทำให้มนุษย์เอาชนะความทุกข์ได้ด้วยอาการที่น่าชมเชยที่สุด.** นี่คือความมุ่งหมายของศิลปะเรียกว่ามีความงามเป็นความมุ่งหมาย ผลแท้ ๆ ก็ยังไม่ได้มุ่งหมาย; ผลแท้ๆก็มีและมีความงามรวมอยู่ด้วย; เพราะฉะนั้นเอาความงามนั้นเป็นใจความของคำว่าศิลปะ. การปฏิบัติยืดยาวจนดับทุกข์ได้นั้นก็เป็นส่วนศาสนาไป แต่ส่วนที่มันมีความงามอยู่ในนั้นด้วยเป็นส่วนศิลปะ. พระพุทธเจ้าท่านว่าทำให้งาม, สอนให้งามนั้น, มีความงามทั้งในเบื้องต้น, มีความงามทั้งในท่ามกลาง, มีความงามทั้งในเบื้องปลาย, ตลอดสายของการปฏิบัติ.

ที่นี้ส่วนที่เป็นวรรณคดีนั้นเราหมายถึงถ้อยคำ, ถ้อยคำที่ท่านได้ร้อยกรองขึ้นไว้; ทีแรกไม่ได้เขียนเป็นหนังสือ ใช้พระจำไว้ด้วยปาก และบอกสอนกันด้วยปาก สืบมาตั้งหลายร้อยปีจึงได้เขียนลงเป็นตัวหนังสือ; ถึงแม้จะเป็นคำที่จำไว้ด้วยปากก็ตาม, หรือคำที่เขียนเป็นตัวหนังสือแล้วก็ตามนี้; ส่วนที่เป็นวรรณคดีมีมากมายเหลือเกิน, เรียกว่าไพเราะ ๆ ทางหูในเมื่อศิลปะหมายถึงงามทางตา; **วรรณคดีควรจะหมายถึงไพเราะทางหู แต่ว่าต้องเป็นหูที่มีปัญญา.** หูของนักปราชญ์จะพบความไพเราะสละสลวยทั้งของถ้อยคำ และของทั้งความหมาย; คือไพเราะทั้งพยัญชนะ ไพเราะทั้งอรรถ; อรรถคือความหมาย, พยัญชนะ คือตัวหนังสือ; ยิ่งมาตอนหลังนี้ร้อยกรองเป็นกาพย์กลอนที่ไพเราะ ไม่มีกาพย์กลอนอันไหนไพเราะไปกว่า อย่างน้อยก็ต้องเสมอกัน. ถ้าเราศึกษาพระไตรปิฎกส่วนที่เป็นคำประพันธ์ดู จะพบความไพเราะถึงกับสะดุ้ง; ฉะนั้น จึงมีพุทธศาสนาหรือหลักพุทธศาสนาส่วนปริยัติในฐานะที่เป็นวรรณคดีนี้มากมาย.

คู่ถัดมา **พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมและอารยธรรม หรือว่าที่เป็นประเพณีพิธีรีตอง.** วัฒนธรรม อารยธรรมนั้นอย่างหนึ่ง, ประเพณีพิธีรีตองนั้นอีกอย่างหนึ่ง, วัฒนธรรมหรือ Culture อารยธรรมหรือ Civilization อะไรทำนองนี้เราเอาไว้พูดกันทีหลัง นี่เพราะมันมีความมุ่งหมายอยู่ที่ว่าเป็นเรื่องของชาวโลกจะอยู่ดีกินดี. **พุทธศาสนาก็เป็นยอดของวัฒนธรรม** เป็นวัฒนธรรมในขั้นยอดที่จะช่วยให้มนุษย์ได้อยู่ดีกินดี; มนุษย์มีเงินมีของกินอะไรเสร็จแล้ว มีบ้านเรือนอะไรเสร็จแล้ว มีอะไรน่าดูเสร็จแล้ว แต่ถ้าว่าจิตใจขาดธรรมแล้วยังไม่เรียกว่ามีวัฒนธรรม. ฉะนั้น ธรรมะส่วนที่จะช่วยให้อยู่ดีกินดีนี้เราควรจะเรียกว่า พุทธศาสนาหรือธรรมะในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมหรือเป็นอารยธรรม. เป็นวัฒนธรรมก็เป็นไปในทางใจทางมรรยาทมากไปหน่อย, ที่เป็นอารยธรรมก็เป็นไปในทางวัตถุมากไปหน่อย **พุทธศาสนามีทั้งที่เป็นวัฒนธรรมและเป็นอารยธรรม.**

ที่นี้อีกอันหนึ่งที่ว่าเป็นประเพณีพิธีรีตองนี่มันสำหรับคนไม่ฉลาด; เราต้องยอมรับว่าในโลกนี้ คนส่วนมากแทบทั้งหมดไม่ได้เป็นคนฉลาด; ฉะนั้น เขาจะทำอะไรที่ยาก ๆ ไม่ได้; ต้องวางรูปง่าย ๆ สำเร็จรูปให้ จึงเกิดสิ่งที่เรียกว่าประเพณีพิธีรีตอง สำคัญเหมือนกันสำหรับคนโง่ซึ่งมีอยู่เป็นส่วนมาก. หรือว่ามุ่งหมายอย่างน้อยก็เป็นเครื่องผูกพันให้สามัคคีกลมเกลียวกัน; มีพิธีรีตองร่วมกันนี่มันเกิดความผูกพันสามัคคีกัน. เราต้องการความสามัคคีนี้เป็นส่วนใหญ่; ฉะนั้น ประเพณีหรือพิธีรีตองยังใช้ได้อยู่สำหรับคนส่วนมากที่ยังไม่ฉลาด. พุทธศาสนาก็มี ยิ่งสมัยนี้ยิ่งมีสมัยนี้พุทธศาสนายิ่งมีประเพณีพิธีรีตองมากจนน่าเวียนหัว ซึ่งในครั้งพุทธกาลเรียกได้ว่าแทบจะไม่มี หาไม่ใคร่พบ หรือไม่มีเลยก็ได้ในเมื่อพระพุทธเจ้าท่านยังสอนอยู่เอง.

ที่นี้คู่ถัดไป ๑๑-๑๒ นั้น คือ **พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นโบราณคดีหรือประวัติศาสตร์** นี่พระไตรปิฎกถูกใช้เป็นตำราโบราณคดีและประวัติศาสตร์อย่างน่าสะดุ้ง. ถ้าท่านศึกษาหนังสือโบราณคดีอินเดียจะพบว่าเก็บ Material ไปจากพระไตรปิฎกมากมายอย่างน่าสะดุ้ง แม้แต่เรื่องประวัติศาสตร์ นี้ก็มีประโยชน์ที่ให้เราได้รู้จักการเทียบเคียงระหว่างอดีตอนาคตปัจจุบัน; เพื่อจะวางแผนให้มีผลดีทั้งในปัจจุบันทั้งในอนาคต; ก็นับว่ามีประโยชน์อยู่เหมือนกันไม่ต้องรังเกียจแต่อย่างใด; แต่ถ้าไม่จำเป็นแก่เราไม่ใช่หน้าที่ของเรา เราจะเฉยเสียก็ได้.

ที่นี้อันสุดท้าย ที่เรียกว่าพุทธศาสนาที่อยู่ในรูปของการเมือง หรือว่าศาสนาที่อยู่ในรูปของการเมือง, มีศาสนาเป็นส่วนมากถูกใช้ให้เป็นเครื่องมือของการเมือง. พุทธศาสนาในบางยุคบางสมัยบางถิ่นก็เคยถูกใช้ และแม้ในปัจจุบันนี้ถ้าคิดดูให้ดีก็มีส่วนที่ถูกใช้ให้เป็นเครื่องมือของการเมืองนั่นเอง.

ที่นี้รวมกันแล้วมันตั้ง ๖ คู่ หรือ ๑๒ อย่าง สำหรับอย่างที่ไปอยู่ในรูปของการเมืองนี้ เราให้อภัยว่าเป็นเพราะความจำเป็น; มันจนตรอกเข้า มันจวนตัวเข้ามันก็ต้องทำบ้างเหมือนกัน อย่างที่พูดเมื่อตะกี้นี่ว่าพระพุทธเจ้าท่านทรงอนุญาตให้ในข้อที่ว่า "ราชานํ อนุวตฺติตุ" ให้อนุวัติตามวงการที่ทรงอำนาจ คำว่าราชานี้หมายถึงพระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ที่ทำหน้าที่อย่างพระเจ้าแผ่นดินคือวงการที่ทรงอำนาจ.

นี่ใน ๑๒ รูปนี้ท่านจะเห็นได้ว่า รูปที่เป็นศาสนานั้นวิเศษสำคัญกว่าอันใดหมด; ส่วนรูปที่เป็นศีลธรรมนั้นมันเป็นพื้นฐานเป็นรากฐานของรูปศาสนา; ฉะนั้นเรามีไว้ในฐานะเป็นบุพพภาคหรือขั้นต้นขั้นเตรียม; เราสำเร็จประโยชน์กันตรงที่

มันเป็นตัวศาสนา หรืออยู่ในรูปของศาสนา; ส่วนอีก ๑๐ อย่างนั้นไว้เผื่อเลือกเผื่อการศึกษา เพื่อการประกอบการวินิจฉัยอะไรต่าง ๆ. อาตมาคิดว่าท่านที่เป็นผู้พิพากษาคงจะประสบเหตุการณ์ที่ต้องใช้การวินิจฉัยโดยหลัก ๑๒ ประการนี้หรือ ๖ คู่นี้โดยแน่นอนในอนาคต. เว้นไว้แต่ว่าท่านจะทราบหรือไม่ทราบเท่านั้น. ถ้าท่านเข้าใจผิด จับไขว้กันเสียแล้วคงจะทำให้เกิดยุ่งยากในการวินิจฉัยเป็นแน่; ฉะนั้น ถ้าท่านจำหลักเกณฑ์ ๑๒ ประการนี้หรือ ๖ ประการข้างต้นที่กล่าวมาแล้วได้อย่างแม่นยำแล้ว จะช่วยให้ได้ความกระจ่างในการวินิจฉัย. เมื่อเรียกว่าพุทธศาสนา ๆ ๆ ไปเสียหมด กระทั่งก้อนอิฐก้อนหินที่เป็นเจดีย์นี้มันยุ่ง เราต้องรู้จักแยกว่าอะไรเป็นอะไรเสมอไป.

นี่สรุปความแล้วสำหรับการบรรยายในวันนี้ก็ว่า ลัทธิหรือสถาบันทางความคิดนั้นมันเปลี่ยนแปลงไปได้ถึง ๖ คู่ ๑๒ ประการ; เราต้องเลือกประการที่เป็นประโยชน์ คือ เป็น Application แม้สิ่งที่เรียกว่าศาสนานั้นอนุวัติเปลี่ยนแปลงไปตามสิ่งแวดล้อมได้ถึง ๑๒ รูปนี้ อย่างนี้ เอาไปวินิจฉัยดูให้สำเร็จประโยชน์.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้

จบการบรรยายครั้งที่ ๖

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๗/๒๕๐๘

เรื่อง การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา และพระพุทธประวัติ

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๘ มกราคม ๒๕๐๘

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๗ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา; ซึ่งทั้งนี้ย่อมหมายความว่า รวมพระพุทธประวัติบางตอนอยู่ด้วยในตัว. ในครั้งที่แล้วมาเราได้กล่าวถึงทิวทัศน์ทั่ว ๆ ไปของพุทธศาสนา; เพื่อเข้าใจพุทธศาสนาโดยวงกว้างรอบด้าน. ที่นี้เราจะได้กล่าวกันถึง การเกิดขึ้นมาของสิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนาในโลกนี้.

การที่เราจะรู้จักสิ่งใดได้ดี เราจะต้องรู้สิ่งแวดล้อม; หรือที่เรียกว่า Back ground ของสิ่งนั้นด้วยพอสมควร; เพราะฉะนั้นวิชาความรู้ อันกล่าวถึงประเทศอินเดีย หรือ Ethnology นั้นก็จำเป็นอยู่บ้าง; ซึ่งเราจะต้องเข้าใจว่าประเทศอินเดีย ในสมัยที่มีพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมานั้นเป็นอย่างไร. และยิ่งกว่านั้นเราควรจะได้ทราบถอยหลังขึ้นไปอีกบ้างว่า แต่ก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นนั้น ได้

มีศาสนาอะไรอยู่บ้าง และมีใจความสำคัญของศาสนานั้น ๆ ว่าอย่างไร; เพื่อว่าเราจะได้รู้จักพุทธศาสนา ในฐานะที่แตกต่างจากศาสนาเหล่านั้น และในฐานะที่จำเป็นที่จะต้องมีพุทธศาสนาขึ้นมา; เพราะเหตุว่าศาสนาที่มีอยู่ก่อนนั้น ไม่สนองความพอใจของประชาชนหรือนักศึกษาในที่นั้น ในเวลานั้น.

ที่นี้ สำหรับเรื่องก่อนพุทธศาสนานั้น เราสรุปสั้น ๆ เพียง ๓ เรื่อง; คือ ประเทศอินเดียในยุค Dravidian ยุควัฒนธรรม Dravidian ประมาณ ๓ พันปีก่อนพุทธกาล; และประเทศอินเดียในยุควัฒนธรรมของชนชาติอารยัน มีประมาณ ๑,๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล; ที่นี้ก็มาถึงยุค "อุปนิษัท" ประมาณ ๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาล ลงมาถึงพุทธกาลและหลังพุทธกาลเล็กน้อย.

ประเทศอินเดียยุค ๓,๐๐๐ ปีก่อนพุทธกาลนั้น มีชนชาติที่เรียกได้ว่ามีอารยธรรมแล้วเหมือนกัน; เขาขุดค้นพบทรากเมืองใต้ดินในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ. ทรากเหล่านั้นแสดงว่าชนเหล่านี้มีอารยธรรมไม่น้อยเลย; รู้จักทำบ้านเรือนรู้จักทำถนน รู้จักการประปา หรือแม้แต่การระบายน้ำโสโครก ล้วนแต่เป็นวัฒนธรรมดินเผาทั้งนั้น, ทุกสิ่งทำด้วยดินเผาทั้งนั้น พร้อมกันนั้นก็พบรูปเคารพเป็นอันมากที่ปั้นด้วยดินเผาเป็นอันมาก. เป็นที่เชื่อได้ว่าพวกชนชาติ Dravidian ที่อยู่ที่นั้น มีลัทธิศาสนาไปในทางบูชารูปเคารพ. รูปเคารพนั้นเท่าที่เขาศึกษาแล้ว รู้กันว่าแทนสิ่งที่เป็นธรรมชาติที่มีอำนาจ; เช่น พระอาทิตย์พระจันทร์อย่างนี้โดยมาก พระอาทิตย์มีมากที่สุด นี้เราถือว่าในยุคนี้ ศาสนาในประเทศอินเดียนั้น มีการไหว้รูปเคารพเป็นหลัก ซึ่งหมายความว่าเขาบูชาอ้อนวอนตามแบบของเขา; บวงสรวงเพื่อให้ได้สิ่งที่เขาต้องการ. เป็นอย่างนี้เรื่อยมา จนกว่าจะมีชนชาติใหม่อีกชาติหนึ่ง ที่เรียก

ว่าชนชาติ "อารยัน" หรือชาติอริยกะ เข้ามาในประเทศอินเดียจากทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ.

พวกอารยันนี้มีวัฒนธรรมของตัวเอง นี้สูงขึ้นไปกว่าตรงที่ว่า; สิ่งที่เรียกว่าเทพเจ้านั้นไม่ต้องทำตัว ไม่ต้องปั้นรูป; ถือว่ามีเทพเจ้าในฐานะเป็นสภาวะ หรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ แต่ก็ยังบูชาอ้อนวอน. เมื่อผสมผสานกันเข้ากับพวกเก่า มันก็มีการบูชาอ้อนวอนเทพเจ้าด้วยบทอ้อนวอนที่ดีกว่า ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า "พระเวท" ขึ้นมา; และเกิดมีเจ้าหน้าที่ทำหน้าที่อันนี้ ซึ่งเรียกว่า "พราหมณ์" ขึ้นมา. แต่ในที่สุดก็ไม่มีอะไรมากไปกว่าการบูชาเทพเจ้าด้วยบทมนตร์ต่าง ๆ ที่เรียกว่าพระเวทนั้น; สิ่งที่เรียกว่าพระเวทก็ได้รับการแก้ไข หรือมีพัฒนาการมากขึ้น ๆ จนเป็นคัมภีร์ที่มากมาย มีความวิจิตรมีความลึกซึ้งเพิ่มขึ้น เป็นอย่างนี้เรื่อย ๆ มา, จนกระทั่งถึงประมาณ ๕๐๐ ปีก่อนพุทธกาลนี้ คนก็ฉลาดมากขึ้น เริ่มมีความคิดไปในทางปัญญา คือคิดจะไม่พึ่งพระเจ้า; หรือเทวดา หรืออะไรภายนอก ขึ้นมา; คือคิดไปในทำนองนี้ได้ ขึ้นมา; เพราะฉะนั้นจึงหันเหไปในทางของปัญญา ว่าเราจะต้องมีสติปัญญาอย่างไร, เราควรจะมีความเข้าใจอย่างไร, ควรจะพอกพูนปัญญาให้เฉียบแหลมคมกล้าถึงที่สุดเพียงไร, เราจึงจะไม่มีความทุกข์ อย่างนี้เรียกว่า "ยุคอุปนิษัท"; ซึ่งหมายความว่าเข้าใกล้พระเจ้าหรือเข้าใกล้เทพเจ้าที่แท้จริงลึกเข้าไปอีกจนไม่ใช่ที่เป็นรูปธรรม.

ยุคอุปนิษัทนี้ก็เริ่มก่อรูปร่างขึ้นมาด้วยกาลที่ว่า มีคนที่เบื่อบ้านเบื่อโลก และเบื่อวิชาความรู้เท่าที่มีอยู่ในบ้านเมือง หรือในโลกเวลานั้น ว่าความรู้นี้ชี้เหร่ไม่เพียงพอ; เขาออกไปสู่ป่า ไปบำเพ็ญชีวิตอีกแบบหนึ่งซึ่งเต็มไปด้วยการคิดค้น; นี้

เป็นมูลเหตุของชื่อที่เรียกกันว่า "**มุนี หรือ ฤาษี**" หรืออะไรทำนองนั้น; เขาสลัดบ้านเรือนออกไป ไม่เกี่ยวข้องกับโลกนี้. ไปอยู่ป่า นั่งคิด นอนคิด เดินคิด อยู่แต่ในป่า; ฉะนั้นมันจึงพบอะไรใหม่ ๆ ในทางความคิด. ทีนี้ถ้าว่าคิดอะไรได้ จนเป็นที่พอใจ เป็นทฤษฎีอันหนึ่งอันใด, พอใจละก็ร้อยกรองเข้าไว้เป็นบทสวด, คือเป็นคำกลอนนั่นเองเพื่อจำง่าย, เพราะถ้าคำกลอนนี้จำง่ายกว่าคำร้อยแก้ว ฉะนั้นเมื่อเขาคิดอะไรเป็นเรื่องเป็นราวแล้ว เขาสรุปเรื่องราวนั้นขึ้นเป็นคำกลอนเพียงไม่กี่บาทไม่กี่คำ; แล้วก็ท่องเข้าไว้ ท่องจำเข้าไว้ แล้วก็คิดต่อไปอีก พอพบเขาก็ทำอย่างนั้นอีก; ฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่า "โศลก" หรือมนตร์นั้นก็มีมากขึ้น; พระฤษีเหล่านี้ก็จะบอกให้แต่เพียงมนตร์ ซึ่งเป็นหัวข้อที่สั้นอมความหมายมาก.

ในยุคเดียวกันนี้ แต่ว่าในระยะต่อมา มีคนอีกพวกหนึ่ง ทำตนเป็นผู้อธิบายมนตร์เหล่านั้น มนตร์ที่ฤาษีเคยบอกไว้แต่กาลก่อนอย่างไร; เขารวบรวมประมวลเอามาทำเป็นคัมภีร์ขึ้นใหม่ เรียกว่าคัมภีร์ "พราหมณ" เป็นคำอธิบายมนตร์เหล่านั้นให้ประชาชนเข้าใจอีกทีหนึ่ง. ทีนี้คำที่เป็นคาถา และเป็นคำอธิบายนั้น ก็มีมากขึ้น ๆ ๆ เป็นคำที่ฉลาดมากขึ้น; และก็นิยมกันในหมู่ผู้ที่มีปัญญาศึกษาสั่งสอนกันไป; นี่ธรรมะที่อยู่ในรูปของปรัชญาก็เกิดขึ้นมาในยุคนี้, นี่ก็ใกล้ยุคพุทธกาลเต็มทีแล้ว. ยุคนี้เรียกว่ายุค "อุปนิษัท" ทั้งหมด; แม้ในยุคที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้น; เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าได้เกิดขึ้น ในยุคที่ประเทศอินเดียมีความเจริญในทางสติปัญญา คือเป็นยุคอุปนิษัท; แปลว่าศาสดามากมายในที่นั้น ล้วนแต่มีปรัชญาของตน ๆ เสนอต่อประชาชน ประกวดประขันกัน แล้วแต่ว่าใครจะชอบของใคร; ปรัชญาเหล่านี้ก็มีหลักปฏิบัติเพื่อให้สำเร็จตามความมุ่งหมาย.

ที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในยุคเดียวกันนั้น ฉะนั้น จึงได้ศึกษาสิ่งต่าง ๆ ที่มีให้ศึกษาในเวลานั้น; จนกระทั่งพบของใหม่ ที่สูงขึ้นไปจนถึงขั้นสูงสุดและเรียกว่า "พุทธศาสนา"; ซึ่งต่อมาเราเรียกกันว่า "พุทธศาสนา". ครั้งพุทธกาลเขาก็จะเรียกกันว่า ทัศนะของพระสมณะโคดม, หรือธรรมะของพระสมณะโคดม; หรือถ้าจะเรียกอย่างเดียวนี้ก็เรียกว่า ปรัชญาของพระสมณะโคดม ที่เรียกกันอีกแบบหนึ่งแต่เดี๋ยวนี้เราเรียกกันสั้น ๆ ว่า "พุทธศาสนา".

ในขณะที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นและตรัสรู้นั้น ถ้าเรารวมความคิดที่เป็นชั้นกว้างชั้นใหญ่ ก็มีอยู่ ๒ พวก ดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรในพระไตรปิฎกที่เป็นหลักฐาน เช่น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร. ที่ว่า ๒ พวกนี้ก็คือ พวกหนึ่งเอียงซ้ายสุดไปในทางกามารมณ์; อีกพวกหนึ่งก็เอียงขวาจัด ไปในทางทรมานกาย ทรมานร่างกาย. ที่พระพุทธเจ้าเกิดขึ้น ไม่ทรงนิยมทั้ง ๒ อย่าง; ทรงหาหลักเกณฑ์อันใหม่ ที่ไม่ไปข้องแวะกับของ ๒ อย่างนั้น; จึงได้เรียกว่าเป็นสายกลาง, เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิปทา". ฉะนั้น เรา เพื่อเข้าใจพุทธศาสนาดี; ก็ควรจะทราบลัทธิใหญ่ ๆ ๒ ลัทธินี้.

ที่เอียงไปในทางกามารมณ์นั้นเรียกกันว่า "ลัทธิกามสุขัลลิกานุโยค" แปลว่าหมกมุ่นพัวพันอยู่แต่ในกามเท่านั้น; และอันนี้เองกล่าวได้ว่าเป็นลัทธิ Materialism ก่อนใครหมดในโลกก็ว่าได้; โดยเพ่งผลทางวัตถุทางเนื้อทางหนัง และมีกามารมณ์เป็นยอดสุด. ศาสดาที่มีชื่อเสียงในกลุ่มนี้เรียกว่า "จาระวะกะ" ลัทธินี้เรียกว่า "โลกายะตะ"; และถือว่าจุดสูงสุดของกามารมณ์นั้นคือนิพพาน. ตอนนี้ท่านต้องเข้าใจว่า คำเช่นคำว่า "นิพพาน" นี้มีใช้อยู่แล้วก่อนพุทธกาล; แต่ว่าเขามีความหมายไปอย่างใดอย่างหนึ่งตามลัทธิของเขา. ส่วนนิพพานในพุทธศาสนาก็มี

ความหมายตามหลักของพุทธศาสนา; ถ้านิพพานของพวกนี้ก็ คือ กามารมณ์ สูง สุด, กามารมณ์ในขั้นสูงสุด. โดยเหตุที่พวกนี้มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลอย่างน้อย; ฉะนั้น ในประวัติศาสตร์เราจึงอาจจะกล่าวได้ว่าเป็น Materialism เก่าแก่ที่สุดในโลกก็ได้. เพราะพวกนี้ก็เหมือนกับลัทธิวัตถุนิยมเดี๋ยวนี้เหมือนกัน; คือตัดเรื่องจิตเรื่องวิญญาณอะไรออกไปหมด ว่าไม่มี สิ่งที่มีอยู่จริงคือร่างกายเนื้อหนังนี้เท่านั้น; ส่วนจิตใจความคิดความนึกนั้นไม่มี. หรืออย่างจะมีก็เป็นเพียง Reaction ของร่างกายเท่านั้น ไม่ควรหยิบขึ้นมาเป็นเรื่องเป็นราว เป็นชิ้นเป็นอันอะไร; ฉะนั้นจึงเอาส่วนที่เป็นเนื้อหนังเป็นใหญ่เป็นหลัก. ร่างกายเนื้อหนังต้องการอะไร สนุกสนานเอร็ดอร่อยสูงสุดเพียงไร เอาอย่างนี้เป็นหลัก; นี้เรียกว่า "กามสุขัลลิกานุโยค" ซึ่งมีอยู่ลัทธิหนึ่ง; ซึ่งจะมีหลายนิกายหลายสาขาแล้วแต่จะแบ่งแยกกันมา และเหลือมากระทั่งในยุคหลังพุทธกาลก็มี; จึงมีลัทธิชนิดที่เป็นไปในทางลามกอนาจาร ยังเหลืออยู่ในประเทศอินเดีย นี้เรียกว่ามันเอียงสุดไปในทางฝ่ายตามใจตัวเอง ตามใจกิเลส.

อีกทางหนึ่งตรงกันข้าม ตำหนิติเตียนกามารมณ์เหล่านั้น; แล้วก็บัญญัติการบำเพ็ญวัตร ที่มีผลทำให้ร่างกายนี้ไม่อาจจะเกี่ยวข้องกับกามารมณ์ได้, คือทำให้ร่างกายอยู่ในสภาพที่ไม่อาจจะเกี่ยวข้องกับกามารมณ์ได้, คือทรมานกาย. เรื่องนี้มีอยู่ละเอียดมากในสูตรซึ่งเป็นพระพุทธภาษิต โดยเหตุที่พระพุทธเจ้าได้เคยทรงลองมาแล้วจนจบ; ฉะนั้น อยากจะนำมากล่าวเพื่อประดับความรู้ไม่เสียหลาย คือลัทธิที่เรียกว่า "อัตตกิลมถานุโยค" ประกอบความลำบากให้แก่คน. ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เองว่า เคยทำมาแล้วเองอย่างไรนั้น แบ่งเป็นพวก ๆ.

พวกที่เรียกว่า **ตปะสีลวัตต์** คือบำเพ็ญตะบะอยู่เป็นปกตินี้ คือหมายความถึง **เปลือยกาย**; คำว่าเปลือยกายนี้หมายถึงไม่คำนึงถึงร้อนหนาว ไม่คำนึงถึงสุข

สบายอะไรหมด และก็เว้นการกินอาหารตามปกติ; เพิ่มความลำบากยุ่งยากให้แก่การได้อาหาร ฉะนั้นจึงได้อาหารน้อย ซึ่งก็มีเหลืออยู่กระทั่งทุกวันนี้ในอินเดีย เช่นว่าอาหารที่สุนัขมาชะเง้ออยู่ด้วยอย่างนี้พราหมณ์ก็ไม่รับ; หรืออุ้มเด็กมาใส่บาตรก็ไม่รับ มีหลายอย่างมากมายซึ่งหาเรื่องที่จะไม่รับกันง่าย ๆ; ทำให้มันลำบากเรื่องอาหาร หรือเขาอ้างว่า เพื่อความเมตตากรุณาแก่สุนัข ไม่แย่งสุนัขกิน ไม่แย่งแมลงวันกิน ไม่ทำความลำบากให้แก่ลูกอ่อนที่แม่อุ้มมาใส่บาตรอะไรเหล่านี้เป็นต้น มากมายหยุมหยิมไปหมด; และการนุ่งห่มก็นุ่งห่มด้วยของกระด้าง; ไม่นุ่งห่มด้วยของนิ่ม ๆ ที่ทำให้เนื้อสบาย; ฉะนั้น จึงเอากิ่งไม้เล็ก ๆ, ใบไม้มาร้อยกรองเป็นผ้านุ่ง, เอาหญ้าคามาร้อยกรองเป็นผ้านุ่ง, หรือเอาขนนกบางชนิดมาทำเป็นผ้านุ่ง ดังนี้เป็นต้น. และอิริยาบถก็อยู่ด้วยการทรมาน เช่นยืนอย่างเดียว ยืนยกขาข้างเดียว ยืนกระโหย่ง นั่งก็นั่งในอิริยาบถที่ลำบากอย่างนี้เรียกว่า ตปะสีลวัตต์ ทั้งนั้น มีมากมาย นี่ยกมาเป็นเพียงตัวอย่าง.

อีกพวกหนึ่งเรียกว่า "**ลูขวัตต์**" วัตรคือ **ประพฤติเศร้าหมอง**, คือสกปรกนั่นแหละ, พูดตรง ๆ ก็คือสกปรก ลูขะ แปลว่าเศร้าหมอง; โดยหลักใหญ่ก็เช่นไม่มีการอาบน้ำ ไม่มีการถูฟัน ไม่มีการลูบตัวให้สะอาด; แล้วก็ลองนึกดูเถอะว่าจะอยู่ในสภาพอย่างไร ไม่แปรงฟัน ไม่ล้างหน้า ไม่อาบน้ำ; เพราะฉะนั้นที่ตัวจึงเป็นสะเก็ด เปรียบเหมือนกับตอตะโก ไม้ตะโกที่ตำ ๆ แล้วก็สะเก็ด มีเปลือกแข็งออกมาขรุขระๆ เต็มไปทั้งตัว เพราะการไม่อาบน้ำ เพราะการไม่ลูบตัวอย่างนี้เรียกว่าลูขวัตต์

ที่นี้ปวิวิตตวัตต์นี้ สงัดอย่างยิ่ง; หมายความว่า**ไปอยู่ในป่า แล้วยังพยายามที่จะไม่ให้มนุษย์พบได้**; แม้แต่คนที่ออกไปหาผัก หาผลไม้ในป่านี้ ก็คอยหลบหนีไม่ให้เห็นได้ นี่ก็เป็นวัตรอันหนึ่งซึ่งประพฤติ.

พวกถัดไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่า "เชคุจฉิวัตต์" มีวัตร**ประพฤติตนเป็นผู้รังเกียจ**; แต่คำว่ารังเกียจนี้หมายความว่า รังเกียจการทำสัตว์อื่นให้ลำบาก; ระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะไม่ทำสัตว์อื่นให้ลำบาก อย่างมดแมลงอย่างนี้จะเหยียบไม่ได้; จนแม้กระทั่งสัตว์ที่แทบจะมองด้วยตาไม่เห็นที่มีอยู่ในน้ำ เขาก็ต้องประพฤติอย่างสำรวมระวังไม่ให้สัตว์เหล่านั้นถูกกระทบกระทั่งได้. นี่จะลำบากสักเท่าไรลองคิดดู จะกินน้ำสักทีก็ยากที่สุด ถ้าว่าในน้ำมีตัวสัตว์ จะต้องไปหาน้ำที่ไม่มีตัวสัตว์โดยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำไม่ให้ตัวสัตว์เหล่านั้นถูกกระทบกระเทือนแม้แต่เจ็บปวด นี่ก็ประพฤติกันอย่างเคร่งครัดจนหาน้ำกินยาก.

ที่นี้ วัตรที่เรียกว่า มหาวิกฏโภชนวัตต์ นี่คือ **การกินอาหารที่พิเศษแปลกออกไป**; กินอุจจาระของลูกวัวที่ยังกินนมแม่, คือลูกวัวเล็ก ๆ ที่ยังกินนมแม่. ไปเก็บอุจจาระลูกวัวนั้นกินเป็นอาหาร ไม่ได้กินอาหารเป็นอย่างอื่นอย่างนี้เป็นต้น, ที่นี้ถ้าไม่มีข้าว ก็ฉันอุจจาระปัสสาวะของตนเอง ตลอดเวลาที่มันยังมีอยู่ ฉันอุจจาระนี้เป็นอาหาร, ฉันปัสสาวะเป็นน้ำ ตลอดเวลาที่มันยังมีออกมาให้ฉัน.

ที่นี้วัตรที่เรียกว่า "อุเปกขาวิหารวัตต์", **คืออยู่ด้วยอุเบกขา, ใจอุเบกขาอย่างยิ่ง**; หมายความว่าไม่คำนึงถึงเย็นร้อน หรือเจ็บปวดอะไรหมด. ออกไปอยู่ในป่าชัฏ คือป่าดงที่เปลี่ยว ที่เป็นป่าชัฏที่สุด พอถึงฤดูที่หนาวที่สุด ตอนกลางฤดูหนาวประมาณ ๙ วันนั้น เป็นเวลาที่หนาวที่สุดนั้น ก็ยังแถมว่า พอกลางคืนเขาก็ออกมาอยู่ที่กลางหาว กลางทุ่งให้มันหนาวถึงที่สุด ทั้งที่ไม่นุ่งห่มผ้าอยู่แล้ว; แล้วพอตกถึงกลางวันมันมีแสงแดดในท้องทุ่ง ก็หลบเข้าไปในป่าลึกที่มันยังไม่มีแสงแดดเพื่อให้มันหนาวต่อไปอีก. ถ้าว่าพอถึงฤดูร้อนที่ร้อนจัด ก็กลับกันกลางวันมีแดดร้อน

แทนที่จะหลบไปอยู่ในป่า ก็ออกมาอยู่กลางทุ่ง พอตกกลางคืนก็กลับเข้าไปอยู่ในป่าอย่างนี้ ตรงกันข้ามกับฤดูหนาว; แล้วก็ยังประพฤติอย่างอื่นที่เป็นอุเบกขา; เช่นว่าเมื่อมาอยู่กลางทุ่ง มีคนมาดูมามุงอะไรก็เฉย จนกระทั่งเด็กโห่ร้องใส่หูก็เฉย ๆ เป็นก้อนหิน กระทั่งเด็ก ๆ ถ่ายปัสสาวะรดก็ยังเฉยอยู่ได้ กระทั่งเด็ก ๆ เอาหญ้าหรือก้านอะไรแข็ง ๆ แยงเข้าไปในหูจนกระทั่งโลหิตไหลออกมาก็เฉยอยู่ได้.

วัตรทั้งหมดนี้เป็นวัตร์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเคยกระทำมาแล้ว; นี่เป็นพุทธภาษิตที่ตรัสเล่าถึงเรื่องของพระองค์เอง เป็นตัวอย่างของสิ่งที่เรียกกันว่า อัตตกิลมถานุโยค ของสมัยนั้น. ในที่สุดมีการกระทำทุกกรกิริยาเรื่องอดอาหาร, เรื่องไม่หายใจ, เรื่องกลั้นลมหายใจอะไรเหล่านี้ จนกระทั่งมีการผอม มีแต่กระดูก เป็นโครงกระดูกแทบจะไม่มีเนื้อ; เรียกว่ามีร่างกายเหมือนกับเถาวัฏฏนาวหี, คงจะเป็นเถาที่เรียกกันว่า เถาบันไดลิง ที่มีแต่ข้อทั้งนั้น มีข้อพันกันลงมา; แล้วลูกตานี้อยู่ลึกในเบ้าตา เหมือนกับว่าจุดขาว ๆ อยู่ในบ่อน้ำที่ลึกมาก ๆ; ที่น้ำดูมืดแล้วมีจุดขาว ๆ อยู่ในบ่อน้ำ; ถ้าลูบท้องก็ถูกแต่กระดูกสันหลังอย่างนี้เป็นต้น. นี่เป็นคำตรัสที่เล่าเองถึงเรื่องอัตตกิลมถานุโยค ไม่ได้หมายความว่าทรงบัญญัติลัทธินั้น; เป็นลัทธิที่มีอยู่ก่อน แล้วก็ทรงทดลอง. นี่เรียกว่าฝ่ายตรงกันข้าม เป็นอัตตกิลมถานุโยค เป็นขวาจัด.

เมื่อได้ทรงทดลองหมดแล้วก็พบว่า มันไม่ใช่การดับทุกข์ที่ถูกต้องหรือถึงที่สุด; แต่ไม่ได้ตำหนิว่าไม่มีประโยชน์อะไร หรือไม่ดับทุกข์เสียเลย เพราะถือว่าไม่ใช่การดับทุกข์ถึงที่สุด ไม่พอใจ จึงไปค้นหาของพระองค์เองว่าควรจะเป็นอย่างไร; และก็ทรงพบสิ่งที่เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" แปลว่าข้อปฏิบัติซึ่งเป็นทางสายกลาง.

ตอนนี้พระพุทธเจ้าท่านเลิกการกระทำอย่างนั้น มามีการเป็นอยู่ ชนิดที่กินอาหารตามปกติ มีการเป็นอยู่ตามปกติ; ซึ่งเราได้พึ่งเรื่องราวว่า พวกที่มาติดตามห้อมล้อมเป็นลูกศิษย์พระองค์ เพราะว่าประพฤติเคร่งครัดนั้น ก็เลยไม่ชอบใจ แล้วก็ทิ้งหนีไปอย่างนี้; เป็นเหตุให้พระองค์ทรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวต่อไปอีก แล้วค้นคว้าศึกษาต่อไปอีก จนในที่สุดพบเรื่อง "มัชฌิมาปฏิปทา" ความเป็นอยู่โดยสายกลาง. มีหลักว่าไม่เกี่ยวข้องกับลัทธิซ้ายสุด ขวาสุดลัทธิทั้งสองนั้น; และว่าเป็นสิ่งที่พระตถาคตได้ตรัสรู้ขึ้นด้วยพระองค์เอง; และว่าเป็นการปฏิบัติที่ทำให้เกิดดวงตาและเกิดปัญญา; และว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้ลุถึงนิพพานคือความดับทุกข์สิ้นเชิง; เพราะว่าตถาคตตรัสรู้ด้วยพระองค์เองนี้.

เราต้องถือว่าเป็นผลจากการที่ได้ทดลองลัทธิต่าง ๆ จนหมดแล้วด้วยเหมือนกัน แล้วมามีสติปัญญาแยกแยะออกไปจากสิ่งเหล่านั้น; โดยเหตุที่การปฏิบัติอย่างที่กล่าวทั้งสองพวกนั้น ไม่เป็นการปฏิบัติที่ทำให้เกิดดวงตาหรือปัญญา; เช่นหมกมุ่นในกามารมณ์นี้ ไม่เกิดดวงตา ไม่เกิดปัญญา. ทรมานกายถึงขนาดหนักอย่างนั้นก็ไม่เกิดดวงตา ไม่เกิดปัญญา; มีแต่ความโง่ชนิดหนึ่ง ความยึดมั่นถือมั่นชนิดหนึ่ง ฉะนั้นจึงต้องแยกออกมาอย่าไปเกี่ยวข้องกับ ๒ อย่างนั้น; และต้องเป็นการปฏิบัติที่ทำให้เกิดดวงตา เกิดปัญญา รู้สิ่งทั้งปวงตามที่เป็นจริง; นี่แหละโดยเค้าเงื่อนของพุทธศาสนาก็มีหลักอย่างนี้; ไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งดิ่งไปสุดทางใดทางหนึ่งอย่างนั้น; ข้อปฏิบัตินี้จึงจะเป็นไปเพื่อดับทุกข์สิ้นเชิง.

ที่นี้พระองค์ก็ทรงพบว่า **ด้วยข้อปฏิบัติอย่างนี้จะทำให้ความทุกข์ระงับไป**; โดย**การทำลายต้นเหตุของความทุกข์นั้นเสีย**; **และเมื่อทำลาย**

ต้นเหตุของความทุกข์แล้ว ความทุกข์ก็ไม่มี; อันนี้ต่างหากเป็นนิพพาน. ไม่ใช่กามารมณ์สูงสุดเป็นนิพพาน หรือว่าไม่ใช่เข้าสมาบัติตัวแข็งเฉยอยู่แล้วเป็นนิพพานอะไรทำนองนี้; เพราะว่านั้นไม่ทำให้เกิดดวงตา, ไม่ทำให้เกิดปัญญา; จึงมีระบบใหม่ที่เรียกว่า "มัชฌิมาปฏิปทา" — คือหนทางอันประเสริฐ มรรคมีองค์ ๘ นี้นั่น; โดยวางรูปโครงให้เป็นเรื่องสมบูรณ์แม้ทางตรรกคือ Logic ว่า นี้คืออะไร ?, นี้มาจากอะไร ?, นี้เพื่อประโยชน์อะไร ?, นี้โดยวิธีใด ? อย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น ระบบคำสอนของพระองค์จึงสมหลักทางวิทยาศาสตร์, ทางศาสตร์คือเป็น Scientific คืออาจจะตอบคำถามได้แม้จะถามว่า คืออะไร ? จากอะไร ? เพื่ออะไร ? โดยวิธีใด ? อย่างนี้เป็นต้น. นี้คือต้นกำเนิดของสิ่งที่เรียกว่า อริยสัจจ์; คำว่าอริยสัจจ์แปลว่าสัจจธรรมของพระอริยเจ้า, หรือสัจจธรรมอันประเสริฐ; เพราะคำว่า "**อริย**" นั้นแปลว่า**ประเสริฐ**; แต่ประเสริฐนี้เป็นภาษาไทย เราแปลคำ "อริย" อีกที ก็แปลว่า**ไปเสียจากข้าศึก**; อริยแยกเป็น อริ, กับ ยะ, อริ แปลว่า ข้าศึก, ยะ แปลว่า ไป, อริยะ แปลว่า ไปเสียจากข้าศึก, ข้าศึกก็คือความทุกข์; คือว่าไปเสียจากความทุกข์นั้นแหละก็คืออริย; พระอริยเจ้าคือผู้ที่ทำเช่นนั้นได้ เมื่อเราพูดว่า "สัจจ" หรือ "สัจจธรรม" ของพระอริยเจ้า; ก็หมายความว่า สัจจะหรือสัจจธรรมของผู้ที่ไปเสียได้จากข้าศึก คือความทุกข์ทั้งปวง.

อริยสัจจ์นี้แจกออกเป็น ๔ ข้อ เรียกว่า ทุกขอริยสัจจ์ **ข้อแรกคือความจริงอันประเสริฐ เรื่องทุกข์**; อันที่ ๒ คือ ทุกขสมุทยอริยสัจจ์ คือ**ความจริงอันประเสริฐเรื่องมูลเหตุให้เกิดความทุกข์**; อันที่ ๓ เรียกว่า นิโรธอริยสัจจ์ คือ**อริยสัจจ์อันว่าด้วยความดับไม่เหลือแห่งความทุกข์**; อันสุดท้ายอันที่ ๔ เรียกว่า มัคคอริยสัจจ์ **อริยสัจจ์คือหนทาง, หนทางคือการปฏิบัติ.** เมื่อเรา

สำรวจดูเราจะพบว่า **เขานิยมใช้คำว่า "ทาง" หรือ "หนทาง"** ทางเดินทางเท้านี้เป็นชื่อของหลักปฏิบัติในทางศาสนา เป็นคำนาม สำหรับเรียกการปฏิบัติทางศาสนากันโดยมาก; แม้แต่คำว่า **เต๋า** ของลัทธิเล่าจื๊อคำนั้นก็แปลว่า **ทางเหมือนกัน**; และคำอะไรอีกคำของโซโรแอสเตอร์ (Zoroaster) ซึ่งใช้เรียกตัวศาสนาหรือตัวธรรมะ คำนั้นก็แปลว่าทางเหมือนกัน; **ในพุทธศาสนา** เราก็ใช้คำว่า **มรรค ซึ่ง แปลว่าหนทาง**; ตัวแท้ของศาสนาคือตัวการปฏิบัติเพื่อจะดับทุกข์เราเรียกว่าหนทาง.

ที่นี้ทุกขสัจจ; **ข้อแรกที่เรียกว่าความทุกข์นั้น** โดยใจความสั้น ๆ นั้นมีว่า **สิ่งที่ถูกยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานนั่นแหละคือทุกข์เป็นตัวทุกข์**; ไม่ว่าอะไรถ้าถูกยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทาน ว่าสิ่งนี้เป็นตัวเรา สิ่งนี้เป็นของเราแล้ว สิ่งนั้นทุกข์; เช่นความเกิดความแก่ความเจ็บความตายนี้ เรายึดมั่นสำคัญผิดอย่างโง่หลงทีเดียวว่าเป็นความเกิดของเรา ความแก่ของเรา ความเจ็บของเรา ความตายของเรา จึงเป็นทุกข์ขึ้นมา; เราเกลียดกลัวที่สุด. ที่นี้ที่เราเกิดความรักเกิดความเกลียด เกิดความน้อยเนื้อต่ำใจ อะไรทุก ๆ ชนิดนั้นก็เพราะ เราได้ไปยึดมั่นถือมั่นอะไรโดยความเป็นเราเป็นของเราเข้า; ถ้าได้สมหวังก็เป็นทุกข์ไปอย่างหนึ่ง ถ้าไม่ได้สมหวังก็เป็นทุกข์ไปอีกอย่างหนึ่ง; ล้วนแต่เป็นความทุกข์ที่เกิดมาเพราะอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น; นั่นมันมีตัณหา-อยาก แล้วก็ยึดมั่นถือมั่น; อาการหลังจากนั้นก็คือตัวความทุกข์. เพราะฉะนั้นเราจงรู้จักความทุกข์ไว้ ในฐานะที่ว่ามีมูลมาจากความอยาก หรือความยึดมั่นถือมั่น; เช่นความเจ็บไข้นี้ ถ้าเราไม่ยึด หรือไม่โง่ ไม่หลง ไม่สำคัญมั่นหมายว่า ความเจ็บไข้ของเราแล้ว มันไม่เป็นความทุกข์; สามารถที่จะขจัดความเจ็บปวดนั้นให้เบาบางลงไปได้; หรือรู้สึกอยู่ว่าเป็นเพียงสักว่า

ความเจ็บปวดเท่านั้น ไม่เป็นความทุกข์ชนิดที่น่ากลัว หรือจนมากมายเหมือนกับคนที่ไม่รู้. แต่เรื่อง **ความทุกข์นี้ไม่ได้หมายเอาเฉพาะเรื่องความเจ็บปวดในทางกาย หมายถึงความเจ็บทั้งทางจิต ทางวิญญาณ ความทนยากทุก ๆ ชนิด ทั้งอย่างที่มองเห็นและมองไม่เห็น**; บางอย่างมองไม่เห็น กลับเห็นเป็นความสุขไปเสียก็มี ทั้งที่เป็นความทุกข์; เพราะมีของซ่อนเร้นปิดบังล่อลวง แต่โดยเนื้อแท้แล้วเป็นความทุกข์; นี่เรียกว่าเป็นความจริงข้อหนึ่งที่จะต้องมองให้เห็นก่อน เป็นข้อแรก.

ที่นี้ข้อที่ ๒ ถัดไปเรียกว่าสมุทยสัจจ์ ก็แปลว่าเรื่อง**ต้นเหตุของความทุกข์นี้ ระบุไปยังตัณหา** คือความอยากโดยทั่ว ๆ ไประบุไปยังความอยากที่เรียกว่าตัณหา.

ขอซ้อมความเข้าใจเรื่องคำ ๆ นี้สักหน่อย คำว่าตัณหา ในภาษาบาลีมีความหมายกว้างที่สุด; ส่วนตัณหาในภาษาไทยนี้หมายถึงตัณหาในทางกามารมณ์ ความอยากทางกามารมณ์อย่างเดียว; เพราะฉะนั้น อย่าไปเอาความหมายในภาษาไทยสั้น ๆ ลุ่น ๆ ซึ่งเพี้ยนมาจากความหมายเดิมนั้นเป็นหลัก; ต้องถือเอาความหมายเดิม. ที่เรียกว่าความอยากทุกชนิดที่มาจากความโง่ คืออวิชชา ความอยาก หรือความประสงค์ หรือความต้องการ อะไรก็ตามแล้วแต่จะเรียก ซึ่งมีมูลมาจากอวิชชา คือความโง่ความหลง; ดังนั้น ถ้าเป็นความอยากประสงค์ ความต้องการอะไรก็ตามที่มีมูลมาจากวิชชาคือสติปัญญาความรู้แล้ว อันนี้ไม่เรียกว่าตัณหา แต่ในภาษาไทยเราใช้คำว่าอยากหรือต้องการหรือประสงค์เหมือนกัน. **ตัณหาที่จะทำให้เกิดทุกข์นั้นต้องมีมูลมาจากอวิชชา** มีอวิชชาเป็นพื้นฐาน คือหลงเข้าใจผิด อยากเพราะ

ความหลง; แล้วก็ยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวกูเป็นของกู; ตัณหาอย่างนี้เป็นความทุกข์ ความต้องการความประสงค์ความอยากอย่างนี้เป็นความทุกข์. ที่นี้ถ้าว่าความต้องการหรือความประสงค์ที่มีสติปัญญามีวิชชา ซึ่งตรงกันข้ามจากอวิชชา; ถ้ามีวิชชาเป็นพื้นฐาน ก็คือความประสงค์ที่จะทำการดับทุกข์นั่นเอง. เมื่อเรามีสติปัญญาอยู่กับเนื้อกับตัว มีความเฉลียวฉลาด ความต้องการของเราจะเป็นไปแต่ในทางดับทุกข์ทั้งนั้น; พอเราเผลอไป มีอวิชชา ความโง่ ความหลง ความไม่รู้ นี่เป็นพื้นฐานแล้ว ความอยากความต้องการความประสงค์ของเราจะเป็นไปแต่ในทางให้เกิดความทุกข์ หรือเพิ่มความทุกข์ทั้งนั้น. ฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านใช้คำสั้น ๆ ว่า ตัณหา คำเดียวก็พอแล้ว; เพราะท่านพูดโดย **ภาษาอินเดีย** ซึ่งพูดอยู่ในสมัยนั้น; ไม่ควรจะเรียกภาษาบาลี เพราะคำนี้ก็บัญญัติที่หลัง; ควรจะเรียกว่า พูดด้วยภาษาพื้นบ้านภาษาธรรมะพื้นบ้านในสมัยนั้น ในประเทศอินเดีย ท่านใช้คำว่าตัณหาก็พอแล้ว.

อยากเพราะมีอวิชชาเป็นพื้นฐาน นี่แหละตัณหาเป็นมูลเหตุให้เกิดทุกข์; มีตัณหาที่ไหนก็มีความทุกข์เมื่อนั้นที่นั้น. ตัณหานี้มีอำนาจปรุงแต่ง ให้เกิดความคิดปรุงแต่งเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด; แล้วก็เพลินอย่างยิ่ง; เป็นเรื่องที่เราเรียกกันอย่างโสกโดก ว่าฝันหวาน หรืออะไรทำนองนั้นเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด; ฉะนั้นจึงระบุลงไปว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. ถ้าเราจะหมายถึงแต่ตัณหาในความหมายทางภาษาไทย หมายถึงตัณหาในทางกามารมณ์อย่างเดียวนี้ไม่พอ; เพราะท่านหมายถึงความอยากทุกชนิด จึงได้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท; ตัณหาในเรื่องอริยสัจจ์นี้แบ่งเป็น ๓ อย่าง "กามตัณหา" นี้อยากในทางกามารมณ์, แล้วก็ "ภวตัณหา" อยากไปในทางจะเป็น, จะเป็นอย่างนั้นจะเป็นอย่างนี้กระทั่งจะมีชีวิตอยู่นี้, ที่นี้ "วิภวตัณหา" อันที่ ๓ นี้อยากในทางที่จะไม่มีไม่เป็นไม่คงอยู่ เช่น

อยากตายอย่างนี้. ฉะนั้นมันจึงกินความหมดไม่มีอะไรเหลือ; อยากได้กามารมณ์เป็นกามตัณหา, อยากเป็นนั่นเป็นนี่เป็นภวตัณหา, อยากไม่เป็นอย่างนั้นไม่เป็นอย่างนี้เป็นวิภวตัณหา; ทั้ง ๓ อยากนี้มาจากอวิชชา คือความโง่. ฉะนั้น จำไว้ในฐานะเป็นคำพูดที่ฉลาดที่สุด สำหรับจะพูดอะไรให้มันสิ้นเชิงได้ ความอยากในทางกามารมณ์, ความอยากในทางจะเป็นนั่นเป็นนี่, ความอยากในทางที่จะไม่เป็นนั่นเป็นนี่, นี่เป็นมูลเหตุของความทุกข์.

ที่นี้อันที่ ๓ ที่เรียกว่า "นิโรธอริยสัจจ์", **ความจริงเรื่องความดับสนิทของความทุกข์** นี้ระบุลงไปว่าดับตัณหานั่นเสียก็แล้วกัน ดับตัณหานั่นเสียอย่าให้มีส่วนเหลือ; อย่ามีเยื่อใยเหลือนั้น จะเป็นความดับสิ้นของความทุกข์. นี่หมายความว่าถ้าเราเข้าใจเรื่องเหตุให้เกิดทุกข์แล้ว เราก็เข้าเรื่องความดับทุกข์ได้ เพราะมันตรงกันข้าม; มีตัณหาก็มีทุกข์ ดับตัณหาเสียก็ไม่มีทุกข์. แต่อย่าลืมว่าท่านไม่ได้เอ่ยถึงความสุข; เพราะตามหลักธรรมะชั้นสูงแล้วจะไม่มีพูดถึงความสุข; **เพราะความสุขเป็นเพียงเรื่องมายา เป็นมายาอย่างหนึ่งเท่านั้น; ยิ่งถ้าเป็นสุขเวทนาแล้วยิ่งมายาอย่างยิ่ง และเป็นทั้งแห่งความยึดถือ; ฉะนั้นเอาที่ไม่มีทุกข์ หรือทุกข์ลบไปเลยสูญไปเลยนี่เป็นจุดที่ปรารถนา; และนั่นแหละคือความสุขโดยแท้จริง.** แต่ท่านไม่นิยมใช้คำว่า "ความสุข" ในเมื่อพูดอย่างพูดจริง ๆ ของธรรมะ ทางธรรมะ; แต่ถ้าพูดกับชาวบ้านร้านตลาดตามภาษาสมมติจึงจะพูดว่าความสุข; อันนี้ดับทุกข์ได้น้อย ๆ จนกระทั่งมากขึ้น ๆ จนดับทุกข์หมดสิ้นเป็นนิพพาน นี่รวมเรียกว่านิโรธหรือความดับทุกข์ทั้งนั้น.

ที่นี้อันสุดท้ายที่ ๔ เรียกว่า "มรรคอริยสัจจ์" **ความจริงเรื่องหนทาง**; คำว่าหนทางหมายถึงทางสำหรับจิตใจเดินไป หรือสำหรับการปฏิบัติทางกายทางวาจาทางใจเดินไป; เอาชื่อของทางเดินเท้าตามแผ่นดินมาเป็นชื่อ, นี้ก็ควรจะทราบไว้ด้วยว่าเป็นธรรมดาที่สุด ที่จะต้องเป็นอย่างนี้; คือว่ามนุษย์มีคำร้องเรียกชื่อสิ่งต่าง ๆ ที่เขาเกี่ยวข้องอยู่นั้น มีคำเรียกชื่อสิ่งเหล่านั้นมาตั้งแต่สมัยยังเป็นมนุษย์ป่าเถื่อน เช่นเรียกทางเดินว่า หนทาง อย่างนี้. ที่นี้ต่อมาเมื่อถึงสมัยที่มนุษย์พบความรู้ในด้านจิตใจ พบธรรมะ หรือหลักธรรมะหรือความจริงอะไร ๆ ในด้านจิตใจเข้าอย่างหนึ่ง เมื่อพบของใหม่บางอย่างเข้าก็ไม่รู้จะเรียกว่าอะไรดี; แต่ความคิดมันก็พรุ่งออกมาเองว่ามันควรจะเรียกว่าอะไร คือมันคล้ายกับอะไร คล้ายกับความหมายของอะไร ก็เรียกมันว่าอย่างนั้น; ฉะนั้น จึงได้เรียกการปฏิบัติที่ไปจากความทุกข์ไปสู่ความดับทุกข์นี้ว่า หนทาง, ยังมีคำอื่น ๆ อีกมากมายที่มีขึ้นโดยหลักอย่างนี้ นี่เราควรจะทราบไว้อย่างนี้เสียด้วย; ไม่ว่าพุทธศาสนาหรือศาสนาอื่น ๆ คำบัญญัติทางศาสนานั้นไปยืมคำธรรมดา ๆ ของชาวบ้านมาใช้; ฉะนั้น คำคำเดียวกันจึงเกิดความหมายเป็น ๒ ทางขึ้นเสมอ. ทางหนึ่งก็คือทางที่ชาวบ้านเขาใช้พูดกันอยู่; อีกทางหนึ่งก็มีความหมายเฉพาะของทางศาสนา; แต่คำนั้นคำเดียวกัน, แม้ที่สุดแต่คำว่านิพพาน ซึ่งเป็นคำสูงสุดก็ตกอยู่ในลักษณะอย่างนั้น เพราะคำว่า **นิพพาน** นี้ **แปลว่าเย็น; เย็นลง ๆ** คือความร้อนที่เย็นลง ๆ อาการที่ความร้อนเย็นลง ๆ จนหมดร้อนนี้เรียกว่านิพพาน; เช่นถ่านไฟก้อนหนึ่งเอามาจากเตาไฟ เอามาวางไว้แล้วมันจะเย็นลง ๆ อาการที่มันเย็นลงนี้ก็เรียกว่านิพพาน. คำนี้ชาวบ้านก็ใช้อยู่แล้ว หรือว่าข้าวสุกที่กำลังร้อน ที่คดออกมาจากหม้อใส่จานมันก็เย็นลง ๆ ก็เรียกว่าข้าวสุกนิพพานได้ที่พร้อมที่จะกินได้แล้ว. คำว่านิพพานแปลว่าเย็นลง ใช้กันมานานแต่เดิมไม่มีใคร

ทราบ; แต่พอมาเป็นธรรมะเข้าใช้คำเดียวกันนี้หมายถึงความทุกข์น้อยลง ๆ ๆ เพราะ **ความทุกข์เป็นของร้อน** กระทั่งเย็นสนิทคือไม่มีทุกข์เลย.

ทีนี้ หนทางที่จะดับทุกข์นี้ ถือว่าประกอบไปด้วยองค์ ๘, "อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค" ทางอันประเสริฐ เป็นอริย ประกอบไปด้วยองค์ ๘; เราจึงเรียกสั้น ๆ ว่า หนทางมีองค์ ๘; หรือมรรคมีองค์ ๘; แต่ขอร้องไว้สักอย่างว่า **อย่าไปเรียกสั้น ๆ ว่ามรรค ๘ อย่างนี้มันผิด**; เพราะว่ามันไม่ใช่มรรค ๘, หรือหนทาง ๘ หนทาง; แต่ว่า **หนทางนั้นจะมีเพียงสายเดียว แล้วประกอบอยู่ด้วยองค์ประกอบ ๘ ประการ** เหมือนเชือก ๘ เกลียวรวมกันเป็นเชือกเส้นเดียว; เราไม่เรียกว่าเชือก ๘ เส้น; เราเรียกเชือกเส้นเดียวประกอบไปด้วยเกลียว ๘ เกลียว. หรือเหมือนกับว่าหนทางที่เราจะเดินไปไหนให้ถึงที่ประสงค์ได้ ถนนนี้ก็เหมือนกัน มันต้องมีองค์ประกอบหลายอย่าง มันจึงจะสำเร็จในการเดิน ยิ่งเดินทางไกลสมัยพุทธกาลแล้ว มันยิ่งต้องการองค์ประกอบมาก; เช่นว่าหนทางนั้นอย่างน้อยก็ต้องมีแนวทางที่จะเดินได้ไม่หลง; และหนทางนั้นจะต้องมีการอารักขาคุ้มครองผู้เดินตามสมควร; ไม่เช่นนั้นก็ตายเสียกลางทางเช่นเสือกินหรือโจรฆ่าเสีย; หรือว่าหนทางนั้นจะต้องหาอาหารหาน้ำกินได้ในระหว่างทาง; หนทางนั้นจะต้องมีสะพานข้ามคลอง มีอะไร ๆ ทำนองนี้จนครบบริบูรณ์แล้วจึงจะเป็นหนทางที่ใช้ได้.

ทีนี้สำหรับมรรคมีองค์ ๘ นี้ก็เหมือนกัน จะต้องมีความถูกต้อง ๘ ประการ นี่เป็นหลักสำคัญที่สุดที่ควรจะจดจำ ความถูกต้อง ๘ ประการนี้คือ:—

องค์ที่ ๑ ความเห็นถูกต้อง ความคิดความเข้าใจความเชื่ออะไรก็ได้ นี่เรียกว่าความเห็นถูกต้อง.

องค์ที่ ๒ เรียกวามปรารถนาถูกต้อง ความอยากความใฝ่ฝันความตั้งใจ ความดำริอะไรรวมกัน เรียกว่าความปรารถนาถูกต้อง.

องค์ที่ ๓ เรียกว่า การพูดจาที่ถูกต้อง.

องค์ที่ ๔ เรียกว่าการกระทำทางกายที่ถูกต้อง.

องค์ที่ ๕ เรียกว่าการเลี้ยงชีวิตหรือดำรงชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง.

องค์ที่ ๖ เรียกว่าความพากเพียรพยายามอยู่อย่างถูกต้อง.

องค์ที่ ๗ ก็การดำรงสติมีสติอย่างถูกต้อง.

องค์ที่ ๘ ก็มีสมาธิคือความตั้งมั่นแห่งจิตใจอย่างถูกต้อง.

นี่เป็น ๘ ถูกต้องด้วยกัน เมื่อ ๘ ถูกต้องนี้ ทำหน้าที่ได้พร้อมกัน เข้าเป็นอันเดียวกันจึงจะเป็นหนทางเป็นมรรค; ถ้ายังแยกกันอยู่คนละทีนี้ จะเป็นมรรคไม่ได้ ยังเป็นเพียงความถูกต้องชื่อหนึ่ง ๆ หรือข้อหนึ่ง ๆ หรือสองข้อก็ตามใจ แต่ไม่เรียกว่ามรรคหรือหนทางในที่นี้. ต่อเมื่อไรมันเข้ามาประชุมพร้อมกัน อยู่ในบุคคลคนเดียว ในการกระทำคราวเดียว ในการเป็นอยู่คราวเดียว ครบ ๘ ถูกต้อง อย่างนั้นเรียกว่าผู้นั้นกำลังมีหนทาง คือมี "มรรค" แล้วกำลังเดินอยู่ตามหนทางนั้น; นี้หมายความว่าถ้าเรามีการถูกต้อง อยู่ ๘ อย่าง ๆ นี้อยู่ทุกลมหายใจเข้าออกแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าตัณหา เกิดไม่ได้; และเชื้อของตัณหานั้นถูกแผดเผาให้แห้งเหือดไปทีละน้อย ๆ จนหมดสิ้น; เมื่อเราดำเนินอยู่ในหนทาง ๘ ประการนี้ ซึ่งเรียกว่าเป็นหนทางของการดับทุกข์.

นี่รวมกันแล้วก็เป็น ๔ ข้อของอริยสัจจ์ **ข้อที่ ๑** คือความทุกข์ **ข้อที่ ๒** คือเหตุให้เกิดทุกข์ **ข้อที่ ๓** คือความดับสนิทของความทุกข์ **ข้อที่ ๔** คือหนทางให้

ถึงความดับสนิทของความทุกข์ ข้อที่ ๑ เบื้น Logic ว่าคืออะไร ? ข้อที่ ๒ ว่าจากอะไร ? ข้อที่ ๓ ว่าเพื่ออะไร ? ข้อที่ ๔ ว่าโดยวิธีใด ? ฉะนั้น ถ้าเราจะทำอะไรให้ครบบริบูรณ์ตามหลักเกณฑ์ของความนิยมในทางธรรมะแล้ว เราจะต้องอธิบายให้ครบ ๔ หัวข้อนี้เบื้นอย่างน้อย. เราอยากจะเรียนรู้เรื่องอะไร เราตั้งหัวข้อ ๔ หัวข้อนี้ขึ้นเพื่อจะศึกษา; เราจึงจะรู้เรื่องนั้นโดยถูกต้องครบถ้วน. อย่างเราเรียนกฎหมายนี้เราตั้งหัวข้อขึ้นว่า กฎหมายนี้คืออะไร ? และมาจากอะไร ? เพื่อวัตถุประสงค์อันใด ? และสำเร็จได้โดยวิธีใด ? มันก็ครบ. จะเรียนวิชาอื่น ๆ ค้นคว้าอย่างอื่นแม้แต่ทำกสิกรรมจะปลูกอ้อยปลูกกล้วยก็เหมือนกัน ก็สามารถที่จะใช้หัวข้อชนิดนี้ได้. ฉะนั้น จึงถือว่าหลักคำสอนที่เบื้นหัวใจของพุทธศาสนา คือเรื่องอริยสัจจ์นี้สมบูรณ์ทุก ๆ แง่ ทุก ๆ มุม ในฐานะที่เบื้นศาสนา ในฐานะที่เบื้นวิทยาศาสตร์เบื้นตรรกวิทยาเบื้นอะไรได้หมด.

ที่นี้ก็มาถึงข้อที่พระพุทธเจ้าท่านยืนยันด้วยพระองค์เองว่า "ปุพฺเพ อนนุสฺเตสุ ธมฺเมสุ," ธรรมเหล่านี้ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน; หมายความว่าทรงยืนยันว่า ค้นพบขึ้นมาด้วยพระองค์เอง ไม่มีใครสอนท่าน. เราต้องมองเห็นได้ชัดลงไปว่า **สิ่งที่เรียกว่าความทุกข์นั้นควรรู้จักมันให้ทั่วถึง; สิ่งที่เรียกว่าเหตุให้เกิดทุกข์นั้นควรละมันเสียให้เด็ดขาด; และสิ่งที่เรียกว่าความดับทุกข์สิ้นเชิงนั้นควรทำให้ปรากฏแจ่มแจ้งออกมา; แล้วสิ่งที่เรียกว่ามรรคนั้นควรเจริญให้มีมากขึ้น ๆ ๆ;** นี้เรียกว่าหน้าที่ที่เกี่ยวกับอริยสัจจ์ทั้ง ๔. ทุกข์นั้นควรรู้เหตุให้เกิดทุกข์นั้นควรละ; ความดับทุกข์นั้นควรทำให้แจ้งออกมา; แล้วมรรคคือหนทางนั้นทำให้มีขึ้น ๆ คือ Develop; ใช้คำ ๆ เดียวกันกับคำว่าภาวนา คือ Develop ที่นี้เมื่อใดได้รู้ทุกข์ ได้ละเหตุให้เกิดทุกข์ ได้ทำให้แจ้งความดับ-

ทุกข์ และได้พอกพูนหนทางความดับทุกข์ถึงที่สุดแล้ว, อย่างนี้จึงจะเรียกว่าตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าท่านยืนยันอย่างนี้.

ถ้าจำแนกให้ละเอียดออกไปอีกหน่อยว่าเรื่องทุกข์นี้; คือว่า **ทุกข์เป็นอย่างนี้**; ทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรรู้แล้วทุกข์นี้เรารู้แล้ว; เป็น ๓ อย่าง. ที่นี้เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์; ก็ว่าเหตุให้เกิดทุกข์มันเป็นอย่างนี้; เหตุให้เกิดทุกข์นี้ควรจะละเสีย; แล้วเหตุให้เกิดทุกข์นี้เราก็ละได้แล้ว; พึงดูให้ดี ๆ เถอะจะพบกับหลักเกณฑ์บางอย่าง. แล้วข้อที่ว่าความดับทุกข์คือนิโรธนั้น; ความดับทุกข์นี้เป็นอย่างนี้ๆ; และความดับทุกข์นี้เป็นสิ่งที่เราควรทำให้แจ้ง และความดับนี้เราทำให้แจ้งแล้ว, ที่นี้ข้อสุดท้ายที่เรียกว่ามรรคนั้น; มรรคนี้เป็นอย่างนี้ ๆ ๆ. รู้จักมันดี และก็รู้ว่ามรรคนี้ควรภาวนา คือควรทำให้เกิดขึ้น, ควรพัฒนาให้เจริญขึ้น ๆ; แล้วมรรคนี้เราได้เจริญมันถึงที่สุดแล้ว. มัน ๔ อย่าง ๆ ละ ๓ จึงเป็น ๑๒ นี้ คือความสมบูรณ์ถึงที่สุด ของการเข้าถึงอริยสัจจ์; หรือรู้อริยสัจจ์ สามารถทำให้ดับทุกข์ได้; ถ้าทำได้เองก็เป็นพระพุทธเจ้า ถ้าทำตามคำสั่งสอนของท่านที่สอนไว้ก็เป็นพระอรหันต์หรือพระอริยเจ้าที่รอง ๆ ลงมา.

สำหรับพระพุทธเจ้าเองท่านทรงยืนยันว่าสิ่งเหล่านี้ไม่เคยได้ศึกษามาจากใคร ไม่เคยได้พึ่งมาจากใครทรงพบด้วยสติปัญญา เพราะว่าเมื่อเดินมาตามทางมรรคมีองค์ ๘ เรื่อย ๆ แล้ว; มันก็เกิดดวงตาในทางธรรม, เกิดญาณคือความรู้, เกิดปัญญาความรอบรู้, เกิดวิชชาเกิดแสงสว่างขึ้นมา จนรู้ว่าอริยสัจจ์เป็นอย่างนี้ ทุกข์เป็นอย่างนี้ เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างนี้ ตามนัยที่ว่ามาแล้ว๑๒อาการ. พอเป็นอย่างนี้ก็ประกาศตัวว่าเป็นพระพุทธเจ้า ถ้ายังไม่เป็นอย่างนี้ยังไม่ประกาศตัวว่าเป็นพระพุทธเจ้า; คือว่า

ยังไม่รู้สิ่งทุกสิ่ง ยังไม่ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ จนกว่าอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ถูกกระทำให้ครบถ้วนทั้ง ๑๒ อาการเสียก่อน; จึงจะปฏญญาว่า "ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ" หมายความว่ารู้จักโลกนี้ รู้จักเทวโลก มารโลก พรหมโลก รู้จักทุกระดับของความเป็นไปในโลก และเหมาะสมที่จะสั่งสอนคนทุกระดับในโลก; นี่คือการเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพร้อม ๆ กับเป็นการบงเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา. ถ้าจะเรียกว่าการบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าก็ได้; เพราะท่านเป็นผู้ตรัสรู้สิ่งนี้ แล้วสิ่งนี้ก็คือตัวศาสนา.

ตัวศาสนาแท้คือสิ่งนี้ คือวิชชา และการปฏิบัติระบบหนึ่ง ซึ่งสมบูรณ์ที่สุดสำหรับจำกัดความทุกข์ให้สิ้นเชิง; นี้คือตัวศาสนา, เป็นวิชาความรู้ และการปฏบัติถูกต้องระบบหนึ่ง ซึ่งสามารถดับทุกข์ได้สิ้นเชิง. สิ่งนี้ได้ปรากฏขึ้นในโลกพร้อม ๆ กับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า; เพราะฉะนั้น**การเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนาจึงเนื่องกันกับพระพุทธประวัติส่วนนี้** ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่สุด ส่วที่พระพุทธเจ้าท่านจะไปทำอะไรที่ไหน จนกระทั่งปรินิพพานไปนั้นไม่ใช่เรื่องสำคัญอะไรนัก เรื่องสำคัญหรือหัวใจของเรื่องนั้นอยู่ที่ตรงนี้ คือ **ท่านตรัสรู้ และตรัสรู้อะไร.**

นี้สรุปความว่า ในประเทศอินเดีย ได้เกิดมีบุคคลคนหนึ่งซึ่งได้รู้สิ่งนี้โดยไม่ได้ยินได้ฟังมาจากใครแต่ก่อน; แล้วก็ไม่เหมือนกับใครไม่เหมือนกับระบบคำสอนไหน; ได้ระบุไปยงความดับทุกข์สิ้นเชิง ที่สามารถพิสูจน์ให้ดูได้เห็นได้ด้วยตนเองเรียกว่า "สันทิฏฐิโก" มองเห็นได้ด้วยตัวผู้นั้นเอง ไม่ต้องเชื่อตามบุคคลอื่น, เหมือนที่ได้บรรยายแล้วในวันแรกว่า ในพุทธศาสนานี้ไม่มีความงมงาย, Dogma,

หรืออะไรทำนองนั้น และผู้ปฏิบัตินั้นจะได้รับผลด้วยตนเอง; รู้จักผลนั้นด้วยตนเอง โดยไม่ต้องเชื่อตามบุคคลอื่น. ฉะนั้น **นิพพานสำหรับมนุษย์ที่ถูกต้องนั้น คือความดับทุกข์สิ้นเชิงนี้** ไม่ใช่กามารมณ์ เหมือนพวกที่ถือลัทธิกามสุขัลลิกานุโยค; ไม่ใช่ความสงบระงับเพียงเข้าฌาน, เข้าสมาบัติของพวกที่ทรมานกายอย่างนี้เป็นต้น; แต่อยู่ในลักษณะที่เรียกว่าเป็นทางสายกลาง ไม่ตกลงไปในทางกามซึ่งเป็นความอ่อนแอ; ไม่ตกไปในทางฝ่ายทรมานกายซึ่งเป็นความกระด้าง แต่อยู่ตรงกลางพอดี ๆ เรียกว่า " มัชฌิมาปฏิปทา ". มีเรื่องที่เป็นใจความเพียงเรื่องเดียวคือ **ความดับทุกข์**, แต่ถ้าจะให้เป็น ๒ เรื่องเข้าใจง่ายขึ้นเป็น ๒ เรื่องคือเรื่อง " **ทุกข์** " กับเรื่อง " **ความดับทุกข์** " นี้มันเป็น Logical ที่สุดแล้ว, เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์นี้. ที่นี้ถ้าอยากจะให้เรื่องเป็น ๔ เรื่อง; เรื่องความทุกข์นี้เอาไปชี้ให้เห็นเหตุของมันด้วย; ทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์นี้คู่หนึ่ง, และความดับสนิทของความทุกข์นี้กับวิธีที่จะทำให้เกิดความดับสนิทของความทุกข์ ขึ้นมาอีกเรื่องหนึ่งเป็นคู่กัน, เลยเป็น ๒ คู่ ก็คือ ๔, นี่แหละหัวใจของพุทธศาสนาจะว่ามี ๔ คืออริยสัจจ์ ๔ นี้ก็ได้; แล้วลดเหลือ ๒ เหลือ ทุกข์กับความดับทุกข์; **ลดให้เหลือหนึ่งเหลือความดับทุกข์นั้นคือนิพพาน สิ่งนี้เป็นวัตถุประสงค์**เป็นแก่นสาร.

ที่นี้ทำไมจึงพูดว่า พุทธศาสนามีแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ คือมีถึงแปดหมื่นสี่พันเรื่อง นี่ก็เพราะว่าได้ไปกระจายออกไป เช่นเรื่องความทุกข์ก็กระจายออกไปเป็นคำพูดมากมายหลาย ๆ ข้อหลาย ๆ เรื่อง; แล้วเรื่องเหตุให้เกิดทุกข์คืออกิเลสแล้วยิ่งกระจายออกไปเป็นหลายพันข้อ; แล้วเรื่องความดับทุกข์คือนิพพานก็ยิ่งมาก; แล้ววิธีปฏิบัตินี้ยังยิ่งมากไปกว่านั้นอีก; ฉะนั้น ถ้านับโดยหัวข้อ ๆ เป็น Deta อันหนึ่งตั้งแปดหมื่นสี่พันก็ได้เหมือนกัน. ถ้าเราพูดเรื่องสวรรค์ นรกอะไรขึ้นมา นี่ก็เป็น

เรื่องขยายความออกไป จากความเข้าใจผิด ความเข้าใจถูกหรือจากคำว่าตัณหา หรือคำว่ากามารมณ์อย่างนี้; ฉะนั้น ถ้าเรารู้จักใจความของพุทธศาสนาแท้จริงแล้ว จะพบว่ามันมีเรื่องเดียว คือเรื่องความดับทุกข์ และวิธีการดับทุกข์เป็นอย่างไรนั้นก็มีมาก. แต่ถ้าสรุปแล้วก็คือดับตัณหาหรืออุปาทานเสีย มันก็มีเท่านั้นเอง นี่เป็นอันว่าวันนี้เราได้วินิจฉัยกัน ถึงการเกิดขึ้นของพุทธศาสนา กับ การเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้าพอเป็นแนวทางสำหรับศึกษาต่อไปโดยสะดวกแล้ว.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพราะสิ้นเวลาเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๗

พุทธศาสนสุภาษิต

อุเปกขโก สทา สโต
นโลเก มญฺญตี สมำ
น วิเสสี น นีเจยฺโย
ตสฺส โน สนฺติ อุสฺสทา

ผู้วางเฉย (=ว่าง) มีสติทุกเมื่อ ไม่สำคัญตนว่าเสมอเขา ว่าดีกว่าเขา ว่าต่ำกว่าเขาในโลก ผู้นั้นชื่อว่าไม่มีกิเลสเครื่องฟูขึ้น

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๔/๒๕๐๔

เรื่อง ทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์

ภิกขุ พุทธทาส อินทปญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๐ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๔ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงเรื่องทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์ ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนาโดยตรง. พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เป็นหลักว่า ในกาลก่อนก็ดีบัดนี้ก็ดี ตถาคต บัญญัติ แต่เรื่องทุกข์ กับความดับไม่เหลือ แห่งทุกข์เท่านั้น ; เป็นใจความสั้น ๆ อย่างนี้หมายความว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้พูดถึงเรื่องอื่นเลย. และเรื่องทุกข์กบเรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นี้ อาจจะแยกออกเป็น ๔ คือ : ทุกข์นั้นพูดถึงเหตุให้เกิดทุกข์ด้วย, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้นพูดถึงวิธีที่จะดับอย่างไรด้วย, แต่ท่านตรัสย่นลงให้เหลือเพียง ๒ ว่าเรื่องความทุกข์กับเรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น, เพราะฉะนั้นเรื่องอื่นที่ไม่เกี่ยวกัน ท่านไม่ตรัส และบางเรื่องถึงกับไม่ยอมตรัส.

ที่นี้พวกเราในรุ่นหลังนี้ชอบตั้งปัญหานอกเรื่อง ไม่เกี่ยวกับความทุกข์หรือความดับทุกข์โดยตรงมากขึ้นทุกที เช่นชอบถามถึงเรื่องว่าคนตายแล้วเกิดหรือไม่เกด

ถ้าเกิด อะไรไปเกิดและเกิดอย่างไร ไม่มีที่สิ้นสุด บั่ญหาอย่างนี้ไม่เกี่ยวกับเรื่องทุกข์หรือความดับทุกข์โดยตรง เพราะไม่ได้ถามว่าทุกข์คืออะไร ? เกิดมาจากอะไร ? ดับอย่างไร ? ในครั้งพุทธกาลก็มีคนไปทูลถามพระพุทธเจ้าถึงบั่ญหาอย่างเดียวกันนี้ว่า เกิดหรือไม่เกิด ? อะไรไปเกิด ? อย่างนี้ แถมยังมีภิกษุบางรูป เข้าไปทูลขะยั้นขยอจะให้พระพุทธเจ้า ทรงตอบบั่ญหา เรื่องตายแล้วเกิด หรือตายแล้ว สูญอะไรทำนองนี้ ท่านตรัสว่า ไม่ใช่เรื่องที่เบื้นเง่อนต้นของพรหมจรรย์ คือไม่ใช่เบื้นเรื่องที่เบื้นต้นเง่อนของความดับทุกข์. ภิกษุองค์นั้นถึงกับขยั้นขะยอว่า ถ้าไม่ตรัสให้ทราบเรื่องนี้แล้วก็จะสึกออกไป พระพุทธเจ้าตรัสว่า ก็ตามใจเพราะไม่ได้สัญญาว่า มาบวชเพื่อจะทราบเรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่เกิดทำนองนี้เบื้นต้น ท่านตรัสว่าไม่จำเบื้นไม่ใช่เรื่องมีประโยชน์เกี่ยวข้องกับความดับทุกข์ แล้วเบื้นเรื่องที่เอามาแสดงให้เห็นเบิดเผยอย่างนี้ไม่ได้ ต้องเชื่อตามคนอื่น อย่างนี้มันผิดหลักของพุทธศาสนา เรื่องไม่จำเบื้นเอาไว้ก่อน, เอาเรื่องที่จำเบื้นก่อน. **อะไรเรื่องจำเบื้นก็คือเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์** อย่างนี้ท่านเรียกว่าเบื้นเง่อนต้นของพรหมจรรย์ เบื้องต้นหรือเง่อนต้นหรือรากฐานของพรหมจรรย์. ตั้งบั่ญหาว่าอะไรเบื้นทุกข์ ? อะไรเบื้นความดับทุกข์ ? เพราะฉะนั้นขอให้ถือว่า **เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์นี้คือตัวแท้ของพุทธศาสนา** ในฐานะเบื้นทั้งวิชชาและทั้งการปฏิบัติ.

ในหัวข้ออบรมของเราก็มีเรื่องหลักพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติ เพราะฉะนั้นจึงได้กล่าวถึงเรื่องนี้โดยตรง ทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์และความดับทุกข์นี้มันก็เบื้นหลักพระพุทธศาสนาโดยตรง, และวิธีปฏิบัติอย่างไรจึงจะดับทุกข์ นั่นคือตัวการปฏิบัติ. เฉพาะในวันนี้จะได้กล่าวแต่ เรื่องทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์ เพราะมันเบื้นเรื่องเดียวกันมันเนื่องกัน ; แต่ถ้าเข้าใจเรื่องที่เบื้นหัวใจสำคัญอย่างนี้ได้ดีแล้ว จะ

เข้าใจเรื่องอื่นได้ง่ายขึ้น. ที่น่าสงสารคือว่าพุทธบริษัทแม้ในเมืองไทยส่วนมากนี้ก็ยังไปหลงว่า เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด อะไรไปเกิดคนเดียวกันหรือไม่หรืออะไรทำนองนี้ ว่านี่เป็นเรื่องหัวใจพุทธศาสนาไปเสีย แล้วก็เลยไม่ได้สนใจเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์โดยตรง เห็นเป็นเรื่องเล็กน้อยเป็นเรื่องต้น ๆ ง่าย ๆ ไปเสีย; เลยไม่ได้รับประโยชน์อะไรจากพุทธศาสนากันอยู่เป็นส่วนมากทั่ว ๆ ไปหมด นั่นแหละเป็นการดื้อดันต่อพระพุทธประสงค์หรือคำแนะนำของพระพุทธองค์.

สำหรับเรื่องความทุกข์นี้ เราวินิจฉัยกันไปทีละข้อ ตามลำดับสะดวกกว่า อันแรกที่สุดก็คือ คำว่า "**ความทุกข์**" หรือ คำว่าทุกข์ใน ภาษาบาลี; คำว่า "ทุกข์" ในภาษาบาลีแปลเป็นไทยว่า "ความทุกข์" ที่นี้เราสาวไปถึงต้นตอของคำคือภาษาบาลี แล้วก็ถามขึ้นว่าคำว่าทุกข์นั้นแปลว่าอะไร ? ภาษาบาลีนี้เป็นภาษารากฐาน เป็นภาษาที่มีรากฐานมีระบบของภาษาสมบูรณ์มาก ฉะนั้น คำแต่ละคำจึงมีลักษณะหรือมีอะไรที่แสดงให้เห็นได้ว่ามันหมายความว่าอย่างไร.

อย่างในภาษาไทยเรายกตัวอย่างเช่นคำว่า "ม้า" เราแทบจะไม่ต้องแปลอีกแล้วว่าม้านั้นแปลว่าอะไร แล้วถ้าจะบังคับให้แปลคำว่าม้าแปลว่าอะไร เราก็ไม่รู้ว่าคำว่าม้านี้มันแปลว่าอะไร; แต่สำหรับภาษาบาลีจะเป็นคำว่า "อัสสะ หรือ สุรคะ" อะไรก็ตามบรรดาศัพท์ที่แปลว่าม้านั้น มันยังแปลโดยตัวพยัญชนะได้อีกทีหนึ่ง เช่น "สุรคะ" แปลว่าม้าอย่างนี้; "สุร" แปลว่าเร็ว "คะ" แปลว่าไป "สุรคะ" แปลว่าไปเร็ว ๆ, นี่ก็เอามาใช้เรียกม้า. ดังนั้นคำแต่ละคำมันมีรากศัพท์อยู่ชัด แล้วก็มีเครื่องประกอบรากศัพท์ให้เป็นคำที่สมบูรณ์มี Prefix, Suffix. เพิ่มเข้าข้างหน้าข้างหลัง เลยเป็นคำที่มีความหมาย.

ที่นี้คำว่า “ **ทุกข์** ” นี้ก็เหมือนกัน “ ทุกขะ ” นี้ คือประกอบขึ้นด้วย คำที่มีรากศัพท์ว่า “ ขะ ” แล้วก็ทุ ; “ ทุ ” แปลว่ายาก “ ขะ ” แปลว่าทน ; ทุ-ขะ หรือ “ **ทุกขะ** ” **นี่แปลว่าภาวะที่ทนได้ยาก.** ที่นี้ภาษาเก่าแก่อย่างภาษาบาลีอย่างนี้ นักภาษาก็มีทางที่จะวินิจฉัยคำเพิ่มออกไปได้อีกบางอย่าง นอกจากที่นิยมกันอยู่เป็นส่วนมาก ; ฉะนั้นคำว่า “ ทุกขะ ” นี้นักปราชญ์ทางภาษาบางคนก็บอกว่า ยังมีทางที่จะแปลว่า : “ ดูแล้วน่าเกลียด ” คือ “ ทุ ” ก็แปลว่าน่าเกลียดก็ได้ ; แล้ว “ ขะ ” นั้น, “ อะขะ ” นั้น กลายเป็นว่ามาจาก “ อิขะ ” ซึ่งแปลว่าเห็น ; ฉะนั้น ถ้าผู้ใดถือว่าคำว่าทุกขะ มาจาก “ ทุ ” กับ “ อิ-ขะ ” แล้ว ก็ต้องแปลว่า “ **ภาวะที่ดูแล้วน่าเกลียดอย่างยิ่ง** ”. ที่นี้นักปราชญ์ทางภาษาบางคนยังมองเห็นลู่ทางอย่างอื่นอีก คือคำว่า “ ขะ ” นั้นมาจากคำว่า “ ขัง ” ทุก็คือทุกข์ ทุแปลว่าน่าเกลียด, ขัง แปลว่า “ ว่าง ” ฉะนั้น “ **ทุกขะ** ” นี้ ก็เลยแปลว่า **ว่างอย่างน่ากลัว ว่างอย่างน่าเกลียด**. ฉะนั้น โดยตัวหนังสือเราเกิดได้เป็น ๓ ความหมายว่า :— **ทนยากอย่างหนึ่ง ดูแล้วน่าเกลียดอย่างหนึ่ง แล้วก็ว่างอย่างน่ากลัว นี่คำว่าทุกข์โดยตัวหนังสือเป็นอย่างนี้** ; นี่เอาไว้เพื่อประดับความรู้.

แต่ถึงอย่างไรก็ต้องสรุปความทั้งหมดนั้นว่า **สภาพที่ใคร ๆ ไม่ปรารถนา** เป็นอนิฏฐารมณ์ ; สภาพที่ใคร ๆ ไม่ปรารถนา สันหัวทั้งนั้น. จะว่าทนยากหรือจะดูน่าเกลียด ว่างอย่างน่ากลัวหรืออะไรก็ตาม ; มันมีลักษณะเป็นสภาพที่ใคร ๆ ไม่ปรารถนา. ฉะนั้นโดย อรรถะ **โดยความหมายมันจึงแปลว่า “ ภาวะ ” ที่ใคร ๆ ไม่ปรารถนา** ; ส่วนพยัญชะคือตัวหนังสือนั้นว่า **ทนยาก ว่าดูแล้วน่าเกลียด ว่างอย่างน่ากลัว.** นี่คำว่าทุกข์ หมายความอย่างนี้ ฉะนั้น มันจึงกิน

ความกว้างขวางมากไปกว่าที่เราเข้าใจกันง่าย ๆ เช่นว่าความเจ็บปวด ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ อย่างนี้; ถ้าดูให้ลึกแล้วสิ่งที่ไม่เจ็บปวด ก็ยังมีลักษณะน่าเกลียดหรือว่างอย่างน่ากลัว นี่เราจะค่อยวินิจฉัยกันต่อไป นี่ข้อหนึ่งที่ว่าตัวคำว่า "ความทุกข์".

ที่นี้เราจะวินิจฉัยกันถึง "**ตัวความทุกข์**", ตัวความทุกข์นั้นมักจะหลงกันอยู่มากเหมือนกัน คือเราได้ยินได้ฟังแต่ว่า เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เป็นทุกข์ เมื่อพูดอย่างนี้ว่าความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นทุกข์อย่างนี้ ยังเป็นคำอธิบายที่ต้นหรือภาษาที่ต้นไม่ใช่ภาษาธรรมะชั้นลึก; เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น มันยังมีอยู่ ๒ ความหมาย คือ: **ความเกิด ความแก่ ความตาย ที่ถูกยึดถือด้วยความโง่ความหลงนี่อย่างหนึ่ง; แล้วความเกิด แก่ ตาย ที่ไม่ยึดถืออีกอย่างหนึ่ง.**

ความเกิด—แก่—ตาย ที่ถูกยึดถือเท่านั้นจึงจะเป็นทุกข์. เพราะฉะนั้นจะต้องระวังสังเกตคำว่า "**ยึดถือ**" ไว้ให้ดี ๆ; คือคนธรรมดาทั่วไปที่เรียกว่าปถชนนั้นมีความยึดถือ นึกถึงความเกิด ความแก่ ความตาย ที่ไร ก็นึกถึงด้วยความยึดถือ เป็นความเกิดความแก่ความตายของเรา; แล้วก็กลัวว่าเราจะแก่ จะตาย จะเจ็บอย่างนี้; อย่างนี้เรียกว่ายึดถือ มันก็เป็นทุกข์จริง ๆ ทั้งที่ยังไม่ทันแก่ ไม่ทันเจ็บ ไม่ทันตาย ก็เป็นทุกข์ทุกคราวที่นึกถึง และด้วยความยึดถือ.

ถ้าไม่มีความยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์ เช่นพระอรหันต์หมดความยึดถือ; ฉะนั้นความแก่ ความเจ็บ ความตาย ไม่มีแก่ท่าน; แม้ว่าร่างกายของท่านจะอยู่ใน

ภาวะที่เราเรียกว่า แก่ เจ็บ ตาย อย่างนี้; แต่ **จิตของพระอรหันต์ไม่ได้ยึดถือความแก่ ความเจ็บ ความตาย อะไรหมด เลยไม่เป็นทุกข์.** แม้จะนึกถึงความเกิด—แก่—เจ็บ—ตาย อะไรขึ้นมา ก็ไม่มีอุปาทานยึดถือเป็นความเกิด แก่ เจ็บ ตายของเรา; ฉะนั้นจึงเป็นเพียงการระลึกด้วยสติปัญญา รู้ว่าจะต้องทำอย่างไร หรืออะไรอย่างนี้ ไม่มีความทุกข์เลย.

นี้ต้องเข้าใจให้ดี ๆ อย่างนี้ว่า ที่ว่าเกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ **อะไรเป็นทุกข์อย่างนี้มันหมายถึง "ยึดถือ".** นี่เรียกว่า กิริยาอาการ ของสังขารที่เราเรียกว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย; **อาการเหล่านี้ถ้าถูกยึดถือแล้วก็จะเป็นทุกข์ ถ้าไม่ถูกยึดถือแล้วก็ยังไม่มีความทุกข์.** แม้ว่าเวลานี้เราก็รู้แน่ว่าเรามี แก่ เจ็บ ตาย ถ้าเราไม่ได้นึกถึงมัน ไม่ไปยึดถือมัน ก็ไม่เห็นว่าเป็นทุกข์. พอไปนึกถึงเข้าเท่านั้น และด้วยความยึดถือคือยังไม่ฉลาดพอ มันก็เป็นปัญหาขึ้นมาทันทีว่าจะต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย ต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ ก็เป็นเรื่องน่ากลัวหรือมีภาระขึ้นมาทันทีอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้นถ้าหัดนึกเสียด้วยสติปัญญาบ้างมันก็ไม่มีความทุกข์ หรือมีความทุกข์แต่น้อย; โดยฉะนี้เองพระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสในตอนท้ายเป็นตอนสรุปว่า; ถ้ากล่าวโดยใจความแล้ว **เบญจขันธ์ที่มีความยึดถือนั่นแหละเป็นทุกข์**; ท่านว่าอย่างนี้, เบญจขันธ์ ก็หมายถึงรูปธรรม นามธรรม คือกายกับใจนี้ เกี่ยวกับกายมีกี่อย่าง เกี่ยวกับใจมีกี่อย่าง รวมเรียกกันว่าเบญจขันธ์ และเขาแยกเป็น ๕ อย่าง; เบญจขันธ์คือกายกับใจ คือคนเป็น ๆ นี้ **คนเป็น ๆ มีกายกับใจ ที่ประกอบไปด้วยอุปาทานคือความยึดถือนั่นแหละเป็นตัวทุกข์**; เพราะเมื่อยึดถือแล้วมันก็เป็นของเรา เมื่อเป็นของเรามันก็ห่วงนั่นห่วงนี่ นึกนั่นนึกนี่เป็นทุกข์ไปหมด.

ถ้าไม่ยึดถือ กายกับใจนี้ก็ไม่เป็นทุกข์; เหมือนกับบางเวลา บางคราว ที่เราไม่ได้นึกถึง และเราไม่ได้ยึดถือมันก็ไม่เห็นเป็นทุกข์; **ฉะนั้นจึงว่าเมื่อไรมีความยึดถือ เมื่อนั้นมีความทุกข์ ดังนั้นตัวจริงตัวแท้ของความทุกข์มันอยู่ที่ความยึดถือ** ส่วนกิริยาอาการต่าง ๆ หรือวัตถุหรือร่างกายนั้น มันพูดไม่ได้ว่าเป็นทุกข์หรือไม่เป็นทุกข์ แต่ตามธรรมดาเรามันยึดถือกันอยู่เรื่อย; ดังนั้นจึงถือเป็นมาตรฐานเสียทีเดียวว่า เป็นทุกข์เพราะว่าคนยึดถือ ๆ กันอยู่เรื่อย; พอพูดถึงความแก่เจ็บ ตาย ก็พูดถึงความเกิด แก่ ตาย ของคนที่มีความยึดถือ จึงเป็นทุกข์. เดี๋ยวนี้คำสำคัญก็คือคำว่า "**ยึดถือ**"

ขอให้จำคำว่า "**ยึดถือ**" นี้ไว้ ในภาษาบาลีเรียกว่า **อุปาทาน**, แปลว่าเข้าไปถือเอา,—คือความยึดถือ มีความหมายเฉพาะของภาษาธรรมะ. ในภาษาไทยหมายแคบหมายสั้น เป็นอย่างอื่นแคบ ๆ. ภาษาบาลีมีความหมายเป็น **ความยึดถือสำคัญมั่นหมาย หรือความรู้สึกโดยความสำคัญมั่นหมาย. อุปาทานแปลว่าความยึดถือ มัญญนะ แปลว่าความสำคัญมั่นหมาย; สัญญาแปลว่าความสำคัญ หรือความรู้สึกว่าอย่างนั้นอย่างนี้เรียกว่าสัญญา** นี่ล้วนแต่เป็นของอย่างเดียวกันหมด จะมีอุปาทาน หรือมีมัญญนะ หรือมีสัญญาอะไรก็ตาม เรียกว่าเป็นความยึดถือ; อุปาทานตัวศัพท์ แปลว่ายึดถือ, มัญญนะแปลว่าสำคัญมั่นหมาย, สัญญาแปลว่าความรู้สึก, เหมือนอย่างว่าเราเดินไปเหยียบเอาเศษเชือกเข้าในเวลากลางคืนก็สะดุ้งโหยง อย่างนี้ก็เพราะมันมีอุปาทานว่างู หรือนิทาน: เด็ก ชอบเล่า กะลามะพร้าวที่แตกเป็นวงโค้งรูปพระจันทร์ แล้วก็สับเอาเท้ากลางคืนคิดว่างูกัด; มันมีอุปาทานว่างูอย่างนี้เป็นต้น แล้วก็มีอาการเหมือนกับถูกงูกัด; เพราะฉะนั้น จะเห็นว่าอุปาทานนี้เป็นเรื่องไม่จริงเป็นเรื่องหลอก. ที่เรียกว่า

" มัญญนะ " ก็เหมือนกันเป็นเรื่องหลอก ความสำคัญมั่นหมายมันเกิดได้ทั้งที่เป็นเรื่องหลอก; ยกตัวอย่างเช่นว่าคนมีบุตรแล้วถูกขโมยไปเสียตั้งแต่เล็กไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน แม้ในที่สุดเด็กคนนั้นจะมานอนเจ็บตายอยู่ตรงหน้าบ้านของมารดาของเขาจริงๆ นั้นเขาก็ไม่สงสาร เขาก็ไม่ได้เป็นทุกข์เป็นร้อน เพราะเขาไม่รู้ว่านี่เป็นลูกของเขา ที่นี้ในทำนองที่ตรงกันข้ามเด็กคนนั้นไม่ใช่ลูกของตัวแท้ ๆ แต่ถูกเขาสับเปลี่ยนเขาปลอมมาแต่ที่แรก เข้าใจว่าลูกตัวก็รักอย่างจะขาดใจตาย; ถ้าเด็กคนนั้นเจ็บป่วยหรือมานอนเจ็บอย่างนั้นมันก็เป็นเรื่องใหญ่. นี่เราแยกเอาเฉพาะที่ว่าความสำคัญผิด; ความสำคัญอย่างนี้เป็นเรื่องผิดทั้งนั้น นี่แหละคือกิริยาที่เรียกว่ายึดมั่นถือมั่น หรือสำคัญมั่นหมาย; เรื่องนั้นไม่ต้องจริงแต่เมื่อมีความสำคัญมั่นหมายอย่างไรแล้วมันก็เป็นเรื่องอย่างนี้.

เพราะฉะนั้น เบญจขันธ์ร่างกายจิตใจนี้ไม่ใช่ของเรา โดยธรรมชาติไม่ใช่ของเรา; แต่ไปสำคัญมั่นหมายว่าของเราเข้าอย่างสนิท เพราะฉะนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะมีของเรา. ทุกอย่างที่จะต้องลำบากด้วย จะต้องเป็นทุกข์ไปด้วยจึงได้กล่าวว่า **สิ่งทั้งหมดยึดมั่นถือมั่นนั่นแหละเป็นตัวทุกข์;** นี่เป็นใจความที่สำคัญที่สุดเป็นธรรมะที่กล่าวอย่างธรรมะที่สุดไม่ใช่ภาษาชาวบ้าน. ภาษาชาวบ้านก็กล่าวกันอย่างเปรย ๆ ได้ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ซึ่งเป็นอาการของคนโดยมาก ที่มีอุปาทานยึดมั่นถือมั่นแล้วมันก็เป็นทุกข์ ถูกแล้ว. ที่นี้เขาแยกให้เห็นชัดก็คือว่า **ตัวที่ยึดมั่นถือมั่นนั่นแหละมันเป็นทุกข์ สิ่งเดียวกันแท้ ๆ ถ้ายึดมั่นก็เป็นทุกข์ ไม่ยึดมั่นไม่เป็นทุกข์.** ที่พุทธศาสนาช่วยตรงนี้ **ช่วยตรงให้รู้เรื่องนี้ให้ถอนความยึดมั่นถือมั่น ให้ทำลายความยึดมั่นถือมั่น** ซึ่งเราจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้าในเรื่องวิธีปฏิบัติ.

ต่อไป สำหรับ **ความทุกข์** เราก็ควรจะรู้ไว้ด้วยว่า **มันเป็นเหมือนกับมายา,** คือว่ามี **ความทุกข์ชนิดหนึ่งเป็นความทุกข์โดยเปิดเผย** ใคร ๆ ก็รู้สึกได้เองว่าเป็นทุกข์; เช่นความเจ็บปวดหรือว่าความเจ็บไข้ ความไม่ได้อย่างใจนี้ ก็เป็นทุกข์; มีมากมายหลายอย่าง ใคร ๆ ก็รู้ได้ กระทั่งแม้ในเรื่องที่ยังไม่เคยเห็น เช่น นรกนี่ก็ถือว่าเป็นทุกข์โดยเปิดเผย. แต่ทีนี้มันยัง **มีความทุกข์อีกชนิดหนึ่งซึ่งซ่อนเร้นไม่แสดงว่าเป็นทุกข์โดยเปิดเผย;** แต่เป็น **ความทุกข์อย่างร้ายกาจโดยเร้นลับนั่นคือความที่สำคัญผิด.** มีประโยคว่า **เห็นกงจักรเป็นดอกบัว** ปุถุชนเห็นกงจักรเป็นดอกบัว **จะเห็นเรื่องทุกข์เป็นเรื่องสุข, เห็นเรื่องทรมานเป็นเรื่องน่าปรารถนาไป;** ฉะนั้นจึงได้ **ตกเป็นทาสของสิ่งที่ตัวรักตัวอยากไปด้วยความโง่ความหลง นี่เขาเรียกว่าเห็นกงจักรเป็นดอกบัว.** ฉะนั้นปุถุชนโดยมากจึงได้สมัครใจที่จะเป็นปุถุชนต่อไป ไม่ต้องการจะเลื่อนตัวเองขึ้นเป็นพระอริยเจ้า เพราะไปเห็นว่าอยู่ในเรื่องทุกข์อย่างนั้นมันสนุกดี มันโลดโผนดี. ที่ยิ่งไปกว่านั้นก็คือว่า เรื่องที่เรียกว่าเรื่องสวรรค์อย่างนี้ ชาวบ้านตามธรรมดาก็ว่า นรกนั้นเป็นทุกข์ไม่น่าปรารถนา; สวรรค์นั้นเป็นสุขอย่างยิ่งวิเศษอย่างยิ่งน่าปรารถนาอย่างยิ่ง; แต่โดยที่แท้แล้ว **สวรรค์นั้นร้ายกาจกว่านรก** ก็เพราะเหตุผลง่าย ๆ อย่างที่ว่ามาแล้วว่า สวรรค์จะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถืออย่างยิ่งในเมื่อนรกนั้นมันไม่มีใครอยากจะยึดถือ เพราะไม่มีใครรักอยู่แล้ว. ทีนี้เมื่อไปยึดถือในสวรรค์อย่างยิ่ง มันก็มีปัญหามากเกี่ยวกับสวรรค์ จะต้องเป็นทุกข์เพราะสวรรค์นั้นเอง; นี่คนบางคนเป็นทุกข์ เมาสวรรค์ ชื่อสวรรค์จนหมดเนื้อหมดตัวไม่มีอะไรจะกินแล้วก็ต้องเป็นทุกข์อย่างนี้ นี่เป็นตัวอย่าง. แต่ที่จริงมันยิ่งไปกว่านั้น คือ **ตามหลักธรรมะถือว่าการที่จมอยู่ในเรื่องกามารมณ์ซึ่งเป็นความหมายของสวรรค์นั้น เป็นการจมอยู่ในกองทุกข์อย่างน่าสงสารที่สุด;** เพราะทำ

ให้หลงติดและจะต้องร้อนเพราะสิ่งนั้นอยู่ตลอดเวลา จะต้องร้องไห้เพราะสิ่งนั้นอยู่ตลอดเวลา. นี้จึงถือว่าแม้แต่สวรรค์ก็มีอาการที่เสียดแทงเผารนชนิดที่ไม่รู้สึก ซ่อนอยู่ข้างใต้ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่าความทุกข์ที่ไม่เปิดเผยเป็นคู่กันกับความทุกข์ที่เปิดเผย.

เพราะฉะนั้นท่านจึงถือว่า **มันมีแต่ความทุกข์เท่านั้น; ถ้า นรกก็เป็นทุกข์อย่างเปิดเผย สวรรค์ก็เป็นทุกข์อย่างเร้นลับ มันก็ไม่มีอะไรในบรรดาที่มนุษย์เกี่ยวข้อง มันมีแต่ความทุกข์ทั้งนั้น** หากแต่ความทุกข์อันหนึ่งมันอยู่ในสภาพที่งดงามน่ารักน่าพอใจ และหลงใหลกันอยู่เป็นส่วนมาก; ฉะนั้นภาษาธรรมะในชั้นสูงสุด ที่เรียกว่าภาษาปรมัตถ์สูงสุดนี้เขาพูดว่า มีแต่ทุกข์เท่านั้น บรรดาสิ่งที่มนุษย์รู้จักแล้วมีแต่ความทุกข์เท่านั้น. คงจะแปลกมากสำหรับท่านทั้งหลายแต่ก็ควรเอาไปคิดดู

สำหรับทางธรรมะนั้นเขาให้เหตุผลง่าย ๆ เพียงว่า ไม่ว่าอะไรจะเป็นทุกข์หรือเป็นสุขชนิดไหนก็ตามเถอะ มันเป็นทุกข์ทั้งนั้น ก็ตรงที่มันเปลี่ยนแปลง มันทรมานใจคนที่เข้าไปเป็นเจ้าของ; **ใครเข้าไปเกี่ยวข้องในฐานะเป็นเจ้าของแล้ว จะถูกมันเผาลนทำให้เกิดความทุกข์ขึ้นมา**; ฉะนั้นจึงถือว่า **สิ่งที่เกิดขึ้นก็ดี ที่ตั้งอยู่ก็ดี ที่ดับไปก็ดีหรือจะมาเกิดใหม่ก็ดี ล้วนแต่ไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์**; นี้หมายความว่ามันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ ถ้าเราไปยึดถือแล้วมันก็เป็นทุกข์ไปหมดจริงๆ. เป็นอันว่าปุถุชนคนธรรมดาที่ปล่อยไปตามธรรมดาของปุถุชนนั้นมีแต่ทุกข์เท่านั้นไม่มีอะไร; ที่นี้ก็มีธรรมะนี้จะเข้ามาช่วยแก้ คือหลักพระพุทธศาสนาที่เป็นธรรมะนี้ มาสอนให้รู้จริงว่าเป็นอย่างนี้เสีย; แล้ว

ปุถุชนก็ฉลาดขึ้นไม่ยึดถือมัน, ก็กลายเป็นพระอริยเจ้าไป. บรรดาสิ่งที่มีแต่ความทุกข์ทั้งนั้นมันก็กระเด็นออกไปห่าง ไม่มาทำอะไรเรา เพราะว่าเราไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นโดยไม่ได้ยึดถือ; ทรัพย์สมบัติพัสถานเกียรติยศชื่อเสียง เงินทอง บริวาร อะไรก็ตาม ลองไปยึดถือเข้าเถอะก็เป็นความทุกข์ทั้งนั้น; ธรรมะจึงสอนไม่ให้ยึดถือให้เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นโดยไม่ต้องยึดถือ มันก็ทำความทุกข์ให้แก่เราไม่ได้.

ที่นี้เรามีสติปัญญาเข้าไปจัดเข้าไปทำไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นได้ตามที่เราต้องการ; แต่อย่ากล้าไปหลงผิดสำคัญผิดยึดถือว่าเป็นของเราเข้าโดยแท้จริง; เพราะว่า **สิ่งทั้งหลายนั้นมีแต่ทุกข์เท่านั้น มีแต่ไฟทั้งนั้น มีแต่ยาพิษ มีแต่ศัตรูทั้งนั้น ถ้าไปเกี่ยวข้องผิดเข้านิดเดียวก็จะเป็นอันตรายขึ้นมา.** แต่ว่าไฟ หรือยาพิษ หรืออะไรก็ตามนั่นแหละ **ถ้าไปเกี่ยวข้องโดยถูกวิธีแล้วมันก็ใช้เป็นประโยชน์ได้;** ไม่ใช่ใช้อะไรไม่ได้ ไม่ใช่ไม่มีประโยชน์ เช่น เกียรติยศ ชื่อเสียง เงินทอง ทรัพย์สมบัติ บริวารนี้ถ้าเราเข้าไปเกี่ยวข้องถูกต้องมันก็ไม่มีทุกข์และใช้เป็นประโยชน์ได้ พอเข้าไปเกี่ยวข้องผิดด้วยความยึดถือละก็มีแต่ความทุกข์อย่างเดียว.

ถ้าเราจะดูความทุกข์กันให้ละเอียดลงไปอีก เราจะเห็นว่า ตัวความทุกข์ที่เป็นชนิดทนทรมานดูแล้วน่าเกลียดหรืออะไรทำนองนี้; คำว่าทุกข์อย่างนี้หมายถึงตัวธรรมชาติแห่งความทุกข์ อย่างนี้เรียกว่าทุกขอริยสัจจ์,-อริยสัจจ์คือทุกข์; หมายถึง **ตัวความทุกข์ที่เป็นตัวธรรมชาติ.** ทีนี้ถ้าพูดว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง **สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์อย่างนี้เรียกว่าทุกข์ในสามัญลักษณะ ความทุกข์อย่างนี้มันเป็นกฎของธรรมชาติ;** คือเป็นกฎของธรรมชาติที่ว่าสิ่งซึ่งเป็นสังขาร

นี้ต้องเป็นทุกข์เสมอไม่เป็นอย่างอื่นได้, เป็นกฎของธรรมชาติที่ตายตัว; คำว่าทุกข์ในลักษณะอย่างนี้มันเป็นกฎของธรรรมชาติ. คำว่าทุกข์อย่างแรกมันเป็นตัวธรรมชาติเองคือตัวสภาวะแห่งความทุกข์ตามธรรมดาที่มันเป็นทุกข์อยู่ตามธรรมชาติ คำว่าทุกข์ที่เรารู้จักกันอย่างผิวเผินนี้ ในฐานะที่มันเป็นปัญหา ความทุกข์ที่เราได้รับกันอยู่นั้น เราควรจะถือว่ามันเป็นปัญหา มันจึงเป็นทุกข์; เพราะว่าปัญหาเหล่านี้เราไม่สะสาง ไม่ทำให้สิ้นไปหมดไป มันเป็นทุกข์. ปัญหาเรื่องตัวเราเองเรื่องบุตรภรรยาเรื่องทรัพย์สมบัติ ปัญหาทุกปัญหาที่มนุษย์ต้องเผชิญนี้ มันรวมอยู่ที่ความทุกข์; ฉะนั้นความทุกข์จึงเป็นปัญหาที่มนุษย์ต้องแก้ต้องสะสาง. มีลักษณะเป็นเหมือนกับภัยที่น่ากลัว เป็นสิ่งที่น่ากลัว; มีลักษณะเหมือนกับโรค คือโรคภัยไข้เจ็บ แต่ว่าเป็นโรคทางวิญญาณ คือโรคทางจิตใจหรือวิญญาณ ร่างกายสบายดีอนามัยดี แต่ก็เป็นทุกข์ นี่เรียกว่าโรคทางวิญญาณ; **ความทุกข์ที่กล่าวนี้เป็นโรคทางวิญญาณ.** เพราะฉะนั้นในบางครั้งพระพุทธเจ้าท่านจึงตรัสว่า "ทุกข์คือโลกหรือว่าโลกคือทุกข์" ท่านใช้แทนกันเสียเลย; เมื่อพูดว่าโลกเหตุให้เกิดโลก, ความดับของโลก, วิธีให้ถึงความดับของโลก; นั้นท่านหมายถึง: **ทุกข์, เหตุให้เกิดทุกข์, ความดับทุกข์** และ **ทางให้ถึงความดับทุกข์** ในที่บางแห่งมีพระพุทธภาษิตเอาคำว่าโลกนี้มาใช้แทนคำว่าทุกข์ นี้มันก็เห็นได้จากความหมายของคำว่าโลกอีกนั่นเอง. เหมือนที่กล่าวแล้วข้างต้นว่าภาษาบาลีทุกคำมีความหมายที่แปลได้; ที่นี้คำว่าโลกนี้แปลว่าอะไร? คำว่าโลกนี้แปลว่าของที่ต้องแตกทำลายหรือแตกทำลายอยู่เสมอ. คำว่าโลกะนี้มาจากรากศัพท์ "ลุชะ" ที่แปลว่าแตกทำลายอยู่เสมอ ฉะนั้นโลกก็ไม่มีอะไรอื่นนอกไปจากสิ่งที่แตกทำลายอยู่เสมอ; แต่มันละเอียด มันเห็นยาก ต้องใช้ปัญญาจึงจะมองเห็นว่า มันแตกทำลายอยู่เสมอทุก ๆ ลมหายใจเข้าออก หรือทุกวินาทีหรือยิ่งกว่านั้นไปอีก ทุกขณะจิตเลยก็ว่าได้; ฉะนั้นจึงถือว่าโลกเป็น

อย่างเดียวกันกับทุกข์ หรือทุกข์เป็นอย่างเดียวกันกับโลก นี่ธรรมะชั้นสูงมองกันในลักษณะอย่างนี้. ถ้าเรายังไม่เข้าใจก็เอาไปคิดดู อย่าเพิ่งเห็นว่าเป็นเรื่องกล่าวอย่างไม่มีเหตุผลหรือว่ากล่าวอย่างพ้นสมัยล้าสมัย.

ถ้าเราดูโลกปัจจุบันนี้ โลกนอกจากตัวเรานี้คือโลกทั้งโลกก็จะเห็นว่าไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์ทั้งนั้น; แต่บางอย่างมันซ่อนเร้นเหลือเกินดูเป็นความสุขไป. ที่นี้ดูโลกภายใน คือตัวเราคนเดียวนี้ดูเข้าไปข้างใน ในเราคนเดียวก็ล้วนแต่สิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ทั้งนั้น; เพราะความหมายมันแตกสลาย, แตกทำลายเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ. เราก็ต้องอาศัยธรรมะอาศัยการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามาช่วยแก้ปัญหาข้อนี้ คือทำให้ไม่เป็นทุกข์ถ้ามีความรู้ข้อนี้แล้ว สิ่งที่ว่าโลกคือทุกข์,–ทุกข์คือโลกนี้ก็จะหายวับไปเลย. ไม่มีทั้งโลก ไม่มีทั้งทุกข์ นี่คำว่า ทุกข์ หมายความอย่างนี้ในที่สุด.

ที่เขาพูดเป็นภาษาธรรมะนี้อย่าได้ไปเข้าใจว่ามันเป็นเรื่องของคนโง่ คนครึครระ. ขอให้เคารพว่าเป็นความคิด, ความรู้ของคนที่ได้พยายามมาเป็นหลายชั่วคน; กว่าจะเกิดมีพระพุทธเจ้าขึ้นมาได้ก็มีคนค้นอย่างเดียวกันนี้หลายชั่วคน; แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ค้นมากมายหลายปี; ล้วนแต่ได้รับการค้นสืบ ๆ ต่อกันมา มอบหมายต่อ ๆ กันมานานมากโดยคนที่มีสติปัญญา; แล้วก็ยังปลีกออกไปค้นอยู่ในป่าโดยไม่ต้องทำอะไร เขาจึงมองเห็นชีวิตในด้านลึก, ลึกซึ้งที่สุดกว่าพวกเรา; จนถึงกับว่าโลกนี้เป็นอันเดียวกันกับความทุกข์ และเขาเรียกความทุกข์ที่มันเนื่องกันเป็นสายไม่สิ้นสุดนี้ว่า**สังสารวัฏ** ฉะนั้นท่านควรเข้าใจคำว่าสังสารวัฏไว้เสียด้วย. ถ้าถามว่าแปลว่าอะไร ? ก็แปลว่า **สายของความทุกข์ที่ยาวยืด** ด้วยการคล้องกันเหมือน

กับห่วงโซ่ที่คล้องกันเป็นสายไป. ถ้าอย่างนี้แล้วเขาจำแนกออกไปให้เห็นชัดว่า มันมีกิเลสที่เป็นเหตุให้กระทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง; ครั้นทำกรรมลงไปแล้วต้องได้รับวิบาก คือผลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง; ครั้นได้รับวิบากคือผลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว มันกลับปรุงกิเลสอันใหม่ ส่งเสริมกิเลสอันใหม่ไปอีกทางหนึ่ง; ไม่ใช่ว่าพอมันได้รับผลกรรมแล้วมันจะสิ้นสุด แต่ผลกรรมนั้นจะส่งเสริมหรือปรุงให้เกิดกิเลสอันใหม่รูปใหม่ขึ้นมาอีก, ก็ทำกรรมอีก, ก็รับผลกรรมอีก, แล้วก็เกิดกิเลสใหม่อีก, ทำกรรมอีก, รับผลกรรมอีกวงหนึ่ง ๆ เป็นอย่างนี้, แล้วก็คล้องกันเป็นสายยาวเมื่อนสายโซ่, **นี่คือสายของความทุกข์,** ความทุกข์ที่คล้องกันเป็นสาย ถ้าเรารู้จักความทุกข์ทั้งโดยที่เป็นหน่วย ๆ และทั้ง ๆ ที่มันสัมพันธ์กันเป็นสายอย่างนี้ก็เรียกว่ารู้จักเรื่องทุกข์พอสมควร.

ที่นี้เราจะพบว่า ในของสามอย่างนี้คือ; **กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม, กรรมเป็นเหตุให้เกิดผลกรรม และผลกรรมเป็นเหตุให้เกิดกิเลสนี้**; อันไหนจะร้ายกาจ. ท่านลองคิดดูอันไหนจะร้ายกาจ. เป็นที่ยุติต้องกันว่าสิ่งที่เรียกว่ากิเลสนั้นมันร้ายกาจ ในของสามอย่างนี้**ต้องถือว่ากิเลสเป็นเรื่องร้ายกาจ** กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมดีก็ตามกรรมชั่วก็ตาม; แล้วก็ต้องรับผลกรรม ผลกรรมก็ส่งเสริมกิเลส.

เมื่อพูดตรงนี้อาจจะเป็นที่ฉงนแก่บางท่านที่ว่า **กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรมทั้งดีทั้งชั่วนั้น** กิเลสมันมี๒ประเภทเหมือนกัน คือกิเลสชั้นละเอียด เช่นอุปาทานเป็นเหตุให้ทำดีนี้ ก็เรียกว่ากิเลสได้เหมือนกัน; แต่ด้วยความไม่รู้ตามที่เป็นจริง. **อย่าเข้าใจว่าคนที่ทำดี ๆ นี้ ทำเพราะสติปัญญารู้ตามที่เป็นจริงถึงที่สุด**

ไปอย่างเดียว มันไม่ใช่อย่างนั้น การทำความดีนี้ทำด้วยความงมงายก็ได้ถ้าชื่อว่ากิเลสแล้วก็เป็นเหตุให้มีความอยาก ชนิดที่มี "**อวิชชา**" มีความโง่เป็นรากฐานทั้งนั้น; แล้วกรรมนั้นแม้จะถูกบัญญัติว่าดี มันก็ดีไปไม่ได้ เช่นว่ามัวเมาในการทำดีเพราะความงมงายนี้ จะเรียกว่าของน่าปรารถนาไปไม่ได้; เพราะว่ามันเป็นเหตุให้เกิดวิบากชนิดที่มาส่งเสริมกิเลสนั่นเอง เป็นอันว่าความทุกข์นี้มันมีมูลเหตุอยู่ที่กิเลส ฉะนั้นเราศึกษาเรื่องกิเลสต่อไปในฐานะเป็นเรื่องที่ ๒ คือ**เป็นเหตุให้เกิดทุกข์**, ความทุกข์กับมูลเหตุให้เกิดทุกข์. ความทุกข์คือสิ่งที่ว่ามาแล้วตั้งแต่ต้น; ที่นี้มาถึงเรื่อง**มูลเหตุให้เกิดทุกข์คือกิเลส** ฉะนั้นเราศึกษาคำว่ากิเลสกันต่อไป.

เราเรียกกิเลสในที่นี้ว่า เหตุให้เกิดทุกข์ เป็นชื่อในภาษาบาลีว่า "**ทุกขสมุทัย**" ทุกข์ก็คือความทุกข์ เหมือนอย่างที่กล่าวมาแล้ว; "สมุทัย" แปลว่าแดนเกิด, การตั้งขึ้นพร้อม, เรียกว่าแดนเกิด, "สัง" แปลว่าพร้อม, "อุทยะ" แปลว่าตั้งขึ้น, ทุกขสมุทัยตั้งขึ้นพร้อมแห่งทุกข์. ในภาษาไทยเราไม่ค่อยใช้คำนี้จึงแปลกหู ในภาษาไทยเราใช้คำว่าเหตุหรือ เห-ตุ แต่ในภาษาบาลีไม่เคยใช้; ในภาษาธรรมะไม่เคยใช้คำว่า**ทุกขเหตุ** แต่ใช้คำว่า**ทุกขสมุทัย**; แต่ถึงอย่างไรก็ดี มันก็คือคำว่าเหตุอยู่นั่นเอง ฉะนั้นเหตุของความทุกข์นี้มันได้แก่กิเลส, ได้แก่สิ่งที่เรียกว่ากิเลส; ซึ่งเราจะได้ศึกษาคำว่ากิเลส. แต่ตรงนี้ควรจะเข้าใจคำที่เนื่องกันอีกคำหนึ่งคือคำว่า**ปัจจัย.**

ท่านคงจะเคยได้ยินคำว่าเหตุนี้มาเป็นคู่ คู่ กับคำว่าปัจจัย; มีเหตุ มีปัจจัย ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย. คำว่า**เหตุนั้นหมายความว่าต้นเหตุหรือตัวเหตุ**; คำว่า

ปัจจัยนั้นมันเป็นเครื่องช่วยเหตุนั่นอีกทีหนึ่ง; นี่ตามปกติเป็นอย่างนี้ แต่ในกรณีพิเศษอาจจะเป็นอย่างอื่นก็ได้. อาตมากล่าวในฐานะที่เป็นหลักภาษาทั่วไปของภาษาบาลี; จะเห็นได้ง่ายๆเหมือนกับว่าคนปั้นหม้อ ความอยากที่จะได้หม้อนั้นเป็นตัวเหตุ เป็นเหตุให้ปั้นหม้อ; ดินหรือน้ำหรืออะไรที่เอามาใช้ในการปั้นหม้อหรือเครื่องปั้นหม้ออะไรก็ตาม เหล่านี้มันเป็นปัจจัยไม่ใช่เหตุ; เรารู้ความแตกต่างของคำว่าเหตุคำว่าปัจจัยไว้อย่างนี้.

ในเรื่องของความทุกข์นั้นกิเลสเป็นตัวเหตุ ส่วนร่างกายจิตใจสิ่งของวัตถุอะไรนี่เป็นตัวปัจจัย; เหตุมันจะทำหน้าที่ได้ก็ต่อเมื่อมีปัจจัยช่วย เหมือนกับที่ว่าปั้นหม้อได้ก็เพราะมีทั้งเหตุทั้งปัจจัย มีความอยากปั้นหม้อ แต่ถ้าไม่มีดินแล้วจะปั้นด้วยอะไร; หรือถ้ามีแต่ดิน แต่ไม่มีความอยากจะปั้นมันจะปั้นได้อย่างไร. ความทุกข์ของคนเรานี้ก็เหมือนกัน มันมีกิเลสเป็นตัวเหตุและมีอุปกรณ์ต่างๆ เช่นมีมือ มีเท้า มีหู มีตา มีขันธ์ มีร่างกาย มีจิตใจนี้ เป็นปัจจัยช่วย; ฉะนั้นแดนเกิดแห่งความทุกข์นั้นมันก็รวมทั้งเหตุและทั้งปัจจัย หมายความว่ากิเลสกับสิ่งที่กิเลสจะต้องใช้เป็นเครื่องมือนั้นรวมกันแล้วจะให้เกิดทุกข์. นี่คือความหมายของคำว่า **เหตุให้เกิดทุกข์ มันรวมปัจจัยอยู่ด้วยเสมอไป** แต่เราไม่ได้พูดถึง เราใช้แต่คำว่าเหตุเสียเรื่อย; เหตุให้เกิดทุกข์คล้ายๆกับว่าไม่มีปัจจัย แต่ที่แท้มันมีปัจจัยรวมอยู่ในนั้นด้วย. ถ้าเราใช้คำว่าสมุทัยนี่พร้อม เพราะมันหมายความว่าแดนเป็นที่ตั้งขึ้นพร้อมแห่งความทุกข์ คำว่าพร้อมมันบ่งถึงหลายๆอย่างอยู่แล้ว. ฉะนั้นจึงบ่งถึงเหตุตัวการ แล้วก็ปัจจัยอุปกรณ์กับอีกมากมาย ได้เข้ารวมกลุ่มกันแล้วก็เป็นแดนงอกขึ้นแห่งความทุกข์; อาการอย่างนี้เรียกว่าทุกขสมุทัยเป็นอริยสัจจ์ ข้อที่ ๒ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เรียกว่า " ทุกขสมุทยอริยสัจจ ".

ที่นี้เรามาถึงคำว่ากิเลสโดยตรง ควรจะถามว่า**กิเลสนี้แปลว่าอะไร ?** ตัวหนังสือแท้ ๆ ก็แปลว่าเศร้าหมอง **กิเลสนี้แปลว่าเศร้าหมอง;** แต่ว่าภาษาบาลีนี้ศัพท์คำเดียวกัน รูปร่างเหมือนกัน ยังยักย้ายไปได้หลายความหมาย เช่นว่าเครื่องทำความเศร้าหมองก็ได้, หรือความเศร้าหมองก็ได้, หรือที่ ๆ เกิดความเศร้าหมองก็ได้, คือมันได้แก่สิ่งที่เราเรียกว่ากิเลสทั้งนั้น. **กิเลสนี้เป็นเครื่องทำให้มนุษย์เศร้าหมอง,** ความเศร้าหมองของมนุษย์นั้นเรียกว่ากิเลส; ที่ ๆ กิเลสตั้งลงไปตรงไหน; ที่ตรงนั้นก็พลอยเศร้าหมองไปด้วย; เช่นมาตั้งขึ้นที่ร่างกายวาจาใจนี้, ก็ทำให้ร่างกาย วาจาใจ เศร้าหมองไปด้วย. **ฉะนั้นเราจึงถูกกิเลสกันที่กาย ที่วาจา ที่ใจ ที่สถานที่ก็ได้, ที่ลักษณะของมันก็ได้, ในฐานะที่มันเป็นเพียงเครื่องมือก็ได้.** คำว่ากิเลสจึงใช้ได้หมดทุกกรณีที่เกี่ยวกับความเศร้าหมอง. เป็นเครื่องเศร้าหมอง ก็เพราะว่าพอไปเกาะเข้าที่ไหนที่นั้นก็เศร้าหมองไป. เป็นความเศร้าหมองคือมันมีลักษณะมีภาวะเศร้าหมอง แล้วมันทำให้ที่นั้น ๆ พลอยเศร้าหมองไปด้วย, จิตใจก็พลอยเศร้าหมองไปด้วย.

น่าจะนึกถึงคำในภาษาไทย ภาษาที่เราพูดกันชินปากว่าคอร์รัปชั่น มีความหมายเหมือนกับคำว่ากิเลส; คำว่าคอร์รัปชั่นนี้แปลว่าเศร้าหมอง, จุดดำที่เศร้าหมองขึ้นมาในพื้นที่ที่สะอาดนั้น. กิเลสก็มีลักษณะอย่างนั้น เพราะว่าจิตใจนี้มีธรรมชาติเป็นประภัสสรคือใสกระจ่างสะอาด; แล้วกิเลสก็โผล่ขึ้นเป็นจุด ๆ เป็นคราว ๆ เป็นคอร์รัปชั่นของจิตใจ. เราจะเห็นได้ว่าความเศร้าหมองของคน ๆ เดียวก็ดีของคนทั้งหมดเป็นสังคมก็ดี มีความหมายอยู่ที่กิเลส. คนไม่มีกิเลสไม่อาจจะทำการคอร์รัปชั่นเพราะมันเป็นเรื่องเดียวกัน; นี่ความหมายของคำว่ากิเลสโดยตัวหนังสือแปลว่าเศร้าหมอง.

ที่นี้โดยความหมายที่เป็นอรรถะ ไม่ใช่ตามตัวหนังสือแปลว่าเหตุให้เกิดทุกข์ มันหมายถึงเหตุให้เกิดทุกข์; ที่นี้เราเอาหัวข้อทางตรรกของพุทธศาสนามาถามว่ากิเลสคืออะไร? เราก็ตอบว่าคือเครื่องเศร้าหมอง. **กิเลสมาจากอะไร? ก็ตอบว่ามาจากความโง่** มาจากความไม่รู้คืออวิชชา; ใช้คำว่าความโง่นี้แคบไป ใช้คำว่าอวชชาตามเดิมดีกว่า. **กิเลสนี่เพื่ออะไร? กิเลสนี่เพื่อความทุกข์ของปวงสัตว์. กิเลสนี่เกิดได้โดยวิธีใด? โดยการตั้งตนไว้ผิด ตั้งใจไว้ผิด หรือการทำผิด หรือการปล่อยไปตามกระแสของกิเลส** นั่นเอง. กิเลสคืออะไร? กิเลสมาจากอะไร? กิเลสนี่เพื่ออะไร? กิเลสนี้โดยวิธีอย่างไร? ตอบได้อย่างนี้คือ; ความเศร้าหมอง, มาจากอวิชชา, เพื่อความทุกข์ของสัตว์ทั้งปวง, โดยวิธีที่สัตว์เหล่านั้นตั้งตนไว้ผิดตั้งใจไว้ผิด ปล่อยไปตามกระแสของกิเลส; นี้จึงได้เป็นทุกข์ กิเลสเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. เราควรจะทราบในที่นี้ว่า คำว่ากิเลสนี้มีชื่อเรียกอีกมากมายหลายอย่าง หรือหลายสิบอย่างก็ได้หลายสิบคำพูดคือไวพจน์หรือ Synonym ของกิเลสมีมาก แต่เท่าที่สำคัญ ๆ ในกรณีที่เกี่ยวกับความทุกข์ ที่เราได้ยินมากที่สุดก็คือคำว่า: **ตัณหาคือความอยากด้วยอวิชชา แล้วก็อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเรา ว่าของเรา**; อย่างนี้ได้ยินมากที่สุดและยังได้ยินว่า **โลภะ โทสะ โมหะ** อีกมากมายนั้น แต่ในกรณีที่ใกล้ชิดกับความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่เรา แล้วก็คือคำว่า **ตัณหา** คำว่า **อุปาทาน** เหมือนที่ได้กล่าวมาแล้ว และรกรากของมันก็คืออวิชชา โดยรากเง่าคืออวิชชา.

ที่นี้เราเอากิเลสที่เรารู้จักกันมากในหมู่ชาวบ้านเราว่า โลภะ โทสะ โมหะมาพูดกันดู; นี้เขามองกันทางหนึ่งเขาจึงจัดเป็น โลภะ โทสะ โมหะ เพื่อจะแยกสิ่งที่เรียกว่ากิเลสนั้นให้เป็นพวกๆ. **กิเลสพวกโลภะนั้นมันอยากได้** หมายความ

ว่ามันเข้าไปจับฉวยเอาหรือดึงเข้ามาหรือว่าถนอมเอาไว้ อย่างนี้เรียกว่าโลภะ. ที่นี้กิเลสที่ ๒ ที่เรียกว่า **โทสะนั้นตรงกันข้ามคือมันผลักออก** ไม่ถนอม มันจะทำลาย ตรงกันข้ามเรียกว่า โทสะ. กิเลสที่ ๓ เรียกว่า **โมหะคือโง่หลงเข้าใจผิด นี่ผลักออกก็ไม่ใช่ดึงเข้าก็ไม่เชิง** เป็นเรื่องงงหรือสงสัยหรือวนเวียนอยู่รอบ ๆ ไม่กล้าผลักออก ไม่กล้าดึงเข้ามาอะไรทำนองนี้ นี่อาการมันต่างกันมากอย่างนี้. โลภะ โทสะ โมหะ, อันหนึ่งดูดเข้ามาหาหรือถนอมเอาไว้, อันหนึ่งผลักออกไป หรือจะทำลายเสีย, แล้วอันหนึ่งวนเวียนอยู่รอบ ๆ เพราะความงง เพราะความสงสัย เพราะความไม่รู้.

ที่นี้ **กิเลสพวกโลภะ** ที่เป็นการดึงเข้ามาหรือถนอมเอาไว้นั้น ยังมีชื่ออื่นเรียกอีกมาก เช่นเรียกว่า ราคะ, ราคะคือความกำหนัด มันเป็นความโลภอย่างรุนแรงในทางอารมณ์ บางทีก็เรียกว่า "อภิชฌา" ความเพ่งเล็งด้วยลูกตาที่เต็มไปด้วยความโลภ; และที่เรียกว่าความปรารถนา หรือความหวังหรืออะไรอีกมากมายหลายชื่อ ล้วนแต่มีความหมายอย่างเดียวกันหมด คือจะเข้าไปหาจะกอดรัดไว้หรือจะถนอมไว้เท่านั้น.

ส่วน **โทสะนี้ตรงข้าม** มันมีชื่อเรียกอย่างอื่นเป็นโกธะ คือความโกรธ หรือพยาปาทะ, คือความพยาบาทมาดร้าย, หรือเรียกว่าอุปนาหะ คือความผูกโกรธคุมแค้นเอาไว้.

พวกที่เรียกว่าโมหะที่ว่าหลงวนเวียนพัวพันอยู่ นั้น มีชื่อเรียกอย่างอื่นเช่น; มานะ ทิฏฐิ, หรือวิจิกิจฉา–ความสงสัย, หรือถีนมิทธะ - ความหดเหี่ยว, อุทธัจจะ

–ความฟุ้งซ่าน, กระทั่งแม้แต่ว่าความไม่ละอาย หรือความกลัวที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้ ก็ล้วนแต่เป็นพวกโมหะทั้งนั้น; เราไม่ละอายในที่ควรละอาย เราไม่กลัวในที่ควรกลัวก็เป็นโมหะทั้งนั้น; นี่โลภะ โทสะ โมหะ มีลักษณะต่างกันอย่างนี้.

เรามาดูกันต่อไปถึง **อาการที่เกิดกิเลสและเกิดทุกข์**; นี้เป็นเรื่องที่ละเอียดสุขุมมาก แทบจะกล่าวให้เข้าใจกันไม่ได้ในเวลาสั้น ๆ. แต่ขอกล่าวพอเป็นเค้าความว่า มันต้องมีการกระทบระหว่างข้างในกับข้างนอก; ข้างในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เรียกว่าข้างใน; ที่นี้ข้างนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง จมูกคู่กับกลิ่น ลิ้นคู่กับรส กายหรือผิวกายมันคู่กับโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่จะกระทบผิวกาย แล้วทำให้เกิดความรู้สึก ทั้งหมดนั้นเขาเรียกว่า โผฏฐัพพะ กายคู่กับโผฏฐัพพะ; ที่นี้ใจคู่กับความรู้สึกที่จะเกิดขึ้นในใจเป็น ๖ คู่. มีการกระทบกันขึ้นระหว่างข้างนอกกับข้างใน มันก็เกิดอาการที่เรียกว่า "ผัสสะ" คือการกระทบขึ้น; พอหลังจากการกระทบแล้วก็เกิดความรู้สึกเป็นเวทนา คือเป็นรสชาติอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมา เช่นตาเห็นรูปนี้มันก็สวย หรือไม่สวย หรือว่าชอบใจไม่ชอบใจ ชอบใจเป็นสุขเวทนา ไม่ชอบใจเป็นทุกขเวทนา; หูฟังเสียงก็เหมือนกันไพเราะไม่ไพเราะ; จมูกได้กลิ่นก็เหมือนกันหอมหรือเหม็น; มันล้วนแต่ให้เกิดเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือสุขเวทนาหรือทุกขเวทนา.

ที่นี้ถ้าว่า **เมื่อเกิดเวทนาขึ้นมาแล้ว** ตอนนี้ **ถ้าปุถุชนผู้ไม่ได้ยินได้ฟังธรรมะมาก่อนนั้น ย่อมจะเกิดสิ่งที่เรียกว่าตัณหา; เพราะเขาไม่ได้มีการต่อต้านป้องกันด้วยสติหรือความรู้**; เขาปล่อยไปตามเรื่องของปุถุชน มันก็ต้องมีสิ่งที่เรียกว่าตัณหา คือความอยาก. ถ้าเวทนานั้นเป็นสุขเวทนา คือถูกใจ

ก็รัก ในทำนองที่ให้เกิดโลภะ หรือราคะ. ถ้าเวทนานั้นเป็นทุกข์ไม่ชอบใจ มันก็ให้เกิดกิเลสไปในทางโกรธในที่นี้เขาเรียกว่าตัณหาหมด; ถ้าถูกใจเราก็อยากได้อยากเอาหรืออยากเป็น; ถ้าไม่ถูกใจเราก็อยากจะทำลายมันเสีย หรืออยากจะหนีไปให้พ้น. ถ้าเราเบื่อโลกหนักเข้าเราอยากจะฆ่าตัวตาย อย่างนี้ล้วนแต่เป็นความอยากทั้งสิ้น; แม้เกิดขึ้นในกรณีที่ไม่ชอบหรือเกลียดอย่างยิ่ง มันก็เป็นความอยากชนิดหนึ่ง คืออยากในทางตรงกันข้าม, อยากปลีกตัวออกห่างหรือมิฉะนั้นก็อยากจะทำลายสิ่งนั้นเสีย เมื่อทำลายไม่ได้ก็ฆ่าตัวเองตายอย่างนี้; ความต้องการหรือความอยากชนิดนี้มาจากอวิชชา เหมือนกันกับที่ไปรักไปอยากได้อยากเอา. ฉะนั้นตัณหาจึงเกิดขึ้นจากเวทนา สำหรับปุถุชนผู้ไม่รู้ธรรมะ; แต่ถ้าผู้ที่รู้ธรรมะหรือได้ฟังธรรมของพระอริยเจ้านั้น เขามีสติยับยั้งแก้ไขป้องกันไม่ให้เวทนานั้นปรุงเป็นตัณหา; แต่ให้ปรุงเป็นวิชชา—ความรู้ว่า เราควรจะทำกับมันอย่างไร แล้วก็ทำไปอย่างนั้น. เพราะฉะนั้นจึงไม่เกิดตัณหา เมื่อไม่เกิดตัณหาก็ไม่เดินไปในทางที่เป็นทุกข์; **พอเกิดตัณหาก็เดินไปในทางที่จะเป็นทุกข์** คือว่าเมื่อมีความอยากเข้าแล้ว ความรู้สึกอีกส่วนหนึ่งมันเกิดตามขึ้นมาว่า มีตัวกูแล้ว ตัวกูเป็นผู้อยากอย่างนั้น, ต้องการอย่างนั้น อยากได้อย่างนี้อย่างโน้น มีตัวกูขึ้นมาแล้ว; กระทั่งประสงค์ที่จะได้ จะเอา จะเป็น จะกระทำ หรืออะไรทำนองนั้นเป็นของ ๆ กูด้วย. กิเลสต้องใช้คำว่า "กู" กู มันเป็นคำหยาบหน่อย นี้ต้องขออภัย เพราะว่าเป็นเรื่องของกิเลส; หลังจากตัณหาคืออยากอย่างที่ว่า ก็มีสิ่งที่เรียกว่า "อุปาทาน"—ยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตนหรือเป็นของ ๆ ตน; ถ้ามันเผลอจัดมันก็เป็น "ตัวกู" เป็น "ของกู" ดันเร่าๆ เผาตัวเอง เผาผู้อื่นทำลายผู้อื่น. ตัวกู-ของกู มีพิษสงมากอย่างนี้.

ที่นี้เขาแยกละเอียดไปจนถึงกับว่า เมื่ออุปาทานว่าตัวเราของเราเป็น

Conception ขึ้นในใจนี้ นั่นแหละเราเรียกว่ามีความเกิดแล้ว; ตัวกูที่ไม่เคยเกิดได้เกิดขึ้นมาแล้ว และมันครอบคลุมร่างกายนี้ทั้งหมด; ร่างกายนี้ทั้งหมดทั้งกายทั้งใจทั้งอะไรหมดนี้มันมีลักษณะเหมือนกับว่าเกิดโผล่ขึ้นมาทันที; ก่อนหน้านั้นมันเหมือนกับสยบชบเชาไม่มีความหมาย ไม่มีอะไร ใช้อะไรไม่ได้ เหมือนกับสลบไสลอยู่ หรือว่าไม่มีคุณสมบัติในทางที่จะเป็นทุกข์ จึงเรียกว่ายังไม่ได้เกิด. ทีนี้ **เกิดเต็มที่** เพราะอุปาทานว่าตัวกู ว่าของกู นี้มันถึงที่สุดอยู่ในภายใน; **มันยึดถือร่างกายจิตใจทั้งกลุ่มนี้ว่าเป็นตัวกู แล้วก็ทำอะไรไปตามอุปาทานตามกิเลสนั้น นี่จึงทำการเบียดเบียนตัวเองให้เป็นทุกข์ เป็นการเบียดเบียนผู้อื่นให้เป็นทุกข์.** นี่แหละอาการที่ความทุกข์จะเกิดขึ้นเป็นอย่างนี้ หรือว่าเมื่อมีตัวกูของกูอย่างนี้แล้ว มันก็รับเอาความแก่ ความเจ็บ ความตายอะไรมาเป็นปัญหาหมด มันก็เลยเป็นทุกข์ไปหมด; เพราะมีความเกิดอย่างเดียวเท่านั้น ความแก่ ความเจ็บ ความตาย จึงมีขึ้นมาและพลอยเป็นทุกข์ไปด้วย; ถ้าอย่ามีความรู้สึกว่าตัวเรา กิริยาที่แก่ชราลงไปก็ไม่ใช่ของเรา, ความตายก็ไม่ใช่ของเรา, ความแก่ความตายก็ไร้ความหมายแก่จิตใจชนิดนั้น; ฉะนั้น เหมือนกับว่าไม่ได้เกิดไม่ได้แก่ ไม่ได้เจ็บ ไม่ได้ตาย.

แต่เดี๋ยวนี้ปุถุชนที่ไม่รู้ธรรมะนั้นไม่เป็นอย่างนั้น เป็นตัวเราเป็นของเราหมด. ทางหนึ่งก็ไปหลงของน่ารักน่าพอใจ; อีกทางหนึ่งก็มากลัวสิ่งที่น่ากลัว เช่นความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นต้น. เห็นได้ว่า **ความทุกข์เกิดมาจากความหลงความไม่รู้จริง ไม่มีความรู้ตรงที่มีเวทนามากระทบ;** ไม่มีความรู้ตรงนี้, ตรงที่มีการกระทบเป็น "ผัสสะ", แล้วมีเวทนา; พอเกิดเวทนาขึ้นแก่จิตแล้ว จิตไม่มีความรู้ที่ถูกต้อง เพราะปราศจากความรู้ทางธรรมะ จึงได้ปรุงเป็นตัณหา เป็น

อุปาทาน เป็นภพ เป็นชาติ และเป็นทุกข์. ถ้ามีความรู้เพียงพอ แม้ **เวทนาจะได้เกิดขึ้นอย่างไรก็ตาม สติเข้ามาสกัดกั้นให้กลายเป็นวิชชา** - ความรู้ ว่าสิ่งนี้คืออะไร, สิ่งนี้เราจะต้องจัดต้องทำอย่างไร ก็ทำไปตามเรื่องตามราว; อย่างนี้ไม่เป็นตัณหา ไม่เป็นอุปาทาน ไม่เป็นภพเป็นชาติ ไม่เป็นทุกข์. นี้อาตมายกมากล่าวให้ฟังเพียงไม่กี่ระยะ เช่นว่าเกิดผัสสะ เกิดเวทนา เกิดตัณหา เกิดอุปาทาน เป็นชาติและเป็นทุกข์อย่างนี้เพียงห้าหกระยะ; ถ้าศึกษากันอย่างละเอียดยังแบ่งให้เป็นระยะยาวมีหลายระยะมากกว่านี้; แต่เห็นว่าเกินไปก็ไม่นำมากล่าวให้ฟัง มันจะไม่พอแก่เวลา รวมความว่าอาการที่เกิดกิเลส แล้วเกิดทุกข์มันเป็นอย่างนี้. **ตัวตัณหาตัวอุปาทานนั้นแหละเป็นตัวกิเลส เกิดมาจากเวทนาของบุคคลที่ไม่มีสติปัญญา; พอเกิดตัณหาอุปาทานที่เป็นกิเลสแล้วเป็นเกิดทุกข์** นี่โดยใจความมีอย่างนี้ไม่มีอย่างอื่นเลย; แต่เราจะอธิบายให้ปลีกย่อย ให้ละเอียดไปอย่างอื่นนั้นมันก็ได้เหมือนกัน แต่มันเป็นพลความทั้งนั้น ใจความเป็นอย่างนี้.

ที่นี้เราก็จะได้พูดกันถึงความทุกข์ ที่มันมีลักษณะหรืออาการตรงไปตามลักษณะของกิเลส, ความทุกข์นี้มันมีอาการทรมานมนุษย์ ตรงตามอาการหรือความหมายของกิเลส กิเลสนี้มีชื่อต่าง ๆ กันเหมือนที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น. จะยกมาให้ฟังท่านลองจำไว้ดูเล่น สิ่งที่เรียกว่ากิเลสทั้งหลายนั้น หรือแม้แต่บางกิเลสก็เถอะ แต่ว่าทุก ๆ กิเลสมีลักษณะเหมือนกัน: เราจะยกเอามาแต่ส่วนที่มันแสดงความหมายชัดก็ได้ เช่นกิเลสทั้งหลายจะได้ชื่อว่า:

"**กิญจนะ**" แปลว่าเครื่องทำความกังวลใจ, กิญจนะแปลว่าเครื่องกังวลใจเป็นชื่อของกิเลส ที่นี้พอกิเลสครอบงำเรา ๆ ก็จะมีการกังวลใจ แล้วเราก็

เดือดร้อนเพราะความกังวลใจ กิญจะนะเบ็นไวพจน์ของกิเลส เบ็นคำแทนคำว่ากิเลส.

หรือกิเลสชื่อว่า "**สังโยชนะ**" คำนี้แปลว่าผูกลากเหมือนลากโซ่ ลากเกวียน ลากวัว ลากควาย; พอกิเลสเกิดขึ้นแก่เรา ๆ จะมีอาการเหมือนถูกผูก ถูกลาก ถูกมัด ถูกผูกไว้โดยสิ่งที่รักก็มี ถูกผูกไว้โดยสิ่งที่โกรธที่เกลียดก็มี; สำหรับสิ่งที่เรารักนั้นไม่ต้องพูดถึง ตกเบ็นทาสของความรักแล้ว มันก็ยิ่งกว่าถูกผูกด้วยโซ่ตรวน แต่ว่าแม้แต่สิ่งที่เราโกรธหรือเกลียดนี้เราก็อดเอามานึกไม่ได้; มันมารบกวนอยู่ในใจเรื่อยไป ตัดออกไปได้ นี่มันผูกเราไว้ด้วยสิ่งที่เราโกรธเกลียด, กิเลสได้ชื่อว่าสังโยชนะเพราะมันเบ็นเครื่องผูก.

กิเลสได้ชื่อว่า "**ปปัญจะ**" นี้ก็แปลว่าทำให้เนิ่นช้า มันดึงไว้ให้ช้าในการที่จะก้าวไปสู่ความเจริญหรือก้าวไปสู่ความดับทุกข์ กิเลสเบ็นตัวทำให้ช้า หน่วงไว้ให้ช้า ให้มามัวหลงเก็บดอกไม้อยู่ที่นี่ไม่เดินทาง หรือให้ไปเที่ยวหลงโกรธ หลงเกลียด หลงอะไร อยู่ที่นั่นแล้วก็ไม่เดินทาง.

กิเลสชื่อว่า "**นิวรณะ**" คือตั้งขวางเหมือนกับที่รั้วกั้นหรือมีอะไรขวางไม่ให้ไป กิเลสเกิดขึ้นแล้วมันกั้นขวางความดี มันกั้นขวางความเจริญของจิต.

กิเลสมีชื่ออีกว่า "**ตมะ**" แปลว่าความมืด พอกิเลสครอบงำแล้วมันมืดทั้งนั้น โลภะครอบงำมันก็มืดอย่างโลภะ, โทสะครอบงำมันก็มืดอย่างโทสะ, โมหะครอบงำมันก็มืดอย่างโมหะ, ราคะครอบงำมันก็มืดอย่างราคะ, ไม่ว่ากิเลสตัวไหนมันมีการกระทำความมืด.

อีกทางหนึ่งกิเลสชื่อว่า "**ขีละหรือสูละ**" นี่เหมือนตะปู เหมือนกับหอกหรือหลาว "ขีละ" แปลว่าตะปู ตะปูตอกให้ติดแน่นหลุดไม่ได้ กิเลสนี้เป็นเหมือนตะปูตอกคนให้ติดอยู่กับอารมณ์ ตอกจิตใจให้ติดอยู่กับอารมณ์ หรือว่าเท่ากับตอกคนให้ติดอยู่กับความทุกข์; เหมือนกับตะปูที่ตอกเข้าไปแน่นหนาแล้วถอนไม่ออก กิเลสชื่อว่า "สูละ" เหมือนหอกหรือหลาวอย่างนี้มันแทง โดยเฉพาะกิเลสชื่อราคะนี้มันทิ่มแทงมาก.

กิเลสชื่อว่า "**โยคะ**" โยคะในที่อย่างนี้แปลว่าแอก แอกที่เขาใช้เทียมเกวียนควาย ให้มันลากไป กิเลสชื่อว่าแอก เกิดขึ้นแก่ใครแล้วมันก็เหมือนแอกคร่อมคอสวมคอบุคคลนั้นให้ต้องลากมันไปเหมือนกับวัวลากแอก.

หรือกิเลสชื่อว่า "**ภาระ**" แปลว่าของหนัก ภาระแปลว่าของหนัก กิเลสชื่อว่าภาระ เพราะมันทำความหนัก. หนักยิ่งกว่าภาระใด ๆ

กิเลสชื่อว่า "อาหาร" คำนี้แปลกแต่ว่าเป็นคำที่ควรทราบ อาหารเรารู้จักกันแต่อาหารที่กินได้อร่อยไปเลย แต่ในภาษาบาลีนี้คำว่า อาหาร แปลว่าสิ่งซึ่งนำผลมาให้; อาหระ แปลว่านำมาให้. ที่นี้ **นำอะไรมาให้; นำความทุกข์มาให้** กิเลสเป็นสิ่งที่นำความทุกข์มาให้จึงได้ชื่อว่าอาหาร. อาหารที่เรากินเข้าไปเป็นข้าวเป็นปลามันนำผลมาให้เป็นความงอกงามของเนื้อหนัง หรือว่าเป็นความงอกงามของความทุกข์ก็ได้เหมือนกันลองไปคิดดูเถอะ; สิ่งที่เรียกว่าอาหารนั้นมีความทุกข์เจือด้วยเสมอ.

กิเลสในที่สุดก็ชื่อว่า "**สมุทยะ**" แปลว่าที่ตั้งขึ้นแห่งความทุกข์.

ที่นี้อันสุดท้าย ที่เราควรจะทราบเกี่ยวกับกิเลส ก็คือ **เหยื่อของกิเลส**; กิเลสมีอะไรเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงมันก็คือเหยื่อของกิเลส; นี้ก็ได้แก่อารมณ์อย่างที่กล่าวมาแล้ว อารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์; เป็นเหยื่อสำหรับหล่อเลี้ยงกิเลสทางตา หล่อเลี้ยงกิเลสทางหู หล่อเลี้ยงกิเลสทางจมูก หล่อเลี้ยงกิเลสทางลิ้น หล่อเลี้ยงกิเลสทางผิวกาย หล่อเลี้ยงกิเลสทางใจ.

สำหรับคำว่า "**อารมณ์**" นี้ อย่าไปเอาคำว่าอารมณ์เหมือนที่เราพูดกันในภาษาไทย; อารมณ์ดี อารมณ์ร้าย อารมณ์เสียนั้นมันอีกเรื่องหนึ่งคนละคำ. **อารมณ์ในภาษาธรรมะแท้ ๆ นั้นเขาหมายถึงสิ่งที่จิตจะไปเกาะ ไปยึด ไปดูด ไปกิน ไปอะไรนั้นเรียกว่าอารมณ์.** "อารมณะ" ก็แปลว่าที่มายินดี ที่มาเกาะเกี่ยว; คำว่าอารมณ์ตามตัวหนังสือแปลว่า ที่มายินดีหรือที่มาเกาะเกี่ยวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์นั่นเอง. เพราะฉะนั้น **อารมณ์ก็คือโลกภายนอกนั่นเอง** เพราะว่าในโลกนี้มันมีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ไม่มีอะไรมากไปกว่านั้น; สิ่งที่เราเห็นได้ด้วยตาในโลกนี้เราเรียกว่ารูป, สิ่งที่เราฟังได้ด้วยหูเราเรียกว่าเสียง, เพราะฉะนั้นในโลกนี้ทั้งหมดไม่มีอะไรมากไปกว่า ๖ อย่างนี้ ฉะนั้น อารมณ์ของกิเลสก็คือโลกทั้งหมดนั่นเองในฐานะที่เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์, ธรรมารมณ์เป็นความรู้สึกคิดนึกในใจก็จริงแต่ว่ามันมาจากข้างนอก มันจะคิดนึกอะไรได้เป็นเรื่องเป็นราวมันต้องมีเรื่องข้างนอกก่อนแล้ว แล้วมันไปอยู่ในข้างในด้วยความจำ เรียกว่าสัญญาความจำหมาย แล้วมันก็เอาอันนั้นแหละมาเป็นอารมณ์สำหรับคิดอยู่ในใจ. รวมความก็คือโลกในอดีตนั่นแหละมันไปฝังอยู่ในใจ แล้วมันก็เป็นอารมณ์ปัจจุบันออกมาให้ใจคิด; นี่แหละกิเลสได้เหยื่ออย่างนี้เป็นเครื่องหล่อเลี้ยง.

ถ้าปุถุชนที่ **ไม่รู้ธรรมะ ไม่รู้จักเท่าทันแล้วกิเลสก็ได้กินเหยื่อเรื่อย ๆ และมันก็ลุกลามใหญ่โตเหลือกำลังที่จะปราบปราม. ที่นี้ ถ้าเรามีความรู้ทางธรรมะ เราจะจัดไปในทางที่จะไม่ให้กิเลสเจริญงอกงาม แต่ให้สติปัญญางอกงาม** เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับรูป เสียง กลิ่น รสสัมผัส ธรรมารมณ์ที่ไรเราให้เป็นเรื่องของสติปัญญาไปหมด. แม้จะกล่าวตรง ๆ ก็อยากจะกล่าวว่าในขณะที่บริโภคอารมณ์ที่มีอำนาจรุนแรง เช่นการกระทำกิจกรรมระหว่างเพศอย่างนี้ก็ขอให้กระทำไปด้วยสตสัมปชัญญะ มันจะต่างกันมากกับการที่กระทำไปโดยไม่มีสติสัมปชัญญะ; หรือกล่าวอีกทีหนึ่งก็ว่าแม้ในขณะแห่งการประกอบกิจกรรมระหว่างเพศนั้นก็ยังจะสามารถสร้างสติปัญญาได้ ถ้ามีสติสัมปชัญญะไม่ปล่อยไปตามเรื่องของกิเลส การประกอบกิจกรรมอันนั้นจะกลายเป็นเครื่องมือสำหรับสร้างสติปัญญาก็ได้ แต่ถ้าปล่อยไปตามอำนาจของกิเลสไม่มีสติสัมปชัญญะแล้ว มันก็เป็นเรื่องหลงใหลหมกจมไปในกองทุกข์เท่านั้นเอง ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์นี้เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เมื่อหลีกเลี่ยงไม่ได้เราต้องเกี่ยวข้องกับมันให้ดี; จัดการกับมันให้ดี มีเครื่องมือที่ดีเข้าไปจัดการกับมัน คือความรู้ทางธรรมะนี้ ที่นี้แทนที่จะเป็นเหยื่อของกิเลส อารมณ์เหล่านั้นแทนที่จะเป็นเหยื่อของกิเลส, ก็กลายเป็นเหยื่อของสติปัญญาไปเสีย. มันเลยได้เปรียบข้างเรา คือข้างฝ่ายจิตใจที่ต้องการจะพ้นทุกข์นี้ แทนที่จะเป็นเหยื่อของกิเลส มากลายเป็นเหยื่อของสติปัญญา เป็นอารมณ์ของสติปัญญา สำหรับสติปัญญาจะงอกงามเหนือสิ่งเหล่านั้น ว่ามันเป็นอะไร มีความหมายอย่างไร มีความจริงอย่างไร นี่แหละสิ่งที่เรือกว่าอารมณ์หรือโลกนี้หลีกไม่พ้น ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ถ้าเราเกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วยความรู้ทางธรรมะเราก็ได้เปรียบ.

เวลาก็ล่วงเลยไปแล้วอาตมาต้องขอยุติคำบรรยายในวันนี้ลงเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๙

ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ
ปจฺฉา เต มาหุ กิญฺจนํ
มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ
อุปสนฺโต จริสฺสสิ

ความกังวลใด ได้มีแล้วในปางก่อน
ท่านจงให้ความกังวลนั้นเหือดแห้งเสีย
ความกังวลในภายหลังอย่าได้มีแก่ท่าน
ถ้าท่านจักไม่ยึดถือความกังวลในท่ามกลาง
ท่านจักเป็นคนสงบ (ว่าง) ระงับกิเลสได้
เที่ยวอยู่ทุกอิริยาบถ

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๙/๒๕๐๙

เรื่อง ความดับทุกข์และทางให้ถึงความดับทุกข์

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๒ มกราคม ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายครั้งที่ ๙ นี้อาตมาจะได้กล่าวถึง เรื่องความดับทุกข์ กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์; เป็นอริยสัจจ์คู่ที่ ๒ ต่อจากการบรรยายครั้งที่แล้วมาโดยตรง เป็นเรื่องอริยสัจจ์โดยสมบูรณ์เมื่อรวมกัน ๒ ครั้งกับครั้งที่แล้วมา.

หัวข้ออบรมของเรามีว่า ศีลธรรม หลักพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติ. การบรรยายครั้งที่ ๙ นี้เป็นเรื่องวิธีการปฏิบัติโดยตรง, ครั้งที่แล้วมามีเรื่องการปฏิบัติโดยอ้อม เป็นเรื่องหลักพุทธศาสนาหลักศีลธรรมเสียเรื่อย ๆ มา. สำหรับอริยสัจจ์ ๔ นั้น คู่แรกก็คือทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์ คู่ที่ ๒ คือ ความดับทุกข์ กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์ เรื่องอริยสัจจ์ ๔ นี้ ถ้าถือเป็นหลักวิชาหรือ หลักพุทธศาสนาก็เรียกได้ว่าเป็นหลัก แต่เมื่อเพ่งเฉพาะอริยสัจจ์ ๔ ที่เรียกว่าวิธีถึงความดับทุกข์นั้นก็เป็นตัวการปฏิบัติโดยตรง. ที่นี้การปฏิบัติต้องไม่งมงาย ต้องมีเหตุผล เพราะฉะนั้นจึง

ต้องเนื่องกันกับอริยสัจจ์ข้อต้น ๆ ที่ว่าด้วยความทุกข์หรือเหตุให้เกิดทุกข์ หรือภาวะแห่งความดับทุกข์แท้จริงเป็นอย่างไร; แล้วจึงจะถึงข้อสุดท้ายที่ว่า วิธีปฏิบัติให้ถึงภาวะที่เป็นความดับทุกข์สิ้นเชิง. เรื่องอริยสัจจ์นี้ขอให้ถือว่าเป็นเรื่องใจความ ของพุทธศาสนาทั้งหมดดังที่เคยได้ย้ำมาแล้วให้ฟังว่า พุทธศาสนานี้ไม่มีอะไรมากไปกว่าเรื่องความทุกข์กับความดับทุกข์

ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้า กำลังเสด็จไปกับพระสาวกหมู่ใหญ่ เดินทางไกลผ่านป่าเมื่อนั่งพักระหว่างทาง; พระพุทธเจ้าได้ทรงหยิบใบไม้ขึ้นมากำมือหนึ่งจากพื้นดิน ใบไม้แห้งที่หล่นอยู่ตามดิน แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ลองคำนวณดูทีว่าใบไม้กำมือหนึ่งนี้ กับใบไม้หมดทั้งป่ามันมากน้อยกว่ากันสักเท่าไร ภิกษุทั้งหลายก็พอจะเข้าใจได้ว่า มันมากกว่ากันมากเหลือที่จะประมาณได้ ใบไม้เพียงกำมือเดียว กับใบไม้ทั้งป่าหรือทั้งประเทศมันมากกว่ากันอย่างยิ่ง. ทีนี้พระพุทธเจ้าท่านก็ตรัสว่า ธรรมะที่ตรัสรู้ แล้วนำมาเปิดเผยสั่งสอนแก่ประชาชนนั้น เทียบได้กับใบไม้กำมือเดียว ส่วนที่ไม่จำเป็นจะต้องนำมาสั่งสอนประชาชนนั้น เทียบกันได้กับใบไม้ทั้งป่า หมายความว่าขอบเขตของการตรัสรู้นั้น กว้างขวางรู้ไปหมดอย่างทั่วถึง แต่ที่จำเป็นจะต้องเอามาสอนประชาชน สอนสัตว์ทั้งหลายนี้ มีเพียงส่วนที่สำคัญน้อย ๆ ส่วนหนึ่งเท่านั้น; เรียกว่ากำมือเดียว และที่เทียบเท่ากับใบไม้กำมือเดียวนี้ คือเรื่องอริยสัจจ์. มันก็บอกอยู่ในตัวแล้วว่าเพียงพอ; คือความทุกข์ เหตุให้เกิดความทุกข์ ความดับสนิทของความทุกข์ และวิธีให้ถึงความดับสนิทของความทุกข์; และที่สำคัญที่สุดก็คือข้อสุดท้าย ซึ่งเราจะได้กล่าวถึงกันในวันนี้ และกล่าวพร้อมกันไปทั้งคู่ คือ เรื่อง **ความดับสนิทของทุกข์ กับวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของความทุกข์** ฉะนั้น ขอให้สนใจในฐานะที่ว่าเป็นแก่นสารของเรื่องทั้งหมด เหมือนกับเป็นใบไม้

กำมือเดียวที่จำเบื้น โดยเฉพาะเรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์กับวิธีปฏิบัติคู่นี้; ควรจะจำชื่อโดยภาษาบาลีไว้ด้วยว่า: อันที่ ๑ เรียกว่าทุกขอริยสัจจ์ อันที่ ๒ เรียกว่าทุกขสมุทยอริยสัจจ์, อันที่ ๓ เรียกว่าทุกขนิโรธอริยสัจจ์, อันที่ ๔ เรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์.

อันที่ ๑ ก็ว่าอริยสัจจ์ ของจริงอันประเสริฐ คือเรื่องความทุกข์, อันที่ ๒ ก็ว่าอริยสัจจ์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์, อันที่ ๓ ก็ว่าอริยสัจจ์ เรื่องความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, อันที่ ๔ ก็ว่าอริยสัจจ์ คือข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เรียกเต็ม ๆ เรียกอย่างนี้. ทีนี้เรามาเรียกกันสั้น ๆ ตามภาษาพูดธรรมดานี้: อริยสัจจ์ที่ ๑ เราเรียกว่าทุกข์เฉย ๆ, อันที่ ๒ เราเรียกสมุทัยเฉย ๆ, อันที่ ๓ เรียกว่านิโรธ, อันที่ ๔ เรียกมรรค, จึงได้เรื่องว่าทุกข์ แล้วสมุทัย แล้วนิโรธ. แล้วมรรค ๒ เรื่องแรกได้กล่าวไปแล้วในครั้งที่แล้วมา, ๒ เรื่องหลังคือเรื่องที่กำลังจะกล่าวนี้.

คำว่า "**ทุกขนิโรธ**" แปลว่า **ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์** เพราะนิโรธแปลว่าดับไม่เหลือ ทุกขนิโรธจึงแปลว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. ความหมายของคำว่า ดับไม่เหลือ นี้ มันมีความหมายเหมือนกันกับคำอื่น ๆ เช่นคำว่า นิพพาน; นิพพานก็แปลว่าดับไม่เหลือเหมือนกัน คือไปไม่เหลือก็เท่ากับดับไม่เหลือ. "นิ" แปลว่าไม่เหลือ "พาน" แปลว่าไป ก็คือดับไม่เหลือนั่นเอง; หรือคำว่า "วิโมกข์" แปลว่าพ้นไม่เหลือ พ้นพิเศษ; คำว่า "วิมุตติ" ก็แปลว่า พ้นออกไปอย่างสิ้นเชิง, รวมความแล้วก็หมายความว่า ที่มันออกไปหมดไม่เหลือ ถ้าเบื้นของทุกข์ก็เรียกว่าดับไม่เหลือแห่งทุกข์ คำว่า "ดับไม่เหลือแห่งทุกข์" นี้ ตามปกติหมายถึงดับสนิท เพราะดับกิเลสสิ้นเชิงทุกข์จึงดับไม่เหลือ. ทีนี้ความดับของทุกข์ของเราคนธรรมดานี้

ไม่ใช่ว่าจะไม่มี มันมีเหมือนกัน แต่มันมีเหลือ คือมันดับเป็นครั้งคราว; สำหรับคำว่าดับไม่เหลือแห่งทุกข์นี้ ถ้าเราจะให้เป็นเรื่องที่ยังไม่สิ้นเชิง ก็มีความหมายไปอีกทางหนึ่ง คือมีความหมายว่า ส่วนใดดับไปแล้ว ส่วนนั้นไม่กลับมาอีก คือไม่เหลือ; ส่วนที่ดับเป็นดับสิ้นเชิง ที่ยังเหลือก็ยังไม่ดับ เช่นมีกิเลสอย่างละเอียดอยู่ ๑๐ อย่าง ถ้าทำให้ดับไปได้ไม่เหลือ ๓ อย่าง; ๓ อย่างนั้นก็ดับไม่เหลือ, อีก ๗ อย่างก็เหลือ ไม่เกี่ยวกันอย่างนี้ก็มี. เพราะว่าเรื่องอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ใช้แก่การดับทุกข์ ทุกระดับ นับตั้งแต่พระอริยบุคคลขั้นต้น ๆ จนถึงเป็นพระอรหันต์ในที่สุด; แต่เมื่อรวมความแล้วความทุกข์ส่วนใดดับไปแล้ว ส่วนนั้นถือว่าดับสิ้นเชิงดับสิ้นเชื้อ เราจึงมีความดับทุกข์เป็นชั้น ๆ หลาย ๆ ชั้น ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป. ในที่นี้สรุปใจความว่า ตามตัวหนังสือ คำว่าทุกขนิโรธ—แปลว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ที่นี้ถ้าตามความหมายก็หมายถึงการบรรลุมรรคผล.

ที่นี้ ขอให้เรามาทำความเข้าใจ คำว่า "มรรคผล" กันบ้าง, ในภาษาไทยมีความกำกวมเกี่ยวกับคำว่ามรรคผล เช่นพูดว่าทำอะไรก็ต้องทำให้สำเร็จเป็นมรรคเป็นผลคำพูดอย่างชาวบ้านพูดอย่างนี้; ไม่ใช่หมายความว่าบรรลุมรรคผล หมายความว่าเขาทำสิ่งนั้นสำเร็จโดยบริบูรณ์โดยสมบูรณ์ ทำสำเร็จให้เป็นมรรคเป็นผล แต่ภาษาธรรมะคำว่ามรรคผลนี้หมายถึงการบรรลุมรรคผลของพระอริยเจ้า; "คำว่ามรรค คำว่าผลในภาษาไทยชาวบ้านจึงไม่เหมือนกันอย่าได้เอามาปนกัน; ในที่นี้ เราจะพูดกันแต่มรรคผลตามความหมายทางธรรมะเท่านั้น คำว่ามรรคและผลนี้เป็นคู่กัน คำว่า "**มรรค**" **คือความทำลายของกิเลส ญาณหรือปัญญาทำลายกิเลส อาการที่กิเลสถูกตัดนั้น เรียกว่ามรรค.** ส่วน "ผล" ที่เกิดขึ้นมาหลังจากนั้น เช่นความดับทุกข์นั้นก็เรียกว่าผล. มรรคผลเป็นคู่กันไม่แยกกันเพราะ

ว่าพอตัดกิเลสคือมรรคแล้ว. ผลก็ต้องเกิดขึ้นทันทีไม่มีระยะขาดตอน ฉะนั้นจึงต้องเรียกคู่กันไปเสมอมรรคกับผลในขณะที่ตัดกิเลสเรียกว่า **มรรค**; เมื่อกิเลสตัดเสร็จแล้วมีผลเป็นความสิ้นกิเลสแล้วเรียกว่า **ผล**.

ที่นี้ บุคคลที่เป็นอย่างนี้ เรียกว่าอริยบุคคล แบ่งเป็น ๔ ชั้น : โสตาบัตติมรรค โสตาบัตติผล, สกิทาคามิมรรค สกิทาคามิผล, อนาคามิมรรค อนาคามิผล, อรหัตตมรรค อรหัตตผล; เป็น ๔ แต่ในหนึ่ง ๆ มันมี ๒ คือมีทั้งมรรคทั้งผล ฉะนั้นจึงเป็น ๘. ถ้านับกันอย่างที่เรียกว่าตรงไปตรงมาแล้วก็มี ๔ คือ "พระโสตาบันนะ" มีทั้งโสดามรรคและโสดาผล. ภาษาชาวบ้านเรียกว่าโสดาเฉย ๆ, นี่เรียกอย่างลุ่น ๆ ห้วน ๆ น่าอันตรายเรียกว่าโสดาเฉย ๆ; คำเต็มว่า "**โสตาบันนะ**" แปลว่า **ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส**. ที่นี้ถ้าสูงไปกว่านั้นอีกขั้นหนึ่งก็เรียกว่าพระสกิทาคามี, ถ้าสูงไปกว่านั้นอีกขั้นหนึ่งก็เรียกว่าพระอนาคามี, สูงไปอีกเป็นขั้นสุดท้ายที่ ๔ ก็เรียกว่าพระอรหันต์ นี่เป็นชื่อของผู้ที่ได้บรรลุมรรคผล ๔ ระดับหรือ ๔ ขั้น โสตาบันนะแปลว่าถึง **กระแส ๆ นี้หมายถึงกระแสของนิพพาน คือความดับทุกข์สิ้นเชิง**; แต่พระโสดาบันยังไม่ดับทุกข์สิ้นเชิง เป็นเพียงผู้ถึงต้นทางต้นเงื่อน จึงดับทุกข์ได้เพียงเอกเทศ แต่ถึงอย่างนั้นส่วนใดที่พระโสดาบันดับได้ ก็เรียกว่าทุกขนิโรธเหมือนกัน; แม้ว่าจะไม่ดับกันหมดสิ้นทุกอย่าง ดับได้เพียง ๓ อย่างก็เรียกว่าทุกขนิโรธเหมือนกัน เพราะว่าความทุกข์ส่วนหนึ่งของท่านได้ดับไปจริง ๆ สำหรับปุถุชนนั้นยังดับอะไรไม่ได้เด็ดขาดแม้แต่อย่างเดียว แม้แต่ ๓ อย่างข้างต้น. ที่นี้ถ้าหากว่าดับทุกข์ได้อย่างขนาดพระโสดาบันด้วย แล้วยังมีดับส่วนอื่นได้เป็นพิเศษยิ่งขึ้นไปอีก คือว่าในบรรดากิเลส ๑๐ อย่างนั้น พระโสดาบันดับได้ ๓ อย่าง; ที่นี้ถ้าดับได้ ๓ อย่างด้วย และทำบางอย่างให้เบาบางลงไปอีกบ้าง ก็เรียกว่าเป็น**พระ**

สกิทาคามี. คำนี้แปลว่ามาอีกครั้งเดียว **หมายความว่ามีจิตใจอยู่ในระดับสูง; ถึงกับว่าจะเวียนมาสู่โลกของกามารมณ์นี้เพียงครั้งเดียวแล้วไม่มาอีก.** เปรียบเทียบว่าคนธรรมดาจมอยู่ในกามารมณ์ พระโสดาบันสูงขึ้นไปจากกามารมณ์ในระดับหนึ่ง; แต่ยังเวียนมาอยู่ในกามารมณ์หรือโลกที่เต็มไปด้วยกามารมณ์นี้ ๒–๓ ครั้ง หรือ ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก. แต่พระสกิทาคามีนี้มาครั้งเดียวคือจะมีจิตใจหวนมาสู่โลกของกามเพียงครั้งเดียวแล้วไม่มาอีก. ส่วนพระอนาคามีถัดไปนั้นละกิเลสได้อีก ๒ อย่างเป็นละได้ ๕ อย่าง นี้เรียกว่า**พระอนาคามี นี้แปลว่าผู้ไม่มา ผู้ไม่กลับมา หมายความว่ามีจิตใจสูงจนไม่วกกลับมาสู่โลกของกามารมณ์อีกเลย.** ที่นี้ถ้าละได้อีก ๕ อย่าง ที่เหลือเป็นละหมดทั้ง ๑๐ อย่างก็เป็น **พระอรหันต์ แปลว่าผู้สมบูรณ์ถึงที่สุด.**

เรื่องกิเลส ๑๐ อย่างนี้ ไปหาศึกษาเอาได้จากหนังสือหนังหาตำรับตำราใจความย่อ ๆ ก็มีว่า:

๑. "**สักกายทิฏฐิ**" ความสำคัญมั่นหมายว่ามีตัวตนที่ร่างกายนี้.

๒. "**วิจิกิจฉา**" ความลังเลไม่แน่ใจในเรื่องของชีวิต ในเรื่องของธรรมะ ปุถุชนเป็นผู้ที่ไม่แน่ใจว่าจะเอาธรรมอะไรแน่ก็ยังไม่แน่ใจ หรือเกิดมาเพื่ออะไรก็ยังไม่แน่ใจ สงสัยในเรื่องความดับทุกข์อยู่เรื่อย นี่เรียกว่าวิจิกิจฉา.

อันที่ ๓ "**สีลัพพตปรามาส**" คือความปฏิบัติอย่างงมงาย ที่ทำมาจนชินตามวิสัยของปุถุชน นี่เรียกว่าสีลัพพตปรามาส. ถ้าละได้ทั้ง ๓ อย่างแรกนี้ เป็นพระ

โสดาบัน. ที่นี้ถ้าว่าละ ๓ อย่างนี้ได้ด้วยแล้วยังมีกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ โดยทั่ว ๆ ไปเบาบางบ้างด้วยแล้วก็เป็นพระสกิทาคามี.

ที่นี้ถ้าหากว่าละได้อีก ๒ อย่างคือ ละกามราคะกับ ปฏิฆะ. อันที่ ๔ เรียกว่า **กามราคะ** คือจิตใจที่เยื่อใยอยู่ในกาม.

ปฏิฆะ คือความ รู้สึกที่ขัดใจ เป็นความหงุดหงิดเป็นอันที่ ๕.

ถ้าละได้ทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นพระอนาคามีที่เหลืออีก ๕ อย่างสูงขึ้นไป.

อันที่ ๖ คือ **รูปราคะ** นี้คือไม่กำหนัดยินดีในกาม แต่กำหนัดยินดีในความสุข ที่เกิดมาจากรูปอันบริสุทธิ์ไม่เกี่ยวกับกาม เรียกว่ายินดีในความสุขที่เกิดจากรูปบริสุทธิ์ จะยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่น คนที่ไม่หลงใหลในกาม แต่หลงใหลในของบริสุทธิ์ ของที่ตนรักตนชอบเช่น ของที่มีค่ามาก เป็นต้นไม้ หรือ ว่าเป็นเครื่องใช้ที่เขานิยมเล่นกันเป็นวัตถุศิลปะอะไรก็ตามที่ไม่เกี่ยวกับกามเลย อย่างนี้ก็ยังเรียกว่าพอจะสงเคราะห์ได้ แต่ที่จริงนั้นเขาเล็งถึงความสุขที่เกิดมาจากรูปฌาน คือทำสมาธิโดยมีรูปบริสุทธิ์เป็นอารมณ์ ที่เปรียบให้เห็นนั้นหมายความว่า คนทั่ว ๆ ไปเขาต้องมีอะไรเกี่ยวกับกามเสมอ. ที่นี้กิเลสอันนั้นหมดไปแล้วจริง แต่ยังมีกิเลสที่เป็นราคะอย่างอื่นเป็นไปในรูปบริสุทธิ์ไม่เกี่ยวกับกามนี้ต้องละอีกทีหนึ่ง เป็นข้อที่ ๖.

ข้อที่ ๗ เรียกว่า "**อรูปราคะ**" ความสุขเกิดจากสิ่งที่ไม่มีรูปเลย; เมื่อตะกี้นี้มีรูป เดี๋ยวนี้ไม่มีรูปเลย นี่ยิ่งเหนือกามขึ้นไปอีก, แล้วก็ไม่มีรูป เช่นความสุขที่เกิด

มาจากสมาธิ ที่เอาสิ่งที่ไม่มีรูปมาเป็นอารมณ์ เช่นอรูปฌานเปรียบเหมือนคนมัวเมาในสิ่งที่ไม่มีรูปอย่างยิ่ง เช่นชื่อเสียง เช่นอะไรที่เป็นอุดมคติอย่างยิ่ง ทำนองนี้ก็พอเทียบกันได้แต่ไม่ตรง; ที่ตรงตัวเขาหมายถึงความสุข ที่เกิดจากสิ่งซึ่งไม่มีรูปนี่ข้อที่ ๗ ก็ละได้.

ข้อที่ ๘ "**มานะ**" ความสำคัญมั่นหมายเกี่ยวกับตัวเองว่าเรามีตัวเรา: เราเสมอกับเขา เราดีกว่าเขา เราเลวกว่าเขา แล้วแต่จะเรียงลำดับ, เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เขาเลวกว่าเรา อย่างนี้เรียกว่าเป็นมานะหมด. ภาษาบาลีเป็นอย่างนี้ไม่เหมือนกับภาษาไทย เพราะคำว่ามานะก็หมายถึงสำคัญมั่นหมายตัวเองว่าเป็นอย่างไร สำคัญว่าดีกว่าเขา มันก็เกิดความรู้สึกไปอย่างหนึ่งที่เป็นการทะนงตัวหยิ่งจองหอง; เสมอกับเขาก็เกิดความรู้สึกไปในทางแข่งดี; ที่ต่ำกว่าเขาก็รู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจ คิดจะทำลายเขา คือแข่งดีไปอีก อีกอย่างหนึ่งก็ได้เหมือนกัน อย่างนี้เป็นมานะหมด. ที่นี้ละเอียดลงไปทุกที ละได้ยาก ก็ต้องละเอียดเป็นอย่างที่ ๙.

อันที่ ๙ เรียกว่า "**อุทธัจจะ**" คือจิตใจกระเพื่อมด้วยความทึ่งที่สนใจนั่นสนใจนี่, ฟุ้งซ่าน.นี่หมายถึงบุคคลชั้นสูงสุดที่เป็นพระอรหันต์ไม่มีอะไร ที่จะทำให้ท่านทึ่งหรือสนใจหรือว่าสนใจจนถึงกับมีความกระเพื่อมของจิตใจ ซึ่งเป็นความทุกข์ชนิดหนึ่งเป็นธรรมดา เรียกว่าอุทธัจจะ แปลว่าความที่มันพลุ่งขึ้นมันฟุ้งขึ้น.

อันสุดท้ายอันที่ ๑๐ เรียกว่า "**อวิชชา**" ความไม่รู้ความปราศจากความรู้ที่ถูกต้อง.

ละหมด ๑๐ อย่างนี้เป็นพระอรหันต์ นี้เรียกว่าเป็นบุคคลที่ดับทุกข์สิ้นเชิง.

ความเป็นอย่างนั้นของท่านก็เรียกว่ามรรคผล ความเป็นอย่างนั้นของพระโสดาบัน ความเป็นอย่างนั้นของพระสกิทาคามี ความเป็นอย่างนั้นของพระอนาคามี ความเป็นอย่างนั้นของพระอรหันต์ นั้นคือตัวมรรคผล และสูงสุดอยู่ที่พระอรหันต์ คือหมดกิเลสสิ้นเชิง. ที่นี้ที่เรียกว่าพระพุทธเจ้า หรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นพระอรหันต์เหมือนกัน แต่ว่าแปลกอยู่หน่อยหนึ่งตรงที่ว่าท่านทำของท่านเอง คือค้นหาเองและรู้เองตรัสรู้เอง นี้เรียกว่าสัมมาสัมพุทธเจ้า เรียกเต็ม ๆ ว่า "อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า" คือพระอรหันต์ซึ่งตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง. ส่วนพระอรหันต์นอกนั้นเป็นสาวก ไม่ได้ตรัสรู้เองก็เรียกว่าอรหันต์เฉย ๆ ตามธรรมดา.

และยังมีคำอื่นอีกเรียกว่าพระปัจเจกพุทธเจ้า นี้ก็เป็นพระอรหันต์; แต่ว่าการตรัสรู้เองของท่านนั้นเป็นไปอย่างแคบ สอนคนอื่นไม่ได้. ส่วนพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นการตรัสรู้ของท่านกว้างขวาง ท่านสอนผู้อื่นได้ มีสมรรถภาพในการสอนผู้อื่นได้รอบตัว. สำหรับพระปัจจเจกพุทธเจ้านั้นไม่ใช่ว่าจะสอนไม่ได้เสียเลย; สิ่งใดที่สะดวกที่คล่องอยู่ ท่านก็พูดให้ฟังได้ แต่ว่าเป็นส่วนน้อยหรือเท่าที่ถนัดหรือเท่าที่สะดวก; เพราะไม่ได้ตั้งพิธีหรือไม่ได้เตรียมมาสำหรับเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. อย่างยืดยาว ซึ่งเขาเรียกว่าสร้างบารมี ฉะนั้น ท่านจึงเป็นพระพุทธเจ้า ชนิดที่ตรัสรู้เองเฉพาะตน; ทั้งหมดนี้เป็นพระอรหันต์ ถึงขั้นสุดท้ายของการดับทุกข์ นี้เรียกว่าเรื่องความดับทุกข์.

ถ้าเราดูที่ตัวธรรมะจะพบเป็นความดับทุกข์มาเป็นขั้น ๆ ถึง ๔ ขั้น, เรียกว่า: โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกิทาคามิมรรค สกิทาคามิผล ดังที่กล่าวมาแล้ว. ถ้าเราเพ่งที่ตัวบุคคล เราเรียกว่าพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี

พระอรหันต์. นี่แหละความดับทุกข หรือภาวะของความดับทุกข์ เหล่านี้สำเร็จมาจากการดับตัณหาหรือกิเลส เพราะในอริยสัจจข้อที่ ๒ ก็บอกแล้วว่า เหตุให้เกิดทุกข์คือกิเลส ดังนั้นไม่ต้องมีเหตุผลอะไรมากไปกว่าว่า เมื่อดับที่เหตุ ผลมันก็ต้องดับ; **เมื่อทุกข์เกิดมาจากเหตุคือกิเลส การดับกิเลสก็คือการดับทุกข์.**

เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่าความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น ก็คือความดับแห่งกิเลส; ถ้าเราเรียกกิเลสนั้นว่าตัณหา ก็หมายความว่าดับตัณหานั่นเอง. แล้วแต่ว่าเราจะเรียกชื่อกิเลสว่าอะไร เพราะกิเลสมีชื่อมากมายเหมือนที่ได้บรรยายให้ฟังแล้วในคราวก่อน. แต่ส่วนใหญ่ท่านเล็งถึงตัณหา เพราะเป็นคำที่คนทั่วไปจะฟังได้ง่ายที่สุด และมันอยู่ในระยะใกล้ที่สุด; ความอยากนี่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ นี่พูดกันในระยะใกล้ที่สุด, ถ้าจะถอยหลังไปถึงอวิชชามันยังไกล บางคนฟังไม่รู้เรื่อง หรือขยับออกไปถึงอุปาทาน ที่ใกล้ความทุกข์หนักขึ้นไปอีก มันก็ชิดเกินไปจนคนบางคนเข้าใจยาก แต่ที่แท้มันถูกทั้งนั้น; **เหตุให้เกิดทุกข์นี้จะเรียกว่าตัณหาก็ได้ จะเรียกว่าอุปาทานก็ได้ เพราะว่าตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน หลังจากเกิดอุปาทานก็เป็นภพ เป็นชาติซึ่งเป็นความทุกข์.**

ที่นี้ตัณหามันมีรก รากมา จาก อวิชชา ถ้าตัด อวิชชา เสียได้ ตัณหา ก็ไม่เกิด เหมือนกัน; เพราะฉะนั้นอย่าได้เข้าใจผิดว่าเป็นคนละเรื่อง หรือฟังชื่อมันต่างกันแล้วเห็นเป็นคนละเรื่อง, ให้เข้าใจว่ากิเลสเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดับกิเลสก็เป็นดับทุกข์ กิเลสมีชื่ออย่างไรก็แล้วแต่กรณีที่เราจะเพ่งเล็ง; โดยปกติโดยทั่วไปเล็งเอาตัณหา คือความอยากด้วยอำนาจของอวิชชา. นี่เรียกว่าส่วนที่เป็นความดับทุกข์เป็นอริยสัจจข้อที่ ๓ และเป็นเพียงหลัก.

อริยสัจจข้อที่ ๔ ซึ่งเป็นการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์โดยตรงนั้น ก็ได้บอกแล้วเมื่อตะกี้ว่าเรียกว่า “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” แปลว่าข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์. ปฏิปทา แปลว่าข้อปฏิบัติ, คามินี แปลว่าเครื่องให้ถึง, นิโรธ แปลว่าดับสนิท, ทุกข แปลว่าทุกข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา; ภาษาบาลีต้องย้อนมาจากทางหลัง: ปฏิปทา—ปฏิบัติ, คามินี—เครื่องให้ถึง, นิ-โรธ-ความดับสนิท, ทุกข—แห่งทุกข์. แปลมาจากทางหลังเป็นอย่างนี้. เรียกชื่ออย่างนี้ เป็นการเรียกชื่อตามบาลีโดยตรง แปลว่าเรียกชื่ออย่างหลักวิชาที่สุดแล้ว ตามตัวบทที่สุดแล้วเรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา; ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์.

ที่นี้ยังมีชื่ออย่างอื่นเช่นเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา”; ปฏิปทาแปลว่าข้อปฏิบัติ มัชฌิมาแปลว่ามีในท่ามกลาง คืออยู่ตรงกลาง; นี้หมายความว่าไม่เอียงไปฝ่ายกามารมณ์ และไม่เอียงไปฝ่ายทนทุกข์ทรมานร่างกาย, เหมือนกับที่ได้กล่าวในวันก่อน ให้รู้ถึงการปฏิบัติของศาสนาอื่น ลัทธิอื่นนอกจากพุทธศาสนาในยุคนั้น; พวกหนึ่งเอียงไปทางกามารมณ์จนเอากามารมณ์สูงสุดเป็นนิพพาน นี่พวกหนึ่งเรียกว่าเอียงซ้ายก็แล้วกัน; ที่นี้อีกพวกหนึ่งเอียงขวาหมายความว่า ทรมานร่างกายอย่างเดียวอย่าให้มันมีความสามารถ ที่จะไปเกี่ยวข้องกับกามารมณ์ได้ อย่างนี้มันเอียงขวาจัด.

ที่นี้พุทธศาสนาไม่ไปข้องแวะกับ ๒ อย่างนี้เลย หลีกตัวออกไปเสียเรียกว่าไปอยู่ตรงกลาง ไม่เข้าข้างไหน อย่างนี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา; เราเคยได้ยินได้ฟังกันทั่วไปว่า พระพุทธศาสนานี้เป็นสายกลาง หมายความอย่างนี้ ไม่หย่อนไม่ตึง เดี๋ยวเราก็จะเข้าใจกันได้ว่ามัชฌิมาอย่างไร.

ที่นี้ควรได้ฟังคำอีกคำหนึ่งว่า อริโยอัฏฐังคิโกมรรคโค เรียกติดกันว่า

อริยอัฏฐังคิกมรรคะ แปลว่าหนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์แปด. มรรคะ แปลว่าหนทาง อริยแปลว่าประเสริฐ, อัฏฐังคิกแปลว่าประกอบไปด้วยองค์แปด; หมายความว่าข้อปฏิบัตินี้ เปรียบเหมือนหนทาง; มีอยู่สายเดียว แต่ประกอบไปด้วยองค์ประกอบแปดองค์ แล้วก็ประเสริฐคืออริย อันเป็นอริย. คำว่าอริยะได้บอกกล่าวแล้ววันก่อนว่า ที่แปลว่าประเสริฐนั้นมันหมายความตามตัวหนังสือว่า ไปจากข้าศึก ข้าศึกคือกิเลสและความทุกข์. ฉะนั้นหนทางนี้ประกอบไปด้วยองค์แปดแล้วก็ไปเสียจากข้าศึก คือกิเลสและความทุกข์.

นี้ขอให้ท่านเข้าใจว่า ตัวพุทธศาสนามีชื่อแปลก ๆ อย่างนี้ นี่คือตัวแท้ของพุทธศาสนา แต่มีชื่อว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค บางทีพระพุทธเจ้าท่านเรียกสั้น ๆ ว่าพรหมจรรย์ก็มี เช่น ตรัสว่า ไป ไปประกาศพรหมจรรย์ อย่างนี้หมายว่าไปประกาศ อริยอัฏฐังคิกมรรค ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนาให้แก่ประชาชน. ใช้คำว่าไปประกาศพรหมจรรย์ นั้นหมายถึงตัวพระพุทธศาสนาทั้งนั้น ; ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาก็ตาม, มัชฌิมาปฏิปทาก็ตาม, อริยอัฏฐังคิกมรรคก็ตาม, นี่คือตัวแท้ของพุทธศาสนา คือตัวการปฏิบัติ.

ทำไมจึงพูดอย่างนี้ ทำไมจึงไม่พูดถึงคำสั่งสอน ; เพราะว่าตัวแท้ของศาสนาตัวจริงของศาสนา อยู่ที่การปฏิบัติ ไม่ได้อยู่ที่คำสั่งสอน. ถ้ามีแต่คำสั่งสอนและความรู้ แล้วหยุดเสียแล้ว ไม่ใช่พุทธศาสนาเลย ; อย่าได้เข้าใจว่าตัวคำสอนนั้นเป็นตัวศาสนา นั้น เป็นการเข้าใจผิดอย่างยิ่ง แต่ก็มีคนเข้าใจ อย่างนั้น อยู่มากที่แท้เล็งถึงตัวการปฏิบัติโดยตรง. ที่นี้มันมี คำสอนรวมอยู่ในตัว เพราะว่าเมื่อปฏิบัติได้ มันก็หมายความว่ามีความรู้เรื่องนั้นอยู่แล้ว จึงปฏิบัติได้และปฏิบัติถูก ;

ฉะนั้นตัวการปฏิบัติ มันดึงเอาตัวความรู้มาด้วยเท่าที่จำเป็น เท่าที่พอดีเท่านั้น ไม่มากไม่น้อย. ที่นี้การศึกษาเล่าเรียนนั้นเกินเพื่อไปกี่ร้อยเท่าก็ได้. อย่างนี้ไม่เป็นตัวพุทธศาสนาไปได้ วิชาความรู้นั้นเพื่อจนไม่เป็นการปฏิบัติไปในที่สุดอย่างนี้ไม่ใช่ตัวพุทธศาสนา ตัวการปฏิบัติที่เรียกว่าอริยอัฏฐังคิกมรรคนี้ มีขึ้นมาเมื่อไรนั้นแหละเป็นตัวศาสนา.

ฉะนั้นถ้าท่านอยากจะมีตัวศาสนา มีพระพุทธศาสนา หรือปฏิบัติตัวพุทธศาสนา ท่านก็ต้องปฏิบัติอริยอัฏฐังคิกมรรคนี้ ที่เรียกว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ที่ประกอบไปด้วยองค์ ๘ ไปจากข้าศึก เป็นทางสายกลาง.

ที่นี้คำธรรมดาเรียกกันว่ามรรค ในฐานะที่ท่านทั้งหลายเป็นนักศึกษา อย่าได้เรียกสะเพร่า ๆ ไปตามคนมักง่าย. คนมักง่ายมีอยู่มากมาย เรียกมรรคนี้ว่ามรรค ๘; นี้มันผิด มันย่อเอาเอง ที่ถูกนั้นต้องว่ามรรคมีองค์ ๘. องค์นี้เท่ากับ Factor; คือเป็นส่วนประกอบ, มรรคนี้เดี่ยว, สายเดียวทางเดียว แต่ประกอบไปด้วย Factor ๘ ซึ่ง เราจะได้กล่าวกันต่อไปข้างหน้า. เพราะฉะนั้นจึงมีชื่อเรียกที่รัดกุมอีกชื่อหนึ่งว่า "**เอกายนมรรค**" หนทางเส้นเดียวแห่งบุคคลผู้เดียว เดินไปสู่จุดหมายปลายทางเพียงอย่างเดียวคือนิพพาน. ทางนี้เส้นเดียวประกอบไปด้วยองค์ ๘ สำหรับคน ๆ เดียวเดิน เดินแทนกันไม่ได้ แล้วก็ไปสู่จุดหมายปลายทางเพียงอย่างเดียว คือพระนิพพาน, นี่ท่านใช้คำว่าเอกายนมรรคไปคนเดียว, เส้นเดียว, เป็นที่ไปแห่งบุคคลคนเดียว, ไปสู่จุดหมายปลายทางเพียงอย่างเดียว เราจะเสียเหลี่ยมของนักศึกษา ถ้าไปพูดว่ามรรค ๘ หรืออะไรอย่างนี้ มันจะต้องมีการศึกษาพูดจาถกเถียงกัน แม้แต่ในเรื่องอรรถคดี บนโรงบนศาลบางทีก็พาดพิงถึงคำ

เหล่านี้ จะต้องเรียกให้ถูกต้องว่า มรรคมีองค์ ๘ เสมอเหมือนกันว่าหนทางสายเดียว แต่ต้องประกอบไปด้วยคุณสมบัติทั้ง ๘ อย่างมันจึงจะสำเร็จประโยชน์ในการเดิน.

เราจะได้ดูกันถึงคำว่าองค์ ๘ ต่อไป แต่ในที่นี้เราจะได้พิจารณากันถึงแต่ชื่อของมัน ที่เรียกรวม ทั้งหมด. เท่าที่ กล่าวแล้ว ทั้งหมดนี้ เรียกว่า เรารู้จักชื่อโดยพยัญชนะ ของคำว่า " มรรค " มรรคแปลว่าหนทางประกอบไปด้วยองค์ ๘ สำหรับบุคคลผู้เดียวเดินไปสู่นิพพาน.

ที่นี้ถ้าเราจะเล็งไปถึงตัวการปฏิบัติ หรือความหมายของคำว่า **มรรค** เมื่อตะกี้นี้ เป็นคำแปลตามตัวพยัญชนะ ; คำแปลตรง ๆ ตามตัวอักษรไม่ใช่ความหมาย. ที่นี้เราจะเอาความหมายโดยเล็งไปถึงตัวจริงหรือของเรื่องว่ามันหมายถึงอะไร. พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้หลายอย่าง แต่อย่างที่สำคัญที่สุดนั้น ท่านเรียกว่า **การเป็นอยู่โดยชอบ** ท่านผู้ใดก็ตาม เป็นอยู่โดยชอบก็เรียกว่าเป็นผู้เดินทางไปตามมรรคมีองค์ ๘. ประโยคเต็ม ๆ พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า " **ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเหล่านี้จักเป็นอยู่โดยชอบไซร้ โลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์** ; " ถ้ามีการเป็นอยู่โดยชอบ โลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์. **ที่นี้การเป็นอยู่โดยชอบก็คือปฏิบัติตามมรรคมีองค์แปดประการ** ; นั่นแหละเรียกว่าเป็นอยู่โดยชอบเป็นความถูกต้อง ๘ ประการอยู่เรื่อย เป็นอันเดียวกันอยู่เรื่อย.

ที่นี้เราดูกันถึงคำว่าโดยชอบ หรือความถูกต้องที่เรียกว่าสัมมา, สัมมาแปลว่าถูกต้อง หรือโดยชอบ มิจฉาแปลว่าผิด หรือโดยผิด **องค์ที่ ๑** เรียกว่าสัมมา-

ทิฏฐิ มีความคิดเห็นถูกต้อง, **องค์ที่ ๒** เรียกว่า **สัมมาสังกัปปะ** มีความปรารถนาถูกต้อง, **องค์ที่ ๓** เรียกว่า **สัมมาวาจา** มีการพูดจาถูกต้อง, **องค์ที่ ๔** เรียกว่า สัมมากัมมันตะ มีการกระทำถูกต้อง, **องค์ที่ ๕** เรียกว่า **สัมมาอาชีวะ** การเลี้ยงชีวิตหรือดำรงชีวิตถูกต้อง, **องค์ที่ ๖ สัมมาวายามะ** ความพากเพียรถูกต้อง, **องค์ที่ ๗ สัมมาสติ** คือสติถูกต้อง ดำรงความรำลึกประจำใจไว้ถูกต้อง นี่เรียกว่าสัมมาสติ, **องค์สุดท้ายที่ ๘** เรียกว่าสัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นอย่างถูกต้อง ท่านจะสังเกตเห็นได้ว่ามันมีคำว่าสัมมจ ๆ อยู่ข้างหน้า นี้แปลว่าความถูกต้อง.

ทีนี้เราดูว่ามันมี รูปโครง อย่างไร ท่าน จะพบว่า มันมี รูปโครง ๓ อย่าง อย่างแรกคือความถูกต้องของความเชื่อ ความคิดเห็นหรือสติปัญญา ความเชื่อก็ตาม ความเห็นก็ตาม ความรู้ก็ตาม นี้รวมเรียกว่า ทิฏฐิ. ความถูกต้องของความเชื่อความคิดความเห็นนี้ เราขยายเป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ คือตัวความเห็นถูกต้อง และความปรารถนาถูกต้อง ; ทิฏฐิ แปลว่าความเห็นก็จริง แต่ว่ามันหมายถึงความเชื่อก็ได้, หมายถึงความเข้าใจก็ได้, ตลอดถึงสติปัญญาความรู้ก็ได้, มันเรียกว่าเป็นเรื่องเดียวกับทิฏฐิ จงเรียกว่าความถูกต้องของความเชื่อหรือทิฏฐินี้พวกหนึ่ง คือสัมมาทิฏฐิกับสัมมาสังกัปปะ ความถูกต้องของความเห็น และความถูกต้องของความปรารถนานี่พวกหนึ่ง. ทีนี้พวกถัดไปคือพวกความถูกต้องของความประพฤติทางกายหรือทางภายนอก มีอยู่ ๓ คือ: สัมมาวาจาการพูดจาถูกต้อง, สัมมากัมมันตะทำการงานทางกายถูกต้อง, สัมมาอาชีวะ หาเลี้ยงชีวิตโดยถูกต้อง. ทีนี้พวกที่ ๓ ความถูกต้องของการใช้กำลังจิต ระวังให้ดีอย่าให้ปนกันยุ่ง. อันแรกความถูกต้องของความเชื่อความรู้ ความเข้าใจ อันที่ ๒ ความถูกต้องของความประพฤติ อันที่ ๓ ความถูกต้องของการใช้กำลังใจ ; นี้ได้แก่สัมมาวายามะ, สัมมาสติ, สัมมาสมาธิ,

สัมมาวายามะ นี้มันเรียกความพากเพียรก็จริง แต่หมายถึงใจ ไม่ใช่หมายถึงร่างกายเขาจึง จัดไว้ใน พวกใจ ตัว วายามะหมายถึง คุณธรรมทางใจ ที่เบื่นความพากเพียรบากบั่นกล้าหาญ, เข้มแข็ง, อดทน, อะไรก็ตาม รวมอยู่ในคำนี้หมด และสตินั้นหมายถึงการมีความรู้สึกตัว รำลึกถูกต้องอยู่เสมอ ไม่ให้เผลอไม่ให้พลาด; สมาธิ นี้ประมวล กำลังใจ ทั้งหมดทั้งสิ้น แล้ว ส่องลงไป ที่อะไรก็ เพื่อให้สิ่งนั้นมันสมบูรณ์ กระทำอย่างเต็มที่ นี่ความถูกต้องอย่างนี้ แยกออกเบื่น ๘ ส่วน เรียกว่า องค์ ๘ ของมรรค.

ท่านควรจะท่องจำจนขึ้นใจ ความถูกต้อง ๘ ประการนี้ ความถูกต้องของความคิดเห็น ความถูกต้องของความปรารถนา ความถูกต้องของการพูดจา ความถูกต้องของการงานทางกาย ความถูกต้องของการหาเลี้ยงชีวิต, ความถูกต้องของความพากเพียรบากบั่น, ความถูกต้องของการดำรงสติ, ความถูกต้องของการตั้งใจมั่น หรือระดมกำลังใจทั้งหมดลงไป.

พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสเรื่องนี้ไว้เบื่นกลางที่สุด ใช้ได้แก่คนทุกคนแม้แต่เด็ก ๆ คนหนุ่มสาว คนแก่ คนเฒ่า กระทั่งคนอยู่ที่บ้านเบื่นชาวโลก หรือคนอยู่ที่วัด คนอยู่ป่าเบื่นผู้ปฏิบัติธรรม ใช้หลักอันนี้เหมือนกันหมด นี่เบื่นตัวศาสนาอย่างนี้.

ที่นี้ที่ว่า **เบื่นอยู่โดยชอบโลกจะไม่ว่างจากพระอรหันต์** ก็หมายความว่าถ้าอยู่ด้วยความถูกต้อง ๘ ประการนี้แล้ว **โลกไม่ว่างจากพระอรหันต์ ไม่ว่าใคร, ขอให้อยู่โดยชอบด้วยหลักนี้เรื่อย ๆ ไป บุคคลนั้นจะสะอาดบริสุทธิ์ยิ่งขึ้นทุกที จะมีความรู้สว่างไสวขึ้นทุกที จะมีความสุขเพิ่มขึ้นทุกที จนในที่สุดเบื่นพระอรหันต์.**

ข้อนี้เข้าใจได้ด้วยการเปรียบเทียบไม่ยาก เพราะว่า**เมื่อท่านอยู่ด้วยความถูกต้อง ๘ ประการนี้แล้ว กิเลสในสันดาน หรือเชื้อของกิเลสในสันดานนั้นไม่มีทางที่จะได้กินอาหาร** นี่จำคำอุปมาอย่างนี้ไว้ก็ดี เมื่อคนเราอยู่ด้วยความถูกต้อง โดยเฉพาะความถูกต้อง ๘ ประการ ตามหลักพระพุทธศาสนานี้; กิเลสส่วนลึกที่เป็นเชื้ออยู่ในสันดาน ไม่ได้กินอาหารขาดอาหาร จะไม่ได้อาหารของกิเลสทั้งทางตา, ทั้งทางหู, ทั้งทางจมูก, ทั้งทางลิ้น, ทั้งทางกาย, ทั้งทางใจเอง เพราะความถูกต้อง ๘ ประการนี้ ตัดรอนบั่นกันเสียบ้าง บีดกันเสียบ้าง ล้อมรั้วเสียบ้าง กิเลสไม่ได้กินอาหารก็เรียกว่าเหี่ยวแห้งลง เหือดแห้งลง ๆ ๆ และสิ้นไปในที่สุด ซึ่งเป็นโอกาสสุดท้าย นี่จึงทำให้มีพระอรหันต์เกิดขึ้น คือเป็นบุคคลสมบูรณ์เต็มเปี่ยมของความดับทุกข์.

เราควรจะสนใจคำว่า มรรคมีองค์ ๘ หรือความถูกต้อง ๘ ประการนี้ คือรวมกันเข้าเป็นเส้นทางสายเดียว. ถ้าเราแยกทางถูกต้องไปเป็นอันหนึ่ง ๆ แล้วมันไม่เรียกว่ามรรค; ขอให้เข้าใจว่าไม่เรียกว่ามรรค เรียกตามชื่อนั้น ๆ ไปเลย เป็นหนึ่งเป็นสองอะไรไปเลย ต่อเมื่อเอามาควั่นเป็นอันเดียวเหมือนกับเชือก ๘ เกลียวเป็นทางเส้นเดียวจึงจะเรียกว่ามรรค. ฉะนั้นจึงขอร้องว่าอย่าไปเรียกตาม ๆ เขาด้วยความมักง่าย ว่ามรรค ๘ เพราะถ้ามรรคมีตั้ง ๘ แล้วเราจะเดินอย่างไร ถ้ามรรคมีตั้ง ๘ เส้นขนานกันไปก็เดินไม่ไหว เพราะปลายทางไม่รวมกัน แล้วจะไปเดินตั้ง ๘ เส้น อย่างไร วิ่งไปวิ่งมาทั้ง ๘ เส้น มันก็เป็นเรื่องเสียสติ; ฉะนั้นการพูดว่ามรรค ๘ นี้ มันเป็นคำพูดที่มักง่าย และผิด ต้องพูดว่ามรรคมีองค์ ๘เสมอ อย่างนี้เป็นตัวศาสนา เป็นตัวพรหมจรรย์.

ที่นี้ควรเข้าใจต่อไปอีกว่ามรรคมีองค์ ๘ นี้ ๘ ส่วนนี้ บางทีไปเรียกเสียอย่าง

อื่น ซึ่งท่านก็คงจะได้ยินคุ้นหูมากที่สุด คือคำที่ตามวัดวาอารามเรียกกันว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นหมายความว่าเอา ๒ องค์แรก คือเข้าใจถูกต้อง กับปรารถนาถูกต้อง นั้นไปเป็นปัญญา; และ ๓ องค์ถัดไป คือพูดจาถูกต้อง การงานถูกต้อง เลี้ยงชีวิตถูกต้อง ๓ อย่างนี้เป็นศีล; แล้วอีก ๓ อันสุดท้ายคือ พากเพียรถูกต้อง สติถูกต้อง สมาธิถูกต้อง นี้เป็นสมาธิ; จึงได้เป็นปัญญา ศีล สมาธิ แต่ไปเรียกกลับกันเสียว่าเป็น ศีล สมาธิ ปัญญา ข้อนี้มีความสำคัญที่จะต้องเข้าใจไว้.

เราจะเห็นว่าพระพุทธเจ้า ท่านได้วางลำดับไว้ว่า สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกับโป เอาปัญญามาข้างหน้า ๒ อันแรกเป็นปัญญา ดูให้ดีเถอะ แล้ว ๒ อันถัดไป เป็นศีล แล้ว ๓ อันถัดไปเป็นสมาธิ จะเห็นได้ว่าปัญญาแล้ว ศล แล้วสมาธิ แต่ทำไมชาวบ้านร้านตลาด มาพูดกันว่า ศีล สมาธิ ปัญญา; นี้ควรจะเข้าใจถึงวิชาการอื่น ๆ ด้วยว่า เมื่อเราพูดอย่างวิธีของทฤษฎีนั้น เรามักจะพูดอีกอย่างหนึ่ง และเมื่อพูดถึงทางปฏิบัติแล้วเราพูดอีกอย่างหนึ่ง เรื่องเดียวกันก็ได้ แก่เรื่องมรรคนี้ ถ้าพูดทางทฤษฎีพูดเป็นศีลสมาธิปัญญา เอาศีล ขึ้นมาก่อน แล้วสมาธิ แล้วปัญญา. นี่พูดเรื่องทฤษฎี คือเอาที่ต่ำ ๆ ที่สุดมาเป็นอันแรก แล้วสูงขึ้นมา ๆ จนถึงที่สุด แต่พอพูดทางปฏิบัติไม่ใช่อย่างนี้ มันกลายเป็นว่าต้องเอาปัญญามาข้างหน้า แล้วจึงถึงศีล แล้วจึงถึงสมาธิ. ถ้าปัญญาไม่มาข้างหน้ามันมีผลเป็นว่าไม่รู้จะปฏิบัติศีลอย่างไร, ปฏิบัติสมาธิอย่างไร, หรือว่าศีล สมาธิ นี้จะเข้ารก เข้าพงผิดลู่ผิดทางไปหมด; ฉะนั้นจึงต้องเอาปัญญานำหน้าเสมอ นี่แหละความงมงายของพุทธบริษัท ในพุทธศาสนามีมากมายเหลือเกิน เพราะว่าไม่เอาปัญญานำหน้า ไม่ยึดมั่น ถือมั่นหลักทฤษฎีเรื่องศีลสมาธิปัญญา; แล้วก้มหน้ากัมตารักษาศีลด้วยความงมงาย ก็ไม่เกิดสมาธิ และไม่เกิดปัญญา นั่นเรียกว่าไปทำผิดงมงาย เอาไขว้กันเสีย.

ตามหลักของการปฏิบัติต้องเอาปัญญานำหน้า เช่นเราจะเข้าไปในวัดไปเกี่ยวข้องกับศาสนา ต้องเอาปัญญาพาไป พอเราลงมือรักษาศีล ก็ต้องให้ปัญญานี้กำกับควบคุมชี้แจง หรือนำอยู่เสมอ จะทำสมาธิก็เหมือนกันต้องมีปัญญานำอยู่เสมอ. ถ้ามิฉะนั้นแล้วเราจะรักษาศีลเพื่อให้รวยให้มีโชคลาภ ตายแล้วไปสวรรค์ทำนองนี้มันเป็นเรื่องงมงาย ไม่ใช่รักษาศีลเพื่อฆ่ากิเลสเสีย; หรือว่าทำสมาธก็เหมือนกัน ถ้าปัญญาไม่นำหน้าแล้ว ก็ทำสมาธิเพื่อเห็นนั่นเห็นนี่ เป็นผู้มีตาทิพย์ หูทิพย์ มีอะไรเป็นเครื่องทำมาหากิน เป็นเรื่องผิดไปเลย; เอาเปรียบคนอื่นไปเลย; หรือแม้ที่สุดแต่ว่าจะเจริญสมาธิ เพื่อไปเกิดเป็นสัตว์พิเศษ เป็นพรหมเป็นอะไรนี้ก็ไม่ถูกเรื่อง **ทำสมาธิที่ถูกต้องเพื่อเป็นเครื่องมือให้ตัดกิเลสเหมือนกัน.**

ฉะนั้นเมื่อได้ยินว่าศีล สมาธิ ปัญญา ให้ถือว่าเป็นทฤษฎี; ถ้าเป็นปฏิบัติต้องเป็นปัญญา, แล้วเป็นศีล, แล้วเป็นสมาธิ. ที่นี้อาตมาแนะว่า ไม่ว่าในระบบไหนหมด ต้องเอาปัญญามาก่อน. ขอให้จำไว้ด้วย จะเป็นเครื่องทำอะไรที่ไม่ใช่เกี่ยวกับศาสนา ก็ต้องให้ปัญญามาก่อน นอกนั้นให้มาตามหลังปัญญา; ความเชื่อของเราต้องมาตามหลังปัญญา การกระทำต้องมาทีหลังปัญญา ให้ปัญญาเป็นแสงสว่างอยู่เรื่อย ๆ. เลยมีหลักกว้าง ๆ ว่า **ปัญญาประเสริฐกว่าคุณธรรมอย่างอื่น** เหมือนพระจันทร์เด่นกว่าดวงดาวทั้งหลาย ถ้ามีปัญญาแล้วมันจะดึงอะไรไปถูกทางหมด.

สำหรับศีล สมาธิ ปัญญา ที่วางไว้เป็นรูปทฤษฎีนี้ก็ไม่ใช่ว่าผิด; มันก็ถูกตามรูปของทฤษฎีคือเรียงลำดับจากต่ำไปหาสูง. แต่พอถึงที่ปฏิบัติแล้วต้องดึงปัญญามานำหน้า และปัญญานั่นแหละจะงอกงามพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป; เพราะว่ามีสมาธิแล้ว ปัญญายิ่งกลับงอกงามกว่าเดิม มันเพิ่มปัญญาให้เรื่อย, ฉะนั้นมันจึงเป็นทางก้าว

หน้าไปเรื่อย ปัญญาจูงให้ศีล สมาธิ เดินไปถูกทาง. เมื่อศีล สมาธิเดินไปถูกทางแล้ว มันเพิ่มกำลังให้แก่ปัญญาอีก สูงขึ้นไป; และเมื่อปัญญาสูงขึ้นไปมันก็จูงศีลจูงสมาธิได้ยิ่งขึ้นไป ศีล สมาธิ ที่ยิ่งขึ้นไป ก็เพิ่มกำลังให้แก่ปัญญาสูงขึ้นไปใหม่ ฉะนั้นจึงมีแต่สูงขึ้น ๆ ไป ก็สำเร็จประโยชน์ในการปฏิบัติ.

ที่นี้ถ้าพูดอย่างทฤษฎีก็พูดศีลสมาธิ ปัญญา ตามเขาก็แล้วกัน ไม่ต้องขัดคอใคร แต่พอถึงที่ปฏิบัติแล้วต้องดูว่าใครงมงายบ้าง ใครฉลาดบ้าง; คนงมงายก็มัวรักษาศีลจนตายก็ไม่มีศีล แล้วก็ไม่มีสมาธิ ไม่มีปัญญาเกิดขึ้นได้ ฉะนั้นเขาต้องทำให้ถูกต้อง ทำให้ถูกแก่เรื่อง โดยมีปัญญาเป็นเครื่องจูงทั้งหมด.

ที่นี้เมื่อพูดโดยตัวหนังสือเอาคำเป็นหลัก คำว่าศีลนี้ ก็เล็งถึงการปฏิบัติทางกาย ทางวาจา ระเบียบวินัยอะไรต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกายวาจาภายนอก, นี้เรียกว่าศีล. สมาธิเกี่ยวกับใจ ควบคุม กำลังใจ รวบรวมกำลังใจ ให้เป็นสมาธิ **เป็นสมาธิหมายความว่า มันบริสุทธิ์ด้วย, มันตั้งมั่นอย่างยิ่งด้วย, และมันพร้อมที่จะทำการงานด้วย นี่คือสมาธิ;** ไม่ใช่แข็งทื่อทำอะไรไม่ได้ กลับ active ว่องไวที่สุด ถ้าเป็นสมาธิ; ถ้าไม่เป็นสมาธิ ก็จะงุ่นง่าน ฉะนั้นสมาธิต้องบริสุทธิ์ด้วย ต้องตั้งมั่นด้วย ต้อง active ที่สุดด้วย บริสุทธิ์นี้เรียกว่า "บริสุทโธ" คือสะอาด ตั้งมั่นก็เรียกว่า "สมาหิโต" ไวต่อการงานก็เรียก "กัมมนิโย" คือ active ๓ ข้อนี้คือความหมายของคำว่าสมาธิ. ฉะนั้นถ้าท่านผู้ใดเคยเข้าใจผิดมาก่อนว่า สมาธิละก็ต้องหลับตาแล้วแข็งทื่อนั้นเป็นเรื่องเข้าใจผิด; สมาธิจะมีอยู่ในทุกการงานที่เคลื่อนไหว ที่กระทำอยู่ ที่คิดอยู่ แม้จะนั่งหลับตาอยู่ก็จริง ดูคล้ายกับแข็งทื่อนั้น แต่นั่นไม่ใช่แข็งทื่อ; ข้างในมันว่องไว มีกำลังมหาศาลในการคิดการพิจารณา นั่นสมาธิเป็นอย่างนั้น.

ปัญญาหมายความว่า รู้ ๆ สิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้อง คือว่าใจนี้มีความรู้ที่**เรียกว่าปัญญา: ว่าทุกอย่างเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ไปหลงยึดมั่นถือมั่นอย่างนี้เป็นปัญญายอด.** กระทั่งปัญญารู้ว่าทุกข์เป็นอย่างไร เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร ความดับทุกข์ เป็นอย่างไร ให้ถึงความดับทุกข์ เป็นอย่างไร นี้ก็เรียกว่าปัญญาด้วยเหมือนกัน.

ที่นี้ถ้าท่านจะเอาไปใช้เป็นหลักสากล เหมือนอย่างว่าเราไปเมืองนอกถูกคนต่างศาสนาถามว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ของแกนั้นคืออะไร ? เราต้องตอบให้เป็นความหมายที่สากลที่สุด **ศีล คือความประพฤติดีสมบูรณ์แล้ว, สมาธิคือการบังคับใจได้ตามต้องการ, ปัญญาคือเข้าใจสิ่งทุกสิ่งอย่างถูกต้อง.** นี่ขอให้คิดดูเถอะ ว่ามันจะสากลที่สุด สากลแก่ทุกศาสนา ไม่มีศาสนาไหนค้านได้ ถ้าเราพูดถึงศีล สมาธิ ปัญญา ในรูปนี้.

ที่นี้แม้ไม่ใช่เป็นศาสนา เป็นเรื่องวัฒนธรรมของประเทศอื่น กระทั่งเป็นวิทยาศาสตร์ก็ตามเถอะ จะเห็นว่ามันไม่มีทางจะค้านเลย ไม่มีทางจะค้านว่าหลัก ๓ อันนี้ใช้ไม่ได้ มันจะต้องยอมรับ ในแง่ของปรัชญาก็ต้องยอมรับ ในแง่ของศาสนาก็ต้องยอมรับ ในแง่ของศีลธรรมก็ต้องยอมรับ ในแง่ของวัฒนธรรมก็ต้องยอมรับ ว่านี่แหละมันพอ; พอที่จะทำให้มนุษย์เราเป็นผู้เจริญ มีอารยธรรม มีความสมบูรณ์ของความเป็นมนุษย์ **ศีลมีความประพฤติดีแล้ว ใครคัดค้านได้บ้าง สมาธิบังคับใจได้ตามต้องการ.**

เดี๋ยวนี้มนุษย์เรามีปัญหายุ่งยาก เพราะเราไม่สามารถบังคับใจให้ทำอะไร

ที่ควรทำและให้สม่ำเสมอตลอดไปได้ มีบ่ญหากันทุกคนในโลก แล้ว**บ่ญญาเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ถูกต้องอย่างนี้** มันกว้างเหลือเกิน คือทำอะไรได้หมด. ฉะนั้นพุทธศาสนาซึ่งมี ศีล สมาธิ บ่ญญา เบ็นหัวใจหรือเบ็นหลักนี้ จึงไม่ต้องหวั่นไหว ต่อการพิสูจน์ของใครยอมให้เขาพิสูจน์ แล้วเขาจะนับถือเรา. ซึ่งมีหลักประพฤติอย่างนี้ ไม่ใช่คนบ่าเถื่อน; และศาสนานี้ไม่ใช่ศาสนาของคนบ่า ทั้ง ๆ ที่มีอายุแก่กว่าศาสนาอะไร ๆ ในโลกนี้อยู่โดยมาก พระพุทธศาสนาต้องถือว่าอายุ ๒๕๐๘ บี่มาแล้ว ศาสนาอื่น ๆ ที่เผชิญหน้ากันอยู่ ยังไม่ถึงด้วยซ้ำไป แต่ทั้ง ๆ ที่เก่ามากอย่างนั้น ก็ยังไม่มีความเบ็นบ่าเถื่อนที่ตรงไหนให้เห็น เพราะความหมายคำว่า ศีล สมาธิ บ่ญญา ที่ถูกต้องท่านควรจะจดจำไว้ นี่เรียกว่า ศีล สมาธิ บ่ญญา อย่างสากลที่สุดแล้ว.

ที่นี้เฉพาะเรา ที่เบ็นพุทธบริษัทอยู่แล้ว เราจะมีความหมายอย่างไรให้กระชับเข้ามาอีก ในเรื่อง ศีล สมาธิ บ่ญญา ท่านลองพิ่งต่อไป. โดยเฉพาะเราที่จะต้องทำการงานเพื่อประเทศชาติ เพื่อมนุษย์ชาติ; ฉะนั้นลองจำไปใหม่ว่า **ศีล** คือการควบคุมตนเอง ให้ทำแต่สิ่งที่เบ็นหน้าที่, **สมาธิ** คือทำงานให้ดีที่สุด, **บ่ญญา** คือความไม่หลงยึดอะไรเอาว่า เบ็นตัวตนหรือว่าเบ็นของตน. นี่เบ็นอย่างกระชับที่สุดและสูงที่สุดด้วยในหมู่พวกเราที่เบ็นพุทธบริษัทอยู่แล้ว ศีล ควบคุมตนเองให้ทำแต่สิ่งที่เบ็นหน้าที่.

เมื่อพูดถึง**หน้าที่**ท่านต้องนึกถึงคำบรรยายครั้งแรกที่สุด ครั้งที่ ๑ ที่พูดถึงธรรมชาติ กฎธรรมชาติ หน้าที่ตามธรรมชาติ ถ้ายังไม่ลืมเสียจะเข้าใจทันทีว่าหน้าที่ตามธรรมชาติมีอะไรบ้าง. เรามีหน้าที่ตั้งแต่บริหารร่างกายให้มีชีวิตอยู่ และมีหน้าที่ประกอบการงาน ให้มันเจริญก้าวหน้าไปจนถึงดับทุกข์ได้ จนกระทั่งเบ็น

พระอรหันต์ นี่เรียกว่าเป็นหน้าที่ คือควบคุมตนเองให้กระทำแต่สิ่งที่เป็นหน้าที่ อย่างท่านทั้งหลายจะเป็นตุลาการ และเป็นตุลาการในที่สุด หน้าที่ตุลาการก็ออกหน้า; ฉะนั้นควบคุมตนเองให้ทำหน้าที่ทุกหน้าที่ แต่หน้าที่ ๆ ใหญ่ที่สุดก็คือหน้าที่ของการเป็นตุลาการ.

ที่นี้ทำไมจึงเป็นศีลหมด เพราะเราไม่ทำนอกหน้าที่ เมื่อไม่ทำนอกหน้าที่ก็ไม่มีเรื่องขาดศีลข้อไหนหมด แล้วคำว่าศีล มันมีความหมายเฉพาะอย่างยิ่งอยู่ตรงคำว่า **สำรวม หรือควบคุม หรือบังคับตนเอง; สำรวมตนเอง ควบคุมตนเอง บังคับตนเองนี่คือตัวศีล.** จะสำรวมควบคุมบังคับโดยวิธีไหนก็ได้ขอแต่ให้เป็นการควบคุมสำรวมบังคับตนเองก็แล้วกัน มันเป็นศีลไปหมด. เราไม่ต้องไปสมาทานปาณาติปาตาเว ไม่ต้องทำท่าทำทาง ไม่ต้องไปอยู่ในสถานที่จำกัด, ตลอดเวลาเราบังคับควบคุมตัวเองให้อยู่ในร่องในรอยของธรรมะ ก็จะเป็นศีลสมบูรณ์หมดทุกๆ ข้อทุก ๆ อย่างทุกๆ ขั้น; นี่ศีลอย่างนี้จริงและรักษาง่ายด้วย จริงที่สุดแต่รักษาง่ายที่สุด.

ฉะนั้นควบคุมตนเองให้ทำแต่สิ่งที่เป็นหน้าที่ มนุษย์ไม่ได้มีหน้าที่ที่จะทำความชั่วความผิด มนุษย์มีหน้าที่แต่จะทำความเจริญในทางกาย วาจา ใจ จนมีใจสูงเรียกว่ามนุษย์. มนุษย์แปลว่ามีใจสูง; นี่ง่าย ๆ นิดเดียว คำว่ามนุษย์นี่ศัพท์นี้คำแปลว่าใจสูง ฉะนั้นหน้าที่ของมนุษย์ คือทำให้สูงขึ้นไป ฉะนั้นเราจึงสำรวมตนให้ทำแต่หน้าที่.

ที่นี้ส่วนที่เรียกว่า **สมาธิ คือตั้งใจทำงานให้ดีที่สุดนั่นแหละเป็นสมาธิอย่างยิ่ง.** งานก็คือหน้าที่ หน้าที่อะไรที่เป็นหน้าที่เป็นงานแล้ว ตั้งใจ

ทำด้วยการบั่กใจลงไป · นี่เป็นสมาธิ เหมือนกันหมด เลย. ไม่ว่าจะทำอะไร เพราะว่าในขณะที่จิตใจมีอะไรเป็นสิ่งให้กำหนดแล้วบั่กใจทำ เมื่อนั้นไม่มีกิเลสอย่างอื่นมันมีแต่การทำเท่านั้น ; ถึงทำกัมมัฏฐานก็เหมือนกัน มีอะไรมาเป็นอารมณ์สำหรับใจกำหนด แล้วก็พิจารณาหรือกระทำหรือจดจ่ออยู่แต่ที่สิ่งนั้น นั่นเป็นสมาธิ. ที่นี้เราเอางานนี่แหละเป็นอารมณ์ของสมาธิ เป็นนิมิตของสมาธิ แล้วก็จะทำได้ง่ายดายที่สุด เมื่อท่านถือหลักว่า **ทำงานเพื่องาน** ไม่ใช่ทำงานเพื่อเงิน หรือเพื่อชื่อเสียงหรือเพื่อตัวกูของกู แต่เราทำงานเพื่องาน และเป็นสมาธิในงาน งานนั้นเป็นอารมณ์ของสมาธิไปเลย แล้วมันเลยสนุกสนานกันใหญ่ สะดวกสบายไปหมด แล้วเป็นผู้มีสมาธิอย่างยิ่ง เป็นผู้ก้าวหน้าในทางสมาธิยิ่งขึ้นทุกวัน ๆ ด้วย.

ที่นี้ที่ว่า ปัญญา หมายถึงไม่ยึดเอาอะไรเป็นของตนนี่ คือความฉลาดที่สุด ผิดจากนี้จะเป็นความไม่ฉลาด การที่ไปยึดสำคัญมั่นหมายอะไรว่าเป็นตัวเราเป็นของเรานั้น มันเป็นความทุกข์ตลอดเวลา มันเป็นความทรมานตลอดเวลา มันเป็นความหม่นหมอง เศร้าหมองตลอดเวลา เป็นความไม่ฉลาดตลอดเวลา. อย่าได้ไปพูดอย่างแกล้งพูดหรือเถลไถลว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไรเป็น ของเราแล้ว ใครจะมาเอาเงิน เอาของเอาลูก เอาเมียอะไรไปหมดอย่างนี้ นั่นมันเป็นเรื่องแกล้งพูดหาเรื่องเถลไถล ทุกสิ่งทุกอย่างนั้นมันอยู่ได้ โดยกฎขนบธรรมเนียมประเพณีอะไรมันอยู่ไปได้. เราไม่ต้องมีจิตใจที่ยึดมั่นจนให้เป็นทุกข์ นั่นบ่วยการ เข้าใจทุกสิ่งอย่างถูกต้องว่าไม่ควรยึดว่าเป็นตัวเรา แต่ถ้าเราจะไปเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้น ก็ทำไปด้วยจิตใจที่ไม่ยึด ลองดูเถอะจะไม่มีความทุกข์เลย.

ถ้าสมมติว่าเราจะต้องบ่องกันทรัพย์สมบัติอย่างนี้ จะต้องบ่องกันด้วยจิตใจ

ที่เฉลี่ยวฉลาดไม่ต้องยึด ถ้าเข้าไปยึดคือความโง่ ความโง่คือความมืด ความมืดคือการจัดทำผิด ประพฤติผิดปฏิบัติผิด ในที่สุดก็ต้องพ่ายแพ้แก่คนอื่น ฉะนั้นเราทำด้วยจิตใจที่ไม่ยึด คือจิตใจที่โปร่งแจ่มใสเฉลียวฉลาด แล้วมันก็ไม่ไปไหนเสีย สิ่งเหล่านั้น มันก็ยังคงอยู่ที่นั้น เงินที่ได้มาไม่ต้องยึดว่าของเรา แต่ใช้มันเป็นประโยชน์อย่างไร ทำอะไร อย่างไร ก็ทำไปได้ โดยที่ไม่ต้องยึด เพื่อไม่เป็นทุกข์ด้วย เพื่อมีความเฉลียวฉลาดในการทำนั้นด้วย ทรัพย์สมบัติก็คงเป็นของผู้นั้นตามกฎหมาย ตามประเพณีไปตามอะไรไปตามเดิม ไม่ใช่มันจะหนีหายไปไหน นี่แหละคนที่ไม่เข้าใจเรื่องนี้แล้ว ยังแกล้งขัดคอเถลไถล เรียกว่าเป็นคนพาล ก็เลยต้องได้รับความทุกข์สมกันทีเดียว.

ฉะนั้นอย่าได้ดูถูกคำกล่าวที่ว่า **สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น** ว่าเป็นคำครึคระ อาตมาขอยืนยันว่ามันเป็นคำกล่าวที่ฉลาดที่สุดในโลก รวมทั้งโลกอื่น ๆ ด้วย ไม่ใช่เฉพาะโลกนี้ ฉะนั้นขอฝากไว้ให้เอาไปคิดไปนึก แล้วเอามาเป็นหัวใจของการปฏิบัติหลักพระพุทธศาสนาเพื่อให้พ้นจากทุกข์ ในที่สุดเราก็มาถึงประเด็นที่ว่า ปัญญาเข้าใจสิ่งทั้งหลายทั้งปวงอย่างถูกต้อง ไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเราว่าของเรา ก็หมดเวลาเสียแล้ว.

ฉะนั้น จะได้กล่าวถึงเรื่อง วิธีปฏิบัติเพื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้ต่อไปในวันหลังแล้วก็เป็นเรื่องสุดท้าย.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้เพราะสั้นสุดลงด้วยเวลาเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๙

อกิญฺจนำ อนาทานำ เอตำ ทีปำ อนาปรำ

ความไม่กังวล ความไม่ถือมั่น

(ว่าง) นั้นแลคือธรรมเป็นที่พึ่ง

ไม่มีธรรมอื่นอีก

(จากโสฬสบัญหาที่ ๑๑)

คำบรรยาย "หลักพระพุทธศาสนา" ครั้งที่ ๑๐/๒๕๐๙

เรื่อง วิธีการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๕ มกราคม ๒๕๐๙

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๑๐ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง วิธีการปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนา ในขั้นสุดท้าย และจะได้ชี้ให้เห็นข้อปฏิบัติ หรือประโยชน์ของการปฏิบัติเหล่านั้นในบางแง่ ที่จะเป็นประโยชน์แก่ท่านที่จะเป็นตุลาการโดยตรง คล้ายกับว่าเป็นธรรมะสำหรับตุลาการ.

ขอทบทวนความจำว่า เราได้กล่าวถึงเรื่องสิ่งที่เรียกว่า **ธรรม** เป็นเรื่องที่ ๑ นี้คือได้กล่าวถึงเรื่องของสิ่งทุก ๆ สิ่ง บรรดาที่มนุษย์รู้จักหรือยังไม่รู้จัก; แปลว่าสิ่งทุกสิ่ง ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติ และกฎของธรรมชาติ และหน้าที่ที่มนุษย์จะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น. นี่คือความหมายของคำว่า **ธรรม** เพียงพยางค์เดียว ในฐานะเป็นคำที่ประหลาดที่สุด และได้หมายถึงสิ่งทุกสิ่งไม่ยกเว้นอะไร; นี้เป็นการแสดงว่าเราเริ่มศึกษากันถึงเรื่องสิ่งทุกสิ่ง เท่าที่เราควรจะศึกษา คือหลักเกณฑ์ของมันเท่านั้น.

และในครั้งที่ ๒ เราได้พูดถึงเรื่อง **ศีลธรรม** คือหน้าที่ที่มนุษย์ จะต้องปฏิบัติเนื่องด้วยสังคม; นี่ก็แปลว่าเราไม่ได้รู้จักสิ่งทุก ๆ สิ่งเฉย ๆ; เรารู้จักสังเกตจนกระทั่งจับหลักเกณฑ์ เบื้นรูปข้อปฏิบัติทางศีลธรรมขึ้นมาได้ เพื่อสังคมอยู่เบื้นสุข.

ในครั้งที่ ๓ ได้กล่าวถึง **ปรัชญา** หรือหลักเกณฑ์ทางเหตุผลของศีลธรรมนั้นเอง; เพื่อว่าศีลธรรมนั้นจะได้เบื้นวิชาที่มีรากฐาน; ให้คนมองเห็นได้และสมัครใจปฏิบัติ ไม่เบื้นการบังคับให้เชื่อให้ปฏิบัติ ฉะนั้นจึงนับว่าจำเบื้นมาก. เมื่อเราจะต้องสอนศีลธรรม หรือว่าวิชาอะไรที่เกี่ยวกับคนอื่นจะต้องปฏิบัติแล้ว เราจะต้องมีเหตุผลชนิดที่ชวนให้ปฏิบัติ ไม่เบื้นการบังคับ ดังนั้นวิชา Ethics หรือจริยปรัชญานั้น จึงจำเบื้นในโลกนี้ด้วยเหมือนกัน เพื่อจะไม่ต้องบังคับกัน เพราะเรื่องบังคับกันนี้ ไม่มีทางจะสำเร็จ, นอกจากจะชี้แจงเหตุผลให้เข้าใจ ให้ชอบใจให้รักที่จะปฏิบัติตาม. นี่ก็เบื้นหลักเกณฑ์อยู่ในตัวว่า **เราไม่มีการบังคับ** คือเราจะทำอะไรกับใครที่ให้เขาเชื่อทำตามเรานั้นจะต้องใช้วิธีอย่างนี้; จะใช้วิธีบังคับก็ใช้ไม่ได้ จะใช้วิธีล่อหลอกกันก็ได้ชั่วคราว ถ้าปรากฏขึ้นทีหลังแล้วเบื้นผลร้าย. ฉะนั้นจึงต้องใช้ความจริง เราจึงมีวิชาจริยปรัชญา สำหรับผู้ที่มีปัญญาจะได้ใช้ชักชวนชี้แจง ให้คนในโลกยินดีในการปฏิบัติศีลธรรม นี้สั้นไป ๓ เรื่อง เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม.

ทีนี้เรื่องที่ ๔ กล่าวด้วย **หลักทางศาสนา** ในหัวข้อที่ ๒ คือศาสนา; นี้เราได้มองดูกันถึงสิ่งที่เรียกว่าศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป ต่างจากศีลธรรมเบื้นอย่างไรและเกิดขึ้นมาในลักษณะอย่างไร.

ในครั้งที่ ๕ ได้ชี้ให้เห็น **ประโยชน์ของศาสนา** ทั้งที่เป็นความหมายทั่ว ๆ ไป และเป็นประโยชน์ของพุทธศาสนาโดยเฉพาะ เรียกว่าเรารู้จักอานิสงส์ รู้จักคุณสมบัติของสิ่งที่เราจะเข้าเกี่ยวข้องนั้นก่อนอย่างเต็มที่ นี้ก็ดูเหมือนว่ามันจำเป็นที่จะต้องทำอย่างนี้; ถ้าไม่รู้ว่าอะไรดีอย่างไร ก็ไม่มีใครอยากจะเกี่ยวข้อง ฉะนั้นเราปลูกความสนใจด้วยประโยชน์หรือด้วยอานิสงส์ ของสิ่งนั้นเสียก่อน จึงได้แสดงอานิสงส์ของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา ก่อนแต่ที่จะพูดถึงเรื่องศาสนาโดยตรง.

ในครั้งที่ ๖ ได้กล่าวถึง **ปริทรรศน์** หรือ Outline ของสิ่งที่เรียกว่าพุทธศาสนาว่า มีรูปโครงอย่างไร มองดูจากด้านไหนจะเห็นเป็นอย่างไร เช่นในฐานะที่เป็น **ศีลธรรม** ในฐานะที่เป็น **ปรัชญา** ในฐานะที่เป็น **ศาสนา** เป็นต้น; เหมือนกับเราดูของสิ่งหนึ่ง ดูมาจากข้างบน แล้วดูมาจากด้านซ้ายด้านขวาด้านหน้าด้านหลังด้านล่างอะไรอย่างนี้ดูหมด ก็จะมองเห็นสิ่งเหล่านั้นครบถ้วน พุทธศาสนาก็มีเรื่องเหลี่ยมคูมากมายอย่างนี้เหมือนกัน.

ในครั้งที่ ๗ ได้บอกให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของพุทธศาสนา เกิดขึ้นมาในโลกนี้อย่างไร ค่ากันไปกับพุทธประวัติ คือประวัติของพระศาสดา ผู้ให้กำเนิดสิ่งที่เรียกว่า พระพุทธศาสนา นี้ก็เป็นวิธีที่ใช้กันอยู่ทั่วไป จะเรียนเรื่องศาสนาไหนก็จะต้องทราบประวัติของพระศาสดาแห่งศาสนานั้นตามสมควร; ฉะนั้นขอให้ท่านสนใจไปพร้อมกันเรื่อย ๆ ไป สิ่งที่เรียกว่าพุทธประวัตินั้น ก็เรียนเท่าที่จะเกี่ยวข้องกันอย่างไร กับตัวพระพุทธศาสนาเองมันทำให้เข้าใจดีขึ้น.

ที่นี้ในครั้งที่ ๘ และครั้งที่ ๙ ก็ได้กล่าวถึงเรื่องอริยสัจจ์ ๔ ซึ่งเป็นตัวพุทธ-

ศาสนาโดยตรง ครั้งที่ ๘ เรื่องทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์นี้คู่หนึ่ง ครั้งที่ ๙ เรื่องดับทุกข์ กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์. นี้เป็นตัวพุทธศาสนา จนถึงกับกล่าวว่า เรื่องทุกเรื่องจะมารวมอยู่ที่เรื่องนี้หมด. เรื่องอื่น ๆ เป็นส่วนประกอบหนึ่ง ๆ ของเรื่องอริยสัจจ์ทั้งนั้นและเป็นเรื่องที่จำเป็นที่สุดสำหรับมนุษย์ และเป็นเรื่องที่พอเหมาะพอสมกันกับมนุษย์ ไม่เหลือวิสัย เปรียบเหมือนกับใบไม้กำมือเดียว ที่พระพุทธเจ้าท่านได้ทรงคัดเลือกแล้ว จากใบไม้ทั้งป่า นำมาให้สัตว์ที่ตกอยู่ในความทุกข์นี้ได้ใช้เป็นประโยชน์.

ส่วนในครั้งที่ ๑๐ นี้จะว่าด้วยข้อปฏิบัติธรรมะในอันดับสุดท้าย และที่เห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่ท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการ.

อันดับแรกมีสิ่งที่อยากจะบอกกล่าวให้ทราบไว้อย่างหนึ่งว่า ครั้งหนึ่งมีคนกล่าวว่า อาตมาได้อบรมท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาด้วยวิชาทางพุทธศาสนาเกินขอบเขต, จนคล้าย ๆ กับว่าจะทำท่านทั้งหลาย ให้เป็นพระอรหันต์มากกว่าที่จะเป็นตุลาการ; อย่างนี้ไม่เป็นไปได้ มันเป็นเพราะความเข้าใจผิดของบุคคลผู้กล่าวนั้นเอง ที่ได้เอาเรื่องของการปฏิบัติในชั้นสูงที่เกี่ยวกับการเป็นพระอรหันต์มากล่าวนั้น ก็เพราะว่านั่นมันเป็นหลักหัวใจของพระพุทธศาสนา และหลักหัวใจของพระพุทธศาสนานี้ ใช้ได้หมดตั้งแต่อย่างต่ำที่สุด จนถึงอย่างสูงที่สุด. อย่าได้ไปเข้าใจตามคนจำนวนมาก โดยมากที่สุดที่เขาไปแยกเรื่องสำหรับชาวบ้านให้เป็นอีกอย่างหรือเรื่องหนึ่ง เรื่องสำหรับผู้ที่จะไปนิพพานให้เป็นอีกเรื่องหนึ่ง เป็น ๒ เรื่องแยกหันหลังให้กันเลย. อย่างนี้เป็นความผิดอย่างฉกรรจ์, หลักธรรมะของพระพุทธ-เจ้าไม่ได้วางไว้อย่างนั้น ท่านวางไว้เป็นหลักเดียว เป็นสายเดียว เป็นทางเดียว

สำหรับบุคคลผู้เดียวเดินจากความทุกข์ไปสู่ความสิ้นสุดแห่งความทุกข์; ดังนั้นมันจึงผิดกันแต่เพียงระดับ เพียงปริมาณ. ส่วนตัวเรื่องอันแท้จริงนั้นเรื่องเดียวกัน เช่นเรื่องพระรัตนตรัยนี้ก็พระรัตนตรัยอย่างเดียวกัน; ผู้ที่จะอยู่ในโลกนี้กับผู้ที่จะไปนิพพานก็ต้องถือพระรัตนตรัยให้ถูกต้องเหมือนกัน และธรรมะดับทุกข์โดยตรง เช่นเรื่องมรรคมีองค์ ๘ นี้ไม่ต้องแยกสำหรับอะไรอีกแล้ว; ใช้หลักเกณฑ์เรื่องเดียวกันอย่างเดียวกัน เพียงแต่ระดับสูงต่ำกว่ากันบ้างตามสมควร จะเรียกว่าสูงต่ำกว่ากันก็ยังไม่ถูกต้องนัก มันต้องปฏิบัติเต็มที่ เต็มความสามารถด้วยกันทั้งนั้น อย่างจะอยู่ในโลกนี้ทำมาหากิน เพื่อความเจริญในโลกนี้ ก็ต้องมี สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโป สัมมาวาจา สัมมากัมมันโต อย่างเต็มที่ สุดความสามารถ ที่ชีวิตระดับนั้น หรือแบบนั้นจะอำนวยให้ทำได้.

ที่นี้ส่วนผู้ที่จะปลีกตัวไปอยู่ในป่า ปฏิบัติเป็นนักบวชนั้น ก็มีโอกาสที่จะทำได้มากกว่าเร็วกว่าเท่านั้นเอง. เรื่องไม่ต้องเปลี่ยนแปลง และความหมายยังคงเดิมทุกอย่าง; แม้ที่สุดแต่เรื่องที่สูงสุดไปกว่านั้นอีก เช่นเรื่องโพชฌงค์ ๗ ประการ ที่ทำให้เกิดการตรัสรู้ขึ้นมา; นี้ก็ยังเป็นหลักเกณฑ์ใช้ได้กับคนที่ยังอยู่ตามบ้านเรือน จะทำหน้าที่การงานอะไรก็ใช้หลักเกณฑ์อันนี้ แม้แต่เด็ก ๆ จะศึกษาเล่าเรียนก็ต้องใช้หลักเกณฑ์อันนี้; แต่เพราะไปแปลความหมายกันผิด จนแยกกันเด็ดขาด เป็นเรื่องสำหรับตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียว นี้ไม่ถูก ซึ่งท่านจะทราบได้ในตัวหลักธรรมะนั้น ๆ เอง.

สาหรับโพชฌงค์ ๗ ประการนั้น

ข้อที่ ๑ **คือสติ** ระลึกรอบคอบไปหมดว่า อะไรเป็นอะไรๆ ๆ เท่าที่จะระลึก

ได้ หรือเท่าที่มันอยู่ในวงที่เราจะต้องระลึก เท่าที่อยู่ในขอบเขตที่จะเกี่ยวข้องกับเรา เราต้องระลึกให้หมด นี้เป็นข้อที่ ๑ เรียกว่าสติ.

ข้อที่ ๒ เรียกว่า **ธรรมวิจย** เราจะต้องเลือก จากสิ่งที่เราระลึกมาได้ทั้งหมดนั้นว่า อะไรเป็นอย่างไร ๆ และอันไหนมันเหมาะแก่เรา เหมาะแก่จิตใจของเรา เหมาะแก่โลกของเรา เหมาะแก่ความทุกข์ของเรา เหมาะแก่ปัญหาของเราอะไรเหล่านี้ จะต้องทำด้วยความฉลาดแยบคายที่สุดในการเลือกอันนี้เรียกว่าธรรมวิจัย หรือ ธรรมวิจย; ข้อที่ ๑ ระลึกให้หมด ข้อที่ ๒ เลือก.

ข้อที่ ๓ ระดมทุ่มเทกำลังความเพียร กำลังความกล้าหาญเข้มแข็งอดทนลงไปทั้งหมดทั้งสิ้น ในการปฏิบัติหน้าที่นั้น อย่างนี้เรียกว่า **วิริยะ.**

ข้อถัดไปเรียกว่า **ปีติ** คือความอิ่มอกอิ่มใจพอใจ ในสิ่งที่กำลังกระทำอยู่; ปีตินี้หล่อเลี้ยงความเพียรนั่นเอง ให้ความเพียรยังคงมีอยู่ไม่ท้อถอย ไม่ชืมเชา ไม่อ่อนกำลัง. ฉะนั้นเราจะต้องรู้จักพอใจ ในสิ่งที่เรากำลังกระทำอยู่ **คือถ้าทำงานเพื่องาน แล้วมันสนุก**; ความสนุกนั้นมันเป็นปีติ มันหล่อเลี้ยงสิ่งที่กำลังกระทำอยู่ ฉะนั้นเรามีการงานที่กระทำอยู่อย่างไร ก็ต้องพอใจในงานที่กำลังกระทำ; ไม่ต้องกล่าวถึงทำสำเร็จหรอก ขณะที่ทำอยู่ก็พอใจว่า ได้ทำสิ่งที่เป็นหน้าที่ของมนุษย์ และทำอย่างดีที่สุด เมื่อได้อย่างนั้นก็พอใจ จึงเป็นเหตุให้ทำงานสนุก และรักการงานทำงานเพื่องานได้.

ข้อที่ ๕ เรียกว่า **ปัสสัทธิ** นี้หมายถึงมันสงบรำงับลง ๆ ๆ: คือมันเข้ารูปสิ่งต่าง ๆ เมื่อเราทำจนชินคล่องมือ ที่เรียกว่าเข้ากันกับมือ เข้ากันกับความสามารถ

มันก็ลงรูป. ลงรูปหมายความว่ามันไม่มีปัญหาไม่มีอุปสรรค ไม่มีอะไรที่เป็นเรื่องที่ทำให้วุ่นวาย. นี่แปลว่างานมันได้ที่ งานมันลงรูป; ถ้าเป็นเรื่องทางจิตใจก็ว่าหมายความว่าจิตใจลงรูป; ถ้าเป็นเรื่องการงานข้างนอกนี้ มันก็การงานมันเข้ารูป.

อันที่ ๖ เรียกว่า **สมาธิ** คือระดมกำลังสมาธิทั้งหมด คือกำลังจิตทั้งหมดลงไปในงานนั้นถึงที่สุด. อย่าลืมว่าสมาธิมีคุณสมบัติ ๓ ประการ อย่างที่เคยกล่าวมาแล้ว คือบริสุทธิ์ ตั้งมั่นจริง ๆ แล้วก็คล่องแคล่วต่อการงาน อ่อนไหวต่อการงาน นี้เรียกว่าสมาธิ.

อันสุดท้ายเรียกว่า **อุเบกขา** นี้คือความรอทนอยู่ได้ด้วยความสงบหรือวางเฉย; การงานทั้งหมดไม่ว่าชนิดไหน แม้ว่าจะเข้ารูปลงรูปถูกต้องดีแล้ว เราก็ยังต้องรอเฉยอยู่; อย่าเพ่อไปกระวนกระวายใจ อย่าเพ่อไปแก้ไขมันเข้า มันจะกลายเป็นทำสิ่งที่ถูกอยู่แล้ว ให้กลายเป็นสิ่งที่ผิดไปเสียอีก. ฉะนั้นต้องอดทนรอได้คอยได้ จนกว่าผลนั้นจะสำเร็จถึงที่สุด คือทนทำไปอย่างเดียวเท่านั้นเรื่อย ๆ; อย่าเพ่อไปเปลี่ยนหลักการ อย่าเพ่อไปทำอะไรกันง่าย ๆ เพราะว่าเราได้ทำถูกต้องถึงที่สุดถึง ๖ ขั้นแล้ว. ที่นี้มันเหลือขั้นสุดท้าย ที่เรียกว่า อุเบกขา เหมือนเราขับรถยนต์ปรับปรุงสิ่งต่าง ๆ ได้ที่ มีความสัมพันธ์ดีระหว่างถนนกับคนขับกับตัวรถกับเครื่องรถอะไรแล้ว มันก็ขับเฉยฉิวเรื่อยไปเท่านั้นเอง มันต้องกินเวลาหลายนาทีหลายชั่วโมง มันจึงจะถึง ๗ ประการ นี้เรียกว่า โพชฌงค์ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้; เป็นธรรมะสูงสุดก็ยังมาใช้กับชาวบ้านได้ ท่านไปลองคิดดูเอง. นี่อย่าได้คิดไปว่าธรรมะที่ทำคนให้เป็นพระอรหันต์นั้น เอามาใช้กับชาวบ้านไม่ได้ เป็นสิ่งที่เอามาใช้ได้โดยน่าประหลาดน่าอัศจรรย์ ไม่ต้องเปลี่ยนแปลง.

ที่นี้ข้อปฏิบัติในขั้นสุดท้าย ต่อจากที่ได้บรรยายไว้แล้วก็คือ **ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการถูกลวงด้วยของเป็นคู่** หรือเรียกว่าอีกอย่างก็คือข้อปฏิบัติที่จะทำจิตให้ว่าง. เดี๋ยวนี้กำลังมีปัญหาที่ว่า บางคนไม่เข้าใจคำว่าจิตว่าง หรือเข้าใจผิดก็แสดงปฏิกิริยากันต่าง ๆ นั้นไม่เป็นไร แต่อยากจะให้ท่านทั้งหลาย ที่เป็นตุลาการเข้าใจเรื่องนี้ให้ถูกต้องเท่านั้นเอง.

เพื่อความเข้าใจง่าย เราจะต้องกล่าวกันถึงเรื่อง การถูกลวงด้วยของที่เป็นคู่ ที่ทำให้จิตวุ่นเสียก่อน. การถูกลวงด้วยของที่เป็นคู่ นั้นหมายความว่าสิ่งทุกสิ่งมีคุณและไม่ใช่คุณหรือจะว่ามีคุณก็ได้; แต่ว่า**คุณนั้นยังแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายที่น่ารักและไม่น่ารัก** คำว่าคุณในภาษาบาลีนั้น เขาไม่ได้หมายถึงว่าคุณนั้นดีหรือชั่ว เขาหมายทั้งดีทั้งชั่ว เช่นว่าถ้วยแก้วนี้ประกอบด้วยคุณอย่างนี้ มันหมายความว่ามันมีค่าจะใช้เป็นประโยชน์ก็ได้ และยังมีทางที่จะใช้ไปในทางเป็นอันตรายก็ได้; ทั้ง ๒ อย่างนั้นก็เรียกว่าคุณของมัน ทุกสิ่งมีสิ่งที่เรียกว่าคุณ แต่คุณนั้นแยกออกได้เป็นคู่ ๆ โดยความเป็นมายา มีลักษณะตรงกันข้าม. ในภาษาชาวบ้านเรา ๆ นี้ เรามีคำที่เป็นคู่ ๆ มากมาย และท่านทั้งหลายก็ได้ยินอยู่จนชิน เช่นคำว่าร้อนคู่กับคำว่าเย็น คำว่านอกคู่กับคำว่าใน คำว่าหน้าคู่กับคำว่าหลัง คำว่าออกคู่กับคำว่าเข้า เป็นคู่ ๆ อย่างนี้; สั้นยาว หนาบาง อ้วนผอม ดำขาว ใกล้ไกล บนล่าง พ้นดิน ไปหรือหยุด ช้าหรือเร็ว อร่อยไม่อร่อย สวยกับขี้เหร่ หอมเหม็น เหนือกับใต้ ตะวันออกกับตะวันตก รายรับรายจ่าย การได้การเสีย การเสียชื่อการได้ชื่อ การแพ้การชนะ การได้เปรียบการเสียเปรียบ การเป็นเจ้าหนี้การเป็นลูกหนี้ การเป็นโจทก์การเป็นจำเลย การกระทำหรือการถูกกระทำ ผู้กระทำหรือผู้ถูกกระทำ เป็นบรรพชิตเป็นฆราวาส เป็นหญิงเป็นชาย เป็นพ่อเป็นลูก เป็น

สามีภรรยา อยู่บ่าอยู่บ้าน อยู่บ้านอยู่วัด กระทั่งว่าเป็นเรื่องจริงเรื่องเท็จ กระทั่งว่าเป็นมนุษย์และไม่เป็นมนุษย์คืออมนุษย์ แม้กระทั่งว่าเป็นนรกเป็นสวรรค์ กระทั่งว่าเป็นสุคติทุคติ กระทั่งว่าเป็นความดีความชั่ว กระทั่งว่าเป็นความสุขความทุกข์ กระทั่งว่าเป็นบุญเป็นบาป แม้กระทั่งว่าเป็นความยุติธรรมและอยุติธรรมเป็นต้น

คนเราได้ยินคำคู่ๆเหล่านี้กันอยู่แล้วทั้งนั้น และเป็นคำที่ใช้กันอยู่เป็นประจำวัน; แต่ที่นี้เราไม่รู้สึกว่า ความเป็นคู่เหล่านี้แหละเป็นเพียงมายา เราไปยึดถือว่าเป็นเรื่องจริงจังไปหมด ตามที่มันแยกกันอยู่เป็นคู่ ๆ. **อย่างนี้เรียกว่าเราถูกลวง ด้วยสิ่งที่เป็นคู่ ทำให้เรารักข้างหนึ่งและเกลียดข้างหนึ่งเสมอไป;** สิ่งที่เรารักมันก็ทรมานเราอย่างที่เป็นของรัก สิ่งที่เราเกลียดมันก็ทรมานเราอย่างที่เป็นของน่าเกลียด.

ถ้าเราจะไม่ให้ถูกทรมานเลย ก็คือเราไม่หลงด้วยความหมายของสิ่งที่เป็นคู่ ยกตัวอย่างคู่แรกเช่น ความร้อนกับความเย็น มันก็เป็นเรื่องมายา; อย่างว่าร้อนมันก็มีความร้อนเท่านั้นเท่านี้ แต่ความเย็นมันก็ยังมีอุณหภูมิเท่านั้นเท่านี้ เช่นอย่างน้ำแข็งยังมีความเย็นอุณหภูมิตั้ง ๓๒ ฟาเรนไฮต์หรืออะไรทำนองนี้ เพราะเราไปเอาความรู้สึกของมนุษย์เป็นเกณฑ์มันจึงเกิดร้อนหรือเกิดเย็นขึ้น ถ้าไม่เอาความรู้สึกของมนุษย์เป็นเกณฑ์ มันก็มีแต่เพียงความร้อนที่ต่างขนาดกันไปเท่านั้น; แม้จะเย็นใต้จุดน้ำแข็งลงไปเท่าใด มันก็ยังกล่าวได้ว่ามีอุณหภูมิอยู่ในระดับนั้น. ที่นี้เราไปหลงมนจึงเข้าใจว่ามันเย็น เอาเย็นที่เราพอใจจะบัญญัติว่าเป็นกลางเป็นศูนย์; แล้วฝ่ายนี้กเป็นบวกแล้วฝ่ายนี้กเป็นลบอย่างนี้ นี้กเพราะมนุษย์ผู้นั้น ถูกลวงด้วยของ

เป็นคู่ หรือแม้ว่าถ้าเขาไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ เขามีความจำเป็นที่จะต้องแยกมันให้เป็นคู่เช่นว่า นี่เรียกว่าร้อนนี่เรียกว่าเย็น. แต่ถ้าฉลาดหรือว่าเอาตามธรรมชาติหรือความรู้สึกของสิ่งที่ไม่มีความรู้สึก คือธรรมชาตินั้น มันมีแต่ความร้อนเท่านั้นเท่านี้. หรือถ้าจะพูดกลับกันว่า มันมีแต่ความเย็นก็ได้ เพราะว่าร้อนขนาดไหม้ไฟอย่างนี้มันก็ยังเย็นกว่าความร้อนที่มากไปกว่านั้นอีก เช่นความร้อนของดวงอาทิตย์ ฉะนั้นไฟก็ยังเป็นของเย็นอยู่ระดับหนึ่ง นี่ถ้าจะพูดกันในทางเย็นซึ่งตรงกันข้ามกับทางร้อน.

ฉะนั้นผู้ที่จะมีจิตใจอยู่เหนือโลกได้ จะต้องไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่; แม้ว่าในทางปฏิบัติ ผู้นั้นจะยังไม่สามารถปฏิบัติได้เขาก็ต้องรู้ความจริงข้อนี้ไว้. ที่นี้ทางอื่นเช่นเรื่องนอกเรื่องใน อย่างว่า นอกห้องในห้องอย่างนี้ มันเกิดเป็นความหมายขึ้นอย่างนั้นมาแล้ว ก็เพราะว่าผู้นั้นต้องการอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะช่วยให้เขาสำเร็จตามความประสงค์ของเขานั้น เขาต้องการของบังตาไม่ให้เห็น; มันจึงต้องมีเครื่องบังตาที่แบ่งให้เป็นข้างนอกกับข้างใน; ถ้าเขาไม่ต้องการอะไรทำนองนั้นนอกหรือในก็ไร้ความหมาย. ธรรมชาติแท้ ๆ ไม่มีความหมายเป็นนอกเป็นใน แต่ว่าความต้องการของมนุษย์ต่างหากที่ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นนอกหรือเป็นในขึ้นมา. ที่นี้เขาก็ชอบข้างในเกลียดข้างนอก ชอบข้างนอกเกลียดข้างในอะไรทำนองนี้ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่ทำให้วุ่นวาย จิตใจโง่เขลา. ข้างหน้าข้างหลังก็เหมือนกันอีก เพราะมนุษย์มีความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่งจึงเป็นหน้าเป็นหลังขึ้นมา. ธรรมชาติแท้ ๆ มันก็ไม่ต้องมีหน้ามีหลัง มันมีอะไรที่เจริญงอกงาม มีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงอะไรออกไป ไม่ต้องการเป็นหน้าเป็นหลัง; แต่ความเจริญต้องการของมนุษย์ มีความรู้สึกเกี่ยวกับสิ่งนั้นตามความประสงค์ของเขา เกิดเป็นอะไรที่อยู่

ข้างหน้าอยู่ข้างหลังขึ้นมาอย่างนี้; อย่างเดียวกับเรื่องนอกเรื่องใน เรื่องหน้าเรื่องหลัง เรื่องออกเรื่องเข้า. นี่ขอให้พิ่งดูให้ดี ๆ สักหน่อยก็พอจะเข้าใจได้ ไม่มีการออกไม่มีการเข้า แต่มันมีต่อเมื่อคน ๆ นั้นมันมีอะไรที่เขาต้องการอยู่ข้างในไม่มีอะไรที่เขาต้องการอยู่ข้างนอก; มันก็มีเรื่องออกเรื่องเข้า. ที่มีเรื่องสั้นยาว หนาบางอ้วนผอม ทำนองนี้ก็เหมือนกันอีก มันเกี่ยวกับขนาดเท่านั้นเอง มันจะสั้นเท่าไรมันก็มีความยาว มันมีความยาวในระดับใดระดับหนึ่ง แต่ว่าอย่างนี้เราเรียกว่าสั้นแล้วมันก็หลอกกันอยู่นั่นเอง ความสั้นหรือความยาวของคนหนึ่งกับอีกคนหนึ่งก็ไม่ใคร่จะตรงกัน **มันแล้วแต่ความต้องการ**; คน ๆ หนึ่งเท่านี้เรียกว่าสั้นไป แต่อีกคนว่ายังไม่พอยังน้อยไป ยังยาวไม่พออย่างนี้. เรื่องดำเรื่องขาวซึ่งเป็นเรื่องสีนี้ก็เกิดความหมายขึ้นมาก็เพราะความต้องการของคนอีกนั่นเอง เรื่องใกล้เรื่องไกล เรื่องไปเรื่องมา เรื่องบนเรื่องล่าง เรื่องไปเรื่องหยุดก็เหมือนกัน; ท่านอาจจะเปรียบเทียบดูเองได้กับสิ่งคู่ต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว. เรื่องช้าเรื่องเร็วก็นี้มันเกี่ยวกับเวลา แต่ "**เวลา**" นี้เกิดเป็นความหมายขึ้นมา ก็เพราะตัณหาหรือความต้องการของมนุษย์อีก ไม่มีอะไรนอกไปจากความต้องการของมนุษย์ ที่ทำให้เกิดความหมายต่าง ๆ ในความเป็นคู่ ๆ เหล่านี้; คำว่าช้ากับคำว่าเร็วนี้ มันไม่ใช่นาฬิกามันไม่เกี่ยวกับนาฬิกา; มันเกี่ยวกับความต้องการของมนุษย์. ถ้าความต้องการมากมันก็รู้สึกว่าช้า ถ้าความต้องการน้อยมันก็รู้สึกว่าไม่ช้า ถ้าไม่ต้องการเลย มันก็ไม่เกี่ยวกับเวลาไม่มีเร็วไม่มีช้าอยู่เหนือเวลา. ถ้าเรานอนไม่หลับ เพราะปวดหัวหรือเพราะอะไรก็ตาม คืนนั้นก็ยาวมากหรือช้ามาก; ถ้าเรานอนหลับสบายดี เวลาคืนนั้นก็สั้นเกินไปจนเรานอนไม่ทันพอใจ นี่มันช้าหรือเร็วมันก็เกี่ยวกับความต้องการของมนุษย์. เรื่องอร่อยไม่อร่อย เรื่องสวยหรือขี้เหร่ เรื่องหอมหรือเหม็น นี่มันก็อยู่ที่ความต้องการของมนุษย์ทั้งนั้น; แต่เนื่องจากมันเหมือน ๆ กันโดยมาก เราเลยรู้สึก

คล้าย ๆ เป็นของจริง. เป็นสัจจะหรือเป็นของจริงมันก็เป็นเรื่องหลอก ๆ ที่ลัน พูดกันแต่ในหมู่มนุษย์มันก็ยังต่างกันแล้ว; อร่อยสำหรับคนนี้ ไม่อร่อยสำหรับคนนั้น หรือหอมสำหรับคนนี้แต่ไม่หอมสำหรับคนนั้น ถ้าไปเปรียบกับสัตว์ก็ยิ่งแล้วใหญ่เลย ของที่อร่อยสำหรับคนไม่อร่อยสำหรับสุนัข ที่อร่อยสำหรับสุนัข กลับไม่อร่อยสำหรับคน. เรื่องกลิ่นนี้ยิ่งลวงมาก คือมันเป็นเพียงปริมาณของปรมาณูของแก๊สที่มากระทบเนื้อที่ภายในจมูก โดยเทียบส่วนกันเท่านั้น มันไม่มีกลิ่นหอมกลิ่นเหม็น; หากแต่ว่าถ้าปริมาณของอณูนั้นมันมีในระดับหนึ่ง มันก็ให้รสกลิ่นมาอย่างหนึ่งคือเป็นกลิ่นอย่างหนึ่ง ถ้าปริมาณนั้นเพิ่มขึ้นอีกระดับหนึ่ง มันก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง; กระทั่งเพิ่มขึ้นไปจนฉุนจัด ก็แทบจะทำให้จมูกพังทลาย กลิ่นนั้นไม่มี กลิ่นนั้นไม่ต่างกัน เพียงแต่ปริมาณของแก๊สที่มากระทบนั้นมันต่างกัน. เราเข้าใจไปว่าดอกไม้ก็มีกลิ่นอย่างหนึ่ง แอมโมเนียก็มีกลิ่นอย่างหนึ่ง อุจจาระก็มีกลิ่นอย่างหนึ่ง นี่ที่จริงมันต่างกันเพียงปริมาณของอณู ที่มากระทบพื้นที่เท่า ๆ กันในจมูกเรา ที่เป็นประสาทสำหรับรับความรู้สึก; ของที่เหม็นแต่ถ้าทำให้จางออก ทำให้ปรมาณอณูในแก๊สนั้นขยายออก กลายเป็นหอมไปก็ได้; และที่หอมนั้นเองถ้าเพิ่มให้เข้มข้นเข้า ก็กลายเป็นเหม็น และเป็นฉุนและเป็นฉุนกึกจนสู้ไม่ไหวก็ได้ นี่เรียกว่าเราเราถูกลวงด้วยของเป็นคู่ จนเห็นเป็นของตรงกันข้าม ว่าหอมว่าเหม็น.

ที่มันยากขึ้นไปเช่น เรื่องรายได้ รายรับรายจ่าย รายรับรายเสีย ได้ชื่อเสียชื่อ แพ้ชนะ ได้เปรียบเสียเปรียบ เจ้าหนี้ลูกหนี้; เหล่านี้มันเพ่งเล็งถึงประโยชน์ **คนเราเป็นบ่าวเป็นทาสของประโยชน์** ของสิ่งที่เรียกว่าประโยชน์ มันเพ่งเล็งแต่ที่จะเอาประโยชน์ มันจึงรู้สึกเป็นได้ เป็นเสีย ขาดทุน หรืออะไรก็ตาม อีกทางหนึ่งก็ได้ ๆ ๆ ก็พอใจ; นี่แหละเป็นทาสของประโยชน์; หรือแต่ถ้าไม่มีความต้อง

การเท่านั้น มันก็ไม่มีรายรับ รายจ่าย รายได้หรือรายเสีย แพ้หรือชนะ ได้เปรียบเสียเปรียบ. นี่พระอรหันต์ท่านไม่มีอะไร ก็ตรงที่ว่าท่านไม่ต้องการอะไร; มันจึงไม่มีการที่จะเป็นผู้ได้ผู้เสีย ผู้เสียเปรียบได้เปรียบ ผู้แพ้ผู้ชนะ เจ้าหนี้ลูกหนี้อะไรไม่มี.

คำบัญญัติเฉพาะ เช่นคำว่าโจทก์จำเลยนี้ก็เรื่องเดียวกันกับเรื่อง ผู้ใดผู้เสียผู้ได้เปรียบหรือเสียเปรียบ มันเป็นแต่เพียงการสมสติ, การบัญญัติที่ได้บัญญัติไว้โดยกฎหมายหรือโดยอะไรเป็นผู้กล่าวหาเขา หรือเป็นผู้ที่ถูกเขากล่าวหา. การบัญญัตินี้ส่วนใหญ่ใจความที่มันน่ากลัวก็อยู่ตรงที่ประโยชน์ หรืออยู่ตรงที่การจะได้สิ่งที่กิเลสมันต้องการ หรือเสียสิ่งที่มันจะต้องการ ความเป็นโจทก์เป็นจำเลยก็ดูน่ากลัว หรือน่าอะไรขึ้นมา. ถ้าเป็นผู้ไม่ต้องการอะไรแล้ว มันก็ไม่มีทางที่จะเป็นโจทก์หรือเป็นจำเลยขึ้นมาได้.

ที่เป็นบรรพชิตหรือฆราวาสนี้ ก็เหมือนกัน อย่าได้ถือเหมือนกับว่ามันตรงกันข้าม; มันก็เป็นสัตว์ **เป็นบุคคลที่กำลังเดินไปข้างหน้า ไปหาจุดสูงสุดคือนิพพานด้วยกันทั้งนั้น.** แต่ฆราวาสนั้นหาบของหนัก ๆ พะรุงพะรังมีอะไรมากก็ไปได้ช้า บรรพชิตท่านตัวเปล่าก็ไปเร็วอย่างนี้; **เป็นคนเดินทางด้วยกันทั้งนั้น เพราะมันจมอยู่ในกองทุกข์ แล้วกำลังดิ้นรนตะเกียกตะกาย ที่จะออกไปจากกองทุกข์อยู่ด้วยกันทั้งนั้น.** เรื่องอยู่ป่าอยู่บ้าน หรือว่าอยู่บ้านกับอยู่วัดทำนองนี้ก็อย่างเดียวกัน; อย่าได้หลงความหมายของคำว่าป่ากับบ้าน หรือว่าวัดกับบ้าน นี้ให้มันมากเกินไป จนกลายเป็นคนโง่ไป. ให้รู้ความหมายที่ถูกต้อง รู้ความต่างกัน ของระดับและปริมาณ ไม่ใช่เรื่องตรงกันข้าม.

ที่นี้เรื่องหญิงเรื่องชาย นี้ยิ่งไปกันใหญ่ แล้วเราก็ถูกอบรมสั่งสอนให้เกิดความรู้สึก ไปในทำนองที่ว่าตรงกันข้าม ถ้าเราจะไปนึกเสียว่ามันเป็นมนุษย์เหมือนกัน; วิวัฒนาการของธรรมชาติอย่างเดียวกัน ธรรมชาติต้องการสืบพันธุ์ ก็แยกแต่หน้าที่แบ่งกันไว้คนละครึ่งในเพศชายและเพศหญิง. ส่วนใด ๆ มันก็เหมือนกันหมด ต่างกันแต่ส่วนที่จะทำการสืบพันธุ์เท่านั้น. ถ้าฉะนั้นความเป็นหญิงหรือเป็นชายนั้นก็ไม่ค่อยมีความหมายอะไร แต่ที่นี้ธรรมชาติมันฉลาดกว่ามนุษย์ มันสร้างอะไรที่มนุษย์รู้เท่าทันไม่ได้ คือรสชาติที่เกิดจากการประกอบกรรมของการสืบพันธุ์นั้น มันรุนแรงมาก; มันเป็นเหมือนกับค่วจ้าง ที่ธรรมชาติจ้างมนุษย์ให้เป็นทาสเพื่อทำการสืบพันธุ์. ถ้ามนุษย์รู้เท่าทันอย่างนี้แล้ว มันก็ไม่เป็นทาสของธรรมชาติมากมาย แต่ถ้าว่าไม่รู้เท่าไปหลงรับจ้างกินเหยื่อนี้เข้าแล้ว มันก็มีเรื่องเหมือนกับที่เราเห็น ๆ กันอยู่ กลายเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของมนุษย์ หมดเปลืองกันมากมายด้วยเรื่องนี้ และบางคนจะถือว่าเป็นเรื่องประเสริฐที่สุด ในบรรดาเรื่องของมนุษย์ด้วยซ้ำไป. อย่างคนหนุ่มๆ อุตส่าห์หาเงินหาชื่อเสียง หาอะไรไว้ตั้งมากมายนี้ จะเพื่อเรื่องนี้เรื่องเดียวก็ยังม; ในระยะที่เป็นหนุ่มอย่างนี้เรียกว่าถูกลวงด้วยของเป็นคู่ ตามความหมายของความเป็นคู่อย่างเต็มที่ ในเรื่องหญิงเรื่องชาย ฉะนั้นก็เรียกว่าเขาชื่อบทเรียนนี้แพงมากกว่าจะฉลาดขึ้นมาได้. ที่นี้ธรรมะนี้สอนไว้ล่วงหน้าว่าอย่าเป็นกันมาก ๆ ถึงอย่างนั้น.

เรื่องสามีภรรยานี้ก็คล้าย ๆ กัน มันมีความหมายทำนองเดียวกับหญิงชาย, เรื่องบิดามารดากับบุตร บุตรนั้นอยู่ไปไม่เท่าไรก็เป็นบิดาเป็นมารดาอีก. มันเป็นเพียงระยะที่ต่างกัน ไม่ใช่ตรงกันข้าม แต่เราไปเพ่งดูด้วยความต้องการ หรือด้วยความเข้าใจ หรือต้องประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง มันเกิดเป็นเรื่องพ่อเป็นเรื่องลูก

อะไรขึ้นมา. มีปัญหามากเหมือนกัน ความรักของพ่อและลูกนี้ ทำให้เกิดอาชญากรรมเกิดอะไรได้; เพราะความหลงผิดในของเบื่นคู่ทำนองนี้ เพราะความรักอย่างเมตตา. ถ้าเบื่นเรื่องหนุ่มสาว ก็เบื่นเรื่องความรักด้วยกิเลส ถ้าเบื่นเรื่องบิดามารดาก็เบื่นเรื่องความรักด้วยเมตตา ยิ่งเบื่นเอามาก ก็ยิ่งเสียน้ำตามาก ก็ยิ่งเบื่นทุกข์มาก ฉะนั้นจะต้องรู้ความพอดี.

ที่นี้กมาถึงเรื่อง มนุษย์กับอมนุษย์ นี้มันหมายถึงว่ามนุษย์นี้ เราบัญญัติไว้อย่างหนึ่ง ถ้าไม่ใช่อย่างนั้นเราเรียกว่าอมนุษย์; ทั้งดีกว่าทั้งเลวกว่า นี้กมนุษย์ว่าเอาเอง ตามความต้องการของตนเอง เอาตนเองเบื่นประมาณ.

เรื่องนรกสวรรค์นั้นก็เหมือนกันอีก ความต้องการของมนุษย์ เบื่นผู้สร้างนรก สร้างสวรรค์ ไม่ใช่พระเจ้าสร้าง. ความต้องการของมนุษย์ได้ทำให้เกิดการบัญญัติสิ่งนี้ว่านรก เกิดการบัญญัติสิ่งโน้นว่าสวรรค์ ตามที่มนุษย์มีความเข้าใจและมีความต้องการ. แต่ในทางธรรมชาติแล้วมันไม่มีนรกไม่มีสวรรค์ เพราะมันไม่มีความต้องการ และถ้ามันมีในทางธรรมชั้นสูงแล้วยังถือว่า **นรกนี้ยังเบื่นภัยอันตรายน้อยกว่าสวรรค์**; เพราะว่าสวรรค์นี้มันทำให้หลงได้มาก ๆ ทำให้ติดมันยึดมันมาก ๆ. ส่วนนรกมันเจ็บปวด มันไม่ทำให้หลง มันทำให้คนฉลาด มันทำให้คนรู้ว่าความจริงเบื่นอย่างไร. ฉะนั้นท่านสังเกตดูได้ง่าย ๆ ตรงที่ว่า ชั่วโมงที่เราเบื่นทุกข์นี้ เราฉลาดมากกว่าชั่วโมงที่เราหลงระเริง ไปด้วยการเล่นการหัวการกินการอยู่ซึ่งเบื่นเรื่องของสวรรค์; **สวรรค์จึงมีอันตรายมากกว่านรก.** แต่คนก็ไม่ได้คิดอย่างนั้น คุณย่าคุณยายทำบุญสักหน่อยหนึ่งสักนิดหนึ่ง ก็อุทิศเพื่อให้เกิดในสวรรค์ชั้นสูงสุดอะไรทำนองนี้เพราะความถูกลวงด้วยของเบื่นคู่. สุคติทุคติ

ก็เป็นชื่อแทนของนรกหรือสวรรค์ ผิดกันเล็กน้อย มันก็อยู่ตรงที่ความต้องการของมนุษย์อีกเหมือนกัน.

อีกคู่หนึ่งคือสุขกับทุกข์ นี้เข้าใจยากหน่อย เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้ความสุขก็เป็นทุกข์ นี้คนก็พึ่งไม่ใคร่จะถูก ความทุกข์ ๓ ความหมายเหมือนกับที่อธิบายมาแล้ววันก่อน คือมันทนยาก มันดูแล้วน่าเกลียด แล้วมันว่างอย่างน่าใจหาย. **ความสุขนั้นต้องทน ไม่ใช่ไม่ต้องทน** ไปนึกดูเถอะว่าในขณะที่เป็นสุข ถูกอกถูกใจอย่างยิ่งนั้น มันมีความต้องทนอะไรอย่างหนึ่งซ่อนอยู่ในนั้น; ไม่ใช่ความหยุดนิ่ง ไม่ใช่ความสงบ ไม่ใช่ความปล่อยวางหรือว่าง; มันเป็นการแบกการยึด การทนอะไรอย่างหนึ่งอยู่โดยไม่รู้สึกตัว เพราะมันกลุ้มไปด้วยรสของสุขเวทนานั้นเอง. ชาวบ้านต้องการอย่างยิ่ง เพราะมันมีรสชาติตรงนี้ แต่ที่จริงมันเป็นความทน แต่ถ้าจะให้สุขอยู่อย่างนั้นทั้งวันทั้งคืน มันก็ต้องตาย. ถ้าว่าสามารถทำให้มันเข้มข้นขึ้นกว่านั้น ๑๐ เท่า คนเราก็ต้องขาดใจตาย; เพราะเวทนาที่เป็นสุขนั้น ฉะนั้นจึงว่า ดูแล้วน่าเกลียดอย่างยิ่ง ดูแล้วมันว่างจากสาระอย่างยิ่ง มันมีอะไรบีดบังหรือหลอลวง.

ทีนี้มาถึงคู่ที่เข้าใจยากขึ้นไปอีก เรียกว่า ดี – ชั่ว คู่นี้อาจจะเข้าใจผิด; ชาวบ้านมีความยึดถือแรงมาก ดี – ชั่ว นี้ต่างกันอย่างตรงกันข้าม. แต่ทางธรรมะชั้นสูงนี้ถือว่า เป็นสิ่งที่ยึดถือไม่ได้ เอาเข้ามาเป็นของตนไม่ได้ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง; พูดได้ว่าสิ่งที่เรียกว่า "ดี" นั้นก็มีความทุกข์ไปตามแบบของมัน, สิ่งที่เรียกว่าชั่วก็มีความทุกข์ไปตามแบบของมัน; เอาคนเป็นประมาณ เอาคนที่เรียกว่าดีที่สุดในโลกนี้ ใครเป็นคนดีที่สุด ถ้าดูแล้วก็จะเห็นว่า **คนดีก็มีความทุกข์ไปตามแบบ**

ของคนดี คือเขายึดถือในความดีของเขาแล้วจะต้องหนักอกหนักใจ จะต้องมีปัญหามากเกี่ยวกับการทำดีรักษาความดีนี้ ; แต่ถ้าเขาไม่ยึดถือ มันก็ไม่มีความหมาย ; ฉะนั้นเราอย่าทำความดีถึงขนาดที่ตัวเองต้องเป็นทุกข์ **ทำความดีอย่างเต็มที่แต่ไม่ต้องยึดถือ.** ความดีนั้นเป็นสิ่งที่ต้องทำแน่นอน ไม่ได้บอกกล่าว หรือสั่งสอนให้ละ หรือให้หยุดการทำความดี ; แต่ระวัง ถ้าไปยึดถือเข้าแล้วมันจะทรมาน มันจะกัดเอา เราต้องมีสติสัมปชัญญะ **ให้รู้ว่าความดีนั้นก็เป็นเพียงมายาอันหนึ่ง** ซึ่งคู่กับความชั่ว ความชั่วก็เหมือนกัน เราไม่ต้องเสียเวลาลำบากใจ ทรมานใจหรือกลัวจนนอนไม่หลับ ; แต่เราก็ไม่ทำความชั่ว เพราะรู้ว่ามันมีอะไร อาการอย่างนั้นมีลักษณะอย่างนั้น ถ้าไปยึดถือเข้าแล้ว มันเล่นงานเราทั้งนั้น.

นี่พระพุทธเจ้าตรัสรู้เรื่องนี้ก็แปลว่าเป็นการตรัสรู้ถึงที่สุด คือรู้ทั้งโทษและทั้งคุณของสิ่งต่าง ๆ ; สิ่งที่เรียกว่าความดีก็ยังมีโทษในเมื่อบุคคลเข้าไปยึดถือ. แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือมันก็ไม่เป็นดีเป็นชั่วขึ้นมาได้ ; นี่ก็เรียกว่าจิตใจหลุดพ้นเป็นพระ-อรหันต์อยู่เหนือความดีและความชั่ว. พระอริยเจ้าในชั้นต้น ๆ ก็ละไม่ได้ พระอริยเจ้าชั้นสูงสุดคือพระอรหันต์เท่านั้นที่จะละได้ในเรื่องดีเรื่องชั่ว. ส่วนปุถุชนนั้นไม่ต้องพูดถึง กำลังยุ่งยากลำบากอยู่ด้วยเรื่องดี ๆ ชั่ว ๆ นี่ทั้งนั้น คือว่าจัดการไม่ถูก กระทำไม่ถูก. เกี่ยวกับคำว่าดี ว่าชั่วนี้ เราไม่ต้องการให้ถึงกับว่า อยู่เหนือดีเหนือชั่วกันในปัจจุบันทันด่วนนี้ เราเพียงแต่ให้รู้ไว้ว่า อย่าให้เราต้องลำบากในการทำความดี; **ให้เราได้รับความสงบสุขในการทำความดี คือความไม่ยึดถือถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นของคู่ตรงกันข้าม แล้วเกลียดข้างหนึ่งรักข้างหนึ่งโดยความยึดถือ มีสติปัญญาก็พอแล้ว. สิ่งที่เรียกว่าดีนั้นก็เป็นไปเพื่อความสงบสุข**

ของสังคม; เป็นบันไดขั้นต้นของการบรรลุนิพพาน และก็ยึดถือไม่ได้ ก็เปรียบเหมือนเรือแพพาหนะรถยนต์นี้ เมื่อไปถึงที่หมายแล้ว คงไม่มีใครเทียวแบกเรือเทียวแบกรถยนต์อยู่ด้วยความที่เห็นว่าเป็นของดี. เรามีความดีนี้เป็นสะพานสำหรับก้าวขึ้นไปสู่ความพ้นทุกข์เหนือความทุกข์ เหนือโลกเหนืออะไรโดยประการทั้งปวง; ดีชั่วบุญบาป นี้มีความหมายเหมือนกัน.

ส่วนเรื่องยุติธรรมกับอยุติธรรม คู่หลังนี้มีความหมายที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก; แต่ว่าในทางโลก ๆ นั้นมันก็ยาก เพราะมันแล้วแต่กฎหมายที่ได้บัญญัติไว้ เฉพาะกาลเฉพาะถิ่นเฉพาะประเทศ แล้วอย่างโลก ๆ นี้ มันยังขึ้นอยู่กับประจักษ์พยานแล้วแต่พยานอย่างนี้ ความยุติธรรมนั้นมันเลยไม่เป็นตัวเอง มันก็ต้องพาดพิงอาศัยอยู่ที่พยานหลักฐาน อยู่ที่บทบัญญัติ อยู่ที่ Sanction ของการเมือง อยู่ที่อะไรต่าง ๆ หลายอย่างหลายประการ. ฉะนั้นความยุติธรรมและอยุติธรรมในโลกนี้ค่อนข้างจะโยกโคลง หรือเป็นมายา; หรือถ้ามองดูด้วยสายตาพระอริยเจ้าแล้วก็เป็นเพียงมายาอย่างหนึ่งเท่านั้น แต่นี่ไม่ได้สอนหรือไม่ได้แนะให้ทำลาย สิ่งที่เรียกว่าความยุติธรรม หรือว่าไม่เกี่ยวข้องไม่ยุ่งด้วยกับตัวบทกฎหมาย แต่ให้รู้ไว้ว่าอย่าไปงมงาย, ถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นของคู่ตรงกันข้าม, อย่างเด็ดขาดอย่างนี้ และจะต้องมีความรู้สึกที่เป็นกลาง คือมีจิตที่เป็นกลางที่จะไม่ไปยึดมั่นฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมากเกินไป นั่นแหละจึงจะได้ความยุติธรรม.

ถ้าพูดถึงธรรมชาติที่ว่านี้มัน เป็นเรื่องยุติธรรม อย่างโลก ๆ ยุติธรรมในโลก. บางทีต้องพูดว่าอำนาจเป็นใหญ่ในโลกก็มี; นี้มันก็เท่ากับพูดว่าอำนาจนั่นแหละคือความยุติธรรม นั่นแหละในเรื่องของโลกมันเป็นอย่างนั้น. แต่ถ้าในเรื่องของธรรมะ

แล้ว มันก็คือความจริงของธรรมชาติ ซึ่งโดยที่ถูกแล้วมันยิ่งกว่ายุติธรรมหรือยิ่งกว่าอยุติธรรม มันไม่เป็นอะไร **มันว่าง ที่สุดนั่นแหละมันคือความยุติธรรม**; จิตที่ไม่ต้องการอะไรเลยนั่นแหละเป็นจิตที่ดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรม; หรือภาวะที่เราไม่ตกไปตามความถูกลวงด้วยของเป็นคู่ คือไม่รักข้างหนึ่ง ไม่เกลียดข้างหนึ่งเพราะถูกลวงด้วยของเป็นคู่ นั่นแหละความยุติธรรม.

ฉะนั้น เมื่อท่าน ทั้งหลายเป็น ตุลาการ ก็ควร จะระวัง อย่าให้ถูกลวงด้วยความหมายของสิ่งที่เป็นคู่. โลกเรานี้ดูชิมันรกหนาขึ้นมากมาย คำว่า **รก ๆ ขึ้นคือเจริญขึ้น** ภาษาบาลีมันคำเดียวกัน. "วัฒน" นี้แปลว่ารก ๆ หนาขึ้น; แต่เรามาเรียกกันว่าเจริญขึ้น ความเจริญคือความรกหนาขึ้น ด้วยสิ่งที่เราเข้าใจว่าดี เพราะว่าเราถูกลวง ด้วยของ เป็นคู่; เพราะฉะนั้นโลกนี้ รุงรังมากขึ้นด้วย ประดิษฐกรรม ด้วยอารยธรรม ด้วยวัฒนธรรม ด้วยอะไรต่าง ๆ รุงรังมากขึ้นเช่นนี้ ล้วนแต่เพราะถูกลวงด้วยของเป็นคู่ทั้งนั้น.

แม้เรื่องของศีลธรรมเองก็เถอะ คิดดูให้ดีพิจารณาดูให้ดีเถอะ ก็จะพบว่ามันมีมูลมาจากการที่มนุษย์ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ จึงต้องเกิดศีลธรรม และบางพวกก็เตลิดเปิดเปิงไป มัวเมายึดมั่นใน สิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม อย่างงมงายที่สุดก็มี; นี่เพราะถูกลวงด้วยความหมายของสิ่งที่เป็นคู่; ที่หลงไปเองจนเกิดความหมายสองอย่าง คือน่ารักอย่างหนึ่งไม่น่ารักอย่างหนึ่ง. ถ้าเราจะไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่ เราต้องออกไปนอกวงของมัน อย่างว่า ดี-ชั่ว มันเป็นคู่อยู่นี้ ถ้าเราต้องการจะอยู่เหนือมัน เราต้องออกไปสู่จุดที่ไม่ดีไม่ชั่ว; บุญหรือบาปก็เหมือนกัน ถ้าเราจะไม่มีความทุกข์เลย เราต้องออกไป หรือขึ้นไปอยู่เหนือ สิ่งที่เรียกว่าบุญว่าบาป. อย่างนี้แล้วมัน

ไม่มีความถูกลวงด้วยของเบื้นคู่ คือว่าถ้ามีจิตใจอย่างนี้แล้ว มันไม่มีการไปไม่มีการมา คือไม่ไปที่ไหนเพราะต้องการอะไร และไม่มาที่ไหนเพราะไม่ต้องการอะไรแล้วก็ไม่หยุดอยู่ที่ตรงไหนด้วย เพราะไม่ได้ต้องการอะไรอยู่ที่นั้น.

นี่แหละจะเข้าถึงความไม่เบื้นคู่ คือเดียว **แล้วสิ่งที่เรียกว่าความว่างนั้นมันเดียว** ลองหลับตานึกถึงความหมายคำว่า **ว่าง** จะเห็นว่าไม่มีสอง มีเดียวหรือมี **หนึ่ง**. **หนึ่ง** แล้วก็เบื้นอนันตคือไม่มีที่สุด เพราะมันไม่มีข้างบนไม่มีข้างล่างไม่มีข้างซ้ายข้างขวา ข้างหน้าข้างหลังอะไรหมด คือมันเบื้นอนันตทุกทิศทุกทาง ที่จริงมันก็ไม่มีทิศทาง แต่ที่เราต้องพูดว่าทุกทิศทุกทาง เพราะเราไม่มีภาษาจะพูด; นี่คือสิ่งที่เรียกว่า "**ว่าง**" **ถ้าจิตของเรารู้ หรือมีความรู้ถึงขนาดนี้. เราเรียกว่าจิตนรู้จักสิ่งที่เบื้นของว่าง หรือความว่าง จิตนั้นก็เลยพลอยว่างไปด้วย**; คือไม่ไปยึดถือเกาะเกี่ยวกับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ไม่ว่าจะเบื้นฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่วฝ่ายบุญ หรือฝ่ายบาป หรือฝ่ายอะไรก็ตาม มันเลยเบื้นไม่มีคู่ไป ที่แล้วมามันเบื้นคู่ ๆ เรื่อย จิตว่างอย่างนี้ เบื้นจิตที่อยู่เหนือความทุกข์ เหนือบัญหาเหนืออะไรหมด.

การที่คนเรามีจิตว่างอย่างนี้ มักจะถูกมองไปในแง่ว่า เบื้นคนวิกลจริตบ้าบอ อะไรไปเสียแล้ว. อย่าเพ่อคิดอย่างนั้น ลองไปทำให้มันว่างดูก่อน จะทำให้จิตมีสมรรถภาพสูงสุด มีความรู้ มีสติบัญญา มีความจำ มีความเข้มแข็งมีอะไรถึงที่สุด และทำการงานได้ดีกว่าคนที่จิตไม่ว่าง, โดยเฉพาะท่านที่เบื้นตุลาการอย่างนี้ลองคิดดูเถอะ จิตว่างกับจิตวุ่น คือตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง เพราะความครอบงำของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง; เกิดความกลัว เกิดความสงสัย เกิดความระแวงอะไร

ขึ้นมาอย่างนี้ ไม่สามารถจะปฏิบัติหน้าที่ของตุลาการให้ดีได้. แต่ถ้าว่าจิตว่างหมายความว่าเป็นอิสระเต็มที่ แล้ว เต็มปรี่อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ เต็มปรี่อยู่ด้วยสติปัญญา เต็มปรี่อยู่ด้วยสมรรถภาพ เต็มปรี่อยู่ด้วยพลังทุกอย่างที่ต้องการ.

ถ้าถามว่า **จิตไม่ว่างนั้นมันมีอะไรอยู่? มันก็คือมีกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะการถูกลวงด้วยของเป็นคู่อยู่.** ยกตัวอย่างง่าย ๆ ว่า ถ้าท่านถูกลวงด้วยความหมาย ของคำคู่ที่ว่า โจทก์หรือจำเลย. ถ้าท่านถูกลวงด้วยความหมายของคำนี้ ท่านต้องมีใจโน้มเอียงไปในทางหนึ่งอยู่โดยไม่รู้สึกตัว; ท่านอาจจะสันนิษฐานเป็นว่าคนใดคนหนึ่งผิดแน่ คนใดคนหนึ่งถูกแน่ เสียก่อนที่จะมีข้อเท็จจริงตามหลักเกณฑ์ก็ได้ นี่เรียกว่ามันเริ่มถูกลวงด้วยของเป็นคู่. โดยคำที่ว่าแม้แต่คำว่าโจทก์มันก็ได้เปรียบคำว่าจำเลยอยู่โดยความรู้สึก ของบุคคลที่ถูกลวงด้วยความเป็นคู่แล้ว ฉะนั้นเราอย่าเพ่อปล่อยจิตให้เสียอิสรภาพในตัวมันเอง เรารู้เท่าทันของการถูกลวงด้วยของเป็นคู่ อย่างนี้ก็เรียกว่าท่านมีจิตว่าง เพราะไม่มีกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการถูกลวงด้วยของเป็นคู่.

เกี่ยวกับจิตว่างนี้ มีปัญหามาก มีเรื่องที่จะต้องศึกษามาก แต่อาตมาจะเอามาแต่เท่าที่เห็นว่า จะเข้าใจได้ในเวลาอันสั้น. **สิ่งที่วุ่นอยู่ในจิตที่ทำให้จิตไม่ว่างนั้น ก็คือความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นตัวตน** ตัวตนหนึ่งเป็นเรา ตัวตนหนึ่งเป็นเขา ตัวตนอันเป็นบุคคลที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ อะไรไป **แล้วก็มีเลยไปถึงว่าของตัวตน** คือของเราของเขา ของคนโน้นของคนนี้ อย่างนี้แล้วเห็นได้ทันทีว่า มันเนื่องอยู่หรือมันพาดพิงกันอยู่กับความอยาก หรือความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนี้แล้วมันจะเป็นอิสระได้อย่างไร มันจะมีปัญญามีแสงสว่าง

มีสมรรถภาพเต็มที่ได้อย่างไร เพราะว่ามันถูกปกคลุม ถูกพัวพัน ถูกหุ้มห่ออยู่ด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และสิ่งนั้นก็เรียกรวม ๆ กันว่ากิเลส ที่เกิดขึ้นมาด้วยการถูกลวงด้วยของที่เป็นคู่ อย่างนี้เรียกว่า "จิตวุ่น."

ที่นี้มันง่ายอยู่หน่อยหนึ่งว่า **จิตตามธรรมดาของคนเรานี้ทุกคนนี้ มีความว่างอยู่เป็นพื้นฐาน** อย่างเมื่อท่านนั่งอยู่ที่นี่ เพียงแต่ฟังคำบรรยายนี้ แทบจะกล่าวได้ว่าทุกคนทุกคนเลย มีจิตว่างอยู่ตามปกติ; คอยฟังไปคอยคิดไป ยังไม่ได้พาดพิงถึง **ตัวตน** ยังไม่ได้พาดพิงถึง **ของตน.** ความรู้สึกที่เป็นตัวตนเป็นของตนยังไม่ได้ปรากฏขึ้น **ในจิตนี้ยังว่างอยู่** ยังฟังได้ ยังคิดได้ ยังจดจำได้ ยังมีสติปัญญาเจริญงอกงามขึ้นไปเรื่อย ๆ ได้; ถ้าต่อเมื่อใดมีความต้องการอะไรขึ้นมานั่นแหละ จึงจะเกิดความรักขึ้นมา ความโกรธขึ้นมา ความกลัวขึ้นมา ความอะไรขึ้นมา ซึ่งเรียกว่ากิเลส. ตอนนี้เป็นจิตวุ่น ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าลักษณะที่เป็นความวุ่นนั้นมีน้อย วันหนึ่ง ๆ มีไม่มาก **และถ้าเราไม่เผลอสติแล้ว ไม่มีวันที่จะวุ่น เราเผลอสติแล้วอะไรเกิดขึ้นมันก็ทำให้จิตวุ่นไปหมด;** ยิ่งเป็นเรื่องของคดี เป็นเรื่องของการแพ้การชนะ แล้วมีการยั่ว มีการล่อ มีการใช้กลอุบายอะไรต่าง ๆ นี้ ถ้าไม่มีสติเพียงพอแล้วมันก็เผลอ, **วุ่น,** พอวุ่นแล้วเป็นเสียหายแน่ไม่มีทางที่จะเหนี่ยวรั้ง ไม่มีทางที่จะทำให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง. ฉะนั้น **ระวังรักษาจิตให้คงสภาพปกติ** ตามธรรมชาติเดิมของมัน อย่าให้มีอะไรเข้ามากระทบ แล้วปรุงใหม่เป็นเรื่องรัก เรื่องโกรธ เรื่องเกลียด เรื่องกลัว เรื่องอะไรที่เรียกว่าอคติ ๔ หรือเรียกว่ากิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง.

การถูกลวงด้วยของเป็นคู่ เป็นมูลเหตุของกิเลสทุกชนิด จะเรียกว่า โลภะ โทสะ โมหะ หรือตัณหา อุปาทาน หรืออวิชชา หรืออะไรก็ตามอย่างที่บรรยาย

มาแล้วในคราวก่อน ๆ มีมูลมาจากการถูกลวงด้วยของเบื่นคู่ แต่คนทั่วไปอาจจะเรียกเบื่นอย่างอื่น; อาตมาเรียกว่าการถูกลวงด้วยของเบื่นคู่นี้ เพื่อท่านทั้งหลายซึ่งเบื่นนักศึกษา เบื่นผู้มีสติปัญญา เพื่อชี้ให้เห็นได้ง่าย. ถ้าพูดให้ชาวบ้าน ชาวไร่ชาวนาฟัง บางทีก็จะไม่เข้าใจเรื่องการถูกลวงด้วยของเบื่นคู่ ต้องพูดไปอย่างอื่น บางทีก็ไปพูดสั้นสุดลงเพียงแต่ว่า โลภะ โทสะ โมหะ เท่านั้น ไม่ต้องถึงกับว่า โลภะ โทสะ โมหะ นี้มาจากอะไร; เพียงแต่ชี้ให้เห็นว่า โลภะ โทสะ โมหะ เบื่นของทำให้เบื่นทุกข์ มันก็พอแล้วเหมือนกัน แต่เพื่อจะให้เข้าใจในสิ่งนี้จนควบคุมมันได้ เรารู้ต้นตอของมัน รู้รากเง่าของมัน ก็คือการถูกลวงด้วยของเบื่นคู่ แล้วก็ทำให้จิตวุ่นขึ้นมา การงานก็เสีย นี้เรียกว่า ธรรมะสูงสุด; ที่เรียกว่า **สุญญตา** สำหรับบรรลุนิพพาน นี้ก็ใช้ได้กับท่านทั้งหลายที่แม้เบื่นตุลาการ.

ชั่วเวลาเล็กน้อยในวันนี้ ก็อยากจะสรุปคำบรรยายธรรมะทั้งหมดทั้งสิ้นนั้นมาอยู่ในรูปของธรรมะที่เหมาะสมกับท่านที่เบื่นตุลาการ. นับตั้งแต่ว่าอย่าได้เข้าใจว่าธรรมะสำหรับเบื่นพระอรหันต์นั้น ไม่ใช้กันได้สำหรับพวกเรา แต่ที่เบื่นสิ่งที่จะเหมาะอย่างยิ่งกับท่านที่จะเบื่นตุลาการ; ในความหมายที่ว่าเบื่น **ปูชนียบุคคล** คือผู้ประกอบไปด้วยคุณธรรมที่ควรบูชาของประชาชน. อยากจะชี้ไปในข้อที่ว่าตุลาการนี้ เบื่นปูชนียบุคคลมากกว่าผู้ที่ทำงานด้วยกะลา; คำว่าตุละหรือตุลาหรืออะไรนี้มันเบื่นชื่อของกะลา ซึ่งในสมัยดึกดำบรรพ์นั้นใช้เบื่นเครื่อง ชั่ง ตวง วัด ฉะนั้นตุลาการผู้ทำงานด้วยกะลา ก็หมายความว่าเบื่นผู้ทำงาน ชั่ง ตวง วัด เพื่อจะวินิจฉัยสิ่งต่าง ๆ ที่เบื่นความถูกต้อง. เอาชื่อนี้มาใช้ บางทีก็เรียกว่าตุลาการ บางทีก็เรียกตระลาการ อาตมาเข้าใจว่าอย่างนี้. ฉะนั้น เราไม่จำเบื่นหรือไม่เหมาะสมที่จะเบื่นผู้ทำงานด้วยกะลา เดี๋ยวจะกลายเบื่นคนขอทานไป เพราะเห็นแก่ประโยชน์

อย่างใดอย่างหนึ่ง; เลยใช้กะลานั้นเป็นเครื่องมือ แต่ว่าเราจะต้องเป็นปูชนียบุคคล หมายความว่าเป็นผู้เสียสละทุกอย่างทุกประการ เพื่อรักษาความเป็นธรรมในโลกนี้ไว้.

ในโลกนี้มีคนมากมายดังที่เห็นกันอยู่ ต้องแบ่งภาระหน้าที่กันเป็นสัดเป็นส่วน, สิ่งไรจำเป็นแก่การมีอยู่ของโลกนี้ไม่ฉิบหายเสีย สิ่งนั้นต้องช่วยกันแบ่งเป็นภาระเป็นหน้าที่ช่วยกันตามสติปัญญาความสามารถ ท่านทั้งหลายนับว่ามีบุญมีกุศลที่ได้เกิดมาเป็นผู้มีสติปัญญา ถึงกับสามารถที่จะรับภาระ ที่ปราณีตที่ยากที่ละเอียดที่สุขุม คือหน้าที่แห่งตระลาการนี้ได้ ฉะนั้น เราถือว่าเป็นบุญกุศล เราก็ควรจะรู้สำนึกในความสูงสุดหรือความได้อย่างดี ที่เขาเรียกกันว่าเกิดมาทั้งที ได้ลาภอันประเสริฐคือ ได้ทำสิ่งที่ประเสริฐนี้.

ทำไมจึงไม่เรียกทุกคนว่าเป็น ปูชนียบุคคล เพราะว่าหน้าที่การงานบางประเภทนั้น ไม่ประกอบไปด้วยการเสียสละเพื่อผู้อื่น เป็นการแสวงหาประโยชน์ตัวอย่างเดียว อย่างนี้เราไม่เรียกว่าปูชนียบุคคล; เช่นพ่อค้าอย่างนี้ไม่มีทางจะเรียกว่าปูชนียบุคคล เพราะเขาไม่เคยทำการเสียสละเพื่อประโยชน์ผู้อื่น ในฐานะที่เป็นพ่อค้าตามความหมายของคำว่าพ่อค้า. แต่ผู้ที่ทำงานด้วยกะลานี้ต้องเสียสละ ที่จะต้องอดกลั้นอดทนต่อสู้กับกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะการถูกลวงด้วยของเป็นคู่นี้ ไม่ให้เอียงซ้าย ไม่ให้เอียงขวา แต่ให้ดำรงอยู่ในส่วนที่เป็นกลาง คือเป็นความยุติธรรม. เพราะฉะนั้นเราจึงต้องเสียสละและเรายินดีที่จะเสียสละ แม้ว่ามันจะขาดแคลนในทางการเป็นอยู่กินอยู่ เอร็ดอร่อยทางเนื้อทางหนังนี้เราก็ยอมเสียสละ เพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ผู้รักษาความเป็นธรรมของโลกไว้ให้ได้; นี่คือตุลาการที่แท้จริง จึงเป็นสถาบัน-

ศักดิ์สิทธิ์ของโลก ไม่ใช่ของประเทศไทยหรือไม่ใช่ของประเทศไหน ตองถือว่าเราเป็นสถาบันของธรรมะ อย่างเลวที่สุดก็ของพระพุทธเจ้า เพราะว่าพระพุทธเจ้าท่านมีมาสำหรับโลกเพื่อความสงบสุขของโลก. ผู้ที่เป็นตุลาการมีหน้าที่รักษาความเป็นธรรมในโลกนี้ไว้อย่างสุดความสามารถของตนด้วยความเสียสละ เพราะฉะนั้น จึงตั้งอยู่ในฐานะเป็นปูชนียบุคคลได้. แต่ถ้าบางคนอุตริ แล้วทิ้งอุดมคตินี้เสียก็กลายเป็นลูกจ้างไป ทำงานไปเดือนหนึ่ง พอได้รับเงินเดือน พอได้รับเกียรติยศชื่อเสียง แล้วก็เอาทั้งสองอย่างนี้ไปหาความสุขสนุกสนานทางวัตถุทางเนื้อทางหนัง อย่างนี้ไม่ใช่เป็นปูชนียบุคคลเป็นเพียงผู้ทำงานด้วยกะลาอย่างที่กล่าวแล้ว. นี่เรียกว่าเขาถูกลวงด้วยสิ่งที่เป็นคู่นั้นมากเกินไป จนเป็นตุลาการตามอุดมคติไม่ได้ เป็นได้แต่เพียงกิริยาท่าทางรูปร่างทั้งหมดไปในทางสังคมเท่านั้นเอง.

ทีนี้เมื่อถามว่า ตุลาการคืออะไร ? อย่างน้อยก็ต้องนึกถึงความเป็นปูชนียบุคคลของโลกก่อน; คือเป็นผู้รักษาสถาบันแห่งความยุติธรรมในโลกหรือของมนุษย์ชาติร่วมกันไม่ต้องแบ่งแยก. ถึงแม้ว่าเราอยู่ในประเทศไทย เป็นอยู่ด้วยค่าใช้จ่ายเงินเดือนอะไรของประเทศไทย เราก็ยังจะต้องนึกว่าเราเป็นสถาบันของมนุษย์ชาติ มนุษย์ชาติหมายความว่ามนุษย์ทั้งหมดที่มีอยู่ในโลกหรือยิ่งกว่าโลก **เราไม่เป็นลูกจ้างก็เพราะว่าเราเป็นปูชนียบุคคล** คุณค่าของความเป็นปูชนียบุคคลนั้นสูงเหนือ แพงกว่าเงินเดือนที่ได้รับเพียงเดือนละสี่พันห้าพันบาทหรือหมื่นสองหมื่น มันไม่คุ้มกัน แม้จะมีเงินเดือนตั้งหมื่นสองหมื่น ก็มีค่าเท่ากับเศษขยะมูลฝอยใต้ฝ่าเท้า ในเมื่อเอาไปเปรียบเทียบกันกับความเป็นปูชนียบุคคลผู้รักษาความเป็นธรรมของโลก. นี่ตุลาการคืออะไร มันก็คืออย่างนี้.

ถ้าถามว่ามาจากอะไร ? ก็มาจากความต้องการของธรรมชาติ สถาบันนี้เกิดมาจากความต้องการของธรรมชาต ธรรมชาติต้องการให้มีความสงบสุข ตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ. ฉะนั้น ถ้ามนุษย์เดินถูกทาง ทำกันไปถูกทาง วิวัฒนาการกันมาถูกทาง ก็จะเกิดสถาบันนี้ขึ้นในโลกโดยแน่นอน; เพื่อทำหน้าที่รักษาความเป็นธรรมในโลกนี้ ก็เรียกว่าโลกอยู่เป็นสุขสงบสุข. นี้เรียกว่ามันเป็นสิ่งที่เป็นความต้องการของธรรมชาติ ที่มีอำนาจมหึมา ถ้าพูดอย่างสมมติ ก็ว่าเป็นความต้องการของพระเจ้า ของพระเป็นเจ้า นี่สถาบันตุลาการต้องมีขึ้นในโลก เพื่ออะไร ก็เพื่ออย่างที่ว่ามาแล้ว เพื่อโลกนี้จะได้มีความหมาย เป็นโลกของมนุษย์ที่มีจิตใจสูงอยู่ด้วย ความสะอาด สว่าง สงบ.

จะสำเร็จได้โดยวิธีใด ? โดยตั้งตนเป็นตุลาการที่แท้จริงให้ได้ ไม่ให้ถูกลวงด้วยของเป็นคู่. เมื่อไม่ถูกลวงด้วยของเป็นคู่แล้ว ไม่ต้องพูดถึงเรื่องอคติ ๔ ฉันทา โทสา ภยา โมหา ที่เขาพูดไว้ในตำรับตำราในบทนำที่สุด ของกฎหมายแต่สมัยโบราณอย่างนี้. อคติทั้ง ๔ ประการ คือ ความลำเอียง ความไม่ยุติธรรมนั้น มันมาจากกิเลสที่เกิดขึ้นเพราะการถูกลวงด้วยของเป็นคู่; บุคคลนั้นก็ไม่ได้เป็นตุลาการเสียแล้ว เป็นแต่เพียงลูกจ้างหรือผู้ทำงานด้วยกะลาเสียแล้ว **ฉะนั้นผู้ที่เป็นตุลาการแท้จริง ต้องไม่มีความลำเอียง พอเกิดความลำเอียงก็ไม่เป็นตุลาการ.**

ที่นี้เราต้องอย่าลืมว่า แม้บนบังลังก์การพิจารณาที่ศาลที่เรามีอำนาจกว่าใคร ก็ต้องระวังให้ดี; บนนั้นแหละมันไม่อยู่นอกวิสัยของการถูกลวงด้วยของเป็นคู่ บนนั้นก็ไม่อยู่นอกวิสัยของการที่ถูกรบกวน ของอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. ที่เห็นกันอยู่ง่าย ๆ ว่าทนายที่ฉลาดบางคนอาจจะยั่ว

ให้ตุลาการหัวเสียด้วยคำพูดเพียงสองสามคำ นี้ก็เรียกว่าอยู่บนบัลลังก์ก็ไม่พ้นวิสัยของการที่จะถูกครอบงำด้วยอารมณ์หรือการถูกลวง ด้วยของเบื้นคู่ เราจะต้องระวังให้ดี. ฉะนั้นจงระลึกนึกถึงคำบรรยายในครั้งที่ ๙ ที่ว่าด้วยการปฏิบัติตนเอง ในเมื่อเรามีอารมณ์มากระทบ แล้วเมื่อนั้นเราจะต้องพ้นจากการรบกวน พ้นจากการถูกบีบคั้นของอารมณ์ เมื่อเรามีหลักเกณฑ์อย่างนี้เราก็มีความปลอดภัย. **เรามีธรรมะหรือความยุติธรรมก็ได้นี้เบื้นตัวเรา อย่ามีกิเลสตัณหาเบื้นตัวของเรา** ถ้าจะมีตัวเราก็ให้เอาธรรมะหรือความยุติธรรมเบื้นตัวเราแล้วอะไร ๆ ก็จะทำอะไรเราไม่ได้ แต่เราก็จะไม่บาปแม้ว่าเราจะเซ็นชื่อพิพากษาประหารชีวิตคน เพราะว่าธรรมหรือความยุตธรรมนั้นเบื้นผู้ทำ. เราก็จะไม่เบื้นตุลาการ ที่ถูกเขาเอาไปนินทาว่าดุบ้างหยิ่งบ้างอะไรบ้างทำนองนี้ ท่านอาจจะยังไม่ทราบหรือทราบน้อย; แต่อาตมาได้ยินมาก ที่เขานินทากันว่า ตุลาการบางคนดุไม่สมกับที่เบื้นตุลาการ บางคนก็หยิ่งไม่สมกับที่จะเบื้นตุลาการ. เขาพูดก็ถูกเพราะว่าความดุความหยิ่งนั้นเรียกว่าจิตใจไม่ว่างเสียแล้ว จิตวุ่นเสียแล้ว จิตถูกลวงด้วยของเบื้นคู่อย่างยิ่งเสียแล้ว ความเบื้นตุลาการก็บินหนีหายไปหมด เหลืออยู่แต่ทำงานด้วยกะลาเท่านั้นอย่างนี้มันก็ไม่น่าชื่นใจ.

ฉะนั้นจึงหวังว่าธรรมะเท่าที่บรรยายมาแล้วตั้ง ๑๐ ครั้งนี้ คงจะช่วยให้เกิดผลดี คือชัยชนะแก่ท่านทั้งหลายที่เบื้นตุลาการได้สุดความสามารถของตน ๆ โดยอาศัยอานุภาพของสิ่งที่เรียกว่าธรรมหรือธรรมะ ซึ่งเบื้นความยุติธรรมอย่างยิ่งในโลกนั้นเอง. ฉะนั้นจึงหวังว่า การบรรยายที่เราได้ทนทำกันมา ด้วยความเหน็ดเหนื่อย ๑๐ ครั้งนี้ คงจะให้ผลสมตามความมุ่งหมาย คือว่าอย่างน้อยที่สุดก็เบื้นความรอบรู้หรือความรู้รอบตัวในการวินิจฉัยคดี หรือว่าเบื้นเครดิตสำหรับจะให้คนทั้งหลาย มี

ความไว้วางใจ ในบรรดาท่านทั้งหลายที่เป็นตุลาการ. **แต่ข้อที่อาตมาหวังเป็นอย่างยิ่ง นั่นก็คือความเป็นตัวของตัวเอง ด้วยความมีจิตว่าง** ไม่มีอะไรมาดึงมาจูงมาลาก ไปสู่ความเศร้าหมองของกิเลสได้แต่ประการใด.

การบรรยายในหัวข้อว่า ศีลธรรม หลักพระพุทธศาสนา และวิธีปฏิบัติที่กำหนดไว้ก็มีอยู่เพียงเท่านี้ อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ ซึ่งเป็นวันสุดท้ายเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๑๐ ครั้งสุดท้าย.

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติรัชกาลที่ ๖
จันทบุรี

ขอบพระคุณและขออภัย

จำเดิมแต่ **ถนอม หงสนันทน์** ภริยาผู้เป็นที่รักยิ่งของข้าพเจ้าได้ป่วยและถึงแก่กรรมลงเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๔๐๘ เป็นต้นมา ในวันอาบน้ำศพก็ดี งานบำเพ็ญกุศลสัตมวาร นำศพไปบรรจุ ณ นิธานสถาน งานบั่ญญาสมวาร สตมาหะ ตลอดจนวาระฌาปนกิจก็ดี มีท่านที่เคารพนับถือ ญาติ มิตรสหาย ทั้งของถนอม และข้าพเจ้าต่างได้โทรเลข โทรศัพท์ มีหนังสือแสดงความเสียใจอาลัยถึง และมาในงานบำเพ็ญกุศลตามวาระนั้น ๆ อย่างมากมาย ซึ่งเป็นเกียรติยิ่งใหญ่แก่ถนอม และข้าพเจ้าสุดที่จะคณนา.

จึงขอขอบพระคุณอย่างสูงต่อทุก ๆ ท่านมา ณ โอกาสนี้ และขอได้โปรดให้อภัยในความบกพร่องผิดพลาด อันอาจเกิดมีเนื่องในงานนี้ด้วย.

(นายประสงค์ หงสนันทน์)

๒๖ เมษายน ๒๕๐๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ๗๙, ๘๓ ถนนบำรุงเมือง พระนคร นายสุระ สรณาคมน์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๙